

З архивів

ВУЧК
ГПУ
НКВД
КГБ

1/2 1999

З архівів

ВУЧК

ГПУ

НКВД

КГБ

1/2 (10/11) 1999

Науковий і документальний журнал
Видається з серпня 1994 року
Виходить щоквартально

видництво
Фара

З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ 1/2 (10/11) 1999

Науковий і документальний журнал
Видається з серпня 1994 року
Виходить щоквартально

Засновник:

Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»

Співзасновники:

Національна академія наук України
Інститут історії України
Служба безпеки України
Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України
Всеукраїнська спілка краєзнавців

Редакційна колегія:

Юрій Данилюк — головний редактор,
Олександр Пшеничков — перший заступник
головного редактора,
Юрій Шаповал — заступник головного редактора,
Сергій Кокін — відповідальний секретар,
Олег Бажан — випускаючий номера,
Віктор Войналович, Олександр Рубльов,
Семен Глузман, Григорій Савченко,
Борис Іваненко, Віктор Савчук,
Петро Кулаковський, Анатолій Сахно,
Станіслав Кульчицький, Євген Складенко,
Петро Панченко, Георгій Смирнов,
Руслан Пиріг, Петро Тронько,
Володимир Пристайко, Юрій Цербак,
Володимир Рєпринцев, Лариса Яковлєва

Журнал зареєстровано Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання зі спеціальності «Історія» (Бюлетень ВАК України, 1997, № 4)

Відділи редакції:

252001, м. Київ, вул. Грушевського, 4, к. 211, 212, 216
Тел. (044) 228-53-05, 229-13-88. Факс (044) 228-02-38
252034, м. Київ, вул. Золотоворітська, 7
Тел. (044) 291-97-82, 291-93-62

Головний редактор видавництва «Сфера» *Т. Мішутіна*
Комп'ютерний набір *О. Зубарева*
Комп'ютерне макетування *О. Хлопова*

Літературний редактор-перекладач *Р. Олійник*

Номер підготовлено за активного сприяння І. Гільбо, П. Гільбо, Т. Іванько;
співробітників Державного архіву Служби безпеки України Д. Бойко,
І. Бухарєвої, В. Говоруна, Л. Данєвич, М. Завадського, Ю. Лисюк, М. Назаренка,
О. Фещенко, Г. Шевченко

Усі права застережені.

Журнал зареєстровано у Міністерстві у справах преси та інформації
в квітні 1995 р. Свідчення про державну реєстрацію КП № 1045.
Підписний індекс журналу для передплатників 74216.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв несуть автори.
Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів.

ЗМІСТ

З історії революції та громадянської війни в Україні

Тинченко Я. Ландскнехт без страху і докору:
військова кар'єра Миколи Какуріна 5

Лисенко А. На чолі повстанських мас:
отаман Никифор Григор'єв 61

Утвердження тоталітаризму

Архирейський Д., Ченцов В. Влада і селянство
в Україні у 20-ті рр. 87

Очеретянко В. Загратовані книги.
Встановлення партійно-державного контролю
над виданням, розповсюдженням та використанням
літератури в Україні у 20–30-ті роки 128

Гнітько С. «Український інженерний центр» —
філіал «Промпартії» в Україні (1930–1931 рр.) 142

Луцький Ю. «Чеські справи» (1930–1937 рр.) 156

Літопис «великого терору»

Без строку давності. («Викриття» органами НКВД
«Військово-фашистської змови у Червоній Армії»)
Публікація *Кокіна С., Пищеннікова О.* 169

Гранкіна О. «Репресувати на підставі наказу
наркома внутрішніх справ СРСР...» 208

Тваринський В. На аеродром не повернулися 224

Людські долі

До 100-річчя від дня народження Олександра Оглоблина

Верба І. До взаємин Олександра Оглоблина
з Михайлом Грушевським (1920-ті рр.) 233

Невідомі сторінки життя О.П.Оглоблина
в архівних документах.
Публікація *Пищеннікова О., Веденєєва Д.,
Верби І., Смирнова Г.* 260

Інтелігенція в лецатах тоталітаризму

Вронська Т., Коваль М. Повертаючись до справи
академіка Олександра Гольдмана 316

<i>Матяш І. Ольга</i> Водолажченко: історик, організатор архівної освіти, ... ворог народу	336
<i>Опришко Т.</i> Василь Іванушкін: життя і доля	347
З історії спецслужб України	
<i>Окіпнюк В.</i> Правові засади фінансування органів ГПУ УСРР у 20-ті рр.	358
<i>Золотарьов В.</i> Комісар держбезпеки 3-го рангу: сторінки біографії Василя Іванова	367
Церква як об'єкт уваги спецслужб	
<i>Рубльова Н.</i> Антикостьольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х — 30-ті рр.)	388
<i>Волошин Ю.</i> Ліквідація Ужгородської унії (1948 р.)	406
<i>Делеган М.</i> Документи Державного архіву Закарпатської області про переслідування сектантів-єгови́стів у 1947–1953 рр.	419
Маловідомі сторінки історії	
<i>Бранько Я.</i> «Вервольф»: що ми знаємо про це?	428
<i>Єфименко В.</i> Кадровий склад спеціального підрозділу ОУН(б): спроба аналізу	443
<i>Марусик Т.</i> Студентство Буковини під тиском сталінських репресій (1945–1950-ті рр.)	455
<i>Бажан О.</i> Процес десталінізації в Україні (друга половина 50-х — початок 60-х років)	469
Готується до друку	
<i>Жулинський М.</i> Безодня української печалі...	481
Рецензії	
<i>Шевченко В.</i> Жорстокі уроки історії	493
<i>Осташко Т. В.</i> Сідак «Національні спецслужби в період української революції (1917–1921 рр.): невідомі сторінки історії»	498
<i>Бойко О.</i> Остання адреса — Сандормох	502
<i>Ільющин І.</i> До виходу у світ 1-го тому спільного польсько-українського видання	505
Contents	511

З ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Ярослав Тинченко
(Київ)

ЛАНДСКНЕХТ БЕЗ СТРАХУ І ДОКОРУ: ВІЙСЬКОВА КАР'ЄРА ТА ДОЛЯ МИКОЛИ КАКУРИНА

У Державному архіві Служби безпеки України (далі – ДА СБУ) зберігається архівна кримінальна справа одного з колишніх командармів Червоної Армії, професора Військової академії імені Фрунзе Миколи Євгеновича Какуріна, заарештованого у червні 1930 року за так званою справою «Весна». Цю справу було зфабриковано ОГПУ навесні 1930 року з метою вичистити лави РСЧА від колишніх генералів та кадрових офіцерів царської армії. Слідство за справою «Весна» велося переважно у Харкові та Києві, тому частину слідчих справ з решти регіонів СРСР незабаром було передано до ГПУ УСРР, а у подальшому вони залишилися в архіві колишніх ГПУ-НКВД-КГБ УРСР. Так справа М.Є.Какуріна опинилася у Києві.

І досі не згасає інтерес до творчої спадщини Миколи Какуріна. Його ім'я знову привернуло до себе увагу завдяки перевиданню у 1990 р. тиражем 100 тисяч примірників двотомного дослідження «Как сражалась революция» (вперше вийшло друком у 1925–1926 рр.). Миколі Євгеновичу пощастило: його праця набула другого життя, повернулася до наукового обігу та увійшла до обов'язкового списку літератури багатьох вищих навчальних закладів. Разом із тим ми майже нічого не знаємо про роботи решти військових фахівців РСЧА. Їх наукова спадщина забута. Тому наголосимо, що Какурін — вчений був лише одним з представників радянської військової думки.

Але постать М.Какуріна цікава не тільки у зв'язку з його науковою діяльністю. Під час громадянської війни колишній полковник Какурін

встиг змінити багато армій, в тому числі й дві українські. Свою службу в армії гетьмана Павла Скоропадського та в Українській Галицькій армії Микола Євгенович не приховував, однак особливо й не афішував. Зокрема, у жодному дослідженні він не відобразив власну військову діяльність у 1918–1919 рр. А у передмові до перевиданої праці «Как сражалась революция» упорядник О.П.Ненароков згадував про цей період життя Какуріна лише побіжно. Проте виявилось, що цей та інші маловідомі фрагменти своєї біографії Микола Євгенович докладно висвітлює у власноручних свідченнях у серпні 1930 р. Тому ми й пропонуємо їх увазі читачів.

Офіційна біографія М.Какуріна до 1917 р. досить стисла, лаконічна та позбавлена якихось особливих службових досягнень. Народився він 4 вересня 1883 р. у м. Орлі у родині офіцера російської армії. Навчався в Житомирській гімназії та Михайлівському артилерійському училищі. Після отримання у 1904 р. погонів підпоручика служив у 30-й (Мінськ) та 18-й (Люблін) артилерійських бригадах. Саме звідси в 1907 р. Какурін вступив до Миколаївської військової академії Генерального штабу.

Для переважної більшості офіцерів російської армії шлях до успішної військової кар'єри лежав тільки через академію. Її закінчення гарантувало отримання згодом генеральського звання та відповідного місця в армії. Але до академії було не тільки важко вступити, а й закінчити її за першим розрядом, що давало змогу бути зарахованим до Генерального штабу. Разом з М.Какуріним у 1907 р. до академії вступив і майбутній маршал Радянського Союзу Борис Михайлович Шапошніков, який залишив досить цікаві спогади про свій курс.

За даними Б.Шапошнікова, у 1907 р. до академії прагнуло вступити близько 300 офіцерів. Майже половина з них не пройшла через окружні іспити і в результаті до академії було прийнято лише 124 офіцери. За три роки навчання з академії відсіялось або не пройшло за балами до Генерального штабу ще 76 слухачів. Таким чином, у 1910 р. закінчили академію за 1-м розрядом всього 48 офіцерів¹.

Серед випускників 1910 р., крім Б.Шапошнікова та М.Какуріна, ще дев'ять офіцерів у подальшому пов'язали свою долю з Червоною Армією. Це, зокрема, майбутні начальники штабів Східного та Західного фронтів (відповідно В.Є.Гарф та М.В.Соллогуб), командарм С.Д.Харламов, працівники Польового штабу Революційної військової ради Республіки М.О.Сулейман та В.Л.Барановський. Але більшість генштабістів 1910 року випуску все ж таки потрапила до білих армій. Четверо з них (С.М.Самарін, В.П.Словицький, М.М.Зінкевич та В.І.Сидорін) під час громадянської війни стали білими генералами². Деякі випускники у подальшому стали польськими генералами, а деякі — воєначальниками Естонії (В.К.Баіов) і Латвії (П.К.Радзінь).

Товаришем М.Какуріна по академії був і майбутній український воєначальник Всеволод Миколайович Петрів. У 1919 р. він став військовим міністром Української Народної Республіки, а в 1941 р. виконував ту ж роль в уряді Ярослава Стецька. Курсовий офіцер М.Какуріна Микола Юнаків, тоді полковник Генерального штабу, також за часів громадянської війни пов'язав своє життя з Україною, став найстаршим генералом в армії УНР. До речі, у своїх спогадах Б.Шапошніков з найбільшою теплістю згадував з викладачів саме Юнаківа. Останній читав військову історію, належав до групи прогресивних молодих викладачів. Можливо, його лекції в подальшому багато в чому допомогли й Какуріну, й Шапошнікову. Взагалі викладачами на курсі Какуріна були відомі військові світила того часу. Так, в останній рік навчання Миколи Євгеновича до академії перевівся і почав там викладати полковник Михайло Дмитрович Бонч-Бруевич — майбутній перший радянський главнокомандувач.

Зради історичної справедливості треба зазначити, що М.Какурін не виділявся на своєму курсі яскравими здібностями. З 48 офіцерів, що скінчили академію за 1-м розрядом, Какурін за своїми показниками був 46-м. Не належав він і до улюбленців курсу. Такими, за свідченнями згаданого вище командарма Сергія Харламова, були Борис Шапошніков та барон Петро Врангель. Обидва вони ворогували між собою та вважалися лідерами курсових компаній.

Незабаром закінчилося навчання у Миколаївській військовій академії і восени 1910 р. новоспечені генштабісти роз'їхалися по різних піхотних частинах відбувати обов'язковий дворічний ценз командирів рот. М.Какурін вирішив повернутися до міста свого дитинства, тому обрав для служби 17-й Архангелогородський піхотний полк, який дислокувався в Житомирі. Тоді ж для відбуття дворічного цензу командування 17-м полком до Житомира прибув полковник Антон Іванович Денікін. Отже, два роки М.Какурін служив під командуванням одного з майбутніх вождів білого руху.

У 1912 р. Какуріна було переведено на оперативну роботу та призначено старшим ад'ютантом (начальником оперативного відділу) штабу 5-ї піхотної дивізії. Штаб цей також знаходився в Житомирі. Завдяки цьому Миколі Євгеновичу вдалося ще на деякий час залишитися в улюбленому місті.

Влітку 1914 р. почалася Перша світова війна. Згідно із стратегічним розгортанням армії Какурін отримав посаду обер-офіцера для доручень штабу 10-го армійського корпусу. Але в цьому корпусі він затримався недовго. Незабаром його призначили старшим ад'ютантом штабу облоги фортеці Перемишль. Після захоплення цієї фортеці (22 березня 1915 р.) Какурін залишився в її штабі та вже невдовзі захищав Перемишль від німецьких та австрійських військ.

Стрімкий весняний наступ супротивника в 1915 р. змусив російське командування 3 червня залишити Перемишль, але в цьому, мабуть, не було вини штабу фортеці. Про це свідчило підвищення Какуріна до звання підполковника та призначення його начальником штабу 71-ї піхотної дивізії. Це з'єднання російської армії на початку війни було розгорнуто на території сучасної Дніпропетровщині. Переважну більшість вояків дивізії становили українці.

71-а дивізія боролася з австрійцями на Волині, здобувши високу оцінку як російських воєначальників, так і генералів супротивника. Історик російської армії Антон Керсновський писав: «Превосходная 34-я пехотная дивизия того же 7 корпуса образовала превосходную же 71-ю генерала Десино, отличившуюся в составе 30 армейского корпуса сперва в Днестровском сражении в апреле 1915 года, а осенью на Волини, где 282-й Александрийский полк (всю войну особенно отличившийся) взял знамя. Дивизия имела славные дела на Стоходе в Брусиловское наступление (где отличился полковник Концеров с 283-м пехотным Павлоградским полком), а в августе 1917 года поголовно легла в тучах немецкого газа под Марашештами в Румынии, остановав армию Макензена и тем геройски закончив свое существование»³. Таку високу оцінку 71-а піхотна дивізія здобула не без участі свого начальника штабу М.Какуріна, який залишався на своїй посаді протягом восьми місяців.

У серпні 1916 р. за власним бажанням Какурін перевівся до Персії (сучасний Іран), де знаходився окремий експедиційний корпус російської армії. Згідно з довоєнними домовленостями у разі світової війни Росія мала право окупувати північ Ірану, Великобританія — південь, з виходом до Перської затоки. Саме тому в 1914 р. перші союзницькі частини вступили до Персії. Вони вели боротьбу з турецькими військами та німецькими розвідниками, що швидко заповнили прикордонні території. Микола Євгенович був призначений до козацького корпусу генерала князя Баратова на посаду начальника штабу 3-ї Забайкальської бригади, яка складалася з 3-го Аргунського та 3-го Верхньоудинського козацьких полків.

Саме з цього моменту й починається докладне оповідання Какуріним свого життєвого шляху під час допитів у серпні–вересні 1930 р. Тому зупинятися на них ми не будемо. Зазначимо лише деякі нюанси, про які він чомусь не розповів.

По-перше, як свідчить «Список лиц с высшим военным образованием... РККА», 27 листопада 1917 р. Какуріна було призначено командиром 7-го Кавказького стрілецького полку⁴. Цей полк діяв на річці Євфрат проти турецьких частин. Ймовірно, Какурін так ніколи і не побачив полку, оскільки не зміг повернутися до Персії.

По-друге, треба підкреслити, що зображення Какуріним своєї незначної ролі в українському Генеральному штабі не є навмисним. Дійсно, у

1918 р. Микола Євгенович в українській армії був мало помітною постаттю. Можливо, у подальшій літературі про українське військо його б навіть і не згадали, якщо б він не став знаним воєначальником РСЧА.

Нарешті, Какурін досить мало розповів про свою діяльність в Українській Галицькій армії в травні 1919 р. Це прикро, оскільки саме в цей час Микола Євгенович досить багато допомагав командарму УГА Михайлові Омеляновичу Павленку. Командарм збирався відбити в поляків нафтовий басейн у Східній Галичині, для чого створив окрему групу на чолі з полковником Какуріним. Планам цим не судилося збутися. Отже, окрема група Какуріна так і не зіграла своєї ролі⁵.

Решту ж свідчень про службу в Українській Галицькій та Червоній арміях М.Какурін подав без жодних зауважень, а тому вони не потребують коментарів. Загалом же за часів громадянської війни перед тим, як потрапити до РСЧА, Какурін встиг прослужити на різних штабних посадах у чотирьох арміях: Центральної Ради, гетьмана П.Скоропадського, Галицькій та білогвардійській Добровольчій (йдеться про той період, коли УГА цілком перейшла до білогвардійців). Таким чином, ми маємо всі підстави назвати його ландскнехтом, але найманцем не за страх, а за совість.

ДОКУМЕНТИ З АРХІВНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ М.Є.КАКУРИНА

(ДА СБУ. — Спр. 67093—ФП, т. 54. — Арк. 18–22 зв., 24–27 зв., 29–32 зв., 34–38, 40–43. Рукопис на бланку. Оригінал)

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

1930 г. Августа мес. 20 дня, я Помнач. 1-го Отд. Особого Отдела ОГПУ Мельцер Николай Иосифович допрашивал в качестве обвиняемого гражданина Какурина Николая Евгеньевича и на первоначально предложенные вопросы он показал, что его

1. Фамилия Какурин
2. Имя, отчество Николай Евгеньевич
3. Возраст (год рождения) 46 лет (1883 г.)
4. Происхождение (откуда родом, кто родители, национальность, гражданство или подданство)
русский, из г. Орла, сын полковника Генштаба Какурина Евгения Николаевича, русского подданства
5. Местожительство (постоянное, последнее)
Москва, Воздвиженка, № 6, кв.15

6. Род занятий (последнее место службы и должность)
*Военная Академия РККА, преподаватель по кафедре Истории
Гражданской Войны*

7. Семейное положение (близкие родственники, их имена, фамилии, адреса, род занятий до революции и последнее время)
*женат, жена Эльвира Леопольдовна 50 лет, дети — дочь Анна
19 лет и Анастасия 15 лет*

8. Имущественное положение (до и после революции допрашиваемого и его родственников)
жил на жалованье, отец имел дом в Киеве до революции

9. Образовательный ценз (первонач. образование, средняя школа, высшая, специальн., где, когда и т.д.)
*Академия Генштаба 1910 г., до этого гимназия, Михайловское
артиллерийское училище*

[...]

ПОКАЗАНИЯ ПО СУЩЕСТВУ ДЕЛА*

На персидский фронт я попал в августе месяце 1916 г. по собственному желанию, переведясь с Юго-Западного фронта мировой войны. Принял должность начальника штаба 3-ей Забайкальской Каз. бригады, совмещавшейся оперативно с должностью начальника штаба Урмийского отряда. Никаких особенно достопримечательных событий за это время со мной не происходило. Участок фронта был глухой и в боевом и в географическом отношении. Кроме прямых своих обязанностей по должности начальника штаба, я участвовал в нескольких экспедициях в горы, проникал иногда довольно далеко, составил описание маршрута одного похода на Амадию, но он был отправлен в штаб армии. На следы немецкой разведки в нашем районе я не наткнулся, но слышал, что германское влияние имело место преимущественно на юге Персии. (Направление Тегеран-Хамадан).

В политическом отношении я тогда, как представляю себе ныне, мог бы быть отнесен к числу либералов-демократов, т.е. я считал, что царизм в лице своих последних представителей обветшал и исторически себя отжил, что смена одной фигуры другой вроде, например, одного Романова другой, тогда мыслилось, что если уже менять власть, то менять не царей, а переходить на форму либо очень ограниченной монархии, а возможно и республики. Февральскую революцию 1917 г. я встретил при путешествии в отпуск из Урмии в Киев.

* Протокол допроса должен заканчиваться словами: записано с моих слов верно, прочитано; подпись допрашиваемого и подпись допрашивавшего.

Вернулся по окончании отпуска на фронт, где уже застал организованные комитеты; в верхах комитетов имели голос в самом начале кадеты, а в низовых, как я теперь себе уясняю, сильны были соглашатели, иногда с националистическим уклоном (в составе корпуса были армянские и грузинские части). Фронт и в политическом отношении был глухой, разбросанный, поэтому отзвуки событий докатывались до нас глухо и с запозданием. Вообще фронт был из спокойных. О большевиках тогда у нас совсем было мало слышно. Рисовали их какими-то странными людьми, стремящимися, не зирая ни на что, перевернуть все вверх дном, а главное закончить войну. Вот это-то им в разговорах и вменяли, главным образом, в вину. Я, помнится, в разговоре с кем-то сказал: не такие уж глупые люди, когда хотят кончить войну, если фронт совсем разваливается.

Как я уже сказал, у нас одно время — в корпусном комитете сильны были к.д. По крайней мере, председатель его доктор Лазарев⁶ был кадет. Пошло в моду записываться в эту партию. Я воздержался. Мне думалось тогда, что партия эта уже не является выразительницей истинных народных чаяний и только воображает, что народные массы, вместе с нею пойдут в Учредительном Собрании, что как-то и сказал Лазареву.

Перемены, особенно в моем личном положении, при Революции не произошло. У меня всегда были хорошие отношения с солдатами, к которым я всегда относился ровно, заботливо, а главное законно; таковыми же они остались и после. Также хороши были и мои отношения с Комитетами, хотя я никогда и нигде не лез с воплями и доказательствами своей преданности и т.д., считая, что человека лучше видно по делам, чем по словам. Продолжал свои экспедиции, причем, будучи любителем тогда военного дела и стремясь изучить его всесторонне, совершил несколько походов с местными партизанами. Вообще в тот период времени интересы военного дела в его разнообразных и практически-боевых проявлениях

*Микола Євгенович Какурін
на персидському фронті
(1916–1917 рр.)*

яя поглощали во мне все остальное, да и фронт, как я сказал (имея в виду его персидский участок) был очень глухой.

В начале октября месяца 1917 г. я уехал в отпуск в Киев, где тогда жила моя семья. Октябрьская революция 1917 г. застала меня тотчас по прибытии в Киев. Тут происходил пестрый калейдоскоп всевозможнейших событий, главным образом политических. Со всех сторон в Киев стекались остатки и осколки бывших фронтов мировой войны и солдаты (последние на пути домой) и офицеры (часть территориально связанная с ним).

Я первое время ходил, как в тумане. Также ходили и некоторые сослуживцы. Помню однажды один из них пригласил собраться у него на квартире обменяться мнениями и потолковать. Пошел. Собралось человек 10. Пришел генерал Абрам Драгомиров⁷. Говорил о верности обязательствам к Антанте, о необходимости восстановить фронт и продолжать войну до победного конца, о том, что с Дона должно прийти спасение в лице добровольческой армии и т.д. Мне не понравилось все это. Тогда уже до очевидности ясно у меня было, что этого-то, т.е. до войны в союзе с Антантой до победного конца, русский народ как раз и не хочет, а, значит, из кого-же будет состоять армия — преимущественно из офицеров; значит, нечто кастовое. А отсюда вспоминалась история армии Кондэ первой французской революции и ее судьба. На этом деле решил поставить крест.

Отпуск кончался, а отовсюду шли сведения о продолжающихся развалах всех остальных фронтов, в том числе и Кавказского. Куда делась моя бригада узнать было трудно. А ехать в темную не хотелось. Узнал, что есть в Киеве какой-то комиссар Казачьих войск, пошел туда, просил прикомандироваться временно, чтобы не оказаться нетчиком или дезертиром. Согласились, но никаких особенных дел ни я с ними, ни они со мной не имели. Потом, если память не изменяет, и этот общеказачий комиссариат распался, а часть его вошла в Сибирский; там я тоже болтался сбоку и около, пока не пришли Советские войска. Тогда и этот разбежался, кто куда.

Во время бомбардировки Киева отсиживался дома в штатском, потом зашел во дворец (через несколько дней), там мне кто-то поставил на моем удостоверении визу, подписал ее, если не ошибаюсь, Чудновский⁸ и три-четыре недели пребывания красных в Киеве прожил спокойно на штатском положении.

Не скрою, что приход армии Муравьева⁹ в Киев и ряд стихийных эксцессов, имевших там место, внушили мне большой страх к большевикам и на время уничтожили желание ближе познать их. Думалось, что это разбушевавшаяся стихия, в некоторых своих проявлениях могущая внушить отвращение. Надо сказать, что главным образом пришлось наблюдать фронтную массу, а не действительно пролетарские отряды, равным образом ни с кем из руководителей массы встретиться не приходилось.

Да и события продолжали развиваться с частотой чрезвычайной. Не успели улечься первые впечатления и переживания отмены власти, тут уже идет волна германской оккупации, переклестнула через Киев и покачалась дальше. Русские советские войска уходят, украинские дерутся где-то далеко, а вскоре и о них нечего не слышать, о России, большевиках слухи самые темные и нелепые, ужас на ужасе, говорят, что одному бывшему офицеру через полосу военных действий никак не проскочить, да, признаюсь, не тянуло тогда, и страх перед большевиками был и территориально был привязан к Киеву (семья), а ни на Дон, ни к добровольцам твердо решил носу не совать.

Политическое развитие шло у меня постепенно, как я уже сказал, начал думать, что украинское движение в оформлении и возглавлении тогда рады и представляет какое-то народное движение. Правда, рада выбросила лозунг самостийности, но мыслилось, что в конце концов этот лозунг отживет, как одно из конъюнктурных исторических явлений, мыслилось, что и Советская Россия как-то трансформируется — возникнет из всего хаоса какая-то общая демократическая власть. Поэтому, когда мне предложили А.В.Сливинский¹⁰ (которого я до этого времени не знал) и подполковник Румянцев¹¹ вступить на службу, я не отказался, при условии, что работать буду не на боевом или оперативном фронте, а на такой работе, которая избавит меня от необходимости участвовать в войне между братскими народами, к которой тогда у меня было сильное отвращение еще даже подсознательное.

Было и другое соображение. Мыслилось, что при отказе всех от службы, насадят туда немцев и тогда уже слияние двух братских ветвей пойдет труднее, а здесь, при условии, что мы займем места на службе, быть может, косвенно мы будем служить будущему объединению различных кусков некогда общего тела и, быть может, этот процесс пойдет глаже. Но повторяю, что все это рисовалось как-бы в тумане тогда. Я считал лично, что для России вообще особого вреда от этой работы, а именно на должности 2-го квартирмейстера, которую мне дали, быть не может, так как никакой организации украинской армии украинскими или русскими руками немцы все равно сделать бы не позволили, а поэтому творчество штатов будущих частей, разработка их будущей дислокации, перевод и сочинение уставов, списки ген. штаба и пр. — все это носило формы довольно невинного бумажного творчества.

Наконец, было и третье — просто хотелось отсидеться на месте, разобрататься в обстановке. Я не исключал, конечно, трудностей: придется делать известный компромисс, в виде некоторого, быть может, контакта с немцами, но иного выхода не было. Ведь, если бы я не пошел, могла быть и просто альтернатива, что меня выгнали бы куда-нибудь из Киева. Этот мотив, конечно, тогда при мало развитом политическом сознании, конечно,

где-то в подсознании давал себя очевидно знать. Итак, я начал работу в этом штабе, организуя, главным образом, само управление. Вся работа оперативная (оперативный контакт с немцами, вопросы их размещения, руководство маленькими украинскими отрядами, войсковая разведка) проходили по первому управлению и по директивам Сливинского. В конце апреля или в самых первых днях мая, точно не помню, — происходит гетманский переворот; возник он как по мановению волшебной палочки в один день.

Я должен оговориться, что в то время это будущее восстановление целостности государственной территории представлялось мне еще и не в формах Советской, но отнюдь и не в формах белогвардейской России и не в виде какой-либо хотя бы ограниченной монархии, а в виде демократического объединения федеративных и автономных республик и областей, значит, самостийная Украина была одна из переходных форм к этому, т.е. тогда опять-таки федеративность я понимал в ограниченном смысле учета особенностей и национально-культурных пожеланий населяющих Россию народов.

Гетманский переворот совершился быстро, прошел вне нас. Фигура Скоропадского, ясно было для меня, это только кукла в руках германцев и высших кругов помещиков, промышленников, пытавшихся найти опору в некоторых слоях деревни. В военно-организационном отношении он отразился в том, что возник какой-то высший орган в виде гетманского штаба; он явился органом, если так можно выразиться, военно-политическим, а украинский ген. штаб остался как бы на втором плане. Был к нему прикомандирован офицер германского ген. штаба майор Маковский; его роль по аналогии можно было сравнить с ролью ну что-ли комиссара от немцев при нас. Он очень хорошо говорил по-русски. Ему показывались всякие проекты и положения — вроде, например, положения об украинском генеральном штабе и правах и обязанностях его начальника или проекта будущего устава воинской повинности.

Собственно, это и были наших две главных работы, потому что, как вскоре выяснилось, единственно, на что пошли немцы — это на разрешение держать небольшие офицерские кадры для будущих полков, а ни о каком наборе в широком смысле этого слова они и не думали; осенью позволили сформировать хлеборобам гетманскую сердюцкую дивизию, но она после нескольких боев с войсками директории либо перешла на их сторону, либо разбежалась, а сформированные в Австро-Венгрии и Германии из военнопленных мировой войны бригады «синежупанников» и «серожупанников» пришлось расформировать самим же немцам тотчас по их прибытии на Украину.

Точно не припомню, когда в конце-ли апреля или начале мая, Сливинский сделал меня своим помощником, оставив за мной лишь общий надзор за: управлением 2-го ген. квартирмейстера, на каковую должность был назначен А.И.Прохорович¹². На меня главным образом выпала задача вес-

ти переговоры с немецкой военной комиссией по разделу имущества разного рода, оставшегося от старой армии на территории Украины. Были германские и украинские члены. Здесь мне пришлось гораздо чаще встречаться с Маковским, а равно и с германскими офицерами; некоторые из них бывали у Сливинского на некоторых вечеринках. Приходилось бывать и мне.

Скажу по совести, что немцы меня интересовали по многим причинам. Во-первых, мне всегда нравилась германская военная доктрина. Еще до мировой войны я старательно изучал ее. Мне в общении с германцами хотелось выявить себе, в какой стороне их военной или индивидуальной организации кроется секрет их побед. Маковский был очень мил и любезен и часто разговаривал со мною, как мне казалось, откровенно, например, о будущем Украины, самостийной, в которую вера его начинала, по видимому, колебаться. Очевидно, он хотел создать себе круг определенно симпатизирующих в украинском генеральном штабе лиц, к числу которых причислял и меня.

Я повторяю, что немцы мне нравились, как отличные солдаты, у которых можно и должно было многому научиться, а кроме того, всегда ведь ценишь противника, которым бываешь бит. Собственно, Маковским и ограничился круг более близких моих знакомств с немцами, под осень появился в штабе на ролях помощника Маковского некий капитан Лилиенфельд, на вечеринках у Сливинского заставлял я еще нескольких офицеров, но фамилий их не помню, ибо встречи носили чисто эпизодический характер; равным образом не помню и фамилий тех нескольких немецких майоров, участвовавших в комиссии.

Заседания комиссии затянулись на лето (с перерывами) и до осени. Но примерно в конце сентября я заболел испанкой. Она повторилась и я месяца на полтора до начала ноября выбыл, так сказать, из строя. За этот период времени никакой новой особенной эволюции в моем мировоззрении политическом не произошло, если не считать, пожалуй, большего растворения угла зрения в том отношении, что поднявшаяся волна крестьянских восстаний (непосредственно мне с ними дела иметь не пришлось) заставила меня впервые, но, правда, мельком задуматься: что не все-то ладно и очевидно, что и немцы не всемогущи и одними военными мерами тут ничего не поделаешь.

Но скажу прямо, что в тот момент глубоко об этом я не думал, а считал, что уже чересчур, понемногу правительство Кистяковского¹³ начинает класть руль направо. Но конкретных выводов у меня тогда еще, повторяю, не сложилось, — иначе мои взгляды оставались те же, что и были, т.е. какой-то новый период и новая форма власти придут, а все, что мы теперь переживаем — временные и переходные формы, но об их распространении советской власти я тогда еще совершенно не думал.

Н.Какурин

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА ОТ 20 АВГУСТА 1930 г.

(продолжение)

Продолжаю свои показания: когда я выздоровел от болезни в начале ноября месяца, то по прибытии моем в штаб почувствовалась общая перемена обстановки, как-бы накануне большого перелома. Немецкий фронт трещал, чего не могли уже скрывать и сами немцы; на Украине с одной стороны чувствовалось какое-то глухое внутреннее клокотание каких-то революционных сил, говорилось о союзе освобождения Украины, который стал в прямую оппозицию гетманскому правительству, а за ним вставали в смутных абрисах еще какие-то новые силы, которые чувствовались, а с другой стороны происходило уклонение вправо гетманского правительства, которое, по-видимому, спешило так или иначе размежеваться с немцами и стать на рельсы новой ориентации.

Узнал я, что во время моей болезни было уже свидание гетмана с Красновым¹⁴, поговаривали о курсе на единую Россию и вообще было много ожиданий каких-то больших перемен. Разразилась сначала австрийская революция, вызвавшая удивительно быстрое распадение австрийских оккупационных войск, а затем германская.

Дальше события пошли с чрезвычайной быстротой и примерно в следующем порядке: последовал приказ гетмана, по существу ставящий крест на самостоятельности Украины, а затем было приказано собраться в штабе и вдруг начал он наполняться обильно генералами в русской форме и какими-то штатскими. Наконец, появился Келлер¹⁵ и объявил, что по поручению гетмана он вступает в командование украинскими войсками. Я весьма удивился. При общем отношении народа к идее добровольческой армии и всему, что было связано с ней, при только что полученных сведениях об открытом выступлении уже частей «союза освобождения» в виде сечевых стрельцов в Белой Церкви — это значило прямо лить масло в огонь. Одному из сослуживцев я сказал, что неужели такое большое число лиц одержимо безумием и на что они надеются? — он только пожал плечами.

На утро штаб уже заполнился представителями «дружин» Келлера и Кириичева¹⁶, у дверей стояли их часовые, под Киевом шла перестрелка, происходила министерская чехарда и вообще какая-то полная сумятица. Многие служащие штаба спешили надеть русские погоны. Сливинский сделался кем-то при Келлере, но никакой ответственной роли там не получил, на его месте появился некий ген. Шуберский¹⁷. Меня не тронули, хотя я погон не одевал новых, но и задачи мои теперь свелись только к посещению штаба и руководству опять вторым квартирмейстерством, продолжавшим свою текущую канцелярскую работу. Келлер имел свой собственный штаб. Этим я был очень доволен, так как в дружинах Келле-

ра и Кирпичева я сразу же увидел второе издание той же самой добровольческой армии, да и издание-то плохое.

Зашел я к Прохоровичу, он на месте помощника военного министра уже состоял и так как он не меня производил впечатление порядочного человека, то говорил ему о безумии всей затеи. Он говорит, пожалуй и так, да офицеров-то этих куда деть. После узнал, что новая власть на меня смотрела косовато и подозрительно. Поскольку я еще не вполне оправился от болезни, воспользовался этим и заболел. Дальнейших событий был очевидцем, почему-то Келлера сменил Долгорукий¹⁸, выступали немцы на поддержку гетмана, потом отказались, кольцо вокруг Киева все сжималось и наконец в один прекрасный день новая метаморфоза: в Киеве оказалась украинская директория и ее войска.

Двенадцать лет тому назад и в условиях моего тогдашнего мировоззрения мне обстановка и положение представились так: вот пришла украинская директория, верхушка ее разбавлена и состоит из деятелей рады, но есть и какие-то иные силы за него, по-видимому, она ведет за собой уже значительные силы деревни и, по-видимому, хочет не повторять в точности политику рады, так как заговорили и о радикальных социальных реформах и о посылке Мазуренко¹⁹ в Москву. Думалось, что теперь будет сказано какое-то новое и решительное слово.

Пригласили меня в штаб. Там были почти все новые лица. Некоторые из низших и средних или державшихся в тени чинов стали теперь фигурами. Говорят, мы знаем, что вы работать можете и умеете, от добровольцев во время из засилия держались в стороне, никого не выдавали, никому не вредили из нас, так вот выбирайте себе фронт, на каком хотите сражаться. Тут была дилемма: хотя Мазуренко в Москву и посылался, но против большевиков все-таки образовывался фронт, а противодонский фронт у них было нечто расплывчатое, да в процессе борьбы эти фронты ведь все-равно бы и перемешались.

Не скажу, что и тогда я был советски настроен в том смысле, что отчетливо уже пришел к убеждению, что единая истинная власть есть советская, но я, как уже говорил, войны братоубийственной хотел избежать. Остаться вообще в Киеве не у дел не было смысла: был все равно объявлен призыв всех военных, особенно специалистов да их как раз и мало до чрезвычайности осталось, ибо очень и очень многие себя скомпрометировали с Келлером и Кирпичевым.

Я выбрал противопольский фронт, который главным образом состоял из галицкой армии, так как Галичина объявила свою независимость тотчас после австрийской революции и частично этот фронт на своем правом фланге, на Вольни, должен был состоять из украинских войск. Поступая так, я считал, что этим своим действием я не приношу вреда ни будущим Украине и России, когда окончательно оформятся их отноше-

ния, потому что, мыслилось мне, им все равно придется бороться с экспансией Польши на восток; толкали меня на этот шаг мои тогдашние патристические побуждения.

Кроме того, мне мыслилось, что Галичина, со временем, ходом истории будет приведена в единое русло будущей России. В конце декабря месяца 1918 г. я был уже в штабе фронта; там я числился помощником начальника штаба, но фактически на меня выпала должность по существу начальника полевого штаба, так как пришлось мне все время разъезжать с командующим Шаповалом²⁰ по частям его фронта и он был довольно обширен, учитывая, что правое крыло растянулось по Западной Волини почти до Полесских болот.

На Владимир-Волинском направлении действовали украинские войска некоего атамана Оскилко²¹, плохие, но боеспособные. Галицкая армия стремилась сохранить свое лицо и не смешиваться с украинскими частями (ее не следует смешивать с корпусом сечевых стрельцов Коновальца²², который только комплектовался главным образом галичанами добровольцами, но сражался на правобережной Украине на противобольшевистском фронте). На Галицком же участке центром внимания и галичан и нашего явился Львов.

Не буду останавливаться на военной и оперативной стороне; скажу только, что мне удалось дать несколько советов, которые оказались полезными, хотя Львова мы и не взяли. За чисто боевой работой и разъездами вся политическая сторона и все, что не касалось нашего собственно фронта, отошло как-то на задний план. Но постепенно украинский восточный фронт тылом своим под натиском красных оседал на нас.

Совершенно мимо меня прошли все сдвиги в ориентациях директории, украинский трудовой конгресс и пр., более заметно было на нашем фронте провозглашение унии Галиции и Украины. Заметным оказалось это в том смысле, что украинское командование стало требовать от галичан помощи войсковыми частями, а те же в свою очередь всячески против этого боролись.

Шаповал при очередной многократной смене военных и всяких министров попал в министры: взял меня с собою, приехали в Винницу, где тогда пребывала директория и различные штабы различных атаманов. Роль моя свелась к состоянию при министре и к выполнению разной переписки, очень, правда, несложной, по разным мелким вопросам, ибо крупной и не могло возникнуть из-за постоянных метаний в вагонах с места на место, сутки-двое постоим и катим дальше опять к Збручу, а министры все заседают и совещаются, тут уже решительно некогда и не о чем было думать, но с некоторыми из небольших деятелей украинских политических из разных информационных бюро приходилось говорить: спрашивал, чем объясняете, что войска разбегаются, а народ точно в сто-

роне стоит, а галичане очень упорно и стойко дерутся с поляками? — толковали разное, но больше все сходились на том, что народ напуган Антантой, как бы она опять не повернула на старое и не заставила воевать с немцами.

Однажды Шаповал заявил, что едет с миссией из нескольких министров в Одессу, что этой миссии поручено выявить — что же такое Антанта по существу и чем же она может помочь. Поехали через Румынию чуть ли не в запломбированном вагоне, во всяком случае под усиленным досмотром, от Тирасполя поехали в Одессу на автомобилях. На ст. Раздельной мельком видел какие-то французские войска, приехали в Одессу утром не то 4-го, не то 5-го, хорошенько теперь не помню, апреля. Министры ушли к командованию, я оставался в гостинице, а тут со всех сторон пошли сведения, что уже со всех сторон к городу подходят большевики и что объявлена эвакуация франко-греческих войск.

Министры вернулись поздно и расстроены. На Рыбницком направлении держались тылом к Днестру еще какие-то части, спрашивают меня, что можно ли оборонять этими силами Одессу. Говорю, нужно перебросить эти силы к Одессе, успеть найти для этого время, нужно обеспечить их фланги, ибо Одесса не крепость, нужно довольствоваться и снабжать их и успеть организовать оборону, а противник, как говорят, да сами видите, на носу, ничего не выйдет. Решили поскорее убраться из Одессы.

На утро ходили за пропуском в французское командование, а затем отправились уже через Овидиополь и Румынию обратно, провезли через нее быстро и тогда, когда мы очутились в Галиции, узнали, что за эти 10–15 дней произошел ряд новых событий: уже министерство не то, а новое, что восточного фронта уже почти нет, что он на линии почти Збруча оказался и что лишь галицкая армия держит свой фронт против поляков.

Все это мотание и метание меня, признаться сказать, совершенно разочаровало в отношении всеукраинской власти, как именovala себя директория, я увидел, что под ней нет никаких прочных оснований, а развал войск нельзя объяснить случайными причинами, я тогда окончательно ушел в галицкую армию. Меня назначили в 3-ий галицкий корпус в Стрый, он держал фронт на Перемышльском направлении, я приехал туда в распоряжение комкора и попал как раз в момент отхода его под начавшимся натиском первых эшелонов армии Галлера²³, я выполнил несколько боевых поручений.

Отходили в очень трудных условиях, когда отход приостановился, был назначен начальником штаба 4-го корпуса, который надо было сформировать из разных тыловых и заштатных команд и запасных частей. Сформировались наспех, вновь перешли в наступление, имели несколько удачных боев, дошли почти до Стрыя, вновь были потеснены свежими резервами противника, отошли на Збруч, стоя фронтom на Запад, а Петлюровские час-

ти в это время несколько продвинулись от Збруча к востоку на Винницком направлении, пользуясь ослаблением красных сил на правобережной Украине; узнали, что за спиной галичан Петлюра, который теперь играл первую скрипку, заключил соглашение с поляками, признав за ними права на Галичину; это всех возмутило; многие из галицких работников говорили: «Лучше тонуть в русском море, чем в польском болоте» — таким образом как бы намечался тот путь, который мне мыслился, когда я ехал на этот фронт: Галичина стремилась повернуться лицом к России.

В конце концов в один из июльских дней мы совершили исход из Галичины и оказались на восточном берегу Збруча на кусочке территории, где властвовало правительство Петлюры. Галицкая армия со всеми многочисленными беженцам насчитывала до 40 тысяч ртов, но бойцов едва ли набиралось больше 15–20 тысяч. Все были измотаны и издерганы до невозможности и нуждались прежде всего в отдыхе и восстановлении сил.

Наш 4-ый корпус расформировали на укомплектование других частей. Я оставался свободным, но на службу Петлюры не пошел, хотя были предложения: во-первых ни веры, ни уважения к директории не было, а акт вероломства Петлюры глубоко претил; галичане же ко мне относились очень хорошо; остался у них в резерве, уехал в деревеньку в 15 км от Каменца и там решил только отдохнуть от всех передрыг. Там впервые взялся за литературные опыты, начал собирать материал и хотел написать историю галицкой кампании. Так провел остаток лета в полном уединении, ничего достопримечательного об этом периоде не могу сказать.

Настала осень, по-прежнему жил не у дел. Переехал лишь в конце примерно октября в Каменец. Украинское правительство заставило-таки выдвинуть часть галицких сил на фронт и против большевиков и против добровольцев. Но тут с галицким солдатом произошла метаморфоза: насколько хорошо и сознательно дрался против поляков, настолько он действовал плохо и вяло на Украине. Как мне казалось, это происходило от того, что он просто не хотел драться с русскими, не разбираясь, кто они — красные или белые, а может быть тут играла роль и просто усталость.

Однажды собирают всех галицких старшин на квартире главы галицкого правительства Петрушевича и он объявляет, что сейчас у него имеются сведения, что Петлюра согласился с поляками об уступке им всего того пространства, на котором стоят тылы галичан (Каменец, Проскуров и т.д.), что скоро уже предстоит вступление поляков, что он с правительством уезжает на основании данного ему разрешения через Румынию в Европу, чтобы там хлопотать перед Антантой за Галичину, а армии приказывает идти на восток и искать соглашения с русскими силами, очевидно, разумея под ними добровольческую армию, потому что последняя в это время сильно надвинулась на Галицкую, стоявшую в районе Винницы, и последняя никуда и сдвинуться не могла, ибо почти повально болела тифом.

Мне предложили, если хочу ехать с ними, т.е. с Петрушевичем, то взять меня с собой. Я решил, что это значит уйти в эмиграцию и в момент, когда армия, в которой как-никак я нашел себе и пристанище и ласковую встречу, будет переживать наверное самые трудные для себя минуты. Я отказался, но и в Каменце мне сидеть нельзя было. Я знал, что поляки во время первого своего занятия Тернополя разыскивали уже меня, как занесенного в свой проскрипционный список за участие в осаде Львова и за советы по его обложению и бомбардировке, да и не будь этого — все равно оставаться на милость поляков не хотел. Значит, нужно было бросаться в неизвестное будущее.

Опять судьба грозила столкнуть меня с добармией. Но выбирать уже было не из чего, приходилось уходить вместе с теми двумя батальонами галичан, которые той же ночью выступили спешно на Винницу. Мы благополучно прошли через отходившие части Петлюровской армии, нас пропустили мелкие разведки добровольцев, из чего заключили, что какое-то соглашение заключено и пришли в Винницу.

Там узнали, что галицкая армия, изнеможенная тифом и лишениями, по-существу капитулировала перед добровольцами, но на началах полной автономии. Это меня уже несколько устраивало. Когда меня спросили, что вероятно я теперь пожелаю, быть может, отправиться в русскую, как они называли армию, я ответил, что желаю оставаться в галицкой. Числился в резерве, исполнял некоторые поручения не боевого характера, и предназначался для занятия должности начальника штаба запасных частей.

Но скоро в галицкой армии началось с одной стороны внутреннее брожение, а с другой — тиф ее косил окончательно, она стала небоеспособна. С севера надвигались большевики. Началось опять метание штаба в вагонах. Наконец, образовался военно-революционный комитет галицкой армии, который сменил командование и объявил, что галицкая армия переходит на сторону советской России; случилось это в начале февраля 1920 г.

Я болел тогда колитом, штаб армии обосновался в Балте, где я и лежал. Представители 12-ой армии появились у нас только, если не ошибаюсь, в 10-х числах марта. Началась реорганизация галицкой армии в красную галицкую армию, исполнил несколько поручений реорганизации конницы, но затем получил приказание вместе с офицерами бывшей русской и украинской службы отправиться в распоряжение нашей 12-ой в г. Киев, прибыл туда в конце марта, тотчас же почти по приезде заболел возвратным тифом в тяжелой форме; болел с месяц, выходить начал в 20-х числах апреля на прогулки из госпиталя, заходил в штаб, просил о назначении в одну из действующих частей на польском фронте, указывая, что очень хорошо знаю этот фронт и готов сражаться, получил приказание спешно ехать в Москву (это было не помню какого числа в конце апреля), но хорошо помню, что приехал в Москву 1-го мая. В пути из

газет узнал, что две галицкие бригады возмутились опять против Советской власти.

Твердых оформленных политических убеждений, которые можно было бы назвать советскими, у меня тогда еще, по совести говоря, не было, но предлагая свои услуги для борьбы на польском фронте, я, как теперь себе анализирую, исходил, по-существу, из прежней установки и видел в Красной армии, наконец, ту армию, которая явилась для меня действительно русской армией и, значит, я тогда действовал еще из чисто патриотических убеждений.

Н. Какурин

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА ОТ 21 АВГУСТА 1930 г.

Продолжаю свои показания:

По прибытии в Москву я явился во Всероглавштаб и вскоре был взят в ВЧК, дал там показания. Явился, будучи выпущен в распоряжение Полевого штаба, оттуда, выразив желание быть на фронте, был командирован в распоряжение Западного фронта, миновал штаб, можно сказать, проездом, получив назначение в 16-ую армию, прибыв туда, проехал в полевой штаб 16 армии, через несколько дней получил назначение на должность наштадива 8-ой стр. Оттуда вскоре получил назначение на должность начдива 10-й стр., привел дивизию под Варшаву, с нею отступил при общем отходе армий, действовал на Пинском затем направлении, был назначен вр. командармом 4-ой, а оттуда получил назначение на должность командарма 3-ей; проезжая через Смоленск, впервые лично представился командующему фронтом тов. Тухачевскому²⁴, которого до сего времени лично не знал.

Командовал 3-ей армией до ее расформирования, в конце января 1921 г. был назначен помкомандзапа. Там по роду службы и занятий ближе имел дело с командующим фронтом, бывал у него в доме. Лично он на меня произвел подкупающее впечатление и своей манерой обращения и живым и глубоким многогранным умом. Я посчитал его личностью незаурядной и выдающейся с несомненными признаками большого военного таланта, быть может, с некоторыми увлечениями крайностями, но это было вполне объяснимо годами молодости. Он относился ко мне очень хорошо и быть может даже чересчур меня переоценивал. Хотелось своей работой оправдать доверие.

Случай вскоре представился. В начале мая месяца тов. Тухачевский был командирован в Тамбов для борьбы с Антоновщиной; я был туда назначен на должность начальника штаба. Работал в Тамбове очень много и усердно; охарактеризовать своей работы не берусь, но, по-видимому, ею были довольны. Уезжая в отпуск, еще до окончательной ликвидации Антоновщины, тов. Тухачевский пожелал видеть меня у себя в Акаде-

ми, которую он собирался принять после окончания отпуска. Я сказал, что рад служить с ним, если не предвидится дальнейших фронтов. Но в середине или конце августа, теперь не помню, получил приказание ехать командовать войсками Витебского района против закордонного бандитизма, пробыл там до конца октября месяца и затем получил приказание явиться в Москву в военную Академию.

На цьому місці ми зробимо паузу у свідченнях-спогадах М.Какуріна й зазначимо, що із закінченням громадянської війни у Червоній Армії почалося різке скорочення. Військові фахівці, за допомогою яких більшовики перемогли у війні, виборили собі право у повному складі залишитися в армії. Найздібніші з них незабаром опинилися на викладацьких посадах у Військовій Академії РСЧА (згодом — Академія імені Фрунзе). Серед викладачів були яскраві постаті військової думки того часу: царські генерали Андрій Снесарев та Олександр Свечин; воєначальники часів Першої світової війни Сергій Лукірський та Дмитро Надьожний; колишній головнокомандуючий РСЧА Іоаким Вацетіс та начальник штабу Західного фронту Микола Шварц.

5 серпня 1921 р., після придушення Тамбовського заколоту, начальником Військової Академії було призначено Михайла Тухачевського. Незабаром до академії прибув і Какурін. В академії Тухачевський затримався недовго і вже 6 січня 1922 р. відбув на нову посаду. На відміну від свого патрона, Какурін залишився в академії до самого арешту, тривалий час обіймаючи посаду керівника кафедри військової історії.

Перші кілька років Тухачевський і Какурін товаришували та досить плідно співпрацювали. Перша наукова робота Какуріна «Стратегия пролетарского государства, ее задачи и методы подхода к ним» (1921 р.) була цілком співзвучна з книжкою Тухачевського «Стратегия национальная и классовая». Більше того, Тухачевський та Какурін спільним фронтом про-

М.С.Какурін. 1927 р.

тистояли поглядам на майбутню війну більшості військових фахівців. Колишні генерали та генштабісти на чолі зі Свечиним та Снесаревим вважали, що для прогнозування майбутніх конфліктів необхідно спиратися на досвід Першої світової війни. Тухачевський і Какурін закликали до вивчення досвіду громадянської війни.

За спогадами комісара Військової Академії М.Корицького, Тухачевський досить вперто провадив свою лінію. На першому розширеному засіданні академічної ради він заявив: «Наши русские генералы не сумели понять гражданскую войну, но сумели овладеть ее формами... Мы видим перед собой не «малую» войну, а большую планомерную войну, чуть ли не миллионных армий, проникнутых единой идеей и совершавших блестящие маневры. В рядах этой армии среди ее преданных, рожденных гражданской войной военачальников начинает складываться определенная доктрина этой войны, а вместе с ней и теоретическое обоснование...

— Изучение основ и законов гражданской войны — это вопрос коммунистической программы... Лишь на базе марксизма можно обосновать теорию гражданской войны, то есть создать классовую теорию»²⁵.

Виступи Тухачевського в академії у 1921 р. не справили на викладачів належного враження. Він не спрацював з колективом, та змушений був облишити стіни академії. А Какурін залишився на одинці з супротивниками ідей Тухачевського, а разом із тим — і своїх ідей. Саме через це він цілком відійшов від касти старих військових фахівців та спілкувався переважно з власними вихованцями.

Найулюбленишим учнем Какуріна був молодий слухач академії Володимир Меліков, який згодом зіграв дуже непривабливу роль у житті Миколи Євгеновича. За допомогою Мелікова у 1925–1926 рр. Какурін видав свій двотомник «Как сражалась революция», а у 1925 р. у співавторстві з Меліковим — монографію «Война с белополяками в 1920 г.».

Невдача у радянсько-польській війні 1920 р. довгі роки залишалася болючою темою для РСЧА. Поразки зазнав командуючий Західним фронтом Михайло Тухачевський. Але винним у цьому було й командування Південно-Західного фронту на чолі з О.І.Єгоровим та членом реввійськ-ради Й.В.Сталінін. У 20-ті роки існувало лише дві точки зору на ці події: одна група дослідників вважала винним Тухачевського, інша — керівництво Південно-Західного фронту та 1-ї Кінної армії. У своїй монографії Какурін зайняв дуже небезпечну для себе позицію, критикуючи як тих, так і інших. Саме це незабаром спричинило до розриву дружніх стосунків із Тухачевським.

А зараз знову повернемося до спогадів М.Какуріна. Ми зупинилися на тому, що наприкінці жовтня 1921 р. він отримав наказ прибути до Москви до Військової Академії РСЧА...

Обкладинки двотомника М.Є.Какуріна виданого у 1925–1926 рр.

Тут получил назначение главного руководителя по кафедре тактики, но на этой должности пробыл не долго. Я в марте был назначен командующим войсками Бухарской группы против Энвера-паши. Отправился туда в апреле (1-го), привезен был в Москву тяжело больным в конце августа 1922 г., но уже выздоравливающим понемногу. Был назначен старшим руководителем по кафедре тактики — главным руководителем был Верховский²⁶, я с ним расходился в принципиальных вопросах по методике, а главное по вопросу на что перенести уклон, считал, что нужно базироваться на опыт гражданской войны. Я лично не симпатизировал А.И.Верховскому, между нами разногласия обострялись и мы расстались; получив кафедру гражданской войны, я отошел постепенно от тактики, специализировавшись исключительно в этой области.

Обращаюсь к характеристике той картины, которую я застал в Академии в момент моего прибытия туда, а также эволюции ее за истекшие семь лет, причем говорю, что это мои личные впечатления, излагаемые совершенно искренне в процессе повседневных житейских наблюдений.

Я застал Академию в отношении ее профессорского состава в следующем состоянии: основной кадр состоял из старой профессуры в большинстве своем, если не поголовно не участников гражданской войны, а если и участников, то очень кратковременных и занимавших преимущественно в это время административно-штабные должности; этот кадр был разбавлен еще во время пребывания начальником Академии тов. Тухачевского несколькими генштанбистами, хотя и старой Академии, но имев-

ших уже практический стаж гражданской войны; к их числу я могу причислить себя, были там Шиловский²⁷, Ермолин²⁸, как будто и все.

Таким образом речь может идти об этом старом кадре. Он во-первых не производил впечатление спаянного и однородного кадра. Люди точно случайно собрались отовсюду. Было их очень много и всех бы я их теперь и не перечислил. К нам, новым пришельцам они, по-моему, относились не совсем-то дружелюбно и приглядывались к нам. Мне лично показалась эта группа, в политическом отношении, не идущей в ногу с современностью, наблюдавшей все перипетии гражданской войны сбоку и относящейся ко всем событиям либо со скептицизмом, либо с недоверием.

Я забыл упомянуть, что в числе новых лиц в Академии были еще и Н.Н.Шварц²⁹, И.А.Троицкий³⁰ и, наконец, не новым по времени прибытия, но новым по своей что-ли предшествующей карьере, как участник гражданской войны А.А.Вацетис³¹. Старая группа произвела в общем на меня впечатление каких-то мумий. Конечно, живой, энергичный и блестящий своим остроумием А.А.Свечин³² выделялся из них своей незаурядностью, но с ним меня не потянуло на сближение. Боялись его острого языка и многие старики и в общем, по-видимому, тоже, как и нас, недолюбливали.

Пишу в общих чертах характеристику этой группы потому, что по создавшемуся общему впечатлению, мне показалось, что от них веет старым миром, старыми понятиями, старыми пережитками, от которых я уже и оторвался совершенно и создал себе за истекшие три года новое мировоззрение, совершенно отличное от них. Возможно, что среди них и были индивидуальные уклоны в ту или другую сторону, но, повторяю, что я не старался изучать каждого из них. В частности о Свечине я думал, что это человек талантливый, но подходящий к оценке явлений революции с узкой меркой буржуазного либерала. Что касается остальных, то повторяю — большинство представилось мне людьми ничем не интересующимися в окружающей их обстановке, кроме мелких бытовых интересов.

Повторяю, что это было первое впечатление, главным образом, относящееся к эпохе 1923 года. В дальнейшем происходил ряд чисток старого состава и оставшиеся начали выявляться более отчетливо. Я, например, убедился, что В.Г.Сухов³³, с которым мне пришлось встречаться более близко по совместной работе по кафедре истории военного искусства, оказался человеком весьма начитанным в области революционных войн, разбирающимся в вопросах исторического материализма. В недрах этой старой группы совершенно тонула и старалась подойти под общий тон группа офицеров бывших белых армий; их было несколько: Оберюхтин³⁴, Коллегов³⁵, Нацвалов³⁶ и др., которых сейчас всех не упомяну. Последние выделялись своей старательной работой, так как некоторых из них ценили слушатели и отзывались о них одобрительно.

Впрочем, с этими людьми близко я не был знаком и сужу о них по тому впечатлению, которое они делали на взгляд. Как я уже сказал, состояние Академии в ее личном составе не явилось стабильным за все семь лет; оно подверглось изменениям путем либо смерти, либо ухода по разным случаям. Постепенно физиономия старого состава менялась, постепенно и мне в процессе, главным образом, служебных и деловых сношений пришлось ознакомиться близко с некоторыми из них, причем общее мое впечатление не изменилось значительно от того первого впечатления, которое я получил.

Например, из коротких встреч с А.Г.Лукирским³⁷ и некоторых бесед с ним я убедился, что он мало следит за политической жизнью и не уявляет себе многих сторон современного строительства. Впрочем, в более глубокие разговоры я с ним на это не пускался, да и он не обнаруживал желания их продолжать. Его я посчитал человеком вполне лояльным, честным, но мало интересующимся вопросами современности, но большим знатоком своего дела и относящимся к нему добросовестно. Говорю так про него потому, что случай сталкивал меня с ним несколько ближе, чем с другими. Думаю, что его тип может явиться характерным для многих.

Значит, мне предстояло самоопределиться, так сказать. Со старой группой мне было не по пути, я сближаться с нею не хотел, а потому никого из них, за исключением чрезвычайно редких деловых визитов (например, посоветоваться о плане или источниках) не посещал.

Из лиц, вновь со мною пришедших в Академию, я считаю, что наиболее близким ко мне по психологии, по образованию в смысле расширения кругозора чтением и по взглядам являлся И.А.Троицкий. Поскольку нас связывала дружба еще и в Академии (старой), то из всей промежуточной, если так можно выразиться, группы меня вполне удовлетворила дружба с ним. Я считал, что тогда, да считаю и теперь, его политические взгляды идут в уровень с современностью. Правда, за последние 2–3 года связи наши несколько разошлись, но посетив его недавно, я убедился, что он живо интересуется еще вопросами своей общественной работы.

Вот почему дальнейшего искания новых более прочных знакомств и в связи с этим дружеского сближения с промежуточной группой, которую я определяю, как группу людей, получивших образование в старой школе и начавших жизнь при старом режиме, а затем вступивших на новый путь и практически переварившихся в соках революции и гражданской войны, я и не делал. Да кроме того огромное значение ведь в этом случае имеет чувство личной симпатии или антипатии. Особенно лично меня не тянуло ни к одному из них. С Н.Н.Шварцем мы частенько поругивались из-за его вспыльчивого и несдержанного характера, а с прочими были у меня отношения холодно сдержанные.

В отношении своих взглядов на советскую власть, ее перспективы, я считал, что эта группа безусловно осознает в общем и целом положение

идей с советской властью искренне, да иначе и быть не могло. Котел гражданской войны переварил их основательно в своем соку. Я считаю, что эта группа являлась во времена, с которых я начал свое описание, т.е. 1923–24 гг. безусловно ценным приобретением для Академии.

Теперь перейду к тому новому, что в отношении перемен в личном составе дал Академии приход новой смены, т.е. ее питомцев, начавшийся примерно с осени 1923 г. Первые ласточки не делают весны. Поэтому приход первых адъюнктов в лице гг. Циффера³⁸ и Вольпе³⁹ не мог внести чего-либо резко заметного сразу. Видно, что люди пришли с большим энтузиазмом, с большим желанием работать, внести новую струю.

Мне с Циффером пришлось столкнуться ближе, потому что тогда он начал работу как раз по кафедре тактики, которой я заканчивал руководство. Скажу прямо, что у нас с ним были столкновения. Он порывисто в некоторые моменты насакивал, я не достаточно сдержанно отвечал. В дальнейшем мне пришлось с ним столкнуться уже при работе на Восточном факультете. Тут уже сложились совершенно новые отношения. По-видимому, он оценил меня, что не все уже во мне было так плохо, а я лучше узнал его. Наши отношения сложились очень хорошо. За несколько лет прогресс его был во всех отношениях громаден, не исключая характера. Он может пойти очень далеко в научном отношении, если не будет разбрасываться.

Затем с каждым годом начался все больший и больший приток молодых сил. Охарактеризую прежде всего это явление в общем. Конечно, политических их характеристик давать мне нечего. Я постараюсь передать мое общее впечатление от их прибытия. Было ли это положительное или отрицательное явление для жизни Академии, как это я себе представляю. Конечно, в общем и целом следует сказать — положительное.

Меня особенно интересовали те из них, которые пришли в Академию либо частично под моим руководством, либо были мне известны раньше, например, Гр. Ал. Ветлин⁴⁰. Я его знал всегда за способного, даровитого и работоспособного человека. Наблюдал его во время работы в Академии, встречал его после на службе. Когда он был в провинции и несколько раз наезжал в Москву, я поразился той огромной сумме практических и теоретических знаний, которые он принес с собой в Академию и тому хорошему правильному научному современному подходу в тактике, который он обнаружил. Безусловно, это будет крупная научная сила.

Блестящий исторический работник будет Голубев⁴¹, прекрасные качества хорошего исторического работника обнаружил Галицкий⁴², сильно прогрессировал Гай⁴³. Эту научную характеристику можно было бы еще и еще продлить, но зачем это делать. Приведенного достаточно для подтверждения того моего мнения, что в общем и целом (исключения ведь всегда бывают) — эта группа является ценной для Академии и многим из ее представителей суждено в научном отношении перешагнуть уровень нас и на-

ших предшественников. Каково было мое личное отношение к ней. Я ее приветствовал, потому что во-первых видел в ней новую и крепкую струю, вернее поросль, органически уже связанную с основным стволом Красной армии, затем во мне и говорили интересы чисто научного свойства.

Я семь почти лет посвятил изучению истории гражданской войны и ее описанию; я полюбил это дело и приятно было видеть, что в руках талантливой молодежи оно не захиреет, а будет расти. В-третьих, здесь сказывались чисто личные симпатии. С некоторыми из вновь пришедших меня связывали личные взаимоотношения, сложившиеся еще во время гражданской войны (например, Г.А.Ветлин), либо во время пребывания их в стенах Академии во время моего там пребывания (например, Гай), либо, наконец, просто знакомство, сложившееся во время войны (Чайковский⁴⁴).

Одним словом, в этом приходе новых сил я видел ту среду, которая более близка ко мне во всех отношениях, как я это себе представляю. Каковы были в общем мои взаимоотношения с ними? В общем и целом скажу, что хорошие и относились ко мне хорошо. Я забыл упомянуть еще о Г.О.Эстрейхере-Егорове⁴⁵, с которым меня связывают долгие хорошие отношения, начавшиеся еще на Западном фронте в 1921 г. Я его ценил всегда за глубокую философскую эрудицию и за обширное образование. Считаю, что он будет ценным теоретиком высших дисциплин военного дела.

Теперь перейду к тому, что я получал полезного и ценного для себя в среде той группы молодых, в которой я стремился возвращаться и у которых я бывал дома. Прежде всего они помогали мне разбираться в моих политических запросах. Например, Г.О.Эстрейхер давал мне блестящие анализы причин и характера нашего поворота на рельсы реорганизации сельского хозяйства и индустриализации, необходимости принятого темпа в этих отношениях, он прекрасно разъяснял мне сущность и характер причин уклонов в ту или иную сторону в партии и ряд вопросов по внешней политике, например, причины агрессивности Польши.

Во многих случаях я получал от них и дружеский совет и моральную поддержку. Бывать часто я не могу у каждого; и они и я люди занятые. Но чаще бывал (относительно, конечно) у Эстрейхера, с которым мы были знакомы домами, у Ветлина, захаживал к Гаю, но очень редко из-за удаленности его жилья. Вот собственно тот небольшой кружок, который вполне удовлетворял меня, почему я мало стремился к его расширению. Я вообще по природе сближаюсь медленно и новые знакомства предпочитал тогда, когда чувствовал, что найду в них что-либо поучительное для себя, а где же как не здесь мне было искать поучительного, как не в этой среде; в ней бы я и продолжал расширять круг своих знакомств.

В общем однако я должен сказать, что от Академической жизни во всех ее глубинах я постепенно и незаметным для себя образом оторвался. Тут был комплекс причин: во-первых, литературный труд меня увлекал боль-

ше педагогического, во-вторых, случилось так, что на меня выпадал целый ряд спешных работ, которые производить от меня требовалось срочно, например, к юбилеям и годовщинам, в-третьих, самый род литературной работы приучал к некоторому отрыву от массы и ее повседневной жизни.

Наконец, во многом содействовала этому и область личных переживаний, которые охватили меня особенно глубоко и полно примерно несколько лет тому назад, сказывалось и влияние уже известной усталости от педагогической работы. Единственно, что меня увлекало по прежнему — это история гражданской войны. Наконец, не скрою, была и с моей стороны разброска. Иной раз трудно отказать в просьбе прочитать где-нибудь короткий курс или эпизодическую лекцию, иногда случайно подвернется заказ мелкий — брался за многое, что, конечно, не содействовало моему врастанию в Академию. Короче говоря, интересами Академии во всей их совокупности перестал жить и собирался уйти в госиздат, как только выяснится, что я для него явлюсь действительно желанным приобретением.

Н. Какурин

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА ОТ 22 АВГУСТА 1930 г.

Продолжаю свои показания. Как я уже сказал выше, мои политические убеждения эволюционировали в процессе революции; они в начале ее могли быть сформулированы как демократические. Школа украинских переживаний меня многому научила на практике. Я увидел крах мелкобуржуазной демократии, был очевидцем ее неизбежного сдвига вправо после более или менее извилистых колебаний, а затем прихода реакции, но главное, в чем я убедился, это в том, что народные массы не идут с этой властью.

Власть советская заставляла задуматься прежде всего над причинами ее успеха в массах. Эти причины вполне ясно стали для меня уже в дальнейшем, пока же мои первые шаги еще были связаны с остатками старого патриотического мировоззрения: эта власть мыслилась мне пока, как объединительница государства и в настоящий момент защитница от его нашествия извне, но вопрос о стабильности этой формы власти для меня являлся неразрешенным ясно: возможно, что и она могла эволюционировать.

Впрочем, тогда я не занимался дальнейшим прогнозом. Мне было ясно только одно, что два года я фактически стоял в стороне от большого и великого дела. Явилось стремление поскорее приобщиться к нему. Я чувствовал свою нравственную обязанность доказать это не словом, а делом. Я знал, что Советской России предстоит трудная война. Я решил броситься на фронт и там заложить фундамент своей новой жизни и тем искупить прошлые вольные или невольные ошибки. Вот почему в Киеве

и в Москве я не просил ни о чем ином, как об отправлении меня на фронт безразлично какой. Мне было оказано это доверие.

Таким образом первое, непосредственное, субъективное ощущение, которое я воспринял от советской власти, это было изумление и чувство благодарности. Она, в сущности говоря, поверила мне на слово; — тут я увидел, насколько извращены были мои первые представления о ней, полученные на основании первых киевских впечатлений.

Второе впечатление было то, что власть эта сумела произвести огромную организационную работу; значит, власть эта умеет и может управлять; третье мое впечатление было то, что народные массы идут, по-видимому, безоговорочно с этой властью; об этом свидетельствовали и порядок и спокойствие в тылу и напряженная работа по восстановлению хозяйственного базиса. Первомайский субботник в Москве, который я застал при своем приезде, произвел на меня огромное впечатление: когда я говорю о своем впечатлении от путешествия по тылу, я имею в виду РСФСР.

Вот те впечатления, с которыми я явился на фронт. Они заставили меня обратиться к анализу причин этого явления. Я увидел, что необходимо коренным образом пересмотреть остатки прежнего мировоззрения. Оно мешало ясно смотреть в даль. По-видимому, лозунги патриотизма отжили свой век, на смену им пришли иные, мыслилось мне, и тут я из разговоров и из чтения попадавших под руку книг начал знакомиться с теоретическим обоснованием того, первые практические достижения чего я увидел.

Я понял, что явилась первая власть, которая сильна и крепка к ней доверием народа. Но почему же народ именно ей оказывает такое доверие и именно ради нее несет эти бесчисленные жертвы? Да потому, мыслилось мне, что она является властью не ради власти, а властью, которая взялась за руль правления ради интересов этих масс и, мало того, сама власть путем советской организации возникает из недр этого самого народа и непосредственно питается его корнями.

Это, повторяю, были первые выводы; роль и значение партии в этом процессе мне еще не уявлялись достаточно ясно, я понимал только, что во всем процессе оформления бытия нового должно быть какое-то организующее начало и руководство и сила этого руководства заключается в том, что налицо имеется партия, представляющая действительно интересы этих широких народных масс. Ясно, значит, что все прочие партии, бесчисленное количество которых то образовывалось, то разлеталось на территории Украины, в своих программах не удовлетворяли основным требованиям народных масс. Очевидно, в них были какие-то темные компромиссные места, которые вели за собой недоверие масс.

Это обстоятельство заставило меня более внимательно отнестись уже к основным положениям программы Коммунистической партии. Я начал понимать борьбу под классовым углом зрения и опыт первых моих бое-

вых впечатлений показал мне: лозунги патриотизма должны уступить свое место лозунгам иного порядка — лозунгам класса. Может быть тогда все это складывалось не так отчетливо; важно было, что нужно было разобраться в целом ряде вновь нахлынувших понятий: международная солидарность всех трудящихся, освобождение угнетенных национальностей, класс рабочий и крестьянство, союз между ними в преследовании единой общей цели, подача руки международному пролетариату; — это все было то новое, в чем я должен был хорошенько разобраться, осознать и расставить все по своим местам.

Этот процесс шел постепенно наряду с восприятием впечатлений от окружающей среды и боевыми впечатлениями. Первое мое знакомство с Красной армией произвело на меня весьма благоприятное впечатление. Я увидел твердую войсковую организацию и наличие твердой дисциплины, хотя я без привычных внешних форм. Я понял, что раньше форма для нас заслоняла суть дела, а не это было, как оказывается, главное. И первое, что привело меня к более близкому знакомству с партией — это были впечатления от военной работы партии и самих партийцев.

Мне захотелось поближе познакомиться и разобраться в этих новых совершенно для меня людях, вышедших из недр революции. Поэтому я преимущественно начал приглядываться к ним. Что меня прежде всего в них поразило в отношении себя самого? — Прежде всего их спокойная, деловая и даже, я бы сказал, приветливая встреча. Я не скрывал, откуда я прибыл и тем не менее мне была протянута дружеская рука. Это чрезвычайно облегчило мои первые шаги на практической работе.

Далее, подкупающе действовал их энтузиазм и вера в свое дело — этим особенно выделялись молодые генштабисты, которые были присланы на польский фронт из Академии. Меня потянуло в круг этой молодежи; — она охотно черпала у меня мой боевой опыт, а на них я учился расширению своего политического кругозора в обмене мыслями и беседами. Но, кроме них, были и другие военные работники, коммунисты в виде комиссарского состава и политруков в войсковых частях. Конечно, первый мой подход к ним был под военным углом зрения, — а что-то они из себя представляют в бою.

Вот первое яркое впечатление в этом отношении — в бою под Пружанами в одном из полков (каком — я теперь этого, конечно, точно не помню) выбыло из строя 16 человек политсостава. Тут я увидел, что эта партия (повторяю, с ее работой военной я впервые-то и столкнулся) не говорит, а делает; не требует жертв от других только, а сама жертвует своей кровью. Это впечатление было совершенно ясное и отчетливое.

А отсюда уже от одного этого конкретного факта пошли уже выводы, объяснившие мне внутреннюю организационную крепость Красной армии — это ее партийная прослойка. В этом, думал я, и заключается сек-

рет ее успехов — это то звено, основа, костяк, который будет всегда оставаться налицо, сколько бы не нес он потерь, потому что может пополняться вновь самоотверженными новыми бойцами. Я решил, что моя работа в новых для меня условиях должна идти, опираясь на эти партийные силы. Их энтузиазм, героизм подкупал и влек меня и тем больше становилось мне за мое прошлое. Чего бы я не дал, чтобы вернуть два минувшие года обратно. Но думалось мне, я смогу здесь в пределах возможно-го искупить свои ошибки, я буду работать не за страх, а за совесть так, чтобы оказаться достойным тех людей, которые приняли меня в свою среду. И я работал.

Надо сказать, что головка дивизии в лице начдива и ее комиссара Ошлея являла пример, к достижению которого следовало стремиться. Повидимому, когда меня изучили более или менее, а в боевой обстановке это происходило скорее, я сумел заслужить себе хорошую репутацию. Когда я вскоре получил 10-ую стр. дивизию, меня радушно и тепло проводил не только командный, но и политический состав штаба. Вслед за мною в штаб дивизии ушло два, три молодых генштанбиста и из штаба армии стали проситься ко мне и еще (прибыл вскоре, между прочим, из штарма и В.И.Чембровский⁴⁶; были, кроме того, Парм⁴⁷, Ковшов⁴⁸, ныне убитые, Петровский⁴⁹). Комиссаром ко мне был назначен Е.А.Дрейцер⁵⁰, бывший комиссар 24 стр. бригады (8-ой дивизии), а начальником штаба дивизии состоял В.А.Кангелари⁵¹. Эти два коммуниста в непосредственной близости со мной провели поход под самую Варшаву и обратно.

Это переваривание меня самого в общении этих людей, и в окружении части молодежи, перешедшей за мной в новую дивизию, еще более укрепило и усилило мое уважение и преклонение перед героизмом и самоотвержением партии в плоскости чисто военной работы (я повторяю, что с этого и началось мое знакомство с ней). Мне дороже всего были мнение и оценка не высшего начальства, а именно этих людей, к которым я относился с величайшим уважением. Я старался и на посту начальника дивизии дать максимум того, что я дать мог для пользы общего дела.

В процессе этой практической боевой работы и в непосредственном восприятии впечатлений и слов окружающей меня среды, как дым таяли последние остатки того патриотического мировоззрения, с которым я пришел в Красную армию, окончательно сложилось признание партии, как основного движущего массы вперед фактора и укладывающего движение стихии в одно определенное русло. Я в лозунгах борьбы за международное объединение трудящихся видел уже не только одну фразу, а понятие, насыщенное конкретным содержанием. Ради него шли сражаться и умирать мои ближайшие боевые товарищи. Я был им обязан очень многим и считал, что я должен теперь безоговорочно идти вперед за ними и уяснить себе отчетливо те этапы, которые они уже прошли. Мне чувствовалось, но

не представлялось отчетливо еще, что партия идет по какой-то новой дороге, которая ее приведет к цели.

Я перейду прямо к тому периоду, который связан в моей жизни со стремлением войти самому в партию. Прежде всего скажу, что странным может показаться такой скачок. Да, оно теперь с дальности десяти лет так и оказывается. Конечно, я был и сырой и мало подготовленный материал. На мысль о подаче заявления в партию я пришел не сразу. Совестно было, по правде, лезть с таким хвостом вроде различных перипетий моей предшествующей двухлетней жизни.

Но в разговорах с предреввоенрибунала 3-ей армии Гурьевым, с которым мы близко сошлись, он как-то сам спросил, а отчего вы при наметившемся вашем новом мировоззрении не пробуете вступить в партию и тем самым показать, что вы ваши новые убеждения не на словах, а на деле будете проводить. Я ответил, что стесняюсь прошлого, не хочу делать глупую фигуру, являясь с таким ничтожным багажом заслуг в партию. Что я, собственно, сделал? — Мог бы дать и больше гораздо, если бы не болтался сбоку припека где-то два года. Так этот разговор и прикончился.

Но потом я подумал — кое-какую маленькую боевую заслугу я принес, по-видимому, раз меня ценят и мне доверяют, частично ошибки прошлого, пожалуй, искуплены, теоретически подготовлюсь, а пока действительно вступлением на этот путь постараюсь скорее в себе самом изжить воспоминания о прошлом. Я переговорил с членом Р.В.С. армии Мехоношиным; он направил меня к начпоарму Рафесу: этот, как теперь помню, сказал: Украина хорошая была школа для вас — она научила изжить все иллюзии мелкой буржуазии. Дал кое-какие книги. Написал заявление — это было в январе месяце 1921 г., когда армия уже расформировалась.

Мое заявление пришлось подавать уже в штазапе и оно разбиралось в тамошней ячейке, если не ошибаюсь, в апреле; это был период наступления нэпа, по крайней мере, поворота на его курс. Помню, что в коммунистических кругах разговоры о нэпе были большие. Происходили споры; иные считали, что это отступление по всей линии, иные утверждали, что это тактика, не нарушающая основной программы и ее конечных целей, считали, что это, дав передышку крестьянству после гражданской войны, в которой система военного коммунизма была логически неизбежной для успешного окончания войны, закрепит союз пролетариата и крестьянства.

Я считал, что ЦК партии знает лучше, что надо делать (это был пережиток старой военной субординации), а по-своему толковал это так, что, конечно, делается известная уступка крестьянству, чтобы оживить стимул его к поднятию производительности сельского хозяйства, сравнивал это по аналогии с передышкой, ради которой был заключен Брестский мир, но возможно, что этот период будет и продолжителен.

Но, в общем, скажу прямо теперь, что в своей точке зрения я, конечно, всех глубоких корней явлений не искал тщательно; пожалуй, я скорее брал готовую формулу не отказ от программы, а тактический маневр, значит, будь спокоен и слушайся старших, которым виднее; само собою разумеется, что эта точка зрения слушаться старших являлась известным показателем моего еще слабого политического мышления перед оценкой крупных явлений.

Дабы точнее формулировать мои тогдашние впечатления и мысли, я стараюсь, насколько могу, уточнить их в обстановке того времени: мне мыслилось, что нэп в тогдашних условиях расширит базу советской власти, во-первых, восстановлением института мелкой собственности, что удовлетворит крестьянство. Поэтому я не был против его восстановления.

Во-вторых, я мыслил, что тем самым создаются более подходящие условия для уровня тогдашнего состояния наших производительных сил для обеспечения, как я тогда мыслил, нормального существования страны на более или менее продолжительный период времени; в-третьих, я мыслил, что эти нормальные для того времени условия жизни и создадут прочное цементирование достижений гражданской войны.

Короче говоря, думалось, что найдена подходящая форма государственного существования с сохранением основных завоеваний революции; но самый нэп я не представлял себе, как окончательную стабильную форму; допускал возможность какой-то дальнейшей эволюции, возможно и в сторону какой-то широкой демократии, а возможно и в сторону дальнейшего углубления революции. Во всяком случае, восстановление мелкой собственности создавало предпосылки к подобному прогнозу. Как теперь вижу, по существу это являлось чем-то вроде сменовеховской теории и свидетельствовало о близорукости еще тогда моего прогноза.

Не буду останавливаться на перипетиях моих дальнейших шагов в партийном отношении. В силу утерь моих документов в Бухаре, я ждал по возвращении оттуда в течение года этих документов, не считая себя фактически кандидатом, чтобы не сойти за самозванца, а осенью 1923 г. возобновил ходатайство о приеме в партию уже через Академию, но в силу новых ограничений для лица иного классового происхождения на этот раз мое заявление уже не прошло.

Да и сам я поближе присмотревшись к внутренней, домашней стороне жизни коммунистов, их отношение к делу, самопожертвование личной жизнью и интересами, то убедился, что тонка моя кишка в этом отношении и шаг мой был необдуман не по политическим, конечно, моментам, а потому, что внутренняя-то правда моя еще не прошла никакой предварительной закалки, что и внутреннегo горения вряд ли хватает, а потому решил не настаивать на приеме в кандидаты, ибо убедился, что идейной базы для вступления в партию у меня, по- существу, нет.

Но это не исключило моего желания несовершенства моей внутренней природы искупить, по крайней мере, верным служением тому знамени, под которым шел, и потому в Бухаре в 1922 г. я сознательно был там, где опасность была наиболее сильной. Я последовал в самые малярийные местности, считая, что командующий в это время должен быть в самой гуще красноармейцев, сознательно перенес все тягости похода, сдал команду, когда практически был вынесен смертельно больным из передовой линии.

Пишу не для хвастовства, а чтобы фактически подтвердить, что свое решение, свои стремления я подтверждал не словами, а делами. О моем дальнейшем прохождении службы я уже писал.

Перехожу теперь к тому, как я воспринял период с 1923 г. по 1924 г. Я застал первую дискуссию о Троцкизме, начало ее в стенах Академии. Но на партийных собраниях, по выше изложенной причине, уже не бывал. Я поэтому буду описывать восприятие троцкизма, как свои личные переживания. Прежде всего скажу, что чем больше и ближе я знакомился с сущностью коммунизма, тем сильнее чувствовал я слабость своей теоретической подготовки. Я решил начать ее с азов, взялся за книги; в этот период и развернулась дискуссия.

У меня уже к ее началу существовало вполне отчетливое и ясное представление о том, что сила партии — в ее единстве. Значит, углубление дискуссии как первый ее результат грозило развалом партии, а отсюда выход наружу всех центробежных сил, опасность внешней и внутренней войны и пр., развал того монолитного здания, которое воздвиглось в результате гражданской войны. Не всегда даже самые радикальные лозунги приводят к той цели, которую они проповедают.

Аксиома гражданской войны — успех, достигнутый в союзе пролетариата с крестьянством — могла быть утрачена и замениться противопоставлением пролетариата крестьянству; значит, уроки всех предшествующих революций грозили пойти насмарку. Наконец, привыкнув искать в истории не тождеств, но аналогий, я вспоминал, что таким именно путем многие диктаторы приходили к власти. Мне казалось, что Троцкий, как личность сильно выраженный индивидуалист, стремящийся противопоставить себя партийному руководству.

Я предпочитал в отношении троцкизма придерживаться официальной версии партии, поскольку, не углубляясь в детали, считал, что троцкизм приведет к возможной реакции, войнам и расчленению России, т.е. будет противоречить тем взглядам, с которыми я пришел к Красной армии. Другого течения в партии, которое бы меня больше удовлетворяло, не было и поэтому я предпочитал придерживаться линии основного ядра партии.

Но тут я должен опять сделать отступление в сторону моих личных переживаний в эту эпоху. Получилось нечто вроде раздвоения личности; я в теоретическом отношении продолжал увлекаться расширением своих

познаний в новій невідомій області історического матеріалізму, а вместе с тем и переход на мирные рельсы и приманки мирной жизни потянули к себе. Начала зарождагься какая-то апатия к вопросам политики, дискуссиям и пр., хотелось как бы отдохнуть от них.

Связей со своим военным коммунистическим окружением я не прерывал, но это было уже не то, что в годы гражданской войны; не было бодрящего и освежающего влияния среды, чувствуемого постоянно. Отношения к советской власти как таковой не изменились; я ее по-прежнему считал твердой, крепкой и действительной, но интерес живой и непосредственный к ее достижениям сглаживался, думалось, я лоялен, ну и ладно.

Формы диктатуры, казалось мне, тоже должны как-то эволюционировать, под влиянием исторического процесса мыслилось, что они идут по некоторой средней равнодействующей, характер которой уловить я не мог. Возможно, что это было, да так оно и было в действительности, мое ошибочное впечатление и я рассуждал, что к ликвидации нэпа мы подойдем не скоро и эволюционным путем. Теоретически в это время я вполне уже отчетливо осознал и практически видел, что определенные реальные достижения налицо даже за период нескольких лет мирного развития; несомненно власть несла благо народу: рост школьной сети, социальное обеспечение, охрана труда, медленный, но верный подъем благосостояния народных масс, ряд этих наблюдений не прошел мимо меня.

Но в основном я считал, что советская власть, как идея, как принцип уже прочно пустила корни в самые глубины народного самосознания, что ее народ не променяет на другую, потому что и сам в ней участвует и непосредственно ее результаты на себе ощущает, но что речь, значит, может идти лишь о формах диктатуры в том смысле, что партия, крепкая своим авторитетом в массах, может быть, сама решит видоизменить эти формы диктатуры, возможно, в сторону дальнейшего поощрения крестьянства и ставки на этого крестьянина.

Такое настроение мое продолжалось некоторое время примерно до конца 1923 г. Затем возник новый интерес к происходившим событиям. В партии возникало течение двоякого порядка: либо энергичный скачок в будущее с радикальной перестройкой всех хозяйственных отношений на земле и попутной индустриализацией страны в короткий срок, либо продолжение пути к социализму эволюционным путем со ставкой на поощрение роста благосостояния крестьянства в лице его наиболее энергичных представителей. Вокруг этого вопроса возникла борьба, правда, не носившая обостренных форм, потому что самый уклон сильно был завуалирован разными цитатами из сочинений Ленина и пр.

Мне показалось, что это последнее течение имеет за собою то преимущество, что меньшей тяжестью ляжет на крестьянство, а кроме того, размеры скачка меня страшили, поэтому первоначально мне показалось,

что путь правого уклона более правилен. Все это, как вижу теперь, было ошибкой, так как я недооценил и не рассмотрел существо этого скачка, опирающегося на достаточно мощную индустриальную базу. Но все это были чисто теоретические мои рассуждения и сомнения. Возможно, что это и можно квалифицировать, как известную симпатию к этому последнему уклону.

Мою фразу «видоизменить эти формы диктатуры» надо понимать, как мысль, что это видоизменение произойдет на основе того решения, к которому придет партия в результате борьбы различных мнений и оформления на основании ее нового течения в самой партии.

Н.Какурин

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА ОТ 23 АВГУСТА 1930 г.

Круг моих знакомых по Москве был следующий: ближайшими, если можно так выразиться, знакомыми, в смысле посещения домами были Эстрейхер-Егоров, Кауфельдт⁵² (когда он жил в Москве), Колесинский, Тухачевский (бывал и у него в семье), Троицкий. Более близкие товарищеские отношения были с Кауфельдт, Ветлиным, Троицким; часто захаживал ко мне Чусов⁵³ в бытность в Академии, а после вслед за своими приездами в Москву.

Кроме того, фронтовыми моими знакомыми, у которых я бывал с длительными и неравномерными перерывами, были Муклевич⁵⁴, Бронштейн, Дрейцер, Туляков, Батулин, Чембровский, Кангелари; к числу знакомств, возникших на деловой почве, можно отнести Я.А.Яковлев, Меллер, Соколов-Страхов⁵⁵.

В самое последнее время при случайной встрече на улице возобновил знакомство (это было в апреле 1930 г.) с семьей Ткачевых⁵⁶. Забыл упомянуть, что при перечислении знакомых семейными домами Красовского, служившего когда-то со мною в Галицкой армии. В связи с моими личными переживаниями сблизился я с моей двоюродной сестрой Ольгой Андреевной Зайончковской (по мужу Поповой)⁵⁷.

Бывал у меня, кроме того, эпизодически Никонов⁵⁸, а мне приходилось бывать у Соколова, Страхова. Забыл упомянуть еще семью Туляковых, у которых мы были несколько раз с женою; добавляю к числу моих знакомых еще Меликова⁵⁹, который несколько раз в прежние годы был у меня в доме.

Наконец, в последнее время был раза два или три у В.В.Соколова. С Бронштейном знакомство, можно сказать, прервалось еще в 1925 г., а затем вновь при случайной встрече на улице я был у него летом. Могу еще упомянуть, как о знакомстве некоего Ромейкова, женатого на свод-

ной сестре женщины, с которой я жил. Там я был с нею раза два или три в прежние годы (примерно до 1928 года).

Я теперь перехожу к вопросу о знакомстве моем с американским корреспондентом Чемберленом и его женою. Это произошло следующим образом. Когда я выполнял ряд работ по поручению Я.А.Яковлева, ныне Наркомзема СССР, он сказал мне, что желает меня познакомить с американцем, изучающим историю гражданской войны. Полагаясь на рекомендацию, я согласился. Ко мне был приведен Чемберлен с женою его, если не ошибаюсь в фамилии, секретарем «Крестьянской газеты» Белоклоковым.

В течение 1925 г и половины 1926 года Чемберлен был у меня несколько раз (точно не припомню сколько, но немного). Интересовался гражданской войной и литературой. При изучении ее, натываясь на некоторые трудности, главным образом в истории польско-советской войны, ее мотивы, причины наших неудач и пр., приходил за дополнительными разъяснениями, я указывал некоторую литературу, имеющуюся в продаже.

Теперь должен сказать, что и я в самом начале раза два был у него с женой и детьми на обеде. Пошел туда по просьбе их; они хотели, по-видимому, большего сближения, потому что Чемберлен приходил уже советоваться в смысле литературы не только, но и как-то спросил меня, правда ли так живописен южный Кавказ и стоит ли туда проехать; я увидел, что круг гражданской войны им, по-видимому, изучен более или менее и решил прекратить это знакомство, как лично меня мало интересующее. Просил Я.А.Яковлева дать ему это понять; он отказался, т.е. сказал, что это ему неудобно и тогда я просил свою жену под благовидным предлогом это сделать. Таким образом, можно сказать, что с конца 1926 года у меня с Чемберленом никакой связи нет.

Я категорически отрицаю, что передавал ему какие-либо письменные, мною написанные записки по разным вопросам; я категорически отрицаю, что принимал его или виделся с ним где-либо в другом месте, в частности, в доме женщины, с которой я имел связь, и, наконец, с негодованием отвергаю обвинение в том, что получал с него какие-либо деньги. Должен сказать, что интервью по гражданской войне мне пришлось давать еще одному американскому корреспонденту, некоему офицеру; один раз в Академии, а другой раз в Наркоминделе по просьбе тов. Цукермана.

В своих разговорах с Чемберленом у себя дома я никогда не касался вопросов, так или иначе относящихся к Красной армии; я, по прекращении нашего знакомства с ним никогда и не стремился к его возобновлению, поскольку считал, что это вещь лишняя. Я в интересах отвлечения Чемберлена от каких-либо вопросов несколько раз старался его расспрашивать об Америке и о причинах его интереса историей гражданской войны. Он сказал мне, что пишет книгу о России, в которой будет несколько глав, посвященных истории гражданской войны. Само собою ра-

зумеється, що ні о яких своїх внутрішніх політичних переживаннях я з ним не говорив.

Все мої розговори з цими американцями я вел в совершенно лояль-ном советском духе. Мне моя жена говорила, что жена Чемберлена спрашивала ее не коммунист ли я, что так лестно живописую достижения и успехи Красной армии на фронтах гражданской войны. Иногда я давал и характеристику противника, а также рекомендовал к прочтению ту или иную литературу, давая анализ и оценку ее. Об интервью с офицером могу сказать, что оно в первый раз касалось вопроса гражданской войны в целом, а второй раз вопроса о басмачестве. Насколько припоминаю, они имели место в 1928 г. Я забыл добавить, что из знакомства с Чемберленом я не делал никакой тайны. Тогда начальником Академии был т. Муклевич и я ему сказал об этом.

Перейду к вопросу об установлении моей любовной связи с певицей Мелиховой-Морозовой. Я с ней сошелся в 1924 году. Давал ей средства к существованию. Как женщина скрытного характера и очень боявшаяся, чтобы эта связь не стала известной моей жене, она старалась, чтобы поменьше ее афишировать. Я был заинтересован в том же, но некоторые мои товарищи ее знали. Бывал я у Мелиховой по несколько часов в день, как правило обычное 2–3 часа ежедневно, но бывали дни, когда я оставался у нее и на более длительное время. Часто приходилось мне обсуждать с ней вопрос о сложившихся взаимоотношениях с нею. Она очень боялась, что как-нибудь моя жена явится к ней на квартиру.

В периоды этих нервных настроений я оставался у нее дольше. Иногда делал там свою текущую работу либо в виде правки корректур (преимущественно), либо в виде просмотра и редактирования своих сдававшихся к печати работ. Морозова-Мелихова получала иногда от меня письма, которые она просила направлять ей до востребования, опасаясь, чтобы хозяйка их не вскрыла и не прочитала; этот штрих привожу, как характеристику ее болезненной подозрительности; также подозрительно она относилась и ко мне, все воображая, что я могу бросить и изменить ей.

Иногда, очень редко, не более двух, трех раз в год в среднем устраивал я у Морозовой-Мелиховой небольшие вечеринки с гитарой для друзей. Здесь собирались некоторые мои товарищи, ужинали и пили чай, а затем пела она под гитару или наоборот. Несколько лет моей связи с нею протекли сравнительно в кратковременных дневных встречах, так что значительная часть ее жизни протекла вне моего наблюдения. Я только просил, в свою очередь, не распространяться среди ее подруг о наших взаимоотношениях и не давать повода для излишних сплетен.

На заданный вопрос бывал ли у нее Чемберлен по моему приглашению отвечаю: я никогда его туда не приглашал и он там не бывал. Какой характер носили те вечеринки, которые я устраивал: исключительно ха-

рактер развлечения; я и мои друзья в этом отношении отлично понимали, что никаких деловых или служебных разговоров вести нечего в такой обстановке.

На заданный мне вопрос писал ли какие-либо записки и отправлял их лично с девочкой категорически утверждаю, что лично таких поручений никакой девочке не давал. Но помню, что раз был случай — это было в январе месяце 1930 г. уже по возвращении моем из Крыма, что Мелихова страшно поссорилась со мною из-за того, что будто бы я так долго оставался в Крыму в целях связи с какой-то женщиной и просила меня пригласить Ветлина; я написал ему письмо и передал ей; она сказала, что либо напишет ему сама, либо перешлет ему это письмо, либо свезет сама. Это письмо я оставил у нее.

На заданный вопрос не отправлял ли я с девочкой каких-либо рукописей Чемберлену, либо кому другому — также категорически отвечаю, что этого не делал. Последний год, а вернее полтора я сильно начал болеть и за период моей болезни, а также поездок на курорты наши связи в смысле личного общения с Мелиховой прерывались на более или менее продолжительное время.

На заданный вопрос, чем объяснить мою связь с нею в силу разницы интеллектов отвечаю: — действительно, Мелихова была необразованная женщина, но при наличии сердечности и мягкости, пока была здорова, она меня весьма привлекала к себе. По-видимому та болезнь, которой она давно страдала и о которой мне не было известно, в известной мере отразилась в ее психике, но ясные следы этого в смысле ее чрезвычайных раздражительности и нервности, а также резкого изменения в характере, совпавшего и с временами заметным резким раздражением против меня, сменившимся затем возвращением к нежности, обнаружили только в январе месяце 1930 г.

На заданный мне вопрос о том, давал ли я ей деньги, дополнительно поясняю, что первоначально я ей купил несколько вещей из обстановки и платья, а деньги более или менее регулярно, а затем некоторые единовременные выплаты начала она получать от меня после, а именно, если не ошибаюсь теперь, начиная с 1927 г. В зависимости от литературного гонорара выдавал деньги либо помесечно, либо единовременными выдачами на сберегательную книжку; наконец, перехожу к вопросу о заболевании Мелиховой.

Это случилось примерно еще в начале февраля, когда она начала жаловаться на какие-то странные припадки в голове и боли в ногах. Тогда ее поведение стало очень странным; она говорила о каких-то преследованиях от злых людей, о том, что я хочу ее бросить и пр. 16 февраля она мне сообщила в припадке тяжелой истерии, что ее вызывали в особый отдел и что спрашивали про меня, но далее уже ничего ясного из ее слов понять

было трудно и во мне, с одной стороны, боролось сомнение не фантастика ли это просто в виде истерии, доведенной до крайней степени своего выражения или там есть действительно основания. Не чувствуя за собой вины, долго думал на что решиться. Вся история меня глубоко потрясла.

На ваш дополнительный вопрос отвечаю: теперь должен признать, что факт знакомства с Чемберленом являлся для меня поступком опротивительным; я не исключаю, что чувство подозрения должно было сразу заговорить во мне, но прошу принять во внимание, что рекомендация Яковлева в виде присылки его ко мне притушила это чувство. Я не отрицаю, что наряду с вопросом о гражданской войне, Чемберлен задавал мне вопросы разнородного характера, в том числе возможно и политические, искусно влил их в канву разговоров о гражданской войне.

Мне показался поздно его интерес к гражданской войне столь длительным, что заставило меня прервать решительно это знакомство в конце 1926 г. Теперь я вижу, что Чемберлен меня использовать мог, как разведчик и возможно частично из моих разговоров с ним мог делать целый ряд выводов и прогнозов для себя, возможно, что и политического характера.

Н. Какурин

23 августа. Продолжаю свое показание: Подытоживая годы пребывания моего в рядах Красной армии и на службе в Академии, должен сказать, что приход мой в Красную армию произошел, вследствие уяснения себе роли крестьянства, как движущей силы революции. Самый нэп я встретил с большим сочувствием, ибо он открывал новые перспективы как в крестьянском вопросе (допущение дальнейшего развития частной собственности), так и потому, что приближал Советскую Россию к новым формам бытия в сторону дальнейшего эволюционирования и развития нормальных форм демократического государства. Собственно, мои антитроцкистские позиции были не столько защитой официальной линии ЦК, сколько явным несогласием с тем нажимом на крестьянство, который лежал в основе этой платформы. Как тогда я убедился с левым выступлением, левой фразой мне было не по пути. Другого течения, более отвечающего моему мировоззрению в партии, еще не было.

Отчетливо совершенно я ощущал, что формы диктатуры меня начинали не удовлетворять. На этой основе выросла у меня апатия, скука от постоянных дискуссий и, наконец, поколебалось убеждение в монолитности партии. Я понял, что еще такие толчки могут привести к развалу. Я мыслил, что вновь нарождающийся, правый уклон является исходом к избеганию этих толчков, не меняя основных установок программы. Симпатии мои поэтому склонялись теоретически к правому уклону. Установка правых по крестьянскому вопросу мне являлась близкой. Я понимал тог-

да, что в случае успеха правого течения видоизменяются некоторые формы существа Советского союза, а в связи с этим и диктатуры при сохранении ее основной установки в целом.

Н.Какурин

На цьому завершуються свідчення-спогади М.Какуріна в матеріалах його архівної кримінальної справи. Залишається додати, що у другій половині 20-х років Какурін опинився між двох вогнів. З одного боку знаходилися старі військові фахівці на чолі з колишніми генералами Свечиним, Снесаревим, Морозовим (викладачем Військово-політичної академії ім. Толмачова в Ленінграді), яких він зрікся ще в 1921 р. З іншого — молоді генштабісти на чолі з Тухачевським, Меженіновим, Корком, які відвернулися від Какуріна після 1925 р. І якщо старі генерали відверто ігнорували Какуріна, то молоді викладачі та випускники академії засуджували за «зраду».

Між військовими фахівцями — прихильниками вивчення досвіду Першої світової війни та молодими «академіками», шанувальниками досвіду громадянської війни, теж точилася прихована завзята боротьба. Але сили були на боці молодих. Всі вони були членами ВКП(б) та радянськими військовими функціонерами, а старі генерали — лише тимчасовими попутниками.

Першою ластівкою загострення стосунків став арешт 27 січня 1930 р. начальника Військової Академії РСЧА А.Є.Снесарева. Його звинувачували у приналежності до контрреволюційного «Руського Національного союзу». За цією справою 18 серпня 1930 р. Снесарева присудили до розстрілу з заміною на 10 років ув'язнення⁶⁰. Але у справі Снесарева, доки що випадковій, якщо так можна висловитися, слід молодих генштабістів ще не простежувався.

Тоді ж почалися неприємності і у Какуріна. Його «підсидів» улюблений учень — Володимир Меліков. Останній виявився дуже гнучким, коли справа стосувалася честі. Меліков відмовився від попередньої позиції Какуріна щодо розгляду Польської кампанії 1920 року та цілком став на бік молодих генштабістів. Крім того, Меліков зробився апологетом історії громадянської війни у Військовій Академії. Як результат — Мелікова замість Какуріна поставили керівником кафедри військової історії⁶¹.

Та вже у 1937 р. Меліков «успішно» зрадив молодих генштабістів, а в 1938 р. «добив» рештки військових фахівців, більшість з яких його дуже не любили. Для характеристики цих стосунків варто навести уривок із спогадів колишнього слухача академії Генерального штабу (1936 р.) генерала Л.Сандалова про ставлення до Мелікова видатного військового теоретика А.Свечина: «Товарищ профессор, — обратился к Свечину после его лекции кто-то из слушателей. — А нам этот вопрос профессор Меликов объяснял иначе.

— Меликов?.. Да ведь в военном искусстве он дилетант, — брюзгливо пробормотал Свечин»⁶².

Але й цей сталінський апологет, як назвав Мелікова О.П.Ненароков у передмові до двотомника Какуріна, не втік від репресій. Під час Другої світової війни генерал-майор В.А.Меліков був заарештований та «відмотав» свій строк⁶³.

А хмари над Какуріним та рештою військових фахівців продовжували згущатися. У першій половині 1930 р. були заарештовані за шкідництво члени Головного управління військової промисловості, працівники Центральних артилерійських майстерень, співробітники Артилерійського, Топографічного та Військових сполучень управлінь штабу РСЧА. У переважній більшості все це були генерали та офіцери старої російської армії. Ця хвиля погрому старих військових кадрів мала рано чи пізно захлеснути й Миколу Євгеновича.

14 серпня 1930 р. Москвою прокотилися масові арешти кадрових військових, що колись служили у білих арміях або повернулися з еміграції. Хапалися не тільки генерали та офіцери, що перебували на особливому обліку ОГПУ, а й ті, хто перебував на дійсній військовій службі. На заслуги перед Радянською владою не дивилися. За нашими підрахунками, того дня у Москві було схоплено близько 300 людей. Були серед них й близькі колеги М.Є.Какуріна, яких він згодом згадував на допитах як колишніх білогвардійців, що викладали у Військовій академії РСЧА, — С.М.Колегов та А.Р.Нацвалов. Також потрапив до Бутирської в'язниці й співробітник Какуріна з військового відділу Держполітвидаву О.А.Буров. Туди ж незабаром було кинуте й одного зі старих друзів Миколи Євгеновича — І.О.Троїцького.

Також серед заарештованих було багато заслужених білих воєначальників, зокрема генерали О.С.Секретьов, Є.І.Зеленін, І.Л.Фомін, Ю.К.Гравицький, І.І.Бобришев тощо. Всі вони, за виключенням Бобришева, свого часу повернулися на батьківщину з еміграції, повіривши обіцянкам Радянської влади⁶⁴.

За що ж пересаждали колишніх білогвардійців? Саме в той час ЦК ВКП(б) виніс рішення про чистки лав РСЧА та радянського суспільства він небажаного елемента, серед якого на першому місці стояли колишні білогвардійці. А частка їх серед командного кадру РСЧА була дуже вагома. Так, у 1921 р. з майже 50 тисяч офіцерів, що служили на різних командних посадах у червоних частинах, близько 15 тисяч припадало саме на колишніх білих. З часом їх частка в РСЧА ще побільшилась: до складу армії в 1921–1924 рр. вступило багато офіцерів з низки національних армій, білогвардійських формацій Далекого Сходу, а також тих, хто повернувся з Балканських країн. У списку осіб з вищою військовою освітою в РСЧА на 1923 р. значилося 93 колишніх білогвардійських генш-

Фотографії М.Є.Какуріна з архівної кримінальної справи № 67093–ФП, т. 4, що зберігається у Державному архіві Служби безпеки України (1930 р.)

табістів (серед них — 32 генерали), що становило більше 20 відсотків від усього старого Генерального штабу на службі більшовиків.

Був серед них й М.Є.Какурін, його заслуги перед Радянською владою абсолютно нічого не значили, й він даремно тішив себе ілюзіями. Для більшовиків та ОГПУ Микола Євгенович продовжував бути лише колишнім біляком, що з вимушених обставин опинився в РСЧА, й по своєму вони були праві.

Викладач військовій академії, відомий дослідник громадянської війни, орденоносець та «заслужений радянський воєначальник» М.Є.Какурін був заарештований 19 серпня 1930 р. — всього-на-всього через п'ять днів після арештів білогвардійців, що у ліпшому випадкові працювали різноробами, прибиральниками, пожежниками. Здається, завдяки цьому фактові стає одразу зрозумілим, що хоч би яким «лояльним» та «заслуженим» Какурін був, він все одне не уникнув би арешту.

Які ж були підстави для затримки Миколи Євгеновича? Нам хотілось б звернути Вашу увагу на одну фразу, якою він обмовився на допиті від 23 серпня 1930 р.: «В связи с моими личными переживаниями сблизился я с моей двоюродной сестрой Ольгой Андреевной Зайончковской (по мужу Поповой)». Ну та й що з того?

О.А.Зайончковська була донькою видатного російського воєначальника, генерал-лейтенанта А.М.Зайончковського, що в 1918 р. змушений був вступити до РСЧА. Під час громадянської війни генерал неодноразово затримувався, у 1920 р. лише дивом уникнув розстрілу як «польський посібник», й у результаті наступного року дав підписку «стукати» на своїх

колег. А наступного року дала згоду співпрацювати з органами держбезпеки й О.А.Зайончковська⁶⁵.

Ольга Андріївна старанно збирала всі плітки, що курсували у військових колах, товаришувала з багатьма колегами батька, адже Зайончковський, видатний вчений свого часу, дуже поважався колишніми генералами та офіцерами. Згодом вся зібрана О.А.Зайончковською інформація потрапляла до ОГПУ. Повідомляла вона й про життя та «особисті переживання» свого двоюрідного брата М.Є.Какуріна. Лише так можна пояснити питання до Какуріна на допитах від 23 серпня про Чемберлена, американських журналістів та зв'язки з циганкою Меліховою-Морозовою.

До речі, у військових колах мандрували чутки, що приводом до арешту Какуріна стали стосунки з Меліховою-Морозовою, яка начебто мала зв'язки з іноземними розвідками. За твердженнями заарештованого у лютому 1931 р. Костянтина Бєсядовського, колеги Какуріна, ці чутки розповсюджувала ображена на зраду Миколи Євгеновича його дружина⁶⁶. Безперечно, з'ясовувати родинні стосунки Какуріна не є нашою справою, але, дуже вірогідно, що ці чутки розповсюджувала не стільки його дружина, скільки та ж таки Зайончковська.

Тим часом арешти колишніх білих — викладачів Військової академії продовжувалися. 30 вересня 1930 р. були заарештовані обдаровані генштабісти В.М.Соколов та О.Х.Базаревський з дружиною. До речі, приводом до арешту останнього слугувала майже така сама історія, що трапилася й з Какуріним, але навпаки: з «представниками іноземних розвідок» начебто зраджувала дружина Базаревського.

Справи з колишніми білогвардійцями вирішувалися досить швидко. Вже 3 квітня 1931 р. до розстрілу було засуджено 31 «керівника контрреволюційної організації» переважно з кола реємігрантів, що не служили в РСЧА. Того ж дня вищу міру покарання отримали й колеги Миколи Євгеновича О.А.Буров, С.М.Колєгов та В.М.Соколов.

За що ж їх покарали? На жаль, подробиці їх справи нам невідомі. Але зрозуміло, що з цих осіб вибивали свідчення на різних відомих радянських військових. Так, О.А.Буров на допитах «зівнався», що готувалася змова проти існуючого ладу, на чолі якої начебто стояв перший червоний главком, брат відомого більшовицького діяча, колишній генерал М.Д.Бонч-Бруєвич. Не знав Буров, коли це казав, що Михайло Дмитрович сам є добровільним сексотом, а один з його синів — оперуповноваженим ОГПУ⁶⁷.

Взагалі ж з заарештованих військових фахівців вибивалися свідчення на різних відомих радянських воєначальників. Мені, наприклад, траплялися у справах 1930–1931 років «свідчення» на С.С.Каменєва та Б.М.Шапошнікова.

А що ж сталося з рештою заарештованих? О.Х.Базаревський за щасливим збігом обставин не був розстріляний — його залишили так би мо-

вити на розпал вогнища справи «Весна» — репресій тепер вже серед військових фахівців, що від початку громадянської війни служили в РСЧА.

У грудні 1930 — січні 1931 рр. у Москві, Ленінграді, Києві та Харкові було заарештовано сотні старих кадрових військових, що служили на відповідальних посадах в РСЧА. Це й була так звана справа «Весна» (назва така тому, що «змовники» навесні 1931 р. очікували на інтервенцію Антанти, завдяки якій начебто збиралися підняти повстання).

Точну цифру заарештованих та засуджених назвати важко. Але зазначимо, що в Державному архіві СБУ зберігаються справи на 3496 осіб — переважно колишніх генералів і офіцерів, заарештованих в Україні та Москві. Серед них є кілька десятків справ на військових фахівців, заарештованих у Ленінграді. Проте, згідно зі списками, там було засуджено близько 700 колишніх офіцерів. Крім того, за справою «Весна» масові репресії прокотилися на Кавказі та в Сибіру, але кількість заарештованих там нам невідома. Можна зробити припущення, що всього протягом 1930–1931 рр. було заарештовано та згодом засуджено близько 7 тисяч колишніх генералів й офіцерів, а частину з них — розстріляно.

Одних генштабістів старої армії заарештували, за дуже неповними підрахунками, близько 100 осіб. Найбільшого вдару було завдано Військовим академіям Москви та Ленінграда. «Керівниками» контрреволюційних офіцерських організацій там ставали найбільші військові вчені — наукові супротивники молодих генштабістів: Свечин, Верховський, Лігнау, Харламов (Москва), Морозов, О.Сапожніков, Тарасов, Енден (Ленінград).

Зазначимо, що М.Тухачевський в той час був командуючим Ленінградським військовим округом і деякі його сучасники вважали, що саме він був одним з ініціаторів погрому військових фахівців та залишків колишніх офіцерів. Один з викладачів Військово-політичної академії ім. Толмачова, що проходив свідком за справою «Весна», наприклад, заявив: «Я считаю, что Морозовым была создана идеологическая группа... Все теоретические споры со школой Тухачевского эта группа из царских генералов вела организованно, ни в чем не противореча друг другу... Больше того, царские генералы видели со стороны советских молодых преподавателей свою замену и были заинтересованы материально, чтобы это случилось как можно позже...»⁶⁸.

Але ми відхилилися від особи Миколи Євгеновича Какуріна та його кримінальної справи. Власне, обвинувачення Какуріна у шпигунстві досить швидко розсипалося вже під час допиту 23 серпня 1930 р. На жаль, це останній протокол допиту, що міститься в його архівній кримінальній справі. Скоріше за все наступні протоколи допитів були розсмікані по інших слідчих та агентурних справах. Адже 26 серпня 1930 р. Какурін начебто дав свідчення про змовницьку діяльність М.Тухачевського. Ніякого логічного пояснення цьому факту дати не можна, поки відсутні його

документальні підтвердження, які, в свою чергу, містяться в не знайдених досі останніх протоколах допитів Какуріна.

Залишається констатувати, що свідчення Какуріна проти Тухачевського присутні хіба що у датованій 26 червня 1964 р. довідці з перевірки свідчень, інкримінованих у 1937 р. Тухачевському та його товаришам. Як видно з довідки, ніхто з її авторів вже надто особливо у справу не заглиблювався. А в результаті — довідка складена досить недбало та дуже непереконливо. Але в ній наводяться копії зі свідчень М.Є.Какуріна від 26 серпня та 5 жовтня 1930 р., які в справі, що зберігається в Києві, відсутні: «В Москве временами собирались у Тухачевского, временами у Гая, временами у цыганки. В Ленинграде собирались у Тухачевского. Лидером всех этих собраний являлся Тухачевский, участники: я, Колесинский, Эстрейхер-Егоров, Гай, Никонов, Чусов, Ветлин, Кауфельдт. В момент и после XVI съезда было уточнено решение сидеть и выжидать, организуясь в кадрах в течение времени наивысшего напряжения борьбы между правыми и ЦК. Но тогда же Тухачевский выдвинул вопрос о политической акции, как цели развязывания правого уклона и перехода на новую высшую ступень, каковая мыслилась как военная диктатура, приходящая к власти через правый уклон. В дни 7–8 июля у Тухачевского последовали встречи и беседы вышеупомянутых лиц и сделаны были последние решающие установки, то есть ждатель, организуясь...»

«Далее Михаил Николаевич говорил, что наоборот, можно рассчитывать на дальнейшее обострение внутрипартийной борьбы. Я не исключая возможности, сказал он, в качестве одной из перспектив, что в пылу и ожесточении этой борьбы страсти и политические и личные разгоряются настолько, что будут забыты и перейдены все рамки и границы. Возможно и такая перспектива, что рука фанатика для развязывания правого уклона не остановится и перед покушением на жизнь самого тов. Сталина... у Мих. Ник. Возможно есть какие-то связи с Углановыми возможно с целым рядом других партийных или околопартийных лиц, которые рассматривают Тухачевского, как возможного военного вожда на случай борьбы с анархией и агрессией. Сейчас, когда я имел время глубоко продумать все случившееся, я не исключаю и того, что, говоря в качестве прогноза о фанатике, стреляющем в Сталина, Тухачевский просто вуалировал ту перспективу, над которой он сам размышлял в действительности»⁶⁹.

Подібні ж свідчення, за словами авторів вищезгаданої довідки, дав і товариш М.Є.Какуріна О.І.Троїцький, правда, у матеріалі вони чомусь не наводяться. Сталін, Орджонікідзе та Ворошилов начебто провели власне розслідування та зробили очну ставку Какуріну та Троїцькому з Тухачевським, на якій затримані підтвердили свої звинувачення. Але, за твердженням авторів довідки, тоді, в 1930 р., Тухачевського залишили в спокою⁷⁰.

Загалом багато наведених у довідці тверджень «не клеїться» з реальним станом речей. Наприклад, не зрозуміло, до чого тут був О.І.Троїцький, який, як видно з протоколів допитів Какуріна, участі у вечірках не брав. По-друге, як видно з усієї цієї історії, крім Миколи Євгеновича не було заарештовано та допитано решту учасників «контрреволюційних зборів». Й, у першу чергу, ніде немає слідів свідчень Меліхової-Морозової, яка, за логікою речей, мала б бути одразу заарештована. Те ж можна сказати й про свідчення решти «змовників», перелічених Какуріним. З них, до речі, докладно нам відома доля хіба що Гая та Ветліна, розстріляних в 1937 р., й Ф.П.Кауфельдта, репресованого в 1942 р. Так само знаємо ми й про долю Троїцького, який дав згоду співпрацювати з ОГПУ та був засуджений до розстрілу лише в 1939 р.

Отже, справа Миколи Євгеновича й досі залишається темною плямою в історії репресій в СРСР. В ОГПУ довго не були у змозі вирішити: що ж з Какуріним робити далі? Й він кілька місяців перебував у в'язниці без пред'явлення обвинувачення. Нарешті, справу Какуріна вирішили приєднати до загальної справи військових фахівців «Весна».

Правда, для того, щоб засудити М.Є. Какуріна за «Весною», у слідчих не вистачало відповідних свідчень на нього. З майже сорока переглянутих автором справ значних військових фахівців, заарештованих у Москві та пов'язаних з Військовою Академією РСЧА, лише в трьох є побіжні згадки про Какуріна: в Харламова, Безядовського та Шильдбаха-Літовцева. Проте жодний з них не назвав Миколу Євгеновича учасником «контрреволюційної офіцерської організації».

Приналежність Какуріна до змови була відверто притягнута «за вуха». «Керівник» київської підпільної офіцерської організації колишній командуючий Східним фронтом РСЧА, переможець Колчака, генерал Ольдерогге на допиті від 25 грудня 1930 р. «зізнався», що Какурін є одним з керівників контрреволюційної змови. Про це Ольдерогге стало начебто відомо зі слів колишнього помічника начальника школи імені Каменева В.Ф.Ржечицького та військового керівника одного з київських вузів Чижуну⁷¹. Останній заявив, що знає про участь у змові Какуріна також від Ржечицького. У свою чергу В.Ф.Ржечицький зазначив, що про це йому сказав колишній викладач Військової Академії І.Ф.Ораєвський. Але той на допитах Какуріна взагалі не згадував. Так коло замкнулося... І все ж, не зважаючи на це, 19 лютого 1932 р. Миколу Євгеновича Какуріна було засуджено до розстрілу з заміною на 10 років позбавлення волі.

У 1932–1933 рр. частину не розстріляних найбільших військових фахівців було звільнено з ув'язнення. Деякі з них такі, як Свечин та Верховський навіть повернулися на викладацьку роботу та до 1938 р. працювали в Академії Генерального штабу. Хто був благодійником, який подавав свободу військовим фахівцям, точно сказати важко. Колишній

комкор Тодорський згодом цю заслугу приписував собі. Багатьом ув'язненим викладачам Військової Академії РСЧА не злякався написати листи-запоруки тільки колишній червоний главком Іоаким Іоакимович Вацетіс — людина, яка ніколи не була з ними навіть у дружніх стосунках. Багато хто з засуджених звертався і до Тухачевського, але, як нам відомо, останній проігнорував такі звернення.

Було звільнено багатьох колег Какуріна, а він продовжував сидіти в Ярославському ізоляторі. У 1933 р. йому хіба що дозволили листуватися з родиною. Оpubліковані О.П.Ненароковим у 2-му томі монографії Какуріна вибіркові листи до дружини та доньки сповнені теплоти та любові. Але, за чутками, у розпорядженні Ненарокова був ще один цікавий лист, який він зі зрозумілих міркувань не надрукував. Дружина запитала Какуріна, чи не варто їй звернутися по допомогу до Тухачевського, на що з в'язниці отримала дуже лаконічну відповідь: на думку Миколи Євгеновича, саме його колишній друг та патрон був винуватцем погрому офіцерства.

Микола Какурін так більше і не побачив волі. Він помер у в'язниці 27 липня 1936 р. (у статті О.П.Ненарокова зазначена інша дата смерті — 29 липня, цю ж дату подає й О.Ф.Сувеніров; ми ж спираємося на заключний акт архівної кримінальної справи Какуріна). А майже через рік після цього, 12 червня 1937 р., за звинуваченням у підготовці перевороту було розстріляно кістяк молодих воєначальників на чолі з Тухачевським.

Примітки

- ¹ Див.: Шапошников Б. Воспоминания и размышления. — М., 1974. — С. 167.
- ² Підраховано за: Список Генерального штаба. — СПб., 1912. — С. 632–648; Список лиц с высшим военным образованием, состоящих на службе в РККА, по состоянию на 1-ое марта 1923 года. — М., 1923; власні дослідження автора.
- ³ Керсновский А.А. История русской армии. — М., 1994. — Т. 4. — С. 202.
- ⁴ Див.: Список лиц с высшим военным образованием... — С. 97.
- ⁵ Див.: Литвин М. Українсько-польська війна. — Львів, 1998. — С. 359.
- ⁶ Лазарев — доктор, князь, член Конституційно-демократичної партії. В 1917 р. був керівником комітету 4-го Кавказького корпусу на Персидському фронті. Ассирійський національний діяч, згодом брав участь у боротьбі за незалежність проти персів та курдів.
- ⁷ Драгоміров Абрам Михайлович (1868–1955) — видатний російський воєначальник, генерал від кавалерії, киянин. У 1893 р. закінчив Миколаївську військову академію Генерального штабу. Під час Першої світової командував збірним кінним та 9-м армійським корпусами, 5-ю армією та Північним фронтом. Взимку 1918 р. повернувся до Києва, звідки незабаром виїхав до білогвардійської Добровольчої армії. Був головою Особливої наради при Головно-

- командуючому, командував військами Київської області, згодом перебував у розпорядженні генерала П.Врангеля. Помер в еміграції.
- ⁸ **Чудновський Григорій Ісакович** (1890–1918) — відомий радянський діяч. До 1917 р. — меншовик, згодом перейшов до більшовиків. У 1917 р. працював у Військовій організації РСДРП(б), під час Жовтневого перевороту — член Петроградського ВРК, один з керівників взяття Зимового палацу. З листопада 1917 р. — комісар Південно-Західного фронту, був заарештований військами Української Центральної Ради. У лютому 1918 р. звільнений радянськими частинами, працював київським комісаром з цивільного управління. Загинув у бою у квітні 1918 р.
- ⁹ **Муравйов Михайло Артемович** (1880–1918) — підполковник російської армії, радянський воєначальник. Закінчив Казанське юнкерське училище. Служив у 11-му гренадерському Фанагорійському та 1-му піхотному Невському полках. Брав участь у російсько-японській та Першій світовій війнах. У 1917 р. викладав у 2-й Одеській школі прапорщиків, заопікувався формуванням ударних частин, незабаром вступив до партії лівих есерів. У грудні 1917 — квітні 1918 рр. обіймав посаду начальника штабу радянських військ на чолі з В.Антоновим-Овсієнком, керував боротьбою з військами Української Центральної Ради. З кінця весни 1918 р. — командуючий Східним фронтом, де у липні, після невдалого повстання лівих есерів проти більшовиків у Москві, намагався захопити владу. Вбитий у Симбірську в перестрілці під час спроби його арешту.
- ¹⁰ **Сливинський Олександр** (1883–1953) — підполковник російської армії. Закінчив Миколаївське кавалерійське училище, Миколаївську військову академію Генерального штабу (1914). Брав участь у Першій світовій війні, весь час служив під командуванням генерала графа Келлера, у 1916–1917 рр. — начальник штабу 3-го кінного корпусу. У 1917 р. брав участь у Всеукраїнських військових з'їздах, з осені працював в Українському Генеральному Військовому Комітеті. З кінця 1917 р. — 2-й генерал-квартирмейстер українського Генерального штабу. Навесні 1918 р. очолив Генеральний штаб, на цій посаді залишався і за часів гетьманату. Автор проекту збереження в українській армії російських кадрових частин. Під час Протигетьманського повстання закликав усіх офіцерів стати під триколюровий прапор для відсічі Директорії та більшовиком. Був усунений з армії П.Скоропадським. З 1919 р. на еміграції у Німеччині та Канаді, де займався громадською діяльністю.
- ¹¹ **Рум'янцев Олександр** — підполковник російської армії. В 1914 р. закінчив Миколаївську військову академію Генерального штабу. В 1918 р. служив в українській армії, був начальником мобілізаційного управління Генерального штабу. Згодом служив у білогвардійській Добровольчій армії, білоемігрант.
- ¹² **Прохорович Антон Іванович** (1878–?) — генерал-майор російської армії. У 1907 р. закінчив Миколаївську військову академію Генерального штабу. За часів Першої світової війни командував полком та був начальником штабу дивізії. Навесні 1918 р. вступив до української армії, обіймав посаду 2-го генерал-квартирмейстера Генерального штабу. З листопада 1918 р. — заступ-

ник військового міністра. У 1919 р. вступив до білогвардійської Добровольчої армії, але значних посад не обіймав. Помер в еміграції.

- ¹³ **Кістяківський Ігор Олександрович** (1876–1940) — російський та український громадсько-політичний діяч. Походив з відомої української родини, однак, на відміну від батька та братів, стояв на проросійських позиціях. Закінчив юридичний факультет Київського університету, викладав у Київському та Московському університетах. За часів гетьманування П.Скоропадського був державним секретарем та міністром внутрішніх справ. Виступив як один з ініціаторів федерації України з Росією. Згодом — білогвардійський політичний діяч та білосемігрант. Автор чисельних наукових праць.
- ¹⁴ **Краснов Петро Миколайович** (1869–1947) — генерал від кавалерії, Донський козацький отаман, письменник. Під час Першої світової війни командував бригадою та 2-ю збірною козакою дивізією. У 1917 р. очолив 3-й кінний корпус, з яким під час Жовтневого перевороту намагався вибити більшовиків з Петрограду. Був заарештований, втік на Дон, де 3 травня 1918 р. був обраний Донським отаманом. Очолив протибільшовицьке козацьке повстання на Дону. 6 лютого 1919 р. був усунений від влади та вїхав під Петроград до Північно-Західної добровольчої армії. В еміграції мешкав у Франції, під час Другої світової війни приїздив на окупований німцями Дон задля протирадянської агітації. З вересня 1943 р. — начальник Головного управління козацьких військ Німеччини. У 1945 р. у Лієнці разом із 15 тисячами козаків був виданий союзниками радянському командуванню. Повішений у Москві.
- ¹⁵ **Келлер Федір Артурович** (1857–1918) — граф, генерал від кавалерії російської армії. Однорічником брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., був нагороджений двома солдатськими Георгіївськими хрестами. Під час Першої світової війни командував 10-ю кавалерійською дивізією та 3-м кінним корпусом, був нагороджений офіцерськими Георгіївськими відзнаками 4-го та 3-го ступеня. У 1917 р. заявив про свою прихильність Миколі II та був звільнений з армії. У 1917–1918 рр. мешкав у Харкові. За фінансової підтримки уряду П.Скоропадського взявся за формування Північної білогвардійської армії, що мусила діяти у Прибалтиці. У листопаді 1918 р. за наказом гетьмана П.Скоропадського очолив «усі збройні сили, що діють на території України». Незабаром знятий гетьманом з цієї посади. Був узятий до полону українськими військами та підступно вбитий 21 грудня на Софійському майдані в Києві.
- ¹⁶ **Кирпичов Лев Миколайович** (1878–1928) — генерал-майор російської армії. Ще до війни служив в імператорській гвардії, звідки знав П.Скоропадського та О.Долгорукова. Під час Першої світової війни командував батареєю та дивізіоном Лейб-гвардії кінної артилерійської бригади. В 1918 р. опинився в Україні. Восени 1918 р. очолив Київську офіцерську добровольчу дружину, яка воювала з частинами Директорії. Напередодні зайняття Києва військами УНР втік з міста. Згодом служив у білогвардійській Добровольчій армії, але значних посад не обіймав. Помер в еміграції.
- ¹⁷ **Шуберський Олександр Миколайович** (1875–1963) — генерал-майор російської армії. У 1904 р. закінчив Миколаївську військову академію Генераль-

- ного штабу. Брав участь у російсько-японській війні. Під час Першої світової війни — начальником штабу Гвардійської стрілецької бригади та 21-ї піхотної дивізії. У 1918 р. служив в армії гетьмана П. Скоропадського, у листопаді обіймав посаду військового міністра. З весни 1919 р. перебував у білогвардійській Добровольчій армії, був начальником штабу 2-го Кубанського корпусу та генерал-квартирмейстера Київської групи. Помер в еміграції.
- ¹⁸ **Долгоруков** (у М.Какуріна — Долгорукий) **Олександр Миколайович** (1873–1948) — генерал-лейтенант російської армії, близький товариш П. Скоропадського по навчанню в Пажеському корпусі та службі в імператорській гвардії. Під час Першої світової війни командував Кавалергардським полком, бригадою, дивізією. У 1918 р. опинився в Україні, займався політичними справами проросійського характеру. У листопаді того ж року призначений замість графа Ф.Келлера головнокомандуючим усіма військами на теренах України проти повстанців Директорії. Напередодні вступу до Києва військ УНР разом із німцями втік з міста. Помер в еміграції.
- ¹⁹ **Мазуренко Семен** (1879–?) — український політичний діяч. З 1905 р. брав участь у революційному русі, був організатором Всеросійського Селянського Союзу. З 1906 р. перебував на засланні, повернувся в Україну лише у 1917 р. Був активним діячем УСДРП. На початку 1919 р. на прохання Директорії очолив Надзвичайну дипломатичну місію УНР, яка у Москві мусила домогтися мирного вирішення радянсько-українського військового конфлікту. У 1920 р. повернувся до Радянської України, де у 1925 р. був заарештований. Подальша доля невідома.
- ²⁰ **Шаповал Олександр Андрійович** — поручик російської армії, полковник УНР. За часів Першої світової війни закінчив школу прапорщиків, брав участь у боях, був нагороджений відзнакою Святого Георгія 4-го ступеня. З 1917 р. — в армії УНР. Був інтендантом 1-ї Сердюцької дивізії, у 1918 р. очолював 1-й Український полк імені Б.Хмельницького. Брав участь у Протигетьманському повстанні. У грудні 1918 — лютому 1919 рр. очолював Холмсько-Галицький фронт, де його помічником був М.Какурін, у лютому-березні 1919 р. — військовий міністр УНР. Згодом виконував обов'язки начальника закордонного відділу штабу армії УНР. Розчарувався у соціалістичній та демократичній політиці. З 1920 р. на еміграції у США, де був керівником гетьманського руху.
- ²¹ **Оскілко Володимир** (1892–1926) — український військово-політичний діяч. Колишній народний учитель. Був одним з керівників партії хліборобів-демократів (самостійників). З початком Першої світової війни закінчив Віленське військово училище, воював на фронті, дослужився до чину штабс-капітана. За часів Центральної Ради займався громадською діяльністю, був повітовим комісаром. Брав активну участь у Протигетьманському повстанні, наприкінці 1918 — початку 1919 рр. очолював найпотужнішу в армії УНР Північну групу. Не погоджувався з поглядами Є.Коновальця, О.Волоха та інших, які тяжіли до союзу з більшовиками. Через це 29 квітня 1919 р. підняв у Рівному повстання проти Директорії, однак зазнав поразки. Мусив втікати до Польщі. У 1921 р. був одним з ініціаторів створення Всеукраїнської Національної Ради у Відні.

- У 1922 р. повернувся на окуповану поляками Волинь. Видавав пропольську газету «Дзвін». Допомогавав багатьом українським військовикам, що перебували на Волині. Вбитий українськими бойовиками за наказом керівництва УВО.
- ²² **Коновалець Євген** (1891–1938) — видатний український військово-політичний діяч. Народився у селі Зашків на Львівщині в родині вчителя. Навчався у Львівському університеті, брав участь у молодіжному русі, був засуджений австрійським урядом за національно-просвітницьку діяльність. З 1914 р. служив в австро-угорській армії. У 1915 р. у чині прапорщика потрапив до російського полону. У 1917 р. приїхав до Києва, де за участі інших воєвк-галичан сформував та очолив Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців. У 1918 р. командував 1-м полком Січових Стрільців та Окремим загоном Січових Стрільців, у 1919 р. — Осадним корпусом та корпусом Січових Стрільців (полковник УНР). У 1920 р. виїхав до Відня, де у 1921 р. з колишніх січовиків створив Українську Військову Організацію (УВО), яка у 1929 р. розрослася в Організацію Українських Націоналістів (ОУН). Тоді ж став головою Проводу Українських Націоналістів (ПУН) — вищого керівництва ОУН. Вбитий радянським агентом у Роттердамі.
- ²³ **Галлер Йозеф** (1873 — після 1955) — генерал польської армії. У 1918–1919 рр. сформував у Франції з польських полонених армію, на чолі якої наприкінці весни 1919 р. прибув до Східної Галичини. Введення в бій армії Галлера зіграло вирішальну роль у відступі Української Галицької Армії (УГА) з Західної України у липні 1919 р.
- ²⁵ **Корицький Н.И.** В дни войны и в дни мира // Маршал Тухачевский. — М., 1965. — С. 96.
- ²⁶ **Верховський Олександр Іванович** (1886–1938) — генерал-майор російської армії, військовий міністр Тимчасового уряду, викладач Військової Академії РСЧА, комбриг. У 1911 р. закінчив Миколаївську військову академію Генерального штабу. Під час Першої світової війни працював у штабах 9-ї та 7-ї армій, був начальником штабу Окремої Чорноморської дивізії. За часів Тимчасового уряду перебував на посадах спочатку командуючого військами Московського військового округу, а з 30 серпня 1917 р. — військового міністра. У 1918–1919 рр. тричі заарештовувався ЧК та перебував в ув'язненні. У 1920 р. був членом Особливої Ради при Головнокомандуючому РСЧА. З 1921 р. перебував на викладацькій роботі у Військовій Академії РСЧА. У 1931 р. заарештований за справою «Весна» та засуджений до розстрілу з заміною на 10 років позбавлення волі. Достроково звільнений у 1933 р., повернувся на викладацьку роботу. З 1936 р. працював у Військовій академії Генерального штабу. Репресований, розстріляний.
- ²⁷ **Шилівський Євген Олександрович** (1888–1952) — капітан російської армії, викладач Військової Академії РСЧА. У 1917 р. закінчив Військову академію Генерального штабу, служив у штабі 11-ї армії. В РСЧА з 1918 р.: працівник штабу Народного комісара військових справ України, начальник штабу та командуючий 16-ї армії. З 1922 р. — викладач Військової Академії РСЧА, у 1936 р. перейшов до Військової академії Генерального штабу (комбриг). Під час Другої світової війни перебував на викладацькій роботі (генерал-лейтенант).

- ²⁸ **Єрмолін Павло Іванович** (1884–1938) — підполковник російської армії, викладач Військової Академії РСЧА, комбриг. У 1912 р. закінчив Миколаївську військову академію Генерального штабу. Під час Першої світової війни працював у штабі 26-го армійського корпусу, був начальником штабу 192-ї та 111-ї піхотних дивізій. В РСЧА з 1918 р.: начальник штабу 5-ї армії, у розпорядженні командуючого Кавказької армії, начальник штабу Західного фронту. З 1 січня 1922 р. — викладач та начальник кафедри Військової Академії РСЧА. Репресований, помер у в'язниці.
- ²⁹ **Шварц Микола Миколайович** (1882–1944) — полковник російської армії, викладач Військової Академії РСЧА. У 1911 р. закінчив Миколаївську військову академію Генерального штабу. Під час Першої світової війни служив у штабах 4-ї армії та Західного фронту, був начальником штабу 44-ї піхотної дивізії. В РСЧА з 1918 р.: начальник відділення розвідки Всеросійського Головного штабу, начальник оперативного управління Східного та Південно-Західного фронтів, помічник начальника штабу Кавказького фронту. З 25 лютого 1920 р. — начальник штабу Західного фронту, яким тривалий час командував М.Тухачевський. З 1921 р. викладав у Військовій академії РСЧА. У 1936 р. перейшов до Військової Академії Генерального Штабу (комбриг). Під час Другої світової війни перебував на викладацькій роботі (генерал-лейтенант).
- ³⁰ **Троїцький Іван Олександрович** (1883–1939?) — підполковник російської армії, викладач Військової Академії РСЧА. У 1910 р. разом із М.Какуріним закінчив Миколаївську військову академію Генерального штабу, але за 2-м розрядом. В Червоній Армії з 1918 р.: начальник Рязанських піхотних курсів, помічник начальника ВУЗ України, помічник начальника штабу 3-ї курсантської бригади, начальник штабу Тамбовської групи військ, яку очолював М.Какурін. З 1921 р. — викладач Військової Академії РСЧА. У 1930 р. заарештовувався за справою Какуріна. Погодився співпрацювати з ОГПУ. В 1938 р. був знову заарештований, а 11 травня 1939 р. засуджений до розстрілу. В останньому слові винним себе не визнав.
- ³¹ **Вацетіс Іоаким Іоакимович** (1873–1938) — полковник російської армії, викладач Військової Академії РСЧА. У 1909 р. закінчив Миколаївську військову академію Генерального штабу, під час Першої світової війни командував 5-м Латиським стрілецьким полком. В РСЧА з 1918 р.: командир Латиського корпусу, дивізії, командуючий Східним фронтом (11.07–28.09.1918), 15-ю армією (6.01–10.03.1919), Головнокомандуючий усіма збройними силами РСФРР (6.09.1918–8.07.1919, з перервами). Через поразки на Південному фронті у липні 1919 р. був заарештований за обвинуваченням у зрадництві та кілька місяців знаходився під слідством. Звільнений наприкінці 1919 р., скерований на викладацьку роботу до Військової Академії РСЧА, командних посад більше не обіймав. До 1937 р. викладав у Військовій Академії ім. Фрунзе (командарм 2 рангу). Репресований, розстріляний 28 липня 1937 р.
- ³² **Свечин Олександр Андрійович** (1878–1938) — генерал-майор російської армії, головний керівник з історії військового мистецтва Військової Академії РСЧА. Видатний російський військовий теоретик. У 1903 р. закінчив Мико-

- лаївську військову академію Генерального штабу. Під час Першої світової війни працював у Генеральному штабі та штабі Верховного головнокомандуючого, був начальником штабу 5-ї армії. В РСЧА з 1918 р.: військовий керівник Смоленського району завіси, начальник Всеросійського Головного штабу, голова військово-історичної комісії, викладач Військової Академії РСЧА. У 1931 р. заарештований за справою «Весна», засуджений до 5 років позбавлення волі. Достроково звільнений у 1932 р. З 1936 р. працював у Військовій академії Генерального штабу, комдив. Репресований, розстріляний 29 липня 1938 р.
- ³³ **Сухов Василь Гаврилович** (1886—після 1958) — підполковник російської армії, старший керівник з тактики Військової Академії РСЧА. Закінчив Миколаївську військову академію Генерального штабу (1913 р.). Під час Першої світової війни служив у штабах 38-ї піхотної дивізії, 13-го корпусу, 5-ї армії. В Червоній армії з 1918 р.: працівник Всеросійського Головного штабу, начальник організаційного відділу Східного фронту. З 27 лютого 1919 р. — викладач Академії РСЧА. У 1931 р. заарештований за справою «Весна» та засуджений на 10 років позбавлення волі. У 1937–1938 рр. вдруге засуджений. Повернувся з ув'язнення після 1953 р. Мешкав у Москві, генерал-майор у відставці.
- ³⁴ **Оберюхтін Віктор Іванович** (1887 — після 1937) — підполковник російської армії, викладач Військової Академії РСЧА. Закінчив Миколаївську військову академію Генерального штабу (1914 р.). З кінця 1916 р. працював в Академії Генерального штабу, з якою влітку 1918 р. перейшов на бік білих. Обіймав різні штабні посади в арміях адмірала О.Колчака. У 1920 р. перейшов до Червоної армії, з 1921 р. — у Військовій Академії РСЧА. У 1937 р. заарештований та засуджений до 25 років виправно-трудових робіт. Подальша його доля автору невідома.
- ³⁵ **Колегов Степан Миколайович** (1890–1931) — капітан російської армії, керівник практичних занять зі стратегії та тактики Військової Академії РСЧА. Під час Першої світової війни служив у штабах 30-ї, 33-ї та 83-ї піхотних дивізій. У 1918–1920 рр. служив у білих. З 1920 р. — викладач повторних курсів командного складу Петроградського військового округу, згодом — в Академії РСЧА. 14 серпня 1930 р. заарештований за справою колишніх білих, що служили в РСЧА, згодом розстріляний.
- ³⁶ **Нацвалов Антон Романович** (1883 — після 1931) — полковник російської армії, викладач Військової Академії РСЧА. Закінчив Миколаївську військову академію Генерального штабу (1912 р.). Під час Першої світової війни працював у штабах 52-ї та 168-ї піхотних дивізій. Після Жовтневого перевороту служив у Грузинській національній армії, у 1920 р. — військовий аташе Грузії в РСФФР. З кінця 1920 р. перебував у розпорядженні Військової Академії РСЧА. Засуджений за справою колишніх білих офіцерів у 1931 році, подальша його доля автору невідома.
- ³⁷ **Лукірський Сергій Георгійович** (1875–1938) — генерал-майор російської армії, викладач Військової Академії РСЧА. Відомий російський воєначальник. У 1901 р. закінчив Миколаївську військову академію Генерального штабу. Під час Першої світової війни служив у штабах Північно-Західного та

Північного фронтів, був генерал-квартирмейстером штабу Північного фронту та помічником начальника штабу Верховного Головнокомандуючого. В Червоній Армії з 1918 р.: помічник військового керівника Вищої Військової Ради, співробітник військово-історичної комісії та Академії РСЧА. У 1931 р. заарештований за справою «Весна», засуджений до 5 років позбавлення волі. В 1932 р. достроково звільнений. До 1938 р. працював редактором «Військової Енциклопедії», комдив. Репресований, розстріляний.

- ³⁸ **Циффер Річард Станіславович** (1898–1937) — викладач Військової Академії РСЧА. В російській армії не служив. Член РКП(б) з 1919 р. В РСЧА з 2 квітня 1919 р.: командував ротою, був начальником штабу бригади. В 1922 р. закінчив Військову Академію РСЧА. Після відбуття цензу командування батальйоном в Москві перейшов на викладацьку роботу до Академії РСЧА. З 1936 р. — старший керівник Військової академії Генерального штабу, комбриг. Репресований, розстріляний.
- ³⁹ **Вольє Абрам Миронович** (1895–1937) — прапорщик російської армії, викладач Військової Академії РСЧА. Член РСДРП(б) з 1917 р. В РСЧА з 1918 р.: помічник коменданта та комендант Саратовського укріпленого району, начальник штабу бригади, згодом — дивізії. У 1922 р. закінчив Військову Академію РСЧА. Після стажування командиром роти в Північно-Кавказькому військово-му окрузі повернувся до академії на викладацьку роботу. З середини 30-х рр. — начальник адміністративно-мобілізаційного управління РСЧА, комдив. Репресований, розстріляний.
- ⁴⁰ **Ветлін Григорій Олександрович** (1898–1937) — викладач Військової Академії РСЧА. В російській армії не служив. Член РКП(б) з 1918 р. В РСЧА з 1918 р. У 1924 р. закінчив Військову Академію. У 30-х рр. — завідувач кафедри військової географії Військової Академії ім. Фрунзе. Репресований, засуджений до розстрілу 1 січня 1937 р.
- ⁴¹ **Голубєв Сергій Миколайович** (1883–?) — капітан російської армії, викладач Військової Академії РСЧА. Закінчив Військову академію Генерального штабу (1918 р.). В РСЧА з 1918 р.: начальник штабу Уральської, 13-ї, 33-ї, 4-ї, Чонгарської кавалерійської дивізій, начальник відділів армій. З середини 20-х рр. перейшов на викладацьку роботу до Військової Академії РСЧА, де залишався до початку Другої світової війни. Подальша його доля автору невідома.
- ⁴² **Галицький Кузьма Микитович** (1897–1973) — аспірант Військової Академії РСЧА, згодом — видатний радянський воєначальник, Герой Радянського Союзу (1945 р.). Член РКП(б) з 1918 р. В РСЧА з 1918 р.: командир батальйону, помічник начальника штабу бригади. В 1927 р. закінчив Військову Академію ім. Фрунзе. Після закінчення аспірантури — начальник штабу та командир полку, командуючий дивізією. Брав участь у радянсько-фінській війні 1940 р. У 1941–1945 рр. командував 24-ю дивізією, корпусом, 3-ю ударною та 11-ю гвардійською арміями. Після війни — командуючий військами Прикарпатського, Одеського, Закавказького військових округів, Північної групи військ. Генерал армії.
- ⁴³ **Гай (Бжишкян) Гая Дмитрович** (1887–1937) — прапорщик російської армії, аспірант Військової Академії РСЧА. Член РКП(б) з 1918 р. В РСЧА з 1918 р.:

- командував дивізіями, корпусом, армією. Радянський герой громадянської війни, нагороджений двома орденами Червоного Прапора. Після громадянської війни закінчив Військову Академію ім. Фрунзе. До 1935 р. — начальник кафедри Академії ВПС РСЧА, комкор. Заарештований у липні 1935 р., розстріляний 11 грудня 1937 р.
- ⁴⁴ **Чайковський Кассіан Олександрович** (1893–1938) — капітан російської армії. В РСЧА з 1918 р. У 1920 р. служив разом із М.Какуріним. У 1922 р. командував 5-ю армією. У 1937 р. — начальник Управління бойової підготовки РСЧА, комкор. Репресований, помер у Читинській в'язниці.
- ⁴⁵ **Естрейхер-Єгоров Рудольф Анасталійович** (1887–1937) — начальник кафедри військової історії Військово-повітряної академії ім. Жуковського. Заарештований 13 серпня 1937 р., розстріляний 1 листопада 1937 р.
- ⁴⁶ **Чембровський Володимир Іванович** (1893 — після 1958) — штабс-ротмістр російської армії, груповий лектор Військової Академії РСЧА. В Червоній Армії з 1918 р.: командир полку, бригади, начальник штабу дивізії, начальник оперативного відділу штабу 16-ї армії. В 1921 р. закінчив Військову Академію РСЧА, де й залишився працювати. Репресований у 1938 р.
- ⁴⁷ **Парм Альфред Карлович** — військовослужбовець Червоної Армії, з серпня по листопад 1920 р. — начальник оперативного відділу штабу 10-ї стрілецької дивізії, якою командував М.Какурін. Розстріляний.
- ⁴⁸ **Ковшов** — військовослужбовець Червоної Армії, з серпня по листопад 1920 р. працював у штабі 10-ї стрілецької дивізії, якою командував М.Какурін. Розстріляний.
- ⁴⁹ **Петровський Леонід Григорович** (1897–1941) — прапорщик російської армії, згодом — військовослужбовець Червоної Армії. З 6 серпня по 15 вересня 1920 р. — начальник штабу 8-ї стрілецької дивізії (після М.Какуріна). Член РКП(б) з 1918 р. В РСЧА з 1918 р.: командир полку, начальник штабу бригади. У 1922 р. закінчив Військову Академію РСЧА, служив на командних посадах у Петроградському військовому окрузі. У 1937 р. — заступник командуючого військами Московського військового округу, комкор. У 1937 р. репресований, у 1940 р. звільнений, після чого командував корпусом у Білоруському ВО, генерал-лейтенант. У 1941 р. у прикордонних боях з німецькими військами був смертельно поранений.
- ⁵⁰ **Дрейцер Юхим Олександрович** (?–1936) — колишній політпрацівник Червоної Армії. Член РКП(б) з 1919 р. У роки громадянської війни — комісар полку, 24-ї стрілецької бригади, 10-ї стрілецької дивізії, якими командував М.Какурін; нагороджений двома орденами Червоного Прапора. З березня 1921 р. — комісар 27-ї стрілецької дивізії. У 1927–1928 рр. за троцькістську фракційну діяльність виключався з ВКП(б), згодом поновлювався у членстві. У 30-ті рр. працював заступником директора заводу «Магnezіт» у Челябінській області. У 1936 р. заарештований у справі «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зинов'євського центру». 24 серпня 1936 р. засуджений до розстрілу, наступного дня розстріляний.

- ⁵¹ **Кангеларі Валентин Олександрович** (1883–1937) — офіцер російської армії, після М.Какуріна командував 10-ю стрілецькою дивізією. Член РКП(б) з 1917 р. Після громадянської війни працював на цивільних посадах, зокрема, заступником народного комісара охорони здоров'я РСФФР (корвврач). Репресований, розстріляний.
- ⁵² **Кауфельдт Федір Петрович** — штабс-капітан російської армії. В 1918 р. закінчив Військову академію Генерального штабу. В РСЧА з 1918 р.: помічник начальника оперативного відділу штабу Західного фронту, командир 24-ї стрілецької бригади, начальник штабу 10-ї стрілецької дивізії, якою командував М.Какурін, згодом — командир цієї дивізії. Наприкінці 20-х — початку 30-х рр. — начальник штабу Ленінградського військового округу, згодом — завідувач кафедри Військової електротехнічної академії. Репресований, засуджений у листопаді 1942 р. до 5 років позбавлення волі. У 60-х роках написав спогади про М.Тухачевського.
- ⁵³ **Цусов Іван Григорович** (1896–?) — підпоручик російської армії, працівник Центрального управління військових сполучень РСЧА. В Червоній Армії з 2 жовтня 1918 р. Обіймав різні штабні посади. В 1921 р. закінчив Військову Академію РСЧА. Подальша доля невідома.
- ⁵⁴ **Муклевич Ремуальд Адамович** (1890–1938) — радянський діяч. Член РСДРП(б) з 1906 р. У 1920–1921 рр. — член Революційної військової ради Західного фронту, згодом — начальник морських сил РСЧА, член РВС СРСР, заступник наркома оборонної промисловості. Репресований, розстріляний.
- ⁵⁵ **Соколов-Страхов Костянтин Іванович** (1896–1937) — підпоручик російської армії, начальник штабу 10-го стрілецького корпусу. Член РСДРП(б) з 1917 р. В РСЧА з 26 червня 1918 р. В 1921 р. закінчив Військову Академію РСЧА. У 1937 р. — заступник начальника військово-історичного відділу Генерального Штабу, комбриг. Репресований, засуджений до розстрілу 22 серпня 1937 р.
- ⁵⁶ **Ткачов Марко Львович** (1894–1937) — молодший товариш М.Какуріна по службі у Середній Азії. В російській армії не служив. Член РСДРП(б) з 1917 р. В РСЧА з 26 травня 1919 р. У 1921 р. служив у штабі Ферганської групи. У 1922 р. закінчив Військову Академію РСЧА. В 1937 р. — начальник військ протиповітряної оборони Ленінградського військового округу, комбриг. Репресований, розстріляний 1 вересня 1937 р.
- ⁵⁷ **Зайончковська Ольга Андріївна** (188? — після 1962) — донька видатного воєначальника російської армії А.М.Зайончковського, двоюрідна сестра М.Є.Какуріна. З 1922 р. — один з головних агентів ОГПУ у колах військових. У 1937 р. заарештована за звинуваченням у шпигунстві, деякий час перебувала під слідством, згодом була звільнена і до 1954 р. продовжувала співпрацювати з правоохоронними органами. Мешкала у Москві.
- ⁵⁸ **Никонов Федір Павлович** (1894–?) — підпоручик російської армії, працівник штабу Московського військового округу. В РСЧА з 17 лютого 1918 р.: начальник штабу Псковської тилової завіси, Пермського оперативного штабу, 3-ї резервної армії, командир полку. У 1922 р. закінчив Військову Академію РСЧА. Після 1931 р. доля невідома.

- ⁵⁹ **Меліков Володимир Арсентійович** — викладач Військової Академії РСЧА. В російській армії не служив. Член РСДРП(б) з 1917 р. Закінчив Військову Академію РСЧА, де залишився викладати військову історію. У 1929 р. шляхом інтриг змістив М.Какуріна з посади завідувача кафедри військової історії та очолив її. З 1936 р. — завідувач кафедри військової історії Військової академії Генерального штабу, комбриг. Репресований під час Другої світової війни.
- ⁶⁰ Центральний оперативний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації, ф. Р-40164, спр. 4-б, арк. 250. (Архівна кримінальна справа Снесаріва А.С.). Матеріали надано автору російським істориком О.Ібрагімовим-Капчинським.
- ⁶¹ ДА СБУ, спр. 67093-ФП, т. 3178, арк. 13. (Архівна кримінальна справа Шильдбаха-Літовцева К.К.).
- ⁶² Сандалов Л.М. Пережитое. — М., 1961. — С. 12.
- ⁶³ Див.: Смирнов Н. Вплоть до высшей меры. — М., 1997. — С. 71.
- ⁶⁴ Расстрельные списки. Вып.2. Ваганьковское кладбище. — М., 1995.— С. 131-140.
- ⁶⁵ Военные архивы России. Вып. 1. — М., 1993. — С. 101.
- ⁶⁶ ДА СБУ, спр. 67093-ФП, т. 67, арк. 67 зв. (Архівна кримінальна справа Бесядовського К.І.).
- ⁶⁷ Див.: Там само, т. 188, арк. 7, 65-72.
- ⁶⁸ Там само, т. 240, арк. 208. (Архівна кримінальна справа викладачів Військово-політичної академії ім. Толмачова).
- ⁶⁹ Военные архивы России. Вып.1. — С. 103, 104.
- ⁷⁰ Там же. — С. 104.
- ⁷¹ ДА СБУ, спр. 67093-ФП, т. 35, арк. 130. (Архівна кримінальна справа Ольдерогге В.О.).

*Андрій Лисенко
(Переяслав-Хмельницький)*

НА ЧОЛІ ПОВСТАНСЬКИХ МАС: ОТАМАН НИКИФОР ГРИГОР'ЄВ

Про отамана Григор'єва та очолюваний ним повстанський рух згадували в своїх працях Л.Троцький, Б.Козельський, Р.Ейдеман, М.Какурін, С.Щаденко, П.Балковий та багато інших радянських авторів¹. Вони надали однобічну, різко негативну оцінку діяльності цієї однієї з найбільш загадкових особистостей періоду революції та громадянської війни.

Але існує і інша точка зору на діяльність отамана, яку репрезентують П.Аршинов, В.Білаш, О.Білаш, М.Маргулієс, В.Верстюк, В.Волковинський, В.Горак та інші². Ці автори намагалися об'єктивно підійти до оцінки постаті Григор'єва. Спробуємо це зробити і ми.

На військовому і політичному небосхилі України колишній штабс-капітан російської і офіцер гетьманської армії, учасник російсько-японської та Першої світової воєн Никифор Олександрович Григор'єв (Серветник) з'являється наприкінці літа 1918 р., коли невдоволені гетьманським режимом різні політичні сили — від прибічників Української Центральної Ради до більшовиків — почали готувати збройний виступ. Уряд генерала Павла Скоропадського на той час повністю дискредитував себе невдалими кроками у внутрішній і зовнішній політиці, не зумівши, зокрема, вирішити аграрне питання на користь українських селян. А це було найболюче для України питання.

Гетьман зробив ставку на відновлення крупних поміщицьких латифундій, в чому була зацікавлена і німецько-австрійська окупаційна влада. Підтримуючи гетьмана, поміщики наполягали на тому, що дрібні селянські господарства неспроможні забезпечити виробництво великих товарних партій сільськогосподарської продукції, як того вимагали від української сторони розорені війною Німеччина і Австро-Угорщина. Але

останні, в свою чергу, не могли виконати своїх зобов'язань щодо поставок в Україну промислових товарів та сільськогосподарського реманенту. Це загострювало до краю й без того напружену політичну і соціально-економічну ситуацію в українському суспільстві. Репресивні дії гетьманських каральних загонів, що часто спиралися на допомогу німецьких команд, тим більше провокували населення на збройний опір.

Українські політичні партії центристського і лівого напрямів намагалися очолити цю боротьбу і підшукували кандидатури для вирішення проблеми організації збройних формувань. У той момент Григор'єв встановив контакт з представниками «Українського Національного Союзу» — центру легальної опозиції правлінню гетьмана П. Скоропадського і незабаром отримав від них завдання виїхати на свою батьківщину — в Олександрійський повіт Херсонської губернії і організувати там масове повстання проти гетьманців, австро-німецьких окупантів та їх прибічників.

У серпні 1918 р. Григор'єв приїхав до херсонського села Верблюжки. Через деякий час він очолив створений там партизанський загін із 175 селян-бідняків і розпочав повстанські дії, що спочатку мали суто локальний характер. Як зазначає відомий дослідник цієї теми В. Горак, «самого отамана Григор'єва навряд чи справедливо було б вважати засновником повстансько-партизанського руху на Херсонщині. Факти свідчать, що цей революційний за своїм змістом рух виник і розвивався в Херсонській губернії ще до появи тут самого Григор'єва. В різних місцях (біля Помошної, Вознесенська та ін.) діяли загоны таких селянських командирів, як Горбенко, Масенко, Павловський, Ткаченко, Таран та ін. ...

Безсумнівна заслуга отамана Григор'єва полягала саме в тому, що він зумів виділитись серед інших ватажків своїм безперечним військово-організаційним талантом і врешті-решт з'єднати всі ці повсталі загоны у єдину велику повстанську армію, що підпорядковувалась єдиному військовому командуванню. Восени 1918 року до неї вже входило близько 120 загонів і бойових груп, її загальна чисельність становила тоді близько 6 тис. чоловік»³.

16 листопада 1918 р. прихильники Центральної Ради та Української Народної Республіки почали відкрите збройне повстання проти гетьмана. У цьому їх підтримали не лише напівстихийно сформовані повстанські загоны Нестора Махна, Миколи Шинкаря та інших ватажків, але і регулярні військові підрозділи. Зокрема, 20 листопада це зробив кінний Лубенський полк (пізніше — 1-ша Запорізька дивізія) полковника Петра Болбочана⁴.

Дізнавшись про початок повстання, Григор'єв (який, як було вже сказано, провів значну організаторську роботу, здобув авторитет і популярність) розпочав більш активну боротьбу. Невдоволення селянства було настільки сильним, що воно масами приєднувалося до отамана і це дало

йому змогу дуже швидко взяти під контроль майже всю Катеринославщину і Херсонщину.

На початку грудня 1918 р. Григор'єв без особливих ускладнень відбив у гетьманських військ Олександрію і повідомив Головного отамана військ УНР Симона Петлюру про своє визнання Директорії і підпорядкування їй своїх загонів. Незабаром загоны отамана отримали назву Херсонської дивізії та увійшли до складу Південної групи військ армії УНР. Приблизно в цей час дивізія складалась з чотирьох піхотних і одного кінного полкків та двох батарей польових гармат⁵.

Командуючий Південною групою генерал Олександр Греків наказав отаману встановити контроль над Миколаєвом. 13 грудня 1918 р. загоны Григор'єва увійшли до міста і проголосили там владу Директорії. Але у другій половині грудня німецькі загоны на вимогу Антанти завдали несподіваного удару і витіснили григор'євців з Миколаєва. Та все ж таки близько 31 грудня частини Григор'єва знову з'явилися біля міста і німці змушені були погодитися з ультимативними вимогами отамана. Отже, «григор'євські загоны знову увійшли до Миколаєва, Знам'янки і Долинської. Влада Директорії у цих містах та містечках була відновлена»⁶.

Після повалення гетьманського режиму (14 грудня 1918 р. гетьман відмовився від влади і втік до Німеччини) Директорія активізувала зусилля щодо створення своїх збройних сил, намагаючись реорганізувати їх у чотири армійські групи. Адже нерегулярні військові формування не могли забезпечити недоторканість українських кордонів та гарантувати новому урядові наявність часу для проведення реформ та реалізації власної політики. УНР знаходилася фактично у ворожому оточенні: з півночі насувалися більшовицькі частини, на заході стояли польські війська, біля Дністра концентрувалась румунська армія, на південному сході набирали сили білогвардійські угруповання, у чорноморських портах перебували війська Антанти і залишки німецького окупаційного корпусу.

Особливо заплутаною складалась ситуація на півдні України. Відбувалися постійні зміни влади, практично на одній території одночасно діяли гетьманці, німці, війська Директорії (петлюрівці), добровольчі частини, сили самооборони, союзний десант, радянські загоны, формування місцевих незалежних отаманів.

Григор'єв у цей час вів боротьбу з білогвардійськими добровольчими частинами, які збільшили свої лави за рахунок гетьманських військово-службовців і, спираючись на підтримку з боку Антанти, встановили контроль над Херсоном. Близько 10 січня 1919 р., після упертих боїв із застосуванням артилерії, комендант Херсона полковник Зінкевич отримав від отамана ультимативну вимогу здати місце і змушений був прийняти її. Під владою Директорії опинилося ще одне важливе місто. Незабаром уряд

Директорії надав Григор'єву посаду комісара Олександрійського повіту і почесний титул «отамана повстанців Херсонщини і Таврії»⁷.

У грудні 1918 — січні 1919 рр. дивізія Григор'єва разом з іншими військовими підрозділами Директорії брала також участь у боротьбі з повстанським рухом прибічника так званого вільного радянського руху Нестора Махна, якому 28 грудня 1918 р. вдалося захопити Катеринослав. У січні 1919 р. війська полковника армії УНР Самокіша спочатку вщент розгромили загони Н.Махна, а згодом вибили з Катеринослава й 8-й корпус білогвардійців — головну силу добровольців у цьому регіоні. Під час відступу останні потрапили під удари підрозділів Григор'єва, які завдали їм значних втрат. Григор'євці захопили тоді Кічкас, Грушівку, Воронцовку і чимало інших населених пунктів⁸. Отже, наприкінці січня 1919 р. війська УНР майже повністю контролювали Херсонську і частково Катеринославську губернії.

Як бачимо, на деяких небезпечних напрямках оборони збройним силам УНР вдалося досягти певних успіхів. Але, не дивлячись на всі спроби уряду Директорії зменшити військово-політичну небезпеку, зробити це не вдалося. Коли наприкінці грудня 1918 р. більшовицькі війська порушили демаркаційну лінію та увійшли на українську територію, частин, які змогли б чинити їм гідний опір на цих ділянках фронту, майже не виявилось. Хоча бойові дії і велися під Харковом, Полтавою, Ворожбою, Черніговом, підрозділи армії УНР стрімко відкочувались.

Радянські війська (з 4 січня 1919 р. — війська Українського фронту) під командуванням Володимира Антонова-Овсієнка досить швидко зайняли північно-східні райони України (3 січня захопили Харків, 12 січня — Чернігів) і намагалися водночас встановити свій контроль і над територією на півдні. Це завдання мала виконати Група військ харківського напрямку, яку було створено у складі Українського фронту 13 січня 1919 р. (очолювали її спочатку Володимир Ауссем, а з 6 лютого 1919 р. Анатолій Скачко).

Становище Директорії ускладнювалося тим, що проти неї виступили проросійські робітничі організації в містах, а також переважна більшість отаманів, про підтримку з боку яких більшовикам вдалося домовитись. Начальник оперативного відділу Генерального штабу армії УНР полковник Микола Капустянський пізніше згадував: «Величезний підтрим їм (більшовикам. — *А.Л.*) подали: анархіст Махно, що захопив своїми бандами в тилу нашого війська майже цілу Катеринославщину; отаман Зелений, що на самому розпалі сильних боїв врізався клином в нашу армію між Києвом і Кременчуком, і тим прискорив залишення нами Лівобережжя і Києва»⁹.

27 січня 1919 р. підрозділи Групи радянських військ харківського напрямку зайняли Катеринослав і намагалися продовжити наступ далі. У цій ситуації вирішальна роль належала селянству центральних та південних районів України, оскільки воно зберігало величезну кількість зброї, частково

привезену з фронтів світової війни, частково залишену німцями, австро-угорцями і попередніми режимами. Крім того, стратегічне значення мала єдина в степовій Україні Катеринославська залізниця, тому й питання про контроль над нею набувало виняткової гостроти. Якраз біля цієї залізниці розташувалися досить великі партизанські формування.

Характеризуючи тогочасний морально-політичний стан військ отамана Григор'єва, один з керівників махновського повстанського руху Петро Аршинов зазначав, що в ідейному відношенні григор'євці були надзвичайно відсталими. Селянські кола, з яких вийшла подавляюча кількість повсталих, не зуміли виробити чітку ідеологічну платформу і стратегію боротьби, не визначили її кінцевої мети. І тому, не дивлячись на високий революційний підйом та ентузіазм цих загонів у боротьбі з ворогами, вони були надто нестійкими, час від часу підпадаючи під діаметрально протилежні впливи¹⁰.

Представники всіх політичних напрямів, які оточували район дислокації повстанців, намагались відправити до Григор'єва якомога більше своїх людей. Так робили і більшовики, і петлюрівці, і добровольці, і махновці, і ліві, і праві есери. Достатньо згадати конфлікт, який стався у отамана з посланцями Нестора Махна, що надіслав у розпорядження Григор'єва 250 чоловік. Через кілька днів вони спробували підняти повстання, вірогідно, з метою підпорядкувати партизанів Махну. Але пішли вони на цей крок, недостатньо його підготувавши, і тому виконати своє завдання не змогли. Вони оточили Григор'єва у його штабі, але вірні частини, які він встиг викликати, роззброїли їх. Кілька чоловік було страчено, інших відправлено до Махна. Про цей епізод, зокрема, згадував у своїй книзі начальник 2-го відділення Секретного відділу ГПУ УСРР Б.Козельський¹¹.

Зазначимо, що Григор'єв деякий час намагався спрямувати свої війська або проти військ Антанти, або проти добровольчих формувань на Лівобережжі. Але його бійці, да і сам отаман, знаходилися під зростаючим впливом лівих українських есерів-боротьбистів, що уклали союз з більшовиками. (За деякими даними, починаючи з листопада 1918 р., Григор'єв встановив і підтримував регулярні зв'язки з керівниками боротьбистів і незабаром за їх рішенням його було призначено емісаром боротьбистської партії в Херсонській губернії і членом Херсонського ревкому. Від боротьбистів до Григор'єва нерідко приїжджали кур'єри, які паралельно з військовим командуванням армії УНР теж давали йому бойові завдання. Чимало полкових командирів отамана — Горбенко, Масенко, Павловський, Ясинський, а з лютого 1919 р. і сам Григор'єв стали членами боротьбистської партії¹²).

Боротьбисти проводили серед григор'євців інтенсивну агітацію в про-радянському дусі, яка мала безперечний успіх, і прагнули виступити насамперед проти Директорії. 29 січня 1919 р. Григор'єв відправив Дирек-

торії телеграму, в якій оголосив їй війну. Незабаром він завдав сильного удару по частинам петлюрівського Катеринославського Коша, які під тиском радянських військ відступали через Херсонщину¹³.

Враховуючи прагнення своїх бійців, Григор'єв також вступив у переговори з радянським командуванням. 1 лютого 1919 р. він встановив зв'язок з начальником штабу Окремої групи радянських військ Петренком. Григор'єв повідомив, що веде переговори від імені і як підлеглий Центрального Революційного Комітету (Центрревкому), якій створили боротьбисти на противагу іншим урядам, що претендували на владу в Україні. Свій повстанський рух отаман охарактеризував як виключно лівоесерівський. Григор'єв заявив, що у його розпорядженні перебуває 20 партизанських загонів, які готові вести боротьбу з петлюрівцями, білогвардійцями, німцями, англійцями, французами.

Отаман мав також телефонну розмову з командуючим Українським фронтом В. Антоновим-Овсієнком, під час якої виклав свої умови укладення військового союзу з більшовиками. У ході переговорів він погодився підпорядковуватися спільному командуванню, визнавши Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, що був створений 28 листопада 1918 р. у Курську і перейменованій 29 січня 1919 р. у Харкові на Раду Народних Комісарів УСРР. Тим самим Григор'єв фактично відрікся від боротьбистського уряду.

2 лютого 1919 р. угода була досягнута і голова Раднаркому УСРР Християн Раковський телеграмою повідомив до Москви: «Состоялось соглашение между представителями наших армий, оперирующих на границе Екатеринославской и Херсонской губерний, и атаманом Григорьевым. Он — украинский эсер, располагающий значительными партизанскими силами и оперирующий в Херсонской губернии сплошь до Николаева...»¹⁴. Перейшовши до більшовиків, Григор'єв перевів свій штаб до Олександрії. Під його командуванням перебувало тоді понад 5 тис. бійців, які мали на озброєнні 100 кулеметів і 10 гармат¹⁵.

В оперативному зведенні штабу Революційної військової ради Групи військ харківського напрямку від 5 лютого 1919 р. повідомлялося, що загоны Григор'єва контролюють район Знамянка–Користівка–Олександрія–Кривий Ріг–Довгинцеве–Апостолове, а також станцію Нова Полтавка на північ від Миколаєва¹⁶. Станом на 15 лютого під контролем отамана перебували також Єлисаветград, Цветкове, Новоукраїнка, Бобринська, Нікополь та інші міста і містечки¹⁷.

18 лютого 1919 р. у Харкові відбулася зустріч Григор'єва з В. Антоновим-Овсієнком, якій повідомив отаману про намір радянського командування перетворити його загоны на окрему червоноармійську бригаду. 19 лютого наказом командуючого Групою військ харківського напрямку А. Скачка у складі Групи була створена 1-ша Задніпровська стрілецька

дивізія на чолі з Павлом Дибенком. 26 повстанських загонів Григор'єва перейменували на 1-шу Задніпровську бригаду і включили до складу цієї дивізії, а сам отаман став червоним комбригом.

Ці переформування відбувалися у розпалі бойових дій. Радянські війська з боями просувалися до Чорноморського узбережжя. Від командуючого Українським фронтом В. Антонова-Овсієнка Григор'єв отримав наказ також наступати у південному напрямі. А це було досить нелегко, оскільки повстанці тримали фронт одночасно проти кількох противників — німців, що перейшли на службу до Антанти, білогвардійців, військ УНР, а також місцевих німецьких колоністів, що вороже ставилися до селянського повстанства. До 27 лютого 1919 р. григор'євці відбили у противників Білу Криницю, Березоватку, Безухове, Снігурівку та інші населені пункти.

27 лютого 1919 р. на посаду політкомісара 1-ої Задніпровської бригади було надіслано комуніста Ратіна та ще 35 комуністів — політпрацівників. У цей час до Григор'єва прибув й член боротьбистської партії Юрій Тютюнник, який напередодні у Харкові отримав від одного з керівників боротьбистів М. Шинкаря рекомендованого листа до отамана. Тим самим керівництво і більшовиків, і боротьбистів намагалося посилити свій вплив на григор'євську бригаду.

У своїх спогадах Ю. Тютюнник засвідчив, що зона впливу Григор'єва тоді простягалась від Черкас і до станції Апостолове, де знаходився штаб отамана. Коменданти залізничних станцій виконували лише його накази і розпорядження. Зовнішність самого отамана Тютюнник змальовував таким чином: «Григор'єв уже без кожуха. На нем потертый френч защитного цвета и синие брюки в сапоги. Невысокий, крепкий, с монгольской физиономией, с синева-то-красным носом, живыми глазами — передо мной стоял атаман»¹⁸.

Про подальший розвиток подій Ю. Тютюнник яскраво розповів у своїй біографії, яку нещодавно було опубліковано у журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ»: «После первого знакомства Григорьев назначил меня начальником штаба своих отрядов, общее количество бойцов которых доходило до пяти тысяч человек. Организационно войска находились ниже всякой критики: штаба не было, интендантства не было, каждый командир называл свою часть как хотел, — кто батальоном, кто полком, а кто и дивизией. Не без труда мне удалось реорганизовать отряды в бригаду по штабам Красной Армии. Я мог приступить к осуществлению моей мечты о наступлении на десант Антанты и белогвардейцев, которые засели в Херсоне, Николаеве и Одессе. С Григорьевым у меня установились неплохие отношения, он не вмешивался в технические дела штабной работы. Драть-ся с десантными войсками у него была большая охота...

Сам Григорьев как человек представлял из себя интересный тип. Был он чрезвычайно храбрый, решительный человек, прекрасно ориентиро-

вался на поле боя, имел феноменальную память, силу воли и гражданское мужество. Умел владеть толпой, никогда никому не льстил. Но были и отрицательные стороны его характера. Был он чрезвычайно самолюбив и честолюбив. Временами слишком самоуверенный, малодисциплинированный, политически почти неграмотен. Любил деньги, сильно пил, имел только одну идею — возвышение своего «Я». К тому же имел ограниченное образование, как общее, так и военное, плохо ориентировался на карте, сравнительно легко подпадал под влияние своего окружения, если таковое стояло культурно выше его.

Поняв Григорьева так, как я его охарактеризовал, мне не тяжело было прибрать к своим рукам все технические функции военного командования. Для Григорьева необходимо было оставить только наружный вид командования да славу победителя»¹⁹.

На початку березня 1919 р. частини Григор'єва підійшли до Херсону, де знаходились тоді досить великі сили антантівців — 3 тис. грецьких і близько 2 тис. французьких солдатів. Навколо міст, які охороняли союзницькі десанти, не втихали селянські повстання, а в самих містах активізувалось анархістське, більшовицьке і т. ін. підпілля.

Наказ григор'євським частинам на штурм Херсону підписав Ю.Тютюник, взявши тим самим на себе всю відповідальність за наслідки операції. Скоріше за все, Григор'єв не був впевнений до кінця у своїх силах і не хотів ризикувати кар'єрою у разі невдачі, адже штаб бригади не встиг підготуватись і планів штурму міста не існувало.

Але ентузіазм партизанів був настільки високим, що обійшлись без будь-яких планів. 3 березня 1919 р. позиції антантівців у Херсоні було піддано інтенсивному артилерійському обстрілу (повстанці задіяли три гармати, кожна з яких лише у перший день випустила по 800 снарядів) і григор'євці розпочали наступ на місто. Під час кількаденного штурму загинуло, за свідченням самого Григор'єва, понад 200 грецьких солдатів і офіцерів (за іншими даними, загальні втрати антантівців становили понад 600 чоловік²⁰), а втрати повстанців становили 19 вбитих і 37 поранених.

Коли вже стало зрозуміло, що поразка неминуча, греки підпалили портові склади, де перебувало під охороною кілька сотень заручників з числа місцевих жителів (всі вони загинули). Григор'єв, розлютований цими подіями, наказав завантажити один з пароплавів трупами грецьких солдатів і відправити його на адресу головного союзницького командування в Одесу.

Після взяття Херсону Григор'єву вдалося поповнити запаси зброї, боеприпасів, спорядження. Зокрема, у противника було захоплено 6 важких гармат, понад 100 кулеметів, понад 700 гвинтівок, а також 300 мулів²¹. Це мало неабияке значення для повстанців, оскільки однією з найгостріших тогочасних проблем було забезпечення радянських військ усім необхідним.

Про катастрофічний стан з постачанням свідчила, наприклад, телеграма одного з підлеглих Григор'єва — отамана П.Ткаченка — голові Раднаркому УСРР Х.Раковському: «Я три місяця веду боротьбу, ни от кого не получаю даже вооружения для этой борьбы... Мои партизаны голыми руками отстаивают Помощную, потому, что винтовок у половины отрядов нет, кроме того люди босые и голые...»²². У такому ж становищі перебували і сам Н.Григор'єв, і Н.Махно, і інші керівники. Зокрема, командуючий 1-ою Задніпровською дивізією П.Дибенко здійснював перехоплення поїздів, самовільні реквізиції, контрибуції. Не відставали від нього й інші червоні командири²³.

Одночасно з боротьбою за Херсон війська Григор'єва вели успішний наступ на Миколаїв. У цей час там знаходився 10-тисячний німецький гарнізон (15-та ландверська дивізія на чолі з генералом Зак-Гальгаузенем), солдати якого вже втомилися воювати і хотіли повернутися додому. Французьке командування намагалося вивезти німців на грецьких кораблях до французьких колоній. Німці відмовилися і розпочали переговори про здачу міста з радянськими представниками.

До Григор'єва прибув голова Миколаївської Ради робітничих депутатів більшовик Я.Ряппо з проханням припинити наступ на місто на час проведення переговорів. Григор'єв начебто погодився на цей крок, але його війська, не дивлячись на формальну заборону, продовжували просуватися до міста. (В.Горак пише, що «Григор'єв, особливо нічим не мотивуючи, відкинув прохання Я.Ряппо і твердо, по-отаманськи, заявив: завтра його бригада візьме Миколаїв штурмом»²⁴).

5 березня 1919 р. миколаївська газета «Путь социал-демократа» (№ 153) опублікувала телеграму, яку надіслали до Миколаївської міської управи Григор'єв і політкомісар його бригади Ратін: «В николаевскую городскую управу. Приказываю 10 марта приготовить для моих войск 2 тысячи пар сапог. Имейте ввиду, что вырывая из рук противника Николаев, мы истоптали больше 2 тысяч пар сапог. Сапоги готовят за счет харьковской и киевской буржуазии, проживающей в Николаеве. Всем представителям капитала рекомендую очистить Николаев ко времени моего прихода».

Того ж дня григор'євські частини зробили першу спробу увірватися у місто, але були обстріляні німецькою важкою артилерією і гарматами французького крейсера, що стояв у водах Буга. Зазнавши великих втрат, григор'євці відступили. Миколаївська Рада робітничих депутатів випустила відозву до населення із закликом до повстання. 6 березня частини отамана розпочали гарматний обстріл міста. Водночас Григор'єв відмовився відпустити кількох полонених німецьких солдатів, після чого німецьке командування віддало наказ про арешт 40 членів Ради робітничих депутатів. На їх захист виступили робітничі організації міста, погрожуючи застосувати силу для звільнення заарештованих. Німці змушені були відпустити депутатів.

11 березня 1919 р. союзницьке командування несподівано прийняло рішення залишити місто і наступного дня туди вже вступили війська Григор'єва. Німці змушені були залишити повстанцям все озброєння (зокрема, 20 важких гармат), військове спорядження і понад 2 тис. коней²⁵. Наказ № 1, який підписав отаман у захопленому місті, повідомляв: «...Всякая агитация против Советской власти, против отдельных национальностей, а также призыв к погрому будут караться смертью... Вторжение кого бы то ни было в чужой двор или жилище без согласия на то хозяина карается смертью...»²⁶.

Уяву про тогочасний стан підрозділів Григор'єва дають матеріали перевірки його бригади, про результати якої 12 березня 1919 р. доповіла секретарю ЦК КП(б)У Георгію П'ятакову інспекція Політуправління Наркомату у військових справах УСРР. У загальній характеристиці бригади зазначалося, що у бойовому відношенні вона залишалася повстанською. Дисципліна у військах підтримувалася лише завдяки особистому впливу Григор'єва на маси та його особистому прикладу. Штабна робота була налагоджена, політична робота проводилася, підтримувалися зв'язки з підпільними організаціями. Відчувалася нестача командного складу. Спорядження було також незадовільне, а нестача обмундирування, медичного персоналу призвела до росту епідемічних захворювань. Фіксувалася недостатня кількість артилерії та кінських упряжок до неї²⁷.

Через кілька днів частини Григор'єва знову інспектували. Комісія Вищої військової інспекції України констатувала низький рівень командного складу в бригаді. Частини складалися, головним чином, з старих солдатів, молоді було всього 20%. Заняття з підвищення бойової майстерності особового складу не проводилися. Дисципліна перебувала на надто низькому рівні. Гвинтівки у піхотних полках, здобуті як бойові трофеї, належали до шести різних систем. До них малися 35 тис. набоїв російського і австрійського виробництва. На озброєнні знаходилися 17 гармат, 7 з яких були 3-дюймовими, 6 — 6-дюймовими і 4 — гірськими.

Повідомлялося, що у боях за Херсон і Миколаїв брали участь 1300 чоловік, яких було розподілено по сотнях чисельністю від 170 до 220 чоловік. Але людські резерви були необмеженими. Григор'єв пообіцяв, що у разі допомоги військовим спорядженням та обмундируванням, кількісний склад його загонів можна збільшити у 2–3 рази. Висновок комісії був оптимістичний: частини Григор'єва є чудовий бойовий матеріал, з якого можна створити стійкі регулярні формування²⁸.

Взяття Херсона і Миколаєва створили сприятливі умови для подальшого наступу червоноармійських частин. Зокрема, вже 15 березня 1919 р. григор'євці захопили станцію Роздільна і основну базу білогвардійців на Півдні України — Роштас, а 17 березня — станцію Березівка, де вщент розгромили сконцентровані біля неї сили франко-польських інтервентів

і білогвардійців. У боях за Березівку противник втратив близько 500 чоловік (близько 150 з них було вбито). Григор'євці захопили 8 гармат, 5 танків, 1 панцирний потяг, 7 паровозів, біля 100 кулеметів²⁹.

22 березня 1919 р. з Групи військ харківського напрямку було виділено ударну групу для ведення бойових дій на одеському напрямі. Бригада Григор'єва також увійшла до складу цієї групи. Але бої, які несподівано активізувалися у цей час під Києвом, змусили командуючого Українським фронтом В. Антонова-Овсієнка перекинути з Півдня майже всі боєздатні частини на оборону міста від підрозділів Головного отамана військ УНР С. Петлюри. Тому виконувати завдання по захопленню Одеси довелося практично самому Григор'єву. Підтримувати 1-шу Задніпровську бригаду мали лише два радянські полки. Внутрішня структура бригади тоді мала такий вигляд: 1-й Верблюзький полк (налічував 3893 бійця), 2-й Херсонський полк (близько 4 тис. бійців), 3-й Таврійський полк (понад 3 тис. бійців), 1-й Вознесенський полк (450 бійців), Вознесенський піхотний полк, 15-й український радянський полк, артдивізіон і вантажно-панцирна команда³⁰.

Зазначимо, що навіть у тих складних умовах, Григор'єв не завжди охоче приймав усіх бажаних до лав своєї бригади. Зокрема, у Бюлетені № 3 Інформаційного відділу Політуправління Наркомату у військових справах УСРР повідомлялося: «15-й полк, входивший ранее в состав 2-й отдельно действующей бригады, недавно был причислен к бригаде Григорьева, который отказался принять полк, как политически нездоровый. В полку командный состав и политкомы не соответствуют своему назначению, красноармейцы отказываются от выполнения боевых приказов, в полку развито пьянство, мародерство...»³¹.

А у телеграмі від 25 березня 1919 р. Григор'єв доводив до відома голови Раднаркому УСРР Х. Раковського: «15-й Советский полк обратился в банду, вышел из подчинения командному составу, грабит население... Для приведения 15-го полка в порядок необходимо его отозвать в тыл. Полк занимается грабежами... Ради Бога уберите куда-нибудь эту банду, иначе я по ним открою огонь из броневиков»³².

26 березня 1919 р. григор'євці захопили станцію Колосівка (де взяли у полон близько 2500 чоловік), а 29 березня — Очаків. Антантівські війська, що склалися з греків, французів, поляків і румун, намагалися зупинити наступаючих поблизу станції Сербка (25 березня григор'євці її також захопили та не змогли утримати). Але повстанцям за допомогою нічної атаки вдалося збити їх з позицій. Переслідуючи відступаючих, кіннота Григор'єва захопила у полон французький військовий штаб. Водночас 10 григор'євських панцерників занадто відірвалися від основних частин і їх ледве вдалося повернути. 31 березня 1919 р. григор'євцям вдалося завдати остаточної поразки антантівцям. Останні знову зазнали великих людських втрат: понад 600 солдатів і офіцерів було

вбито і важко поранено³³. Проте втрати повстанців також були значними. Війська потребували відпочинку і поповнення.

У останніх числах березня 1919 р. Григор'єв надіслав ультиматум до сконцентрованих в Одесі антантівсько-білогварійських сил. Він запевнив противника, що незабаром радянські війська захоплять Одесу і Крим. У самій же Одесі, не зважаючи на досить велику паніку, що виникла у місті, йшла інтенсивна робота по зміцненню оборони: було усунуто військового губернатора генерала О.Гришина-Алмазова (він виїхав до генерала А.Денікіна), реорганізовувались добровольчі частини, прибували підкріплення. За даними В.Антонова-Овсієнка, до одеського угруповання противника тоді входило близько 20 тис. французьких військ, близько 15 тис. грецьких, близько 2 тис. польських, близько 4,5 тис. білогвардійських. Крім того, командування Антанти у свій час перекинуло з Бухаресту до Одеси 40-й румунський корпус³⁴. Отже це була досить велика військова сила, яка здатна була завдати поразки будь-кому.

Та несподівано 1 квітня 1919 р. по Одесі поширилися чутки, що союзники залишають місто. І дійсно, 2 квітня командуючий об'єднаними силами антантівських і білогвардійських військ генерал д'Ансельм віддав наказ про евакуацію військ з Одеси. Наступного дня Григор'єв телеграмою запросив командуючого Українським фронтом В.Антонова-Овсієнка на святковий парад до Одеси³⁵. 6 квітня 1919 р. о 15-й годині григор'євці-червоноармійці увійшли до міста, а наступного дня нарком у військових справах УСРР М.Подвойський телеграмою повідомив радянський уряд про взяття Одеси³⁶.

Сам Григор'єв прибув до одеського вокзалу в окремому поїзді. Для його урочистої зустрічі на пероні вишикувався 1-й Верблюзький полк. Один з очевидців тих подій так змальовував вступ атамана до міста: «Парад он принимал на платформе у вихода из вагона. Григорьев «величественно» вышел из своего вагона и ни с кем не здороваясь сел на поданного кровного коня для объезда фронта полка. Атаман рысью проскакал по фронту... Верблюжский полк производил прекрасное впечатление: все одеты в английское обмундирование, отнятое у греков, и вооружены трехлинейными русскими винтовками... По Пушкинской улице, по которой проезжал автомобиль, шпалерами по обе стороны стояли горожане. Их было видимо-невидимо. Вся длина Пушкинской улицы была запружена народом. Григорьев ехал, стоя на автомобиле... Каждому хотелось протиснуться как можно ближе к автомобилю. Кто-то схватил руку атамана и поцеловал ее. После этого атаман уже сам протягивал руку для поцелуев толпе...»³⁷.

Після взяття Одеси командуючий Групою військ одеського напрямку М.Худяков і командуючий Групою військ харківського напрямку А.Скачко представили Григор'єва та двох його полкових командирів до нагородження орденами Червоного Прапора. Командуючий Українським фрон-

том В. Антонов-Овсієнко подання затвердив, але нагородження так і не відбулося.

Навряд чи на заваді цьому стала та обставина, що відносини отамана з вищими військовими інстанціями з самого початку склалися досить непросто. (2 квітня 1919 р. Реввійськрада Групи військ одеського напрямку звинуватила отамана у безпідставному вимаганні від командування різних видів постачання, а також у тому, що, коли йому відмовлялося в цьому, він погрожував, а іноді і здійснював самозахоплення³⁸. Та, як ми вже згадували, в цьому Григор'єв був не оригінальний). Скоріше за все, у справу втрутилися вищі партійні інстанції більшовиків. Отже, Григор'єв та інші отамани «випали» зі списків кандидатів на нагородження.

12 квітня 1919 р. причини цього намагався з'ясувати у військового керівництва навіть голова Раднаркому УСРР Х. Раковський: «В ответ на Ваше Представление Совнаркому от 11-го сего месяца за НР 614 Предсовнаркома просит сообщить ему немедленно, почему не представлены к награде тт. Григорьев, Ткаченко, Горденко»³⁹. На жаль, нам невідомо, яку конкретно відповідь на своє запитання отримав Раковський.

Дещо пояснює ситуацію лист секретаря ЦК КП(б)У Г. П'ятакова від 16 квітня 1919 р. до командуючого В. Антонова-Овсієнка і членів Реввійськради Українського фронту А. Бубнова і Ю. Щаденка, в якому, зокрема, говорилося: «Неодноразово Центральний Комітет дістає відомості про те, що отаман Григор'єв і командний склад його частин — елемент дуже ненадійний... Думка Центрального Комітету полягає в тому, що Григор'єва треба найскоріше ліквідувати»⁴⁰.

Підстав для такої думки вистачало, оскільки вже мали місце непорозуміння і, навіть, протистояння між Григор'євим і місцевими органами Радянської влади (Одеським ревкомом, а потім виконкомом тощо) на тлі загального загострення політичної ситуації в Україні. Останнє було пов'язане з різко негативною реакцією селянства на дії більшовицького уряду, що йшли врозріз з його бажаннями.

Так, вже у Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 10 січня 1919 р. було заявлено, що культурні землеробські та монастирські господарства не будуть передаватися для розподілу між безземельними та малоземельними селянами, як вони того прагнули. Замість компенсації уряд обіцяв селянам сприяти поширенню колективної обробки землі, допомагати їм посівним матеріалом, технічними силами, сільськогосподарськими знаряддями.

Уряд оголосив своїми важливими завданнями планомірну організацію комуністичного виробництва і розподілу продуктів, одержавлення заготівель і торгівлі предметами першої необхідності⁴¹. Це означало, що державні органи мали вказувати, кому, де і що виробляти, а вироблену

продукцію, в тому числі і сільськогосподарську, розподіляти серед тих, хто, на їх думку, її потребував.

Серед перших постанов Тимчасового уряду («Про порядок націоналізації підприємств» від 11 січня 1919 р., «Про націоналізацію всіх приватних залізниць та під'їзних шляхів» від 16 січня 1919 р. та ін.) було і «Тимчасове положення про волосні та сільські комбідни» від 13 січня 1919 р.⁴² Саме на комітети бідноти покладалося здійснення продовольчої розкладки з селянських господарств, визначеної для українського села на 1919 р. у розмірі 140 млн. пудів хліба. Природно, що обурене селянство всіляко опиралося фактичній конфіскації хліба.

Х.Раковський, який у січні 1919 р. змінив Г.П'ятакова на посаді голови Тимчасового уряду, перейменував уряд на Раднарком УСРР, але не вніс ніяких змін у попередню політику. У лютому 1919 р. Раднарком, ігноруючи інтереси трудячого селянства (яке очікувало справедливого зрівняльного розподілу поміщицьких земель), оголосив, що 60% цих земель піде під створення великих державних господарств — радгоспів (радянських господарств). 6 березня 1919 р. Х.Раковський підписав постанову уряду, яка забороняла розподіляти у власність між окремими господарями конфіскований у приватновласницьких маєтках живий та мертвий інвентар.

Безкомпромісна політика Раднаркому щодо комунізації життя в Україні доповнювалась безладдям і терором на місцях. III-й Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся 6–10 березня 1919 р. у Харкові, проголосив республіку озброєним табором, одночасно заборонивши проведення мітингів та зборів без дозволу місцевої військової влади⁴³. З'їзд переважною більшістю голосів більшовицьких депутатів схвалив «Положення про соціалістичне землевпорядження і про заходи переходу до соціалістичного землеробства».

28 березня газета «Красная Армия» (№3) опублікувала коментарі до нового земельного закону, де повідомила, що у межах УСРР вся земля, хто б нею не користувався, вважається єдиним державним фондом. Це, у свою чергу, означало конфіскацію земель не лише в поміщиків, фабрикантів та монастирів, але й в усіх приватних власників без винятку⁴⁴. Селяни мусили відмовитися від своєї власності та сподівань одержати поміщицьку землю, а натомість повинні були працювати у радгоспах і комунах.

Селяни не поділяли сподівань уряду з приводу появи в українському селі нової, «самої прогресивної форми виробництва», їх інтереси виявились діаметрально протилежними. У сільській місцевості активізувалась діяльність опозиційних до більшовиків партій, особливо, лівих есерів і анархістів. Їх агітація знаходила у населення розуміння та співчуття.

31 березня 1919 р. у Херсоні зібрався повітовий з'їзд Рад, на якому розгорнулася гостра боротьба між російськими лівими есерами — прибічниками соціалізації землі і більшовиками. Результатом її стало прийняття лівоесерівських резолюцій з усіх питань порядку денного та об-

рання до нового складу виконкому майже виключно лівих есерів. Проте більшовики спочатку паралізували діяльність виконавчої влади, а потім за допомогою ЧК зовсім розігнали виконком⁴⁵.

Україну охопила хвиля селянських повстань: піднялись Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Харківщина. 10 квітня 1919 р. повстанці блокували Київ, увірвались до міста, намагалися захопити пошту, телеграф, Лук'янівську в'язницю, казарми 1-го запасного полку, але були відбиті.

Близько 15 квітня 1919 р. закінчилися бої навколо Одеси, під час яких григор'євці розгромили окремі антантівські і білогвардійські підрозділи, а також великий петлюрівський загін на чолі з отаманом Козубським. Бригаду Григор'єва було переформовано у 6-ту стрілецьку дивізію 3-ї Української радянської армії. Отаман дістав наказ командуючого В. Антонова-Овсієнка залишатися в Одесі, куди йому незабаром повинні були надіслати особливе призначення. Але Григор'єв вирішив відвести свої частини до рідних місць на Херсонщину на відпочинок та переформування.

Взаємини колишніх повстанців-григор'євців з місцевими органами Радянської влади погіршувались з кожним днем. До Києва постійно надходили скарги на порушення «революційної законності» з боку частин Григор'єва. Так, прибувши до Вознесенська, григор'євці вчинили на залізничній станції бешкет, побивши декого з пасажирів. Те ж саме мало місце у Миколаєві і на цей раз були жертви серед міських робітників. У Знам'янці озброєні підлеглі отамана розшукували у приміщенні вокзалу чекістів з метою розправи над ними.

16 квітня 1919 р. надійшло повідомлення з Єлисаветтраду: «Прибув загін григор'євців, настроений надто антисемітські... Більшість тримає себе надто зухвало, отже неминучі великі ексцеси...»⁴⁶. 17 квітня на станціях Долинська і Новий Буг григор'євці роззброїли залізничну охорону і розстріляли кількох червоноармійців, які намагалися чинити їм опір. Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський телеграмою наказав отаману навести порядок в своїх військах, зокрема, в тих, що розташовувалися в Єлисаветграді⁴⁷.

У зв'язку з цим Ю. Тютюнник висловив таке міркування: «Сам Григор'єв не был погромщиком, доказательством этого может быть прекращение погрома в Одессе. Для разгона несколько тысячной толпы он разрешил мне обстреливать толпу из артиллерии на дистанции не больше тысячи шагов. Но после выезда в район Елизаветград — Александрия он дал свободу антисемитической * пропаганде»⁴⁸.

Нарешті війська на чолі з самим Григор'євим прибули до Олександрії. Вони привезли багато трофейного майна, яке роздавали місцевому населенню. Авторитет і популярність Григор'єва на батьківщині знову стрімко зростали.

* Так у тексті. — *Авт.*

Григор'євці роз'їхалися по домівках і дуже скоро на власному досвіді ще раз переконалися, що «робітничо-селянська» влада, яка там існувала, надто далека від їх ідеалів. Так, із загальної кількості радгоспів, що були створені в Україні навесні та влітку 1919 р. (близько 1485 господарств), найбільша їх кількість (понад 400) припадала саме на Херсонщину.

До того ж, там почалось виконання продрозкладки, яку здійснювали переважно російські продзагони. Для останніх було характерно безцеремонне і жорстоке ставлення до місцевого населення. Південноукраїнський середняк, який вів власне господарство без застосування найманої праці, був фактично прирівняний за кількістю здаваних продуктів до куркуля⁴⁹. До Григор'єва все частіше доходили скарги людей, які разом з ним ризикували життям. Отже, більшовицька влада не виправдала сподівань ані селянства, ані політичних сил, що її спочатку підтримували.

Зокрема, дуже серйозні проблеми виникли у більшовиків з махновцями. У квітні 1919 р. махновці скликали з'їзд селян і повстанців, в якому брали участь делегати з 72 волостей Півдня України. З'їзд прийняв резолюцію з ультимативною вимогою до більшовиків скасувати продрозкладку, радгоспи, всевладдя ЧК і однопартійну систему⁵⁰.

У цей час у Москві готувались завдати удару на західному кордоні з Румунією і через її територію прийти на допомогу Угорській Радянській республіці, одночасно зірвавши спроби Румунії анексувати Бесарабію. Згідно з планами радянського командування новоутворена дивізія Григор'єва повинна була увійти до складу ударного угруповання для вторгнення в ці європейські країни.

Відчувши складність ситуації і не бажаючи втратити непогану військову одиницю, до Олександрії прибув В.Антонов-Овсієнко. Він зустрівся з бійцями і селянами. Скоріше за все, Григор'єв тоді ще не планував негайного відкритого виступу проти Радянської влади, адже він мав унікальну можливість захопити або, навіть, вбити командуючого фронтом. Він же навпаки запевнив В.Антонова-Овсієнка у своїй повній лояльності до радянського уряду і в готовності вести частини на Бесарабію.

Цьому сприяло, мабуть, і те, що 22 квітня 1919 р. В.Антонов-Овсієнко надіслав голові РНК УСРР Х.Раковському таку телеграму: «Був сьогодні у селі Верблюжки. Населення спровоковане діями продзагонів. Можна багато зробити, звернувшись просто до селянства, не вживаючи зброї. Вимагаю відкликати московські продзагони. Спершу організувати владу на місцях, потім вже викачувати хліб за допомогою цієї влади. Тактика загонів Шліхтера* викликає контрреволюцію. Григор'євські частини і

* Шліхтер Олександр Григорович (1868–1940) — радянський партійний і державний діяч, у 1919 р. — нарком продовольства УСРР, уповноважений по продовольчому забезпеченню Червоної Армії. — *Авт.*

сам Григор'єв лютує від цієї політики... Не можна тримати фронт, якщо політика, яку проводять на місцях, збудує контрреволюцію в тилу»⁵¹.

Але події розвивались своїм шляхом. Григор'євці все більше втягувалися у збройну боротьбу своїх земляків проти каральних та продовольчих загонів. На кінець квітня вони вже взяли участь в кількох збройних зіткненнях. Зокрема, солдати 2-го Херсонського полку заарештували і розстріляли відповідального за продовольчу роботу на Півдні О.Якобсона⁵².

3 травня 1919 р. григор'євці влаштували на станції Знам'янка черговий єврейський погром, вбивши понад 50 осіб. Голова комісії Вищої військової інспекції Віллер, який в цей час вивчав військово-політичний стан григор'євських підрозділів, так описав цю трагічну подію: «У Знам'янці частиною Верблюзького полку вчинено погром. Всі єврейські магазини і квартири пограбовано. По всій лінії Знам'янської ділянки проводиться агітація — «бий жидів і комуністів!»⁵³.

Незабаром отаманські частини, що увійшли до Єлисаветграду, надали місцевій владі ультимативну вимогу — негайно розформувати ЧК. Згодом будинок, в якому знаходилися чекісти, був оточений загonom григор'євців. Та завдяки підземному ходу, що проходив під будинком, чекістам вдалося врятуватися. Відтак 4–5 травня григор'євці почали роззброювати міліціонерів і робити трус у будинках і квартирах, що належали євреям.

7 травня 1919 р. командуючий 3-ї Української радянської армії М.Худяков надіслав до григор'євського штабу в Олександрії ультиматум, в якому пропонував отаманові негайно навести порядок у своїх полках і виступити проти румунських військ або здати командування дивізією. У випадку невиконання цих вимог він пообіцяв поставитись до Григор'єва як до контрреволюціонера і розгорнути проти нього збройну боротьбу⁵⁴. Ультиматум поклав край співробітництву Григор'єва з більшовиками.

Велику роль у такому розвитку подій мало те, що навколо отамана збереглися практично всі його командні кадри, які склалися у переважній більшості з есерів різних напрямів. Більшовиків було всього кілька чоловік, які перебували повністю під впливом Григор'єва. До того ж, його начальник штабу Ю.Тютюнник з'їздив до Києва, де заручився політичною підтримкою з боку українських соціал-демократів — «незалежних». (У середині квітня 1919 р. Н.Григор'єв вийшов з партії боротьбистів і вступив до лав «незалежників»).

8 травня 1919 р. на центральній площі Єлисаветграда Ю.Тютюнник оголосив підготовлений отаманським штабом і надрукований в тисячах примірниках Універсал отамана Григор'єва, в якому змальовувалася загальна ситуація в Україні, що склалася внаслідок безперервних воєн, проголошувалися загальнодемократичні гасла, використовувалися деякі положення есерівської програми.

Універсал визначив подальші напрями боротьби Григор'єва: «Вот мой приказ: в три дня мобилизуйте всех тех, кто способен владеть оружием и немедленно займите все станции железной дороги, на каждой станции поставьте своих комиссаров, каждая волость, каждое село формируйте отряды и идите в свой уездный город: от каждого уездного города из ваших отрядов по 400 человек лучших бойцов направьте на Киев и по 200 бойцов пошлите на Харьков: если есть оружие, пошлите с оружием, нет оружия — пошлите с вилами, но мой приказ прошу исполнить и победа за нами».

В Універсалі було викладено також погляд отамана на виборчий закон. Він вважав, що право обирати і бути обраними повинні бути мати всі громадяни, але сама система виборів уявлялася йому пропорційною — відповідно до місця в національному поділі⁵⁵.

Наступного дня до Єлисаветграду прибув сам отаман Григор'єв. За його наказом близько 30 членів місцевого виконкому (більшовицького за своїм складом) було заарештовано і розстріляно. На чолі місцевої влади став Ревком, до складу якого увійшли 7 прибічників Григор'єва⁵⁶.

Проте зовсім іншою була поведінка Григор'єва щодо перебувавших в його дивізії і заарештованих напередодні політпрацівників — більшовиків. Після приїзду до нього ще одного політпрацівника Червоної Армії Шафранського (який незабаром став працювати у Політуправлінні 12-ї армії), він не лише відпустив заарештованих, але й надав Шафранському потяг, на якому вони всі і врятувалися.

Ю. Тютюнник так описав цей епізод: «Уже после провозглашения восстания к Григорьеву заехал коммунист Шафранский. После долгого разговора он произвел огромное впечатление на Григорьева. У меня осталось убеждение, что Григорьев в душе каялся и готов был повернуть назад. Факт, что Григорьев не задержал Шафранского, а отпустил его, дав возможность выехать из района восстания, — говорит сам за себя»⁵⁷.

Попередній план виступу, який склав Ю. Тютюнник, передбачав встановлення повстанцями контролю над територією між Бугом та Дніпром. На Лівобережжя він пропонував надіслати терористичні групи, які лише змогли б відтягнути на себе частину сил червоних. Головні сили отамана мусили прориватись на Правобережжя для з'єднання з військами С.Петлюри.

Всупереч своєму начальнику штабу Григор'єв розробив власний план, який враховував існування двох реальних сил — військ С.Петлюри та А.Денікіна. Отаман вирішив захопити Лівобережжя, стати між «самостійниками» та білогвардійцями, а потім диктувати їм свої умови, шантажуючи можливістю приєднання до суперника.

11 травня 1919 р. газета «Красная Армия» (№ 38) опублікувала підписаний Х.Раковським та А.Бубновим наказ від 9 травня 1919 р. про наступ на Румунію. А напередодні, 10 травня 1919 р., Рада робітничо-селянської оборони УСРР і Раднарком УСРР прийняли постанову, в якій обвинува-

тили лівих есерів у зриві планів вторгнення до Європи, а Григор'єва — в отаманських амбіціях і в тому, що він вже два тижні споює свої частини вином, яке вивіз із Одеси.

У постанові виголошувалося: «1) Григорьев и все его ближайшие сообщники объявлены вне закона. 2) Каждый гражданин Советской Украины и, в частности, каждый красноармеец обязан расстреливать их на месте. 3) Всякое оказание содействия Григорьеву и его сообщникам будет... караться по всей строгости военно-революционного времени — вплоть до расстрела. 4) По отношению к левым эсерам — активистам и «незалежникам» — активистам объявляется красный террор»⁵⁸.

Та, не дивлячись на погрозливий тон постанови, більшовицьке керівництво розуміло, що ситуація була набагато складнішою. Вже більше місяця від успішні бої з червоними військами отаман Зелений (Данило Терпило), захопивши Васильків, Кагарлик, Фастів, Переяслав, Ржищів; ніякі каральні експедиції так і не змогли приборкати отамана Струка; на Чернігівщині наводив жах на радянських працівників батько Ангел; не припинялась рейкова війна, сотні великих і малих загонів продовжували збройну боротьбу; поступово насувалась білогвардійська армія; у Сквирі погрожував штурмом Києва Ю.Мазуренко — голова Всеукраїнського, створеного у квітні 1919 р. групою провідних «незалежників» з метою координації боротьби всіх антибільшовицьких повстанських сил.

За цих умов вагоме значення мала позиція керівників анархо-махновського руху. Тому вже 9 травня 1919 р. член Політбюро ЦК РКП(б), лєнінський емісар в Україні Л.Каменєв звернувся до Н.Махна з ультимативною вимогою визначити своє ставлення до Григор'єва та повідомити про місця дислокації своїх частин. У відповідь Махно надіслав телеграму, в якій звинуватив Григор'єва і комуністів у боротьбі за владу на шкоду новому ладу та на користь Денікіну.

12 травня 1919 р. в Маріуполі відбувся махновський військовий з'їзд, на якому питання про ставлення до повстання Григор'єва, за пропозицією самого Н.Махна, тимчасово залишили відкритим. Однак, незабаром керівники махновського руху зробили свій вибір на користь союзу з більшовиками у боротьбі з григор'євщиною і, навіть, повідомили про це Григор'єва. (25 травня 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони УСРР оголосила поза законом вже самого Нєстора Махна, червоні війська захопили Гуляйполе, чекісти розстріляли більшість членів махновського штабу).

Між тим хвиля селянського невдоволення дозволила військам Григор'єва швидко і порівняно легко захопити Олександрію, Кременчук, Бобринську, Черкаси, Золотоношу, Катеринослав, Єлисаветград (вдруге — 15 травня), П'ятихатки, Миколаїв, Херсон. Майже в усіх цих містах тиліві частини Червоної Армії, що в переважній більшості склалися селян, перейшли на бік повстанців. Проте у Золотоноші у бій з повстансь-

кими частинами вступила бригада Богунського (що не завадило більшовикам незабаром після цих подій обвинуватити його у зв'язках з «незалежниками», заарештувати і розстріляти).

Займаючи міста, повстанці обов'язково звільняли з тюрем ув'язнених, що давало можливість радянським урядовцям обвинувачувати Григор'єва в потуранні карним злочинцям.

14 травня 1919 р. Х.Раковський підписав відозову до червоноармійців, які воювали проти Григор'єва. У відозві повідомлялось про успіхи більшовиків (григор'євські частини розбиті під Катеринославом і відступають на Знам'янку⁵⁹), але не згадувалось, що у Херсоні на бік Григор'єва перейшли майже у повному складі два великих червоноармійських підрозділи — полк ім. Дорошенка (5 тис. бійців) та 2-й Кримський стрілецький полк; що селяни, як і раніше, співчували і допомагали повстанцям⁶⁰.

14 травня 1919 р., з підходом військ Григор'єва до Миколаєва, там спалахнуло повстання, приводом до якого став наказ матросам місцевого гарнізону (так званого флотського напівекіпажу) виступити проти григор'євців. Уповноважений Радянського уряду і голова Миколаївської Ради робітничих депутатів Скляр відмовився з'явитися на зустріч з повстанцями, а місцева міліція, зі свого боку, — брати участь у придушенні матроського виступу. Досить швидко і майже без втрат захопивши місто, повстанці заарештували Скляра, керівника місцевої ЧК Абашидзе та інших більшовицьких діячів, але згодом звільнили їх. Григор'євців у цей час в місті ще не було.

24 травня 1919 р. флотський напівекіпаж все ж таки було відправлено на боротьбу з Григор'євим та він відразу ж з'єднався з отаманськими загонами. Більшовики змушені були звернутись до єдиної інтернаціональної частини, що знаходилась у місті, — до караульного загону «спартаківців». Але його спротив було швидко зламано. Незабаром представники місцевої більшовицької влади з'явилися для переговорів з григор'євцями, але були заарештовані. Повстання перекинулось і на Одеську губернію: повстав гарнізон м. Очакова, взялось за зброю населення німецьких колоній. Під час усіх цих подій у селі Козлове загинув Скляр та ще 14 комуністів.

Григор'євське повстання майже всюди супроводжувалося хвилею кривавих єврейських погромів, внаслідок яких загинуло багато людей (лише в одному Єлисаветграді — понад 3-и тисячі). Виникає питання про ставлення до цього і ступінь відповідальності за це самого Григор'єва. Як слушно зазначає В.Горак, в архівних та інших джерелах відсутні будь-які відомості про спроби отамана утримати своїх повстанців від погромів. А, з іншого боку, якби він справді спробував застосувати розстріли погромників на місці, то йому довелося б розстріляти значну частину свого війська⁶¹.

Погроми, вбивства і грабунки обумовили негативне ставлення до повстанців з боку самих різних верств суспільства. До того ж і співвідношен-

ня військових сил було явно не на користь Григор'єва. На момент виступу його війська налічували 16 тисяч бійців і мали на озброєнні 60 гармат, 10 панцерників, 14 мільйонів патронів і близько 150 тисяч снарядів⁶². (Загальну кількість частин і чисельність повстанців, що брали участь у виступі, підрахувати практично неможливо — загони були нестійкими).

Досить скоро Григор'єв втратив темп наступу і його становище почало швидко погіршуватись. Радянський уряд, проголосивши надзвичайний стан та утворення Внутрішнього фронту, поступово підтягував до району боїв вірні частини, в першу чергу інтернаціональні, створені з терміново мобілізованих комуністів, і регулярні військові частини з Радянської Росії. З іншого боку, у донецьких степах з'явилися денікінські частини і селянство, побоюючись реставрації влади поміщиків та терору, який за цим постане, поступово змінило своє ставлення до повстанського руху Григор'єва.

Зазнавши кілька болючих поразок на Полтавщині, Катеринославщині та в інших місцях і втрачаючи широку підтримку, загони отамана змушені були діяти лише у безпосередній близькості від залізниць. Легендарні панцерники отамана (прості платформи, оббиті листами жести) з подавляючої сили перетворились на пастку для григор'євських військ: кинути їх Григор'єв не міг, а постійно перебуваючи на шляхах сполучення, він підставляв свої частини під удари урядових військ, які отримали таким чином можливість вільно та швидко маневрувати, перекидаючи сили у найбільш небезпечні райони.

У другій половині травня 1919 р. червоні війська здобули нові перемоги над повстанцями, повернувши собі Кременчук, Бобринську, Черкаси, Єлисаветград, Олександрію, Миколаїв, Херсон. На 1 червня 1919 р. кілька тисяч повстанців загинуло у боях, а близько 7 тисяч потрапили у полон. Червоні захопили 49 гармат, 9 панцерників і більшість кулеметів повстанців⁶³. Отаман з рештою своїх військ (5–6 тисяч бійців) відійшов у херсонські степи та вже незабаром спробував знов розширити район повстання, відтягнувши частину сил противника на інші напрями.

На початку червня 1919 р. він направив групу військ на чолі з Ю.Тютюнником на Київщину. Можливо, це було його помилкою, адже він ослабив свої сили і врешті-решт втратив надійного спільника. (Ю.Тютюнник здійснив вдалий рейд по більшовицьким тилам у північно-західному напрямку, а коли зрозумів, що Григор'єву так і не вдалося скористатись з тактичних переваг, що виникли він у середині липня 1919 р. приєднався до армії УНР на чолі з С.Петлюрою).

Григор'єв продовжував боротьбу і вів пошуки союзників. Неодноразово звертався він з цього приводу до Нестора Махна, який у цей час також знаходився в дуже неприємному становищі. Не зважаючи на те, що більшовики його також оголосили поза законом, він намагався чинити спротив наступаючим денікінським частинам, утримуючи деякий час

Кічкаський міст через р.Дніпро, а потім відступивши до району, який фактично контролювали григор'євські повстанці.

Отже Григор'єв і Махно прагнули об'єднати свої сили для подальшої боротьби. Але Махна не влаштували «самостійницькі» погляди Григор'єва та його пропетлюрівська орієнтація. Після переговорів між отаманами була досягнута домовленість про те, що Григор'єв очолить об'єднані військові сили майбутньої повстанської армії, а Махно — Реввійськраду. Хоча, мабуть, жоден з них не збирався підкорятись один одному. До того ж абсолютна більшість керівників махновців була налаштована проти союзу з Григор'євим, який, на їхню думку, заплямував себе зв'язками з Симоном Петлюрою та генералом Денікіним.

Григор'єв дійсно намагався встановити зв'язок й з Урядом УНР, написавши 28 червня 1919 р. листа С.Петлюрі, в якому підкреслив, що для України зовнішній ворог не становить загрози, на відміну від внутрішніх негараздів. У листі він висловив також свої думки щодо майбутнього України, перерахував власні сили, скоріш за все перебільшуючи їх: 21 партизанський загін, 4 полки піхоти, 2 тисячі кавалеристів, до 300 кулеметів. Отаман пропонував оприлюднити свою позицію відносно перспектив співпраці та доводив, що розмови про його спроби налагодити контакти з Денікіним і Колчаком — пусті вигадки Х.Раковського⁶⁴.

16 липня 1919 р., вірогідно під впливом близьких соратників Махна, він написав ще одного листа до голови Уряду УНР, в якому вже підкреслив, що назавжди залишається прибічником Радянської України⁶⁵. Адже для цього у нього власне було багато причин.

У липні 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони УСРР прийняла постанову «Про придушення куркульських та білогвардійських заколотів на селі», яка передбачала оголошення окремих територій на осадному становищі, запровадження в них військово-польових трибуналів, збільшення чисельності міліції та партійних працівників-агітаторів у селах, оголошення поза законом керівників селянських виступів. Постанова заклала активізувати систему заручництва та кругової поруки, посилити та розширити систему обшуків, конфіскацій, ревізій та контрибуцій⁶⁶.

Та, не дивлячись на ці заходи, повністю придушити повстання не вдалось. Затухаючи в одному місці, воно спалахувало в іншому або набувало рис легальної опозиції більшовицькій владі. Наприклад, у Єлисаветградському повіті під захистом григор'євських загонів відбувся селянський з'їзд, який, засудивши «григор'євську авантюру», виступив разом з тим проти ЧК і комбідів⁶⁷.

У липні 1919 р. навіть найближче оточення отамана Григор'єва зрозуміло, що справа, за яку вони боролися, безнадійна. 16 липня до Криворізького виконкому добровільно з'явився з повинною брат отамана — Олександр Григор'єв. Він написав (або підписав) лист-сповідь, який був опублікова-

ний. У листі було й звернення до колишніх червоноармійців, які ще залишалися з отаманом: «За Никифором Григорьевым, бывшим штабс-капитаном, пошли лишь обманутые красноармейцы. Не верьте моему брату, он дважды изменял: его последняя измена открыла фронт генералу Деникину. Оставьте его и его помощников, без вас они ничто. Я, брат атамана Никифора Григорьева, Александр Григорьев, умоляю вас об этом»⁶⁸.

Не дивлячись на критичний стан григор'євщини, Радянський уряд так і не зміг власними силами остаточно придушити цей повстанський рух. Розбиті загони отамана розсіялись по Херсонщині і продовжували вести партизанську боротьбу з червоноармійськими частинами та органами Радянської влади.

Про події, що розгорнулись у подальшому — 27 липня 1919 р. — у селі Сентове Херсонської губернії (біля Олександрії), є кілька версій. Але головним і безперечним було те, що під час з'їзду (або наради) григор'євських і махновських повстанців Н.Махно, О.Чубенко та інші керівники махновців спочатку обвинуватили Н.Григор'єва у зраді народних інтересів, а потім протягом 2–3 хвилин на очах делегатів з Катеринославщини, Херсонщини і Таврії вбили Григор'єва та його найближче оточення. З'їзд схвалив те, що сталося. Частина григор'євців приєдналась до Махна, частина розійшлась по домівках.

А Голова РНК УСРР Х.Раковський отримав телеграму від надзвичайного комісара Ради робітничо-селянської оборони: «Григорьев и Терещенко со всем почти штабом изрублены махновцами. Установлено официально»⁶⁹.

Незабаром задоволений Раковський офіційно повідомив про ліквідацію григор'євського повстання. Він перерахував сили, з якими отаман розпочав боротьбу: 20 тисяч штиків, 52 гармати, 100 кулеметів, 10 панцерників, сотні тисяч патронів, мільйон снарядів; констатував факт звільнення з-під контролю повстанців Кременчука, Знам'янки, Єлисаветграда, П'ятихаток, Користівки, Олександрії, Бобринської, Миколаєва, Херсона; обвинуватив Григор'єва у тому, що він polegшував завдання іноземним загарбникам, Румунії, білогвардійцям.

Водночас Голова Радянського уряду вказав на недостатній рівень організованості та дисципліни у Червоній Армії, яка на той час ще не зрозуміла, що вона не є армією якогось конкретного командира; поставив перед військовим командуванням завдання створення армії нового типу, яка б відповідала рівню та глибині поставлених перед нею завдань; наголосив на необхідності знищити владу куркулів на селі, провести повне роззброєння села і закінчити розшарування в ньому шляхом організації комбідів⁷⁰.

Так закінчилась одна з драматичніших сторінок в історії України періоду революції і громадянської війни.

Примітки

- ¹ Троцкий Л.Д. Как вооружалась революция. — Т. 2. — Кн. 1. — М., 1924. — 476 с.; Козельський Б. Шлях зрадництва й авантур. (Петлюрівське повстанство). — Харків, 1927. — 147 с.; Ейдeman P., Какурін М. Громадянська війна на Україні. — Харків, 1928. — 71 с.; Щаденко С. Григор'євщина. — Харків, 1929; Балковий П. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. — К., 1966.
- ² Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.). — Берлин, 1923. — 258 с.; Запоріжжя, 1995; Маргулиес М.С. Год интервенции (апрель–сентябрь 1919 г.). — Кн. 2. — Берлин, 1923. — 321 с.; Верстюк В. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). — К., 1991. — 368 с.; Нестор Іванович Махно. — К., 1991; Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993; Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. — К., 1994. — 256 с.; Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 — серпень 1919 рр.). Історичне дослідження. — Фастів, 1998. — 224 с.; Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. — К., 1998. — С. 147–175.
- ³ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 17.
- ⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — К., 1992. — С. 511–514.
- ⁵ Див.: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 20; Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). — Львів, 1992. — С. 457. В останній книзі у переліку військових частин Директорії УНР дивізія «під проводом Григор'єва», мабуть, помилково названа «Селянською або Київською».
- ⁶ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 25.
- ⁷ Там само. — С. 26–27.
- ⁸ Див.: Там само.
- ⁹ Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році. (Короткий військово-історичний огляд). — Кн. 1. — Львів, 1921. — С. 22.
- ¹⁰ Див.: Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.). — С. 105.
- ¹¹ Козельський Б. Шлях зрадництва й авантур. — С. 14.
- ¹² Див.: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 30–31, 86.
- ¹³ Див.: Там само. — С. 46.
- ¹⁴ Рубач М. К истории гражданской войны на Украине // Летопись революции. (Харьков). — 1924. — № 3. — С. 185.
- ¹⁵ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 54.
- ¹⁶ Див.: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 2, оп. 1, спр. 146, арк. 6.
- ¹⁷ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 55.
- ¹⁸ Тютюнник Ю. В борьбе против оккупантов // Черная книга. Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918–19 гг. Под ред. А.Шлихтера. — Б.м.: Госиздат Украины, 1925. — С. 218.

- ¹⁹ Тютюнник Ю.Й. [Автобіографія] // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1998. — № 1/2. — С. 42–43.
- ²⁰ Див.: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 59–62.
- ²¹ Социал-демократ (Николаев), 1919, 14 марта; див. також: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 62.
- ²² Рубач М. К истории гражданской войны на Украине. — С. 186.
- ²³ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 126, арк. 30–66 зв.; ф. 5, оп. 1, спр. 17, арк. 11, 12, 21, 21 зв.; спр. 18, арк. 3–4 зв.
- ²⁴ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 66.
- ²⁵ Див.: Там само. — С. 67.
- ²⁶ Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Черная книга. — С. 163.
- ²⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 17, арк. 1–3.
- ²⁸ Там само, спр. 19, арк. 13–13 зв.
- ²⁹ Див.: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 69.
- ³⁰ Див.: Там само. — С. 68.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 86, арк. 9.
- ³² Там само, спр. 2, арк. 31.
- ³³ Див.: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 70.
- ³⁴ Див.: Там само. — С. 71–72.
- ³⁵ Див.: Там само. — С. 73.
- ³⁶ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 342, арк. 56.
- ³⁷ Анулов Ф. Союзный десант на Украине. — С. 208.
- ³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 17, арк. 139.
- ³⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 108, арк. 25.
- ⁴⁰ Цит. по: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 116.
- ⁴¹ ЦДАВО України, ф. 1122, оп. 1, спр. 2, арк. 3–3 зв.
- ⁴² ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 269, арк. 4–11.
- ⁴³ ЦДАВО України, ф. 1122, оп. 1, спр. 13, арк. 3 зв.
- ⁴⁴ Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 18, арк. 73; Красная Армия, 1919, 28 марта.
- ⁴⁵ Див.: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 90–91.
- ⁴⁶ Там само. — С. 101.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 2579, оп. 1, спр. 54, арк. 41.
- ⁴⁸ Тютюнник Ю.Й. [Автобіографія] // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1998. — № 1/2. — С. 43–44.
- ⁴⁹ Див.: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 88.
- ⁵⁰ Див.: Там само. — С. 90.
- ⁵¹ Дмитренко Ю. Я, отаман Григор'єв... // Україна. — 1990. — № 12. — С. 10–11. За даними В.Горака, В.Антонов-Овсієнко відвідав с.Верблюжки 23 квітня 1919 р. (Див.: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 119).
- ⁵² Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 102.
- ⁵³ Там само. — С. 129.

- ⁵⁴ Там само. — С. 130–131.
- ⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 298, арк. 2–5.
- ⁵⁶ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 145.
- ⁵⁷ Тютюнник Ю.Й. [Автобіографія] // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1998. — № 1/2. — С. 45.
- ⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 2579, оп. 1, спр. 5, 87–87 зв.
- ⁵⁹ Там само, спр. 10, арк. 2.
- ⁶⁰ Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 18, арк. 86; спр. 86, арк. 23 зв.
- ⁶¹ Див.: Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 161.
- ⁶² Лебедь Д. Итоги и уроки трёх лет анархо-махновщины. — Харьков, 1921. — С. 19.
- ⁶³ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 180.
- ⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 2579, оп. 1, спр. 54, арк. 71.
- ⁶⁵ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 205.
- ⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 45, арк. 73.
- ⁶⁷ Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 18, арк. 31.
- ⁶⁸ Красная Армия, 1919, 16 июля.
- ⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 81, арк. 41.
- ⁷⁰ Там само, арк. 68.

УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ

*Дмитро Архирейський,
Віктор Ченцов
(Дніпропетровськ)*

ВЛАДА І СЕЛЯНСТВО В УКРАЇНІ У 20-ті рр.

Одним з яскравих проявів складних взаємин українського селянства з радянською владою у 20-ті роки був селянський опір політиці більшовиків в аграрному і продовольчому питаннях. Цей опір традиційно розглядався радянською історіографією здебільшого як проста сукупність контрреволюційних виступів так званого куркульства проти нової, нібито народної держави¹. Лише в останні десять років з'явилися наукові публікації, які більш об'єктивно аналізують, з одного боку, опір селян становленню тоталітарного режиму в Україні, а з іншого, — каральну політику більшовиків щодо сільського населення².

Втім, свого подальшого вирішення потребують проблеми, пов'язані з висвітленням реальних причин повстанського руху, його соціальної бази і масштабів, визначенням чіткої його періодизації і характерних рис. Але практично це важко зробити без врахування і докладного дослідження суті, форм і методів політичних репресій, що здійснювалися більшовиками заради утвердження і зміцнення їх влади в українському селі. Отож, метою даної статті є спроба простежити ці процеси в період нової економічної політики.

У 1920 р., після семи років безперервних військових дій, економіка України перебувала в кризовому стані. Загальні збитки, завдані господарству республіки, оцінювалося в 10 млрд крб. золотом³. Незважаючи на помітне скорочення посівних площ, поголів'я худоби тощо, радянська влада продовжувала політику примусового вилучення з села сільськогосподарської продукції без будь-якої компенсації зі свого боку. Подібна практика, звичайно, не могла не викликати гострого незадоволення селянства, яке складало більшість тогочасного населення країни, що, ясна річ, помітно ускладнювало питання стабілізації ситуації.

Селянське незадоволення, в свою чергу, ставало сприятливим ґрунтом для розвитку повстанського руху, який у 1920 р. являв собою масу великих збройних формувань, що налічували десятки тисяч людей і контролювали значну територію України. IV-та конференція КП(б)У (березень 1920 р.) визнала, що «куркуль став фактичною владою на Україні»⁴. Більшовицький уряд вживав усіх можливих заходів задля ліквідації повстанства, яке становило реальну загрозу пануючому режиму.

20 квітня 1920 р. Раднарком УСРР прийняв «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями», основна увага якої приділялася посиленню репресивних заходів проти селянства. У випадках виявлення відвертої ворожості населення до нового режиму, відмов видавати повстанців, дезертирів Червоної Армії, здавати зброю тощо передбачалася можливість знищення сіл, арешту й ув'язнення всього дорослого чоловічого населення «бандитських» місцевостей, майнових і продовольчих контрибуцій, розстрілів громадян і т.п.⁵

23 квітня було прийнято положення про організацію Управління тилу Південно-Західного фронту⁶. В губерніях створювалися управління начальників губернських дільниць тилу, у повітах — комендатури, на які й покладалося завдання боротьби з повстанцями. Повітові чекісти мали право формувати надзвичайні трійки, спеціальні каральні експедиції. З місць до центру надходили повідомлення, подібні до цього: «Слідом за військовою компанією ЧК готує компанію спеціально чекістського характеру по вилловлюванню (повстанських) ватажків. За п'ять днів кількість розстрілів у губернії доходить до 43»⁷.

Спочатку начальником тилу Південно-Західного фронту спочатку був начальник Центрального управління надзвичайних комісій України (за російським скороченням — Цупчрезкому) В.Манцев, а з травня 1920 р. цю посаду обіймав Ф.Дзержинський, відряджений до України ЦК РКП(б) для придушення антибільшовицьких заколотів. 8 і 25 червня ЦК КП(б)У і РНК УСРР звернулися до більшовицьких партійних комітетів й до всього українського селянства з проханням про допомогу в ліквідації «бандитизму»⁸. Ф.Дзержинський пропонував також збільшити чисельність військ внутрішньої охорони (ВОХР) в Україні на 50 тис. чоловік і підпорядкувати армійські особливі відділи безпосередньо Цупчрезкому⁹.

Поступове нарощування більшовиками своїх сил вже в 1920 р. почало приносити відповідні результати. У червні у бою під Адамівкою регулярні війська Червоної Армії розгромили загони отаманів Карпенка, Пухальського, Поляна і Черноуса. У липні цього ж року на Катеринославщині зазнали невдачі загони отаманів М.Левіна, Д.Сердюка і М.Брови, які деякий час маскувалися під самооборону від «бандитів».

У серпні Катеринославський повстанком намагався очолити діяльність загонів отаманів Степового, який оперував на Криворіжжі, і Зірки, котрий

діяв на Нікопольщині. Останній проводив переговори з врангелівським генералом Шинкаренком, отримавши від нього у допомогу 75 офіцерів і зброю. Проте цей офіцерський загін було знищено червоними під час переправи через Дніпро. Одночасно чекісти успішно завершили операції по розгрому ще трьох повстанських груп: Чорнохмарівського загону, першого Запорізького куреня імені Івана Сірка і Мелітопільського куреня¹⁰.

У 1920 р. на Катеринославщині чекістам доводилося також боротися з формуваннями Мілашка. Свого часу отаман брав участь у повстанні Григор'єва, махновському русі, на деякий час перейшов на бік червоних, але незабаром знов повстав проти більшовицького всевладдя. Заарештований у березні 1920 р., він втік до села Софіївка, де зібрав близько 200 бійців і оголосив партизанську війну Радам. Атакувавши Верхньодніпровськ, загін Мілашка знищив 21 представника радянської влади, а трофейні гроші передав підпільному повстанкому, очолюваному професором Прокопенком. Через деякий час чекістам вдалося повторно схопити отамана і його спільників¹¹.

Зусиллями місцевих чекістів на Волині було затримано отамана Царюка, який, зайнявши посаду голови КНС в селі Кам'яний Брід, оголосив цей комітет посередницьким органом між біднотою і куркульством і запропонував ділити поміщицьку землю лише за згодою її власників. На Волині же було ліквідовано повстанські загони отаманів Ковалчука, Бежевця, Бобчика-Поліщука, Антонюка і Яковенка. На Київщині були заарештовані повстанські отамани Гончар, Кошенко, Орловський, Петренко, Коваль, Кагарлицький, Клименко, Кривушенко й інші¹².

Вороги не знали жалю один до одного. Зокрема, 23 серпня 1920 р. Всеукраїнська центральна комісія по боротьбі з дезертирством видала наказ про створення інституту так званих п'яти-десятихатників, які мали відповідати перед владою за «порядок на селі»¹³. З іншого боку, на Київщині, приміром, отаман Кириленко наказував заганяти приборчників більшовицького режиму у воду під кригу, а отаман Біленький топив їх у криницях. На Запоріжжі махновці полонених червоних карателів простромлювали шаблями крізь задній прохід, а на Харківщині зловлених комуністів рубали на шматки¹⁴.

Але не менш жорстоко поводитись і чекісти, і боротьба тривала далі. Її напруження в Україні було таким, що на придушення селянського повстанства радянський уряд був змушений кинути дві третини регулярних частин Червоної Армії, що діяли донедавна проти військ генерала П. Врангеля. Крім того, проти повстанців в обов'язковому порядку діяли підрозділи військ внутрішньої охорони (ВОХР) і внутрішньої служби (ВНУС) чисельністю в 50 тис. чоловік, а також частини особливого призначення (ЧОП), міліція, бойові підрозділи незаможників, всілякі маневрові, виницьувальні і каральні загони.

Таким чином, наприкінці 1920 р. регулярна громадянська війна поступово перетворилася на боротьбу комуністичного режиму проти селянського загалу. Наприкінці 1920 — початку 1921 рр. у повстанських формуваннях нарахувалося, за офіційними даними, понад 100 тис. чоловік. Однак, як справедливо зазначається в історичній літературі, практично неможливо підрахувати дійсну чисельність селян, що брали участь в антибільшовицьких заворушеннях¹⁵. На початку 1921 р. В. Ленін змушений був визнати цей факт: «Ми виявляємося втягнутими в нову форму війни, новий вид її»¹⁶. У лютому 1921 р. було зафіксовано 118 селянських повстань, спрямованих проти більшовицької антинародної політики «воєнного комунізму»¹⁷.

Документальні джерела дають уявлення про безкомпромісність цієї боротьби. Так, лише у першій половині 1921 р. у цій боротьбі з боку держави загинуло близько 1500 осіб, в тому числі 686 червоноармійців, 9 командирів, понад 100 радянських службовців, 56 продармійців, 108 міліціонерів, 78 представників виконкомів сільських рад і Комітетів незаможних селян (КНС), 474 інших громадян. На кінець року втрати влади становили 3785 осіб¹⁸.

Новий виток війни офіційною мовою називався боротьбою з політичним бандитизмом. «Політичний бандитизм» — термін абсолютно не науковий і має явне ідеологічне походження. Під ним більшовики розуміли усю сукупність виступів, заворушень, змов і заколотів, збройної боротьби і підпільної діяльності будь-яких за своїм політичним походженням і спрямуванням, соціальною базою і місцем перебування (за кордоном чи всередині країни) сил, які поєднувалися лише спільністю своїх антибільшовицьких і антирадянських гасел.

Тобто і селянський стихійно-повстанський, і збройний рух опору пропетлюрівської орієнтації, і діяльність безлічі підпільних організацій різноманітних політичних спрямувань — все це підпадало під дію терміна «політичний бандитизм». Хоча більш вірним, з наукової точки зору, буде назвати це багатомірне і складне явище політичною опозицією більшовикам в усіх її різновидах.

Таким чином, поняття «повстанський рух» дещо вужче за своїм змістом, аніж термін «політична опозиція», і означає переважно той збройний рух опору, русійною силою якого було саме селянство, а бойовими гаслами — не стільки політичні, але переважно економічні і навіть антидержавні взагалі. Українське селянське повстанство і зароджувалося насамперед як рух антидержавної спрямованості (адже бувало, що повстанці-селяни одночасно діяли і проти червоних, і проти білих, і проти армії УНР), і лише остаточна перемога більшовиків у регулярній війні зробила їх зрештою єдиним і головним ворогом українського повстанця¹⁹.

Звичайно, в подальшому більш організовані суто політичні опозиційні осередки дуже впливали на діяльність селянського повстанства, тим

більш, що їй протистояли вони одному ворогові. Тому не дивно, що інколи буває важко відокремити їх один від одного. Недарма ж і тогочасна більшовицька пропаганда, а слідом за нею і радянська історіографія розкривали ці явища єдиним терміном — «політичний бандитизм».

Отже, політична опозиція — «політичний бандитизм» — була досить складним явищем. Серед найголовніших факторів, що обумовлювали її тривке існування, була економічна політика більшовиків, особливо на селі. Взагалі політика так званого воєнного комунізму, що ґрунтувалася на практично нерегульованих продрозкладках і була позаекономічним засобом втручання держави у приватне господарство селян, звичайно супроводжувалася штучними заходами по соціально-майновому розшаруванню українського села. 1920-й рік пройшов «під знаком ліквідації куркульства: ділили землю, худобу, майно»²⁰, і все це розподілялося серед незаможників, як нагорода за лояльність до нової влади.

До кінця року заможні селяни втратили більше півмільйона десятин землі. Однак, не дивлячись на такий морально-економічний удар від більшовиків, так зване куркульство не стало єдиною і вирішальною силою повстанського руху. Повстав загал українського селянства, протестуючи проти реальної політики комуністичного режиму. Розвитку ж повстанства сприяли наслідки господарської розрухи, часта зміна влади, наявність величезних запасів зброї у населення, масова демобілізація із Червоної Армії тощо.

Боротьба з «політичним бандитизмом» стала одним з напрямків діяльності чекістів в Україні, що досить переконливо доводять відповідні документи. Із звіту Цупчрезкому V-му Всеукраїнському з'їзду Рад за 1920 р. бачимо, що чекісти виділяли два основних види повстанства: «бандитський рух, забарвлений на Правобережжі у жовто-блакитний колір петлюрівщини», і повстанство «на Лівобережжі — у чорний колір анархо-махновщини»²¹.

Всеукраїнська конференція КП(б)У, яка відбулася у листопаді 1920 р., зазначала, що в Олександрівсько-Гуляйпольському районі основну масу повстанців складала «хутірські елементи з анархо-махновською ідеологією», в Олександрівсько-Одеському — «куркульський елемент з погромницько-бандитською ідеологією», а в Правобережній Україні — «незаможницькі та декласовані елементи із самостійницько-шовіністичною ідеологією»²². Зведення ЧК по боротьбі з «бандитизмом» також виділяли два основних «забарвлення банд»: анархістське та петлюрівське²³.

Петлюрівський «бандитизм», за переконанням чекістського керівництва, перебував під проводом Центрального повстанського комітету, який координував дії окремих отаманів і мав зв'язки із закордонними організаціями. На місцях існували окружні повстанками, що об'єднували навколо себе розрізнені збройні загони. Як правило, останні очолювалися

колишніми гетьманськими, денікінськими або врангелівськими офіцерами, дуже часто — старшинами армії УНР.

На Чернігівщині, наприклад, діяв колишній царський офіцер Петренко, у Полтавській губернії — поручик кавалерії Левченко і денікінський офіцер Курета²⁴. Але найчастіше повстанськими ватажками ставали представники інтелігенції. Як зазначав один з лідерів КП(б)У В.Затонський, близько 80% отаманів належало до української інтелігенції²⁵, переважно сільської.

Наприкінці 1920 р. остаточно зіпсувалися стосунки радянської влади з рухом Нестора Махна. Після розгрому військ генерала П.Врангеля командування РСЧА наказало підрозділам Махна, що перебували тоді у складі Червоної Армії, перейти з ліквідованого Південного фронту на Кавказький фронт. Але 25 листопада, ще до формальної відповіді махновців на цей наказ командуючого військами України і Криму М.Фрунзе, голови губернських ЧК отримали таке розпорядження: «З огляду на порушення договору негайно під особисту відповідальність головгубчека зробіть обшуки і заарештуйте всіх махновців-анархістів усіх напрямків, про наслідки операції телеграфно доповідайте в Цупчрезком. З операціями не зволікайте».

На виконання цього розпорядження було заарештовано 346 осіб, зокрема членів махновського штабу Попова, Буданова, Хохотву, ад'ютанта Нестора Махна Середу, командирів полків Зинченка, Колесниченка, розстріляно командарма Каретникова і його заступника Гавриленка²⁶.

Багатьох повстанців і селян було репресовано режимом за звинуваченнями у службі у Махна, участі в розповсюдженні звернень Ради революційних повстанців України — махновців та за інші «злочини»²⁷.

Втім, повністю знищити махновську селянську армію більшовикам не вдалося, і наприкінці 1920 р. вона, за даними червоного командування, налічувала приблизно 11–15 тис. бійців. Окремі махновські загони діяли в Олександрівській, Миколаївській, Катеринославській, Харківській, Полтавській губерніях.

У грудні 1920 р. В.Ленін підписав проект постанови Ради праці і оборони про надзвичайні заходи по ліквідації бандитизму в Україні. В документі зазначилось, що очищення України від повстанців і забезпечення тим самим сталого радянського ладу є питанням життя і смерті для «Радянської України»²⁸. 5 грудня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У визначило боротьбу з «бандитизмом» основною роботою надзвичайних органів влади.

Зрештою, для боротьби з міцніючим українським повстанством за ініціативою Ф.Дзержинського наприкінці 1920 р. були створені спеціальні надзвичайні органи — воєнні наради. Уповноваженому Реввійськради Федерації М.Фрунзе доручили організувати Постійну нараду з відповідними структурами на місцях. До її складу увійшли члени Раднаркому

УСРР, секретар ЦК КП(б)У, представники військового командування, ВУЧК, деяких інших органів влади²⁹.

Загальна мета створення воєнних нарад визначалася таким чином: «Організація має на меті зміцнення Радянської влади на селі, отже, на них (тобто на воєннаради. — *Авт.*) покладається відповідальність за більш шкуру ліквідацію бандитизму, організацію міцного Радянського апарату і проведення державних розкладок в строки, передбачені РНК України»³⁰. Конкретними завданнями нарад були: контроль за проведенням засіву всіх посівних площ і виконанням продрозкладки та продподатку, розшук і арешт повстанців і дезертирів РСЧА, роззброєння цивільного населення, створення КНС і більшовизація всіх місцевих органів влади і, звичайно, «знищення куркулів як економічної сили»³¹.

8 грудня 1920 р. Раднарком УСРР і ЦК КП(б)У затвердили «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом», яка фактично підтверджувала пункти інструкції від 20 квітня, зміцнюючи саме репресивно-каральну модель стосунків нової влади з українським селянством. В інструкції зазначалося, що «за будь-яке заворушення чи виступ проти радвлади, а також за щонайменшу шкоду, заподіяну особам, які надають допомогу у боротьбі з бандитизмом і куркулями, взяті з куркульських верств заручники або певна частина пов'язаних круговою порукою куркулів платять головою». Покарання встановлювалося також за неповідомлення про повстанців або підозрілих осіб³².

Виконання особливих завдань відводилося, за інструкцією, органам ЧК і особливим відділам. Для боротьби з «політичним бандитизмом» влада сформувала 730 незаможницьких загонів, які налічували близько 50 тис. бійців³³. Інструкція надавала право надзвичайним трійкам при каральних загонах протягом 24-х годин знищувати на місці «злісних ворогів радянської влади»³⁴, до категорії яких могла потрапити будь-яка людина.

У зв'язку з військовим станом, в якому перебувала Україна, Цупчрезком встановив такий порядок розгляду кримінальних справ (компрометуючи політичне повстанство, більшовики намагалися прив'язати його до звичайної карної злочинності): замість колегії ЧК вирок виносила трійка, до складу якої входили голова (або його заступник) і два члени колегії ЧК. На розгляд всієї колегії справи надходили лише у випадках незгоди між членами трійки. Присуд до вищої міри покарання здійснювався без санкції Цупчрезкому³⁵.

28 грудня спільною постановою Раднаркому УСРР і командуючого збройними силами України і Криму М. Фрунзе територія республіки ділилася на спеціальні губернські і повітові дільниці для мобілізації зусиль регіональних органів влади у боротьбі з повстанцями. При начальниках губернських дільниць утворювалися воєнні (або постійні) наради,

до складу яких разом з представниками військового командування входили голови губвиконкомів, губчека, губпродкомів, губвійськкомісарів.

З 24 січня 1921 р. Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом почала працювати безпосередньо при М.Фрунзе. Вже через п'ять днів вийшла постанова РНК УСРР «Про заходи боротьби з бандитизмом», адресована губернським военнарадам. Серед інших ефективних заходів по «заспокоєнню» населення передбачалось «підсобників і приховувачів бандитів, а також усіх тих, хто постачає їм зброю, продовольство, тачанки і коней, карати нарівні з активними учасниками банд»³⁶.

Всього за 1920 р., за даними Цупчрезкому, за «бандитизм» і карні злочини було засуджено 46% від загальної кількості людей, чия доля вирішувалася надзвичайними комісіями. З них 56% (близько 6 тис. чол.) було відправлено до концтаборів і в'язниць, а 334 — розстріляно³⁷.

Для активізації діяльності установ та органів, які так чи інакше брали участь у придушенні повстанства, 19 лютого 1921 р. военні наради були перепідпорядковані безпосередньо Раднаркому УСРР. Постійна нарада, як робочий орган РНК, мала консолідувати і координувати «діяльність всіх політичних, як військових, так і цивільних організацій і установ по боротьбі з бандитизмом на території України»³⁸. Регіональними структурами її були губернські, повітові та районні военні наради, які, в свою чергу, керували роботою місцевих органів влади.

Від Цупчрезкому до складу Постійної наради при РНК УСРР входили Ф.Дзержинський, В.Манцев і Ю.Євдокимов³⁹. Перше організаційне засідання цієї наради відбулося 21 лютого і на ньому було прийнято розгорнуте рішення з усіх найважливіших питань боротьби з повстанцями.

Відмова від політики «воєнного комунізму» і перехід до непу, оголошені в березні 1921 р., не відразу змінили стосунки між режимом і українським селянством. Через посуху і неврожаї селяни були неспроможні сплачувати фіксований продподаток, розмір якого у дійсності не набагато відрізнявся від розміру продрозкладки минулого року (168 млн пудів хліба на 1921 р. замість 170 млн у 1920 р.⁴⁰). До того ж вилучення продподатку нерідко здійснювалося «воєннокомуністичними» методами. Там, де урожай визрів, скажімо, в Правобережній Україні, хліб здебільшого брали примусово і не в певних розмірах, обумовлених новим законом про продподаток, а всі «лишки»⁴¹.

Працівники місцевих комітетів КП(б)У, розповідаючи про зміни у продовольчій політиці радянського уряду, роз'яснювали, що «теперішня розкладка знижена до нового врожаю на 20%, решта має бути виконана звичайним порядком (у вигляді) товарообмінної операції після виконання розкладки, причому волості, що виконали до 80% теперішньої розкладки, мають право отримати за різницю відповідну кількість товарів. Таким чином, з цього боку ніякої зупинки заготовчої роботи не може бути...

На военній нараді... (треба) поставити питання про засоби й міри хлібної заготовлі, виходячи (з) того положення, що посівні роботи ні в якому разі не можуть бути призупинені діяльністю продорганів»⁴².

Таким чином, «припинення заготовчої роботи» владою зовсім не передбачалося, навіть не планувалося її послаблення. «Радянське будівництво на селі» продовжувало йти дотеперішніми темпами з використанням попередніх методів і засобів. Тотальна і немилосердна продовольча політика держави стала однією з головних причин голоду 1921–1923 рр., від якого постраждало, за різними оцінками від 4 до 10 мільйонів і померло близько 2 мільйонів українців⁴³. Але, не дивлячись на це, продовжувався вивіз продовольчих запасів з України до Росії. Не дивно, що інформаційні зведення ЧК за 1921 р. констатували негативну реакцію селян на продподаток, бо останні змушені були їсти половину замість хліба, вилученого в них силою.

Чекісти намагалися аргументовано пояснити причини цього незадоволення: «Селянство перебуває у цілковитій неознаності щодо дій Радянської влади, вжитих заходів з поліпшення побуту села, а також нерозуміння в даний час мети і значення найбільш вразливого для них питання продподатку. В деяких випадках існує сприятливий ґрунт для агітації петлюрівських агентів і куркульства проти Радвлади й виконання продподатку і спостерігається поширення провокаційних чуток, мовляв, поновлення ікон, неврожай у зв'язку з посухою є покаранням за віровідступництво комуністів, котрі знаходяться при владі, або ж розповсюджуються чутки про захоплення Одеси Румунією, про похід Петлюри в Україну, а також і про те, що... усі пожертові, які збираються комісіями допомоги голодуючим Поволжя, нікуди не будуть відправлятися, а залишаться у тих, хто їх збирав. Усім цим пояснюються недовіра і протидія селян Радвлади»⁴⁴.

Продрозкладка, а потім продподаток стали каменем спотикання між українським селянством і більшовицькою владою. Селяни, і не лише «куркулі», не бажали миритися з безцеремонним втручанням держави в їх господарську діяльність, що вело до фактичної руйнації їх господарств, позбавлення політичної та економічної незалежності. У відповідь на «воєнокомуністичне» свавілля більшовиків супроти них спалахнула справжня селянська війна, пік якої припав саме на 1921 р., причому в Україні запровадження непу не змогло відразу нейтралізувати незадоволення селян.

Ліквідація селянських заколотів отримала, як зазначалося вище, офіційну назву боротьби з бандитизмом, повстанським формуванням надавався статус банд. Селянство як могло підтримувало збройну опозицію, маючи загальну надію, що «незабаром прийдуть Махно, поляки і Врангель, котрі не дадуть збирати податок, (і)... комуністи не підуть брати податок там, де є банда...»⁴⁵.

В середині 1921 р. чекісти доповідали партійним органам про існування на території Харківської губернії семи «банд», Київської — шести, По-

дільської — п'яти, Волинської — трьох «банд»⁴⁶. Згідно з офіційними повідомленнями «про стан бандитизму», в Україні на 7 липня існувало 83 повстанських формування загальною чисельністю 5820 бійців, у тому числі на Київщині діяло 39 «банд» (1720 повстанців), Чернігівщині — п'ять (500 чол.), Полтавщині — чотири (80), на Поділлі — десять загонів (850), Харківщині — дві «банди» (210), Одещині — дві (200), Катеринославщині — сім (650), в Кременчуцькій губернії оперувало п'ять повстанських формувань (140 бійців), Олександрівській — чотири (560), Донецькій — п'ять (910 чол.)⁴⁷.

Наприкінці 1921 р. на Катеринославщині чекісти налічували 12 збройних загонів чисельністю понад 900 повстанців⁴⁸. На території Поділля протягом серпня — грудня 1921 р. оперувало понад 20 повстанських угруповань, в яких налічувалося приблизно 1400–1600 чоловік. Загони отаманів Заболотного, Лиха, Ходака, Шевчука, Пушкаря та ін. здійснили 107 збройних нападів на населені пункти, потяги, державні установи, вбили 220 представників влади. За цей же час тут було розгромлено 12 загонів, вбито 257 і полонено 214 повстанців, добровільно здалися властям 580 чоловік⁴⁹.

В цілому по Україні за 1921 р. чекістами було зареєстровано 1376 нападів збройних груп на населені пункти, 259 нападів — на органи влади, 342 — на продовольчі та промислові установи та об'єкти. Документи зафіксували за цей період 3785 вбитих, 745 поранених і 1475 полонених повстанців⁵⁰.

Органи ВУЧК вели боротьбу з політичною збройною опозицією, виконуючи директиви ЦК КП(б)У і Постійної наради при РНК УСРР. 15 червня 1921 р. ЦК дав розпорядження створювати повітові наради по боротьбі з «бандитизмом», в яких значну роль повинні були відігравати представники ЧК⁵¹. 25 червня політбюро ЦК КП(б)У закликав структури воєннарад і чекістські органи до тіснішої співпраці між собою⁵².

Російська Центральна комісія по боротьбі з бандитизмом, до складу якої входили представники й українських надзвичайних органів, влітку 1921 р. затвердила низку заходів для остаточної ліквідації повстанців України, мотивуючи свої рішення «особливим значенням України для всієї Федерації»⁵³. В подальшому на своїх засіданнях політбюро ЦК КП(б)У регулярно розглядало хід і підсумки напруженої боротьби із збройною опозицією.

Звичайно, що осторонь справи придушення повстанства не був і уряд республіки. 1 лютого 1921 р. вийшла чергова постанова РНК з цієї тематики. Подаємо майже повний її текст, звертаючи увагу на стиль і логіку більшовицької пропаганди:

«Бандитизм, будучи військовою підпорою куркульства і контрреволюції, становить найбільшу перешкоду будівництву Радянської влади на Україні. Бандитизм заважає сільській бідності взяти владу у свої руки, заважає продовольчим заготівлям, зриває правильний залізничний і теле-

графний зв'язок, робить неможливим відновлення правильного економічного життя, правильного функціонування радянських органів.

Бандитські виступи допомагають імперіалістичним хижакам позбавитись радянської влади, внаслідок чого імперіалістичні держави на своїй території дають притулок переслідуваним Червоною армією і загонами комнезамов кримінально-куркульським зграям, а їх військовим і політичним штабам надають всіляку підтримку. Таким чином, куркульські... банди відчиняють двері України для іноземного капіталістичного нашествия.

Враховуючи небезпеку, яку становить для робітничо-селянської влади України, бандитизм, що продовжує руйнування змученої багаторічною війною, обібраної світовими хижакими злиденної країни, Рада Народних Комісарів УСРР постановляє: фронт війни з бандитизмом оголосити фронтом такої ж державної важливості, яким був фронт боротьби (з) білогвардійськими генералами і яким є фронт боротьби (з) господарською розрухою, закликавши трудящі маси України до нещадної боротьби з куркульсько-поміщицькими бандами... »⁵⁴.

Постанова підкреслювала значну роль у розгромі повстанства органів ЧК і особливих відділів.

1 червня 1921 р. ВУЦВК затвердив положення про губернські і повітові воєнради, яке передбачало об'єднання і керівництво роботою військових і громадянських органів більшовицької влади задля цілеспрямованої боротьби із збройною опозицією, розробку і проведення так званих ударних кампаній, усунення причин, які «живлять і підтримують бандитизм», встановлення твердого «революційного порядку». Нарадам надавалося право оголошувати облоговий чи військовий стан в окремих районах, віддавати під суд нелояльних до режиму громадян тощо. Задля координації дій усіх державних воєнізованих підрозділів у серпні при воєнрадах створили військові ради⁵⁵.

Постановою РНК УСРР від 19 травня 1921 р. надзвичайним трійкам по боротьбі з бандитизмом надавалося право розстрілу громадян на місці. Регіональні воєнні ради мали право створювати бойові дільниці, польові штаби, направляти каральні експедиції у повстанські райони тощо⁵⁶.

Про інтенсивність і методи діяльності надзвичайних трійок яскраві свідчення залишили матеріали ЧК. Наприклад, в Запорозькій губернії трійки провадили каральні акції, виходячи з думки, що «30% селянства губернії... пов'язані з махновськими бандами». З часу створення трійок у травні 1921 р. і до кінця року на Запоріжжі було розстріляно 1076 чоловік, в тому числі п'ятеро отаманів, 611 «активних бандитів», 53 «співучасники і приховувачі», 129 «злісних приховувачів зброї», 298 «злісних контрреволюціонерів й агітаторів»⁵⁷.

Важливе значення для ліквідації збройної опозиції мали рішення V-го Всеукраїнського з'їзду Рад (березень 1921 р.), який оголосив широку ам-

ністю учасникам повстанського руху. Від кримінальної відповідальності звільнялися ті повстанці, які з'являлися з поканням і зобов'язувалися не приймати в подальшому участі у виступах проти радянської влади. Постановою з'їзду було пом'якшено покарання в'язням, раніш засудженим за «бандитизм»⁵⁸. Внаслідок оголошеної амністії на ласку властям здалося близько 10–12 тисяч учасників повстанського руху⁵⁹.

У травні 1921 р., після закінчення строку дії амністії, губчека та особливий відділ отримали наказ голови ВУЧК В.Манцева «напружити усі сили для винищення бандитів, які не бажають рахуватися з волею Радянської влади». Щодо повстанців, які добровільно здавалися в полон після 15 травня, дозволялося застосувати заходи відповідно до місцевих умов⁶⁰.

Основні бої більшовицьких військ влітку 1921 р. відбулися з армією Н.Махна, яка після поразки під Покровською (Катеринославщина), перемістилась на Правобережжя. Після чергової відчутної поразки в серії боїв 20–23 серпня на Миколаївщині, отаман з невеличкою групою прибічників перейшов на територію Румунії.

Надзвичайні органи продовжували ліквідацію окремих махновських загонів, захоплюючи чималу кількість трофейної зброї. Наприклад, у Запорізькій губернії чекістам дісталось 20 кулеметів, 2833 гвинтівки, 335 револьверів, 405 шабель і т.д.⁶¹ А на Правобережжі загинули останні з найближчих соратників Махна — Забудько, Тарановський, Клейн, Іванюк, Петренко-Платонов, Дерменжі, брати Коростильови, було захоплено штабну канцелярію махновської армії⁶². Чекісти доводили до відома населення, що «повинна бути розчавлена гнійна болячка, яка має назву махновщина. Батько-душегубець залишив після себе багато бандитів. Губчека вилучає і душить бандитів, і закликає всіх громадян допомогти»⁶³.

За офіційними даними, в 1921 р. в Україні було ліквідовано 444 отамани, а загальна чисельність повстанських загонів скоротилась на 29642 чоловіка⁶⁴. Серед знищених називались формування Махна і махновських отаманів Забудька, Бойка, Сировацького, Куриленка, Іванюка, а також отаманів Кокотя, Авдієнка, Скирди, Чорної Маски, Лисиці, Верлахівського, Христового, Керенського, Винника-Волоха, Кошового, Мирного, Чорного, Цвітківського, Гризла, Пугача, Богатиренка, Гурмана, Перлика, Жуліна, Сазонова, Донченка, Грізного, Рака, Коваланка, Кушка, Шкапи, Нечая, Лемешка, Лиха, Галаки, Нерубайла, Еккерта, Кравченка, Артамонова, Біленького, Комісарова, Манд(р)ики, Підкови, Збруєва, Гордієнка, Тирі, Ковтуна, Музики, Коршуна-Шила, Ковалю-Склярюва, Добрийвечора і Голди⁶⁵. Втім, слід зауважити, що деякі з вищезазначених отаманів продовжували боротьбу і в наступні роки.

В одному з урядових бюлетенів зазначалося, що за період з 1 червня до 1 грудня 1921 р. «бандити здійснили таку кількість нападів на населені пункти, станції, мости, склади і т.д.: ...Харківська губернія — 39 напа-

дів, Донецька — 51 напад, Катеринославська — 39, Запорізька — 17, Миколаївська — 30, Одеська — 56 і Крим — 19..., Чернігівська — 5 нападів, Київська — 102, Волинська — 39, Подільська — 87, Кременчуцька — 35 і Полтавська — 34 ...».

Втрати повстанців за той же час згідно з документом склали 3268 чоловік, в тому числі 1281 вбитих, 1084 полонених і 903, що здалися в полон добровільно⁶⁶. У боях з повстанцями було захоплено 5 гармат, 266 кулеметів, 3662 гвинтівки, 360 револьверів, 328 шабель, 256 бомб (гранат), 356 тачанок. Добровільно повстанці здали 177 кулеметів, 8898 гвинтівок, 392 револьвера. В цілому в Україні у 1921 р. урядові війська відбили у повстанців 30 гармат і 333 кулемета. За даними ВУЧК, на вересень 1921 р. в республіці налічувалося 64 діючих загони, в яких продовжували боротьбу 3277 повстанців⁶⁷.

Інформаційні документи надзвичайних органів досить точно висвітлюють політичний та економічний стан України на початку 1922 р. «У неймовірно тяжких умовах існування, — говорилось в одному з бюлетенів ВУЧК, — зустрічає новий рік населення України. Класові протиріччя визначилися гостріше. Голод притупив усі почуття, які донедавна мали селяни»⁶⁸.

Продовольчий стан Лівобережної України характеризувався як катастрофічний. Голод набував найжахливіших форм. В їжу деінде селяни вживали білу глину. В Гуляйпільському повіті приречені на голодну смерть їли котів і собак. Багато хто з голоду втрачав розум. Подекуди чисельність голодуючих становила 95% від загальної кількості населення району, а померлих — до 25%⁶⁹.

Дослідник В. Семененко, посилаючись на вчителя І. Сухара, вважає, що у 1921–1923 рр. від голоду вимерло майже дві третини населення Запорізької губернії, і це, мовляв, було карою влади за підтримку місцевими селянами махновців⁷⁰. І дійсно, жодна з голодуючих губерній України не була звільнена державою від продподатку за планом на 1922 р. Вилучення хліба на Правобережжі залишило селян навіть без насіння для весняної сівби.

Надзвичайні заходи, яких вживали продовольчо-каральні органи, вже не могли збільшити надходження податків і виклали страшенну лють у селянства. Лише у повстанстві воно бачило хоч якусь надію покращити свою гірку долю. Але час великих, потужних повстанських формувань і з'єднань минув, і звичайним явищем української дійсності стали невеличкі маневрові групи по 10–30 бійців (лише окремі налічували до 100 чоловік), причому деякі з них мали кримінальні риси.

На початку 1922 р., на думку керівництва ВУЧК, український «бандитизм» за територіальною ознакою поділявся на дві зони. «Голодний бандитизм» розвився у Харківській, Донецькій, Запорізькій, Катеринославській,

Кременчуцькій, Чернігівській губерніях, в окремих районах Полтавщини, Миколаївщини, Одещини⁷¹. Найбільші формування, що мали явне політичне забарвлення, оперували в Київській, Волинській, Подільській, Кременчуцькій і Одеській губерніях.

Запеклу боротьбу проти влади продовжували загони отаманів Кучми, Гайворонського, Слона, Чапила-Ратченка, Білецького, Колодія (Харківщина), Ковальова, Петрененка, Фоміна, Соболева, Федорова, Зайцева, Шнипка, Сировацького (Донбас), Ковалю-Крупського, Галайди, Левченка, Скрипченка, Орловського, Шульги, Мусієнка, Калиниченка (Полтавщина), Загороднього, Железняка (Залізняка), Дворівського, Соколова-Лихого, Бурила, Нагірного, Вовчури, Грізного (Кременчуцька губ.), Петраша, Голика, Начиненого, Свища, Іванова (Катеринославщина), Чаварди, Фісає, Давидова, Хваткіна (Запоріжжя), Рака, Медведєва, Ющенка, Хижняка (Чернігівщина).

На Правобережжі діяли загони Орлика, Хвостенка, Струка, Кафельдмана, Глазви, Чорного Ворона, Смокила, Пекаря, Голокопитенка, Петрененка (Київська губ.), Богомолова, Дергача-Грізного, Гараса, Супруна, Бачинського (Волинь), Солтуса, Бернацького, Березинського, Онищука-Артема, Левченка, Гоші, Лиха, Орла-Гальчевського, Коваленка (Поділля), Сірка-Коршуна, Пастирняка-Волянця (Одеська губ.). Всього по Україні на початок 1922 р. органами ЧК було зареєстровано понад 60 збройних загонів опозиції загальною чисельністю понад тисячу бійців⁷². Але є підстави вважати, що повстанців діяло значно більше.

Органи ЧК-ГПУ регулярно інформували партійні і радянські інстанції про хід придушення збройної опозиції в Україні. Постійна нарада на основі чекістських доповідей приймала рішення про оголошення тієї чи іншої губернії «загрозуючого по бандитизму із всіма виходячими з цього наслідками»⁷³.

Для прискорення ліквідації повстанства надзвичайні органи вживали великий арсенал різноманітних військових і карально-репресивних методів впливу, дія яких так чи інакше поширювалась й на цивільне населення. Найбільш популярними були: запровадження військового стану, обшуки й облави, обмеження пересування громадян, широке використання заручництва, створення інститутів так званих відповідачів, п'яти-, десяти- і стохатників, кругова порука, арешти та ув'язнення і, зрештою, розстріли, що здійснювалися практично без слідства і суду⁷⁴.

Підґрунтям для застосування репресій в сільських районах країни була агентурна робота ЧК-ГПУ. На засіданнях губернських воєнних нарад неодноразово пропонувалося вживати «заходів, аби не дати змоги організуватися бандам, для чого потрібно, щоб ті 1200 очей, що вже має Чека, збільшились ще на декілька тисяч очей членів партії та чесних робітників і селян»⁷⁵. При політбюро (місцевих органах ЧК) утворюва-

лися ударні групи з метою посилення розвідувальної роботи, здійснення терористичних актів проти «відомих бандитських лідерів».

Коли у 1921 р. розпочався черговий «похід на куркуля», цій кампанії передувала робота чекістів, які «шляхом збору інформації проводили попередню розвідку, і на момент приходу збройних (каральних) загонів увесь контрреволюційний елемент села було виявлено й була вилучена прихована зброя, що значною мірою полегшувало роботу загонів, які посилалися до села»⁷⁶.

Каральна політика радянської влади щодо українського селянства приносила певні результати. Документи ЧК-ГПУ відтворюють історію поступового згасання повстанського руху. Лише за першу половину 1922 р. надзвичайні органи провели 539 операцій, внаслідок яких було ліквідовано 40 повстанських загонів і 29 підпільних організацій та заарештовано 895 осіб. Було вбито 53 і полонено 69 отаманів, і відповідно 830 і 2049 рядових учасників збройної опозиції, вилучено 18 кулеметів, 2741 гвинтівку, 346 револьверів⁷⁷.

Зокрема, у січні на Київщині було полонено отамана Голубенка, який був зв'язаний з командиром 8-го кінного куреня ім. С.Петлюри отаманом Орликом, що очолював усі повстанські формування Київської губернії. Внаслідок заходів, вжитих губчека, загони Орлика були розбиті, а самого отамана заарештовано. Чекісти провели також вдалу операцію в Радомишльському повіті, де вони зірвали нараду місцевих повстанських ватажків Струка, Хвостенка, Жоржа Де-Герса і Лаута. Документи, що потрапили до їх рук, підтвердили факт існування Київського повстанського округу, який об'єднав зусилля місцевих повстанців для «оборони віри і вигнання комуністів»⁷⁸.

Архівні матеріали розкривають динаміку створення, дії й загибелі окремих повстанських формувань. Наприклад, у січні 1922 р. чекісти розробили операцію по знищенню групи Левченка-Погорілова. Документи з цієї справи містять досить детальну інформацію, починаючи з дня народження отамана Левченка.

Отже, Андрій Іванович Левченко, 1898 року народження, уроджений Кобилякського повіту Полтавщини, поручник кавалерії, у 1920 р. створив повстанський загін, який незабаром з'єднався з групою отамана Авдієнка⁷⁹. У листопаді того ж року в бою під селом Ведірівка Левченко втратив дві третини свого формування і до літа 1921 р. переховувався у підпіллі.

У червні 1921 р. він знову зібрав загін з 70 чоловік. Невдовзі до нього приєдналися повстанські командири Погорілов, Іванов, Шулік, Білокрис, Петраш. Відновлена підпільно-повстанська організація, що іменувалася «Запорізькою Січчю» і налічувала до 200 чоловік особового складу, поширювала свою бойову й агітаційну діяльність на Полтавську, Катеринославську, Кременчуцьку і Чернігівську губернії. 16–17 січня 1922 р.

збройні відділи організації були оточені і розгромлені біля хутора Солом'яне. У полон потрапило до 250 повстанців. Самого Левченка було схоплено у Катеринославі у квітні того ж року⁸⁰.

Січень 1922 р. можна вважати чорним місяцем українського повстанства. Так, в Харківській губернії була ліквідована група отамана Слона, а повстанці отаманів Іллі Колодія і Гайворонського склали зброю добровільно. У Донецькій губернії загін Іванова втратив у бою 18 бійців, а інші десятеро здалися у полон⁸¹. На Криворіжжі чекістами було заарештовано 120 членів підпільної петлюрівської організації і 50 з них — розстріляно. Протягом січня були також знищені формування Фісає (Запоріжжя), Рака (Чернігівська губ.), Пекаря, Золотоверхова, Голокопитенка, Смокила, Петренка (Київщина), Солтуса (Поділля), Лисиці, Богомолова (Волинь).

Крім того, у лютому в Донбасі була ліквідована «Руська національна організація», яка об'єднавала понад 60 чоловік⁸².

У березні 1922 р. «політичний бандитизм» проявив певну активність в Правобережній Україні, що була ареною діяльності загонів Левченка (іншого отамана, не Андрія. — *Авт.*) і Орла-Гальчевського. Для об'єднання зусиль повстанців з-за кордону навіть прибув один з керівників повстанського руху Сірко-Коршун.

Того ж місяця у Липовському повіті Київщини чекісти розкрили ще одну петлюрівську організацію, захопили п'ятеро старшин і 55 козаків — повстанців. Керівника цієї групи було вбито⁸³. У Подільській губернії було розстріляно отаманів Підкову і Коваленка, заарештовано помічника отамана Левченка (того, що діяв на Правобережжі) Крижанівського і сотника Бурду⁸⁴. А у Донецькій губернії зазнали поразки загоони отаманів Майборода, Шнипка, Фоміна, Бута.

І все ж весна 1922 р. позначилася певною активізацією збройної опозиції. Найбільш небезпечним було становище радянської влади у Волинській, Подільській і частково в Одеській губерніях. Зокрема, на Волинь прийшло з-за кордону збройне формування на чолі з Воробйовим, яке налічувало понад 100 бійців.

Однак владі вдалося нейтралізувати спалах повстанського руху. У травні в Україні було ліквідовано 41 отамана, вбито у боях 238 повстанців, розстріляно 43, полонено й заарештовано 875 осіб, ще 29 чоловік здалися добровільно⁸⁵.

Влітку 1922 р. знову посилювся селянський опір режимові. В документах ГПУ зазначається, що у червні «у зв'язку з підготовкою до збору врожаю і проведення продподаткової кампанії поступово почали проявляти свою політичну фізіономію багато банд, які до цього часу вважалися дрібно-кримінальними зграями»⁸⁶. З'явилися нові повстанські угруповання, розповсюджувалися листівки і заклики до українського народу, підписані «Союзом визволення України», до країни

час від часу прибували закордонні емісари. Органи ГПУ у відповідь активізували свою діяльність.

Так, у Красносельцях (Кременчуцька губ.) співробітники ГПУ викрили організацію, яка формувала 1-й Український полк ім. С.Петлюри. Було заарештовано 11 чоловік, серед яких були студенти Златопільського технікуму і Київського політехнікуму. Їх керівником був Михайло Лисянко, що прибув з-за кордону з мандатом від С.Петлюри⁸⁷.

Катеринославське ГПУ ліквідувало петлюрівську організацію під керівництвом Олексія Кушніти⁸⁸. А в Харківській губернії репресували членів організацій Кияшка (близько 100 чоловік) і Борисенка, збройних загонів Білецького, Приходька і Ситника. Донецьке ГПУ поклало край діяльності підпільної організації в Прилуках і Лубенському повіті на Полтавщині. Два підпільних махновських осередки, так звані організації з боротьби з комнезами і комсомолом, були знищені в Генічеському повіті Запорозької губернії⁸⁹.

На Київщині органи ГПУ ліквідували підпілля «Північної повстанської групи» Карого-Яворського, загони Карого, Дедушки, Болтавця, Зайця, Мазепи, Бабченка, Білошапки, Кравченка, Бугача, Смокіна, на Одещині — підпільні осередки Балтського повстанкому, загони отаманів Лиха, Солтуса, Садоненка, Заболотного.

Цікаво, що Семен Федорович Заболотний, селянин Балтського повіту Одеської губернії, на фронтах Першої світової війни дослужився до чину унтер-офіцера, брав активну участь у Лютневій революції, а під час німецької окупації України готував повстання проти режиму гетьмана П.Скоропадського.

На час приходу в 1919 р. в Україну більшовиків Заболотний очолював ціле селянське військо, яке налічувало 4 тис. чоловік. У бою з червоними він двічі займав Балту, але зазнав поразки і після цього об'єднався з регулярною дивізією УНР і боровся проти військ генерала А.Денікіна.

Після розгрому білих отаман Заболотний сформував загін у 400 чоловік і знову виступив проти більшовиків. Його було призначено начальником 5-го району дії армії УНР, а згодом — командиром повстанської дивізії. Юрко Тютюнник доручив йому організацію повстання на певній території Одещини, яка ділилася на три окремі бойові дільниці⁹⁰.

У січні 1922 р. керівники організації — отаман Заболотний, професор Бузько та інші — з'їхались до Одеси на таємну нараду для розробки подальших планів дій. Але всіх їх заарештувало ГПУ. 5 березня Заболотному пощастило втекти з концтабору, де він організував новий повстанський загін, певно, з решток групи Солтуса. У травні 1922 р. Семен Заболотний загинув у бою з червоними карателями⁹¹.

Приблизно в цей же час у Миколаївській губернії було частково розбито загін Свища, а в Криму — групи Логунова, Макара-Рамазана,

Челібзева-Пенчука. На Поділлі чекісти знищили «Південно-західні групи», підрозділи так званої Наддніпрянської повстанської дивізії, пропетлюрівську організацію в 24-му кавалерійському полку РСЧА (Ольгопільській повіт), повстанську організацію Рахновського осередку комсомолу⁹². На Волині були ліквідовані формування отаманів Лисиці, Богомолова, Слонимського, частково розбиті загони Хомчука, Произнера⁹³.

На залізничному транспорті підрозділи ГПУ за першу половину 1922 р. здійснили 47 операцій, знищили 9 збройних груп і 5 підпільних організацій, заарештували 73 підпільників, 7 отаманів і 42 повстанця⁹⁴.

Статистичні дані ЧК-ГПУ свідчать, що за цей же період за обвинуваченням у «бандитизмі» було заарештовано 3546 чоловік, з яких 523 було розстріляно. До кінця року влада знищила 111 організованих формувань опозиції загальною чисельністю 2634 особи, заарештувала 341 отамана, 11232 чоловіка було засуджено за участь у «бандитизмі»⁹⁵.

Але різкого спаду повстанського руху все ще не спостерігалось. На 1 липня 1922 р. в Україні та Криму органи ГПУ налічували понад 80 збройних загонів опозиції загальною чисельністю півтори тисячі бійців, в тому числі на Волині — 17 угруповань, у Подільській губернії — 12, на Харківщині — 5, на Полтавщині — 7, у Кременчуцькій губернії — 8⁹⁶. Отже, репресії проти українського селянства в 1920–1922 рр. так і не змогли викоренити повстанський рух.

Певне послаблення його у подальшому, на наш погляд, було пов'язане з економічною стабілізацією, що почала даватися ознаки в Україні приблизно з 1923 р., з подоланням жаклих наслідків голоду, зміцненням нового державного ладу. Зокрема, у 1923 р. держава запровадила єдиний сільськогосподарський натуральний податок. І хоча в 1924–1925 рр. селяни змушені були платити податки вже з 18 видів сільськогосподарської продукції, водночас стався перехід до грошового оподаткування, більш зручного для селянського господарювання.

Крім того, нова економічна політика дозволила селянам вибирати з-поміж різноманітних форм кооперації, стимулювала до збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. В 1925 р. в Україні діяло понад 11300 сільгоспкооперативів, а протягом наступних років обсяг валової продукції сільського господарства республіки значно зріс і перевищив у 1927 р. рівень 1913 р.⁹⁷

Селянство, переконавшись у перевагах непу, поступово відходило від підтримки збройної опозиції. У березні 1923 р. Ф.Дзержинський навіть поставив питання про ліквідацію в структурі ОГПУ відділу по боротьбі з бандитизмом⁹⁸. У звіті про діяльність Раднаркому УСРР за період від 1 жовтня 1922 р. до 1 жовтня 1923 р. зазначалося, що взимку 1922–1923 рр. розпалися рештки «банд», які мали політичний характер⁹⁹.

Доповіді ГПУ містили інформацію, що останні прояви «політичного бандитизму» відносяться до 1923 р., коли з Польщі перейшли формування прибічника С.Петлюри отамана Гальчевського. За даними ГПУ, на 1 квітня 1923 р. в Україні діяло 26 окремих збройних загонів загальною чисельністю всього у 168 чоловік¹⁰⁰.

На вимоги партійного керівництва органи ГПУ продовжували проведення протиповстанських операцій. Так, у ніч на 7 квітня відбувся бій повстанців зі спецвійськами біля села Брониця на Чернігівщині, внаслідок якого було полонено 180 бойовиків¹⁰¹. Після повідомлення ГПУ про наслідки цього бою на засіданні Військової ради при Постійній нараді було вирішено посилити пильність, бо, мовляв, очевидно, що «карний бандитизм пов'язаний з підпільним політичним»¹⁰².

Статистика свідчить, що за період від 1 лютого до 1 травня 1923 р. регулярні війська РСЧА провели 4 операції по придушенню повстанства, війська і органи ГПУ разом — 91 операцію (ГПУ — 83), міліція і карний розшук — 39, дружини самооборони — 8. В лютому було проведено 35 протиповстанських операцій, у березні — 41, а у квітні — 65¹⁰³. Повстанці за цей же час здійснили 165 збройних нападів на населені пункти, потяги, органи влади, промислові об'єкти. У лютому було зафіксовано 39 таких нападів, у березні — 54 і у квітні — 72 напади¹⁰⁴.

Втрати режиму в цьому протистоянні за цей час, за офіційними джерелами, становили 121 особу вбитими і 43 пораненими, в тому числі міліціонерів відповідно 4 і 1, радянських працівників — 16 і 8, співробітників ГПУ — 2 і 2, продрпрацівників — 3 і 3, членів КНС — 5 і 4, цивільних громадян — 91 і 22, червоноармійців поранено — 8. Повстанці ж втратили 50 отаманів і 608 рядових бійців, причому вбито було 34 отамана і 91 бійця, полонено і заарештовано 16 отаманів і 498 бійців, добровільно здалися 19 бійців¹⁰⁵.

У липні — серпні 1923 р. Київський губернський відділ ГПУ ліквідував групу отамана Грищенка, що налічувала 70 шабель і поширювала свої дії на територію сусідніх Черкаського, Єлисаветградського і Олександрійського округів¹⁰⁶.

Постійна нарада вживала чергових заходів по знищенню українського повстанства. Ще в березні 1923 р. з'явилась «Інструкція про боротьбу з бандитизмом на залізницях», яка встановлювала пріоритети ГПУ у справі придушення будь-якої опозиції і збройного повстанського руху. Всі інші державні і надзвичайні органи влади повинні були лише сприяти та допомагати ГПУ. У зв'язку з цим Постійна нарада розпорядилася створити при регіональних военнарадах спеціальні комісії по боротьбі з бандитизмом, обов'язково залучаючи до їх складу представників ГПУ. Ретельно перероблялися інструкції з вилучення у населення зброї, проходили перереєстрацію амністовані раніш повстанці, органи ГПУ отримували додаткові права в боротьбі з рухом опору¹⁰⁷.

Протягом 1923 р. владні інстанції час від часу фіксували певне посилення повстанського руху. Так, з 15 квітня по 15 травня кількість збройних загонів опозиції зростає з 18 до 36, тобто удвічі, а загальна чисельність бійців в цих загонах — з 132 до 263, тобто також у два рази¹⁰⁸. На 1 жовтня 1923 р. на обліку ГПУ УСРР перебувало 34 активно діючих повстанських формувань загальною чисельністю в 304 бійця. 6 з цих формувань органи безпеки визначали як політичні. До лютого 1924 р. в Україні залишалось 21 угруповання (207 повстанців), з яких 7 вважались політичними¹⁰⁹.

ЦК КП(б)У в закритому листі до місцевих партійних осередків від 12 січня 1924 р. визнавав, що у грудні 1923 р. «виявилось посилення бандитизму в усіх губерніях і містах України, особливо у Полтавській, Чернігівській, Донецькій та Одеській губерніях... На території Одеської губернії потрібно відзначити Єлизаветградський округ, де існують рештки політичних банд... Найбільш загрозовано по бандитизму губернією є Чернігівська, де діють банди Ващенко чисельністю у 12 чоловік з кулеметом і Гаркуші чисельністю в 25 чоловік... У Полтавській губернії існують 12 банд загальною чисельністю у 96 чоловік...»¹¹⁰.

Влітку 1924 р. у зв'язку з недородом, зростанням безробіття, звільненням окремих категорій в'язнів з тюрем і концтаборів знову спостерігалась певна активізація «політичного бандитизму». На думку співробітників ГПУ, терор проти радянських і партійних працівників, напади і пошкодження залізниць і комунікацій, випадки антирадянської агітації в сільських районах мали «безсумнівно політичну підкладку»¹¹¹. У другій половині року на Поділлі з-за кордону буквально увірвався загін отамана Хмари, якому від імені УНР було видано мандат командуючого правобережними повстанськими силами. А на Волині в цей час оперували відділи отаманів Гараса і Гордієнка¹¹².

На Полтавщині органи ГПУ фіксували новий вид збройного опору владі — так званий «червоний» чи «радянський бандитизм». ЦК КП(б)У визнавав, що цей різновид повстанства «виник передусім на ґрунті тяжкого економічного стану тієї частини незаможного селянства, яка... до НЕПу брала активну участь у проведенні політики Радвлади і компартії по розкуркуленню села, боротьбі з бандитизмом і контрреволюцією та в іншій революційній роботі на селі. Тоді ця частина селянства знаходилась в порівняно кращих матеріальних умовах. Тепер же, коли взагалі все селянство, внаслідок розмикання «ножиць», переживає тяжкі часи, — ці бідняки опинились у найгірших умовах, ніж інші.

...Іншою причиною... (і причому більш важливою) у розвитку «радянського бандитизму» є зловживання окремих представників сільських і районних властей... на місцях, коли часто, зводячи особисті рахунки, незаконно переслідують селянина-бідняка і стягують з нього незаконні податки... Зарєстровано випадки, коли міліція стягувала на базарах, крім

встановлених податків, певну суму грошей з возу, причому траплялися випадки, коли за невплату грошей з селян знімали чоботи.

...Подібні незаконні дії самі селяни називають «радянським бандитизмом»¹¹³.

Популярним гаслом збройних формувань, які відносилися владою до «червоного бандитизму», було: «Геть неп і радбуржуїв!» Загін селянина Матюхи — колишнього червоного партизана — розповсюджував, приміром, серед населення відозви такого змісту: «Невже ти не бачиш, що навколо тебе діється? Невже ти не бажаєш чути свого власного стогону?».

«У нещодавно ліквідованій банді Матюхи, — стурбовано зазначалося в одному з партійних документів, — брали участь члени партії — комуністи... Участь виявлялася у відведенні (повстанцям) приміщень, забезпеченні їх набоями. У листі ватажок банди... мотивував свою участь у бандах знуцанням радянської влади на місцях... Під час операції бандою Матюхи було вбито двох відповідальних працівників — секретаря Ковалевського райкому т. Деря і уповноваженого ГПУ т. Живодера... Банда мала зв'язок з петлюрівською організацією, що діє в Зінківському повіті. Слід зауважити, що вся банда складається з бідняків...»¹¹⁴.

Отаман намагався вести власну документацію, навіть виготовив печатку з надписом «Окружний військовий революційний комітет на Полтавщині»¹¹⁵.

Інший подібний загін під командою Линника на 50% складався з колишніх членів КП(б)У, які повстали «проти НЕПу, куркуля і місцевої експлуатації». А донецькі повстанські загони Герасимова, Головіна, Митрохіна, Свистунова, Воробйова склалися з місцевих безробітних¹¹⁶.

28 січня 1924 р. Ф. Дзержинський звернувся до політбюро ЦК РКП(б) з листом, в якому визнав посилення політичного і карного «бандитизму» і запропонував доручити ведення боротьби з опозицією органам ОГПУ, надавши їм право позасудового вирішення справ за обвинуваченням у «бандитизмі» не лише осіб, захоплених зі зброєю в руках, але взагалі всіх «тих, хто брав участь у банднападах»¹¹⁷.

9 травня того ж року ЦВК СРСР доручив оперативне керівництво міліцією органам ГПУ через окружні военні наради¹¹⁸. Створювалися спеціальні ударні групи для боротьби з повстанством, надавалися додаткові засоби для проведення цілеспрямованих військових операцій¹¹⁹. Головою Військової ради при Постійній нараді було призначено голову ГПУ УСРР В.Балицького.

Статистика органів держбезпеки дає такі дані про боротьбу влади з повстанством в Україні за 1924 р.: зареєстровано 401 напад на промислові об'єкти й установи і 70 нападів на транспортні комунікації; 418 повстанців під час бойових дій загинули, 134 були поранені. Органи ГПУ знищили 178 повстанських угруповань, вилучили 4802 одиниці зброї,

вбили та заарештували 150 повстанських командирів, 3149 рядових учасників опору¹²⁰. Було полонено й розстріляно відомого отамана Хмару, розгромлено формування з колись інтернованих у Польщі петлюрівців.

У жовтні 1924 р. ГПУ зафіксувало в Україні 18 збройних загонів (загальною чисельністю у 130 бійців), 5 з цих загонів визначались як політично-кримінальні¹²¹.

У 1925 р. органи держбезпеки намагалися знищити загани отаманів Трейка (сфера дії якого поширювалася на Білоцерківський, Бердичівський та Уманський округи), Следзівського (Білоцерківський окр.), Сапона (Конопський окр.), Романька (Роменський окр.), Коваленка і Садового (Черкаський окр.), Київця (Коростенський окр.) тощо. Проте співробітники ГПУ визнавали, що рівень кримінального «бандитизму» не знижувався, хоча органи держбезпеки заарештовували по 500–600 чоловік щомісяця¹²².

Нерідко співробітники ГПУ, намагаючись повністю ліквідувати будь-які протидержавні рухи, застосовували протизаконні засоби впливу на громадян. Так, під час розгляду прокуратурою діяльності одного зі спецзагонів ГПУ на Чернігівщині виявилось, що представники ГПУ під час допитів застосовували тілесні побої, моральні знущання, вбивства «під час втечі». Співробітники ГПУ станції Кобеляки, допитуючи заарештованих, «обгортали (ім) пальці ніг ватою чи папером, обливали й підпалювали, били шомполами по п'ятах, вістрям долоні руки били по шиї, поки не починали хрустіти шийні хребці». Прокуратура констатувала, що селяни настільки звикли до постійних знущань над ними, що вже самі виправдовували ці «тортури іспанської інквізиції» і лише у випадках вбивств просили, аби їм «казали, за що вбили» того чи іншого їхнього односельця¹²³.

І все ж таки ГПУ й надалі відстоювало думку, що «бандитизм» можна викоренити тільки посиленням репресій проти селянства. Певні проблеми викликали питання дострокового звільнення осіб, обвинувачених владою в участі у повстанському русі, та неможливості адміністративної висилки осіб через відсутність в Україні місць, куди б «без ризику можна вислати подібних людей». Ставилося також питання про передачу справ про участь у «бандитських угрупованнях» на розгляд надзвичайних сесій окружних судів¹²⁴.

Зазначимо, що у 1925 р. дійсно йшлося більш про кримінальні злочини. Селянство поступово відмовлялося від політичного протистояння властям. У березні 1926 р. ГПУ УСРР, розглядаючи ситуацію в українському селі, дійшло однозначного висновку: «Політичного бандитизму в буквальному значенні цього слова на Україні нема»¹²⁵.

У лютому 1926 р. у листі до ОГПУ голова ГПУ УСРР В.Балицький зазначив: «Стан бідності на Україні — своєрідний. До середини (1925) року на Україні існували організації бідноти, які мали деякі адміністративні права і цілий ряд привілеїв. Різка зміна політики (держави) щодо

цих організацій... бідноту дезорганізувала, а у багатьох місцях відштовхувала від Радвлади... Які елементи живлять бандитизм на Україні? Це, головним чином, декласовані елементи, що виділилися із загальної маси сільської бідноти, чий господарства виявилися зруйнованими внаслідок імперіалістичної й громадянської воєн, внаслідок змін на селі взагалі і масового безробіття в місті»¹²⁶.

На цей час основними засобами боротьби з повстанством стали вже не військові операції, а агентурна робота і використання так званих ударних груп органів держбезпеки. Саме в такий спосіб були винищені збройні загони Чорнієвського в Кам'янецькому окрузі, Дубили в Кременчуцькому, Тітова і Коваля в Могилівському, Сороки і Бабича в Подільському окрузі.

Основні свої зусилля ГПУ зосередило на карній злочинності. Саме кримінальними вважалися групи Ващенка і Рубльова-Чернова в Глухівському окрузі, Рудого у Бердичівському. В цілому по Україні щомісяця відбувалося від 400 до 500 збройних пограбувань, 600–800 викрадень коней, дві-три тисячі крадіжок, 200–250 вбивств¹²⁷.

У протоколі засідання Військової ради при Постійній нараді при РНК УСРР від 24 січня 1927 р. повідомлялося, що за подібні злочини до концтаборів було відправлено 72 особи та виселено «адміністративним порядком» 82 особи¹²⁸.

Аналізуючи соціальну базу «бандитизму», керівництво ГПУ зробило висновок, що основна маса бандитів — бідні селяни, яких штовхала на злочини і протистояння з державою матеріальна скрута. Другу частину склали звичайні рецидивісти, що обрали бандитизм способом свого життя. Третю частину складала сільська молодь, «деморалізована махновщиною і григор'євщиною».

Органи держбезпеки, пам'ятаючи, як чуйно і гостро реагувало селянство на всі зміни внутрішньої політики режиму, уважно спостерігали за процесами, які відбувалися в українському селі, і негайно клали край будь-яким намаганням організувати опір чи вплив на селян з боку опозиційних політичних сил. Приміром, у доповіді ГПУ УСРР за березень 1926 р. зазначалося, що «реакційний елемент ставить собі певні завдання по використанню «міцного господарства». Інтелігенція намагається створювати «селянські союзи», орієнтація яких явно антирадянська».

Названі союзи висували вимоги щодо відміни податків з підприємств, які обслуговують селянські господарства, безкоштовного землеустрою, скликання безпартійної республіканської конференції селян. Перед ГПУ ставилися завдання виявляти організаторів цих союзів і «обережно компрометувати (їх) в очах селян»¹²⁹.

Органи держбезпеки повинні були протидіяти намаганням «ідейного керівництва над куркульським елементом» з боку махновців, петлюрівців,

есерів, духовенства УАПЦ тощо. В зародку придушувалися прояви антирадянської агітації, дискредитації членів партії, гуртування «своїх людей», використання виборів до рад в інтересах більш заможних селян.

До 1927 р. основою сільського господарства України залишалися індивідуальні селянські господарства. Держава спрямувала розвиток соціально-економічних процесів на селі через організацію кооперації, шляхом проведення цілеспрямованої податкової та кредитної політики, технічної допомоги тощо. Але з прийняттям компартією курсу на індустріалізацію країни поставало питання й про визначення подальшого напрямку розвитку сільського господарства. Держава дивилася на село як на невичерпний колодязь ресурсів, які мали забезпечити успіх індустріалізації.

30 грудня 1926 р. з'явилася постанова ЦК ВКП(б) «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва», яка стала певним імпульсом для розгортання колективізаторського руху¹³⁰. Кількість колгоспів в Україні зросла з 5454 у жовтні 1925 р. до 12042 на початок жовтня 1928 р.¹³¹

Ці процеси супроводжувалися свідомим тиском на заможні селянські господарства. «Куркулям» збільшили сільськогосподарський податок, припинили продавати їм техніку і, нарешті, позбавили їх виборчих прав¹³². У 1926 р. до Кримінального Кодексу УСРР внесли ст. 127, згідно з якою передбачалося позбавлення волі громадян через суд на строк до 3-х років з повною або частковою конфіскацією майна осіб, винних, на думку властей, «у злочинному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або невипуску їх на ринок». ВУЦВК прийняв аналогічну ст. 127 Кримінального Кодексу УСРР.

У 1927 р. темпи зростання фінансових витрат могли не позначитися на економічній кон'юнктурі. У країні розпочалася «криза непу». Резолюції XV з'їзду ВКП(б), який працював у грудні 1927 р., мабуть останній раз передбачали можливість розвитку усіх форм кооперації: споживчої, сільськогосподарської, кустарно-промислової. Зазначалося, що перехід до колективного господарювання повинен відбуватися «тільки за згодою на це з боку трудящих селян»¹³³.

Але хлібзаготівельна криза, що розпочалась взимку 1927–1928 рр., перекреслила ці рішення партійного з'їзду. Селяни не погодились на зниження цін на сільськогосподарську продукцію і відмовились продавати державі хліб. У відповідь власті наважились на хлібзаготівлю, здійснювану силовими методами. Для проведення заготівлі мобілізувалися партпрацівники. Виїхавши в січні 1928 р. до Сибіру, Й. Сталін у своїх виступах пропонував таку програму дій: вимагати від «куркулів» негайної здачі всіх «надлишків» хліба за державними цінами, а у випадках відмови — вживати надзвичайні заходи і реквізувати ці «надлишки»; протягом найближчих трьох-чотирьох років здійснити часткову колективізацію сільського господарства¹³⁴. Все це дуже нагадувало методи «воєнного комунізму».

В цій же програмі «надлишками» визначався той хліб, що належав «куркулям». Хоча офіційна статистика й повідомляла, що в 1926–1927 рр. середняки та бідняки мали у своєму розпорядженні 74% товарного хліба, заможні селяни — 20%, а радгоспи та колгоспи — всього 6%, «куркуля» все ж таки оголосили винними у хлібозаготівельній кризі¹³⁵. Влада дуже скоро вдалася до заходів надзвичайного характеру: здійснювалися масові обшуки, селян позбавляли можливості одержувати товари в кооперативних товариствах, виключали із складу пайовиків тощо¹³⁶.

Статтю 127 Кримінального кодексу УСРР застосовували щодо утримувачів та приховувачів хліба, тих, хто скуповував та продавав зернопродукти за підвищеними цінами і т.д.

Так, в Ізюмському окрузі протягом 1928 р. народними судами було притягнуто до відповідальності 68 осіб, з них — 29 заможних селян, 25 середняків і 5 бідняків¹³⁷. Лишки, виявлені у кожного з підсудних, не перебільшували 500 пудів, але траплялися випадки засудження за невипуск на ринок зерно-хліба і в кількості від 80 пудів. Частіше використовувалося умовне засудження (37,7% випадків) і позбавлення волі від одного до трьох місяців (36,6%). Далі йшли: позбавлення волі строком на півроку (11,48%), штраф (6,56%), громадський суд і попередження (4,99%) і позбавлення волі строком на рік (3,28%). Вживалися й такі заходи як повна або часткова конфіскація лишків зерно-продуктів, конфіскація частини майна на суму від двох до тисячі карбованців тощо¹³⁸.

У Лубенському окрузі, наприклад, у 1928 р. народними судами за ст. 127 КК УСРР було засуджено 116 чоловік, з них заможних селян — 50, крамарів — 32, середняків — 31, бідняків — 3. Через те, що до категорії «куркулі» часто включалися фактичні середняки, можна погодитись з висновком І.Рибалки, що серед засуджених з конфіскацією майна було не менше половини середняків та бідняків¹³⁹. Подібна картина спостерігалася і в інших округах України.

З початку 1928 р. із вживанням надзвичайних заходів фактично відновлюється продрозкладка, адміністративне свавілля, пряме насильство над селянами. Звичайно, це викликало у відповідь незадоволення і протидію селянства. Мали місце підпалювання колгоспних будівель і складів, вбивства комуністів та державних службовців, знищення їхніх хат і господарств. За офіційними даними, протягом першої половини 1928 р. подібних терактів по Україні було зареєстровано 117, а з жовтня 1928 р. по серпень 1929 р. — 848¹⁴⁰.

За допомогою бруталного тиску на селян у січні-лютому 1928 р. в Україні заготовили 70 млн пудів хліба. Хлібозаготівельну кризу було подолано. Але селяни більш не довіряли ні компартії, ні радянській владі взагалі. Фактично розпочалась нова війна між державою і українським селянством. Якщо в 1927 р. Секретним відділом ГПУ було заарештовано лише 13 осіб

за належність до так званих куркульських груп, то вже за перший квартал 1928 р. арештували 270 селян. Тільки в середині січня як спекулянтів і куркулів органи держбезпеки заарештували 200 чоловік¹⁴¹.

Наприкінці 1927 р. протести селян набули рис стихійних виступів. У зведеннях ГПУ відмічалися такі факти: «...Куркулі села Благословенна Криворізьського округу організували в день десятиріччя Жовтневої революції весілля. П'яна юрба куркулів під спів «Ітернаціоналу» ходила з весіллям по селу, притягуючи до себе селян і насміхаючись, обсвистували учнів і комсомольців, які проходили повз них. Завдяки цьому задуму з весіллям свято Жовтневої революції у селі було зірвано»¹⁴².

В селі Григоріївка Конотопського району в листопаді 1927 р. на селянському сході Федір Забігайло звернувся до присутніх з промовою, мовляв, до 10-ї річниці немає жодних досягнень, партія не прислуховується до голосу селян. Цей виступ викликав схвалення селян, частина яких висловила незадоволення на адресу радянської влади. У заарештованих незабаром Ф. Забігайла і В. Маціяли було знайдено проект плану дій, статтю до газети «Радянське село» із засудженням політики компартії¹⁴³.

Іноді протести селян знаходили вияв у промонархістських чи антисемітських акціях. Наприклад, у селі Затишшя Одеського району одні селяни проголошували тости «за монархію», інші закликали до єврейського погрому. Зведення ГПУ фіксувало, що «член цієї групи відкрито звернувся до одного єврея: «Дай я тобі дам у морду в рахунок першого погрому: потім менш перепаде»¹⁴⁴.

На початку 1928 р. дії селян набули певної масштабності і цілеспрямованості. В селі Степашівка Березовського району Одеського округу після оголошення постанови Раднаркому про самооподаткування група заможних селян на чолі з Івченком і Лукашком пояснювала односельцям, що радянська влада насправді хоче «обібрати бідняків». Їм вдалося переконати селян проголосувати проти самооподаткування. ГПУ заарештувало у цій справі 9 осіб¹⁴⁵.

В селі Томашівка Білоцерківського округу були взяті під варту семеро селян (Фесенко, Новохатний та ін.), які на зборах, присвячених питанню самооподаткування, вигукували: «Радвлада грабує селян. Дайте кулемети і ми покажемо, як драти з селян шкуру. Це не влада, а банда. Досить грабувати». Подібні вигуки, наелектризувавши натовп, 17 січня ледве не призвели до побиття особи, яка проводила збори¹⁴⁶.

У травні 1928 р. В. Балицький зробив доповідь на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. В резолюції, яку було розіслано у всі окружні парткоми, від ГПУ вимагалось посилити «роботу з антирадянськими елементами на селі, які активно виступають..., застосовуючи проти них заходи репресії». Наказувалось також терміново вжити заходів «щодо посилення роботи й апарату спостереження ГПУ на селі, забезпечення

достатньої гнучкості його стосовно своєчасної інформації про всі настрої та наявну антирадянську діяльність на селі»¹⁴⁷.

Інформації надходило достатньо. Контррозвідувальний відділ повідомляв, що 8–9 травня у селі Іванівка Дніпропетровського округу на загальному сході зібралося близько 700 селян, обурених хлібозаготівлями. Вони вигукували представникам райвиконкому: «Досить нас грабувати», «Прийдете хліб забирати — вилами очі повиколоємо», а потім натовп жінок (близько 60 осіб) оточив службовців і не відпускав, вимагаючи від них письмових зобов'язань припинити вилучення хліба. ГПУ здійснила багаточисельні арешти¹⁴⁸.

У червні 1928 р. В.Балицький повідомив Л.Кагановича про спробу спільного виступу проти радянської влади миколаївських селян і робітників, обурених дефіцитом хліба. ГПУ, звичайно, вжило відповідних заходів, заарештувавши кількох чоловік¹⁴⁹.

Зауважимо, що на червневому пленумі ЦК КП(б)У розмірковували, до чого ж призведе у найближчому майбутньому оцей стихійний опір селянства владі. З трибуни пленуму лунали й тверезі промови, мовляв, «останнім часом ми хліб не купуємо, а забираємо», заклики припинити застосування надзвичайних заходів¹⁵⁰.

Та в Москві думали інакше. Охарактеризувавши на липневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б) хлібозаготівельну кризу 1927–1928 рр. як «перший в умовах непу серйозний виступ капіталістичних елементів села проти радянської політики», Сталін, користуючись традиційною революційною фразеологією, настояв на подальшому «загостренні класової боротьби» і обґрунтував необхідність «належної відсічі антирадянським силам»¹⁵¹.

У контексті загальної політики компартії місцевими властями було розроблено цілу систему методів такої «відсічі». Зокрема, передбачалося: а) позбавлення куркулів та їх сімей виборчих прав, не допускаючи їх до участі в роботі Рад, громадських організацій, кооперативних організацій та загальних зборів виборців...; б) виявлення всіх джерел прибутковості, що їх мають куркульські господарства, та оподаткування їх в експертному порядку, жорстока класова лінія у справі вирішення скарг, що подають куркульські господарства про знищення їхнього податку. Своєчасне стягнення податку та вживання примусово-репресивних заходів до неплательників податку; в) виявлення приховування земельних лишків у куркулів та передача таких до земельного фонду; г) виявлення орендної землі, яку орендують кулацькі господарства, та оподаткування її за рахунок господарств куркулів і боротьба з кабальною орендою; д) складання трудумов для батраків, що працюють в куркульських господарствах, боротьба з кабальними умовами та з порушенням трудумов; е) позбавлення прав куркульських господарств на одержання ними с(ільсько)-г(осподарського) кредиту та допомоги під час посівних кампаній; ж) позбавлення прав на одержання кредиту

за землеустрійні роботи, вживання примусових заходів для стягнення коштів за землеустрій та заборона утворення хутірської й відрубної форм господарювання; з) під час вирішення справ по земельних суперечках як сільради, так і судземкомісії дотримуються жорстко-класової лінії, внаслідок чого справи... вирішуються позитивно для бідноти; і) проведення самооподаткування лягає на заможні кола населення, в той час, коли біднота зовсім звільняється...; к) позбавлення куркульських господарств прав вступати до кооперативних організацій, сільськогосподарських об'єднань (колективи, артїлі тощо) та одержання ними в кредит складних с.г. машин; л) накладання адмінпорядком штрафів на куркульські господарства в максимальному розмірі за порушення ними обов'язкових постанов; м) позбавлення куркульських господарств лісоматеріалу на пільгових умовах та випасу худоби у державних лісах; н) оподаткування всіх об'єктів прибутковості заможних господарств...; о) під час реалізації держпозик останні розповсюджуються, головним чином, серед заможної групи господарств»¹⁵².

«Наступ на куркуля» супроводжувався примусовим виселенням, розправою над жіночими страйками-волинками, закриттям млинів, антирелігійною пропагандою. Осіб, які виявляли незадоволення, притягували до карної відповідальності. Так, у грудні 1928 р. заарештували 45-річного жителя колонії Розенталь Е. Ляутеншлегера. Йому інкримінували, зокрема, те, що під час кампанії по самооподаткуванню він заявив: «Якщо ми приймемо самооподаткування, то змушені будемо продавати хліб і голодувати». За його ініціативою селяни тоді прийняли рішення звернутися до окружного центру із проханням знизити їм податок.

Ще одного разу, під час перевиборів сільради, Ляутеншлегер виступив проти запропонованого владою списку незаможників, а в ході хлібозаготівельної кампанії після доповіді представника райвиконкому сказав: «Хліб потрібно продавати хто куди бажає, а не так, як каже нам влада, тому що, коли нас обкладали податком, не питали, кому скільки покласти, а тому не треба здавати хліб кооперації».

Колоніст відмовився також підписатися на позику для індустріалізації і вимагав організувати в колонії національну сільраду. До обвинувального висновку слідчі включили і такий вислів Ляутеншлегера: «Влада довго існувати не може, бо вона не рахується ні з чим і придушує селян непосильними податками, доки не пограбує їх...». Особлива нарада при ОГПУ СРСР вислала «злочинця» до Казахстану¹⁵³.

Уроджений колонії Петрівка Я. Гейн колись мав 90 десятин власної землі, ще 250 орендував, мав парову машину, наймав 15 батраків. У 1923 р. його засудили до 8 років ув'язнення за участь у «повстансько-петлорівській організації». Звільнившись по амністії, Гейн недовго залишався на волі. У 1928 р. йому знову інкримінували «антирадянську агітацію проти

здійснюваних радвладою заходів і кампаній, висловлювання проти податкової політики».

Після декількох місяців ув'язнення Гейна слідчі визнали, що зібраних матеріалів для його засудження все одно не вистачає. Однак висновку про те, що в'язень, як «соціально-чужий елемент, користується авторитетом серед заможних верств селян і його антирадянська агітація вельми негативно впливає на настрої селянства», цілком вистачило для засудження Гейна колегією ОГПУ СРСР до 5 років концтаборів¹⁵⁴.

Тоді ж органи ГПУ відвідували про ліквідацію «контрреволюційно-го угруповання» на чолі зі Штібером. «Штібер постійно проводив контрреволюційну агітацію на селі, — зазначалося у формулюванні звинувачення. — Завдяки його діяльності у 1927 р. було зірвано кампанію по самоопадаткуванню. У 1928 р. намагався зірвати хлібозаготівельну кампанію. Особисто жодного фунта хліба не здав у кооперацію»¹⁵⁵.

За першу половину 1928 р. тільки Секретний відділ ГПУ УСРР заарештував 373 селянина, обвинувачених у створенні антидержавних селянських груп¹⁵⁶. У звітах ГПУ з'явився навіть спеціальний розділ «Сільська контрреволюція», де містилася інформація про арешти, наприклад, «куркульсько-есерівського угруповання» в Миколаївському окрузі, антирадянських груп в селах Пашівка Конотопського округу та Бурове й Томашівка Білоцерківського округу і т.і.¹⁵⁷

Побоюючись організованих виступів селян, ГПУ намагалося ізолювати в першу чергу авторитетних людей, як, приміром, І.Т.Беляєва, жителя села Новогригорівка Миколаївського округу. У 1909 р. Беляєв був виборним до II-ої Державної думи, зазнав переслідувань з боку царського уряду, працював на миколаївському заводі. У 1927 р. він став ініціатором збору, на якому селяни прийняли рішення відправити досвідченого земляка до Харкова з проханням зняти з них сільгосподаток. До того ж Беляєв був активним прибічником створення селянських союзів¹⁵⁸.

Слід зазначити, що селянство спочатку намагалося протидіяти тиску влади законними засобами, і лише коли зневірилось, стало на шлях відкритої конфронтації.

Наприклад, у селі Киянки Чернігівського округу 17 господарств організували ТОЗ. До відведеної колективу землі увійшла частина земель заможних селян, яким замість того дали ділянки в інших місцях. Особи, чий інтерес при цьому постраждали, на зборах вирішили оскаржити таке рішення, а якщо з цього нічого не вийде, палити і вбивати членів ТОЗу.

Колишній власник цегельного заводу О.П.Мехед запропонував постраждалим написати листа на ім'я прокурора. Під заявою підписалися 90 чоловік. У відповідь 20 жовтня 1928 р. Чернігівський відділ ГПУ заарештував членів цієї «куркульської групи».

У селі Ласки Коростенського округу, зневірившись у відновленні справедливості після державно-радянського землеустрою, група селян на чолі з Семенчуком і Макаρχуком здійснила напад на канцелярію землеустрійної комісії з метою знищення документів¹⁵⁹.

Проти властей виступали не тільки заможні селяни. Коли, наприклад, у селах Жеревчі і Червона Волока відводили землю для колгоспу і проігнорували при цьому інтереси бідноти, обурені селяни — одноосібники, переважно жінки, вийшли у поле і розігнали колгоспників. Згодом було заарештовано 14 селян, в основному бідняків, а також їх депутата, який від імені 69 селян їздив із скаргою до Харкова¹⁶⁰.

Безпорадність селян штовхала їх на пошуки інших форм опору. Вистачало щонайменшого приводу, аж до самозванства, щоб згуртувати і організувати незадоволених. Досить характерним є такий випадок. У жовтні 1928 р. Уманський окружний відділ ГПУ одержав повідомлення про те, що на хуторі якогось Івана Закревського переховується людина, яка видає себе за незаконно народженого сина імператора Миколи II — «царя Михайла».

Для арешту самозванця виїхала спецгрупа ГПУ. Протягом 15 годин «цар» відстрілювався від неї з двох обрізів та карабіна і водночас намагався зробити підкоп. Коли дула зброї розпеклися і вона вийшла з ладу, «Михайло» спробував отруїтися морфієм. При обшуку в хаті співробітники ГПУ знайшли списки осіб, які надавали «цареві» матеріальну підтримку, та виявили підземний склад зброї, медикаментів, продовольства.

Заарештований виявився сектантом — мальованцем Микитою Тимофійовичем Жмурчуком. З 1917 р. він, як лікар, лікував селян, а у 1922 р., користуючись схожістю з Миколою II, оголосив себе сином царя. У Харкові Жмурчук зробив фотомонтаж знімків, на яких він був з членами царської родини, і демонстрував їх селянам. Розпочавши своє самозванство на Катеринославщині, згодом він перейшов на територію Уманського округу.

«Михайло» користувався певною популярністю у селян. Сам він на слідстві показав, що «куркулі» возили його по селах, де «царя» радісно вітали, цілували йому руки, зробили для нього золоту корону, пошили шовкову мантію, грошей зібрали стільки, що він не міг їх порахувати. Жмурчук обіцяв підняти проти рад повстання і сісти на престол, що притягувало до нього селян, які сотнями приходили подивитись на царя і віддати останні кошти на боротьбу з режимом. Отже, в ГПУ вирішили: «З огляду на те, що у справі проходить велика кількість селян, ми пропонуємо притягувати до слідства лише куркулів, мальованців, та осіб, які були скомпрометовані у минулому»¹⁶¹.

У 1927 р. Жмурчука заарештували, але йому пощастило втекти, і наступного року, користуючись зростанням селянського незадоволення, він знову активно пропагував ідею повстання. Селяни організовувалися по

селах у групи, збирали продовольство. У цій справі ГПУ заарештувало понад 30 осіб¹⁶².

Однією з форм протесту німецьких селян-колоністів проти політики влади був масовий еміграційний рух. Радянське керівництво, усвідомлюючи негативні економічні наслідки виїзду за кордон хазяйновитих німців, вживало заходів, спрямованих на обмеження еміграції.

З кінця 1926 р. було заборонено діяльність організацій, які надавали допомогу бажаючим виїхати з країни. 9 грудня того ж року ЦВК і РНК СРСР секретним циркуляром прийняли рішення відмовляти у пільгах при оформленні виїзних документів певним категоріям громадян. У лютому 1927 р. за пропозицією Наркомзема урядом було віддано розпорядження «про проведення твердої лінії у розумінні максимального скорочення» еміграції менонітів, які мали «найбільш культурні господарства на території Радянського Союзу»¹⁶³.

У 1928 р. влада перейшла до прямих репресій щодо ініціаторів виїзду. Німців, котрі відвідували з цією метою іноземні консульства, закликали інших залишити СРСР з причини неможливих умов життя, засуджували як «антирадянський елемент».

ЦК КП(б)У, визначаючи специфіку «наступу на куркуля» у німецьких колоніях, звертав увагу на зростання протидії цій політиці з боку німецького населення, що пояснювалося наявністю національних і релігійних особливостей, «засміченням радянського, кооперативного апарату, кадрів сільської інтелігенції класово-ворожими елементами з числа колишніх поміщиків, клерикалів»¹⁶⁴.

У грудні 1928 р. за директивою ЦВК СРСР, організаційний відділ ВУЦВК надіслав окружним виконкомом розпорядження під назвою «Програма практики вивчення наступу на куркуля за час від XV партз'їзду». В ній пропонувалося детально проаналізувати практичну роботу місцевих органів влади щодо заможного селянства з таких питань: хлібозаготівля, селянська позика, самообкладання, посівна кампанія, землеустрій, економічні та політичні наслідки «наступу на куркуля»¹⁶⁵.

А наслідки були очевидні. Нормальний природний процес зростання і зміцнення селянських господарств після 1927 р. припинився. У зимові місяці 1928–1929 рр. хлібозаготівельна криза повторилася, причому в більш гострих формах. Недорід у поєднанні з хлібозаготівлями призвели до погіршення продовольчої ситуації в сільських районах України¹⁶⁶.

Однак наступ влади на селянство тривав, відповідно зростав і опір. Підсумовуючи результати своєї діяльності на початок 1929 р., Київський окружний відділ ГПУ відмічав різке загострення класової боротьби в сільській місцевості. З серпня 1928 р. по січень 1929 р. було зареєстровано 97 терористичних актів, 89 випадків відкритих виступів селянства округу проти влади.

За перші три місяці 1929 р. ГПУ УСРР зареєструвало 144 селянських виступи, у квітні — липні ще 329 випадків підпалів, побиття, вбивств комуністів та активістів, у серпні — 116 виступів, у вересні — 195, жовтні — 336. Опір селян, на думку співробітників ГПУ, набрав організованого характеру¹⁶⁷.

І це не дивлячись на те, що перед цим, в останні місяці 1928 р., ГПУ завдало удару по «контрреволюційному елементу на селі». На Київщині, приміром, наприкінці року за участь або причетність до терористичних актів було заарештовано 149 чоловік, за контрреволюційну агітацію — 116, за зрив хлібозаготівель — 79. Від загальної кількості заарештованих за терор і контрреволюційну агітацію на грудень 1928 р. припадає 146 чоловік. Переважну більшість репресованих склали представники заможних верств села.

Із сільських державних установ «вчистили» 285 осіб, а для чистки сільської кооперації зібрали матеріали на 120 чоловік. Із складу сільських виборчих комітетів виключили 138 неблагонадійних. ГПУ передало до відповідних інстанцій списки на 4618 осіб, присутність яких у складі сільради була не бажаною для влади, а також списки на звільнення з роботи 217 «антирадянські настроєних» вчителів. Викликалися до ГПУ і зазнали психологічного тиску 150 селян — бідняків та середняків. Як нелояльних до режиму на облік ГПУ було поставлено 1290 громадян¹⁶⁸.

За цими списками було проведено низку операцій, в наслідок чого було «ліквідовано» 34 «контрреволюційних угруповання». Справи на заарештованих передавалися на розгляд особливої наради, де проти них висувалися стандартні обвинувачення: «Закликали селян не сплачувати податки, не здавати хліб в кооперацію; зривали кампанії хлібозаготівель, землевпорядкування; розповсюджували провокаційні чутки про неминучу війну і скору загибель радянської влади; під час виборчої кампанії 1927 р. вели агітацію проти комуністів, намагання провести своїх людей у сільради; погрожували розправами над місцевими партійними і радянськими працівниками; обговорювали методи збройної боротьби з радянською владою»¹⁶⁹.

У 1928 р. Секретний відділ ГПУ УСРР за належність до так званої сільської контрреволюції репресував 492 особи. Того ж року було засуджено понад 30 тис. «куркулів», а їхнє майно повністю або частково конфісковане і розпродане¹⁷⁰. За першу половину 1929 р. були заарештовані ще 134 «сільські контрреволюціонери», а Київський відділ ГПУ відзвітував про притягнення до кримінальної відповідальності 331 хлібороба.

Серед «викритих» фігурувало «куркульсько-есерівське угруповання» в Глухівському окрузі. Там мешканці села Хотіївка Н.І.Шаповал, Л.П.Лахметко, В.С.Мізерний та П.Ю.Лозовський під час перевиборів до сільради розгорнули агітацію під гаслом «Нова сільрада — без комуністів». У селі Щербівці Кам'янець-Подільського округу колишні чле-

ни «Союзу хліборобів-власників» (існував у 1918 р.) І.М.Лобатюк, Л.К.Лобовик, Д.Мельничук та ін. скликали селян на збори і агітували проти нового землеустрою.

За аналогічні «злочини» до в'язниці ГПУ потрапили «хлібороби-власники» хуторів Новогригорівський і Новоуспенівський, села Кочережки Дніпропетровського округу С.Ф.Колодка, В.В.Шаповал, Ф.Ф.Грунський, Т.Л.Безкоровий, Г.С.Герасименко та ін.¹⁷¹ За «систематичну антирадянську кампанію, спрямовану на зрив заходів радвлади», Особлива нарада засудила до у'язнення жителів с.Бурамка Шевченківського округу М.Д.Савченка, К.П.Щербіну, Т.Д.Гармаша, І.С.Панченка. А надзвичайна сесія Прилуцького окружного суду винесла подібні вироки селянам с. Сокиринці І.П.Вовненкові, І.І.Біленкові, І.Т.Боченкові та ін.¹⁷²

Отже, репресії продовжувалися, хоча «ворогів» майже не залишилося, оскільки, за даними ЦСУ УСРР, у 1927 р. так звані куркульські господарства становили 204,5 тис. одиниць або 4% всіх селянських господарств в Україні, а у 1929 р. — лише 73 тис. або 1,44%¹⁷³.

З літа 1929 р. було введено обов'язкові плани завдання хлібоздачі за розкладкою по кожному селу, а згодом — сомообкладання на сільських сходах по кожному господарству, яке виробляло господарську продукцію. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 3 липня 1929 р. «Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів» узаконювала репресивні заходи щодо «куркульсько-спекулянтських елементів» у вигляді адміністративних штрафів, розпродажу майна, порушування кримінальних справ тощо¹⁷⁴.

Надзвичайні заходи ставали дедалі жорстокішими і набували більшого розмаху. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 5 липня 1929 р. було ухвалено «скласти списки на куркульсько-поміщицькі господарства, що активно виступали проти наших заходів в царині хлібозаготівель, на вислання за межі України». Того ж року, за повідомленням ГПУ УСРР, з 8139 заарештованих «куркулів» було запроторено до концтаборів та вислано 11034 особи¹⁷⁵. За іншими даними протягом весни-осені 1929 р. лише в 22 округах України були обвинувачені у саботажі хлібозаготівель і віддані під суд 33 тис. селян¹⁷⁶.

У зв'язку з труднощами, які виникли у ході проведення хлібозаготівельних кампаній, керівництво країни вирішило, що найприйнятнішим засобом розв'язання хлібної проблеми має стати масове створення колгоспів і радгоспів, через які держава могла б без перешкод забирати хліб у селян. Отже, у листопаді 1929 р. пленум ЦК ВКП(б) затвердив курс на масову колективізацію сільського господарства. Партійне керівництво різко змінювало внутрішню політику держави. Принципи непу були відкинуті, з селянами почали розмовляти суто адміністративними, силовими методами. Настала доба «великого перелому» в житті українського села.

Таким чином, у 20-ті роки у взаєминах радянської держави з українським селянством можна виділити принаймні три окремі етапи.

У період переходу країни до нової економічної політики (1921–1923 рр.) селяни вели запеклу боротьбу з владою, захищаючи власні господарські інтереси. Селянство не відразу відчувало переваги непу. Цьому заважали як стихійні лиха (посуха, неврожай), так і намагання більшовиків закріпитися в українському селі і керувати ним на власний розсуд. Опір селян грабіжницькій продовольчій та ін. політиці більшовиків дістав далеко від суті явища назву «політичний бандитизм». На території України діяли десятки збройних повстанських формувань, які мали найрізноманітнішу політичну орієнтацію. У боротьбі з ними держава об'єднала сили регулярної армії, спеціальних військ, надзвичайних органів, міліції, державного і партійного апарату в єдину систему так званих воєнних або постійних нарад. Використовувалися такі репресивно-каральні методи «боротьби з бандитизмом» як заручництво, інститути десятихатників і відповідачів, введення військового стану, масові обшуки, арешти, заслання, ув'язнення в тюрмах і концтаборах, розстріли.

Не зважаючи на те, що більшовики залишились при владі, селянський опір призвів до того, що в 1921–1923 рр. 92% земельного фонду України залишались в індивідуальному володінні. Це було безсумнівним успіхом повстанства. Відбудові продуктивних сил села сприяв декрет ВУЦВК і РНК УСРР від 19 травня 1923 р. про запровадження єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі¹⁷⁷. Поступово широкого розвитку набули спеціальні види сільськогосподарської кооперації. Найважливішим показником успішної відбудови селянством сільського господарства було значне збільшення виробництва сільськогосподарської продукції¹⁷⁸.

Певна економічна стабілізація стала причиною того, що з 1923–1924 рр. селянський рух опору помітно вщухає. Селяни погодились на співіснування і співробітництво з новою владою. Політичні антирадянські виступи на селі дедалі рідшали, не маючи масової підтримки. Поразкою закінчилися й спроби ініціювати повстанський рух з-за кордону. Основну боротьбу із залишками повстанства вели спеціальні підрозділи ГПУ, основним завданням якого було спостереження за настроями селянства, своєчасне попередження незадоволення тощо.

Подібні стосунки між селянством і владою тривали, втім, лише до 1927 р. Ставка комуністичного керівництва на проведення індустріалізації за рахунок села призвела до відмови селян за безцінок продавати сільськогосподарську продукцію. Хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр. стала першою ластівкою подальшої конфронтації селян з державою. Й. Сталін пояснював продовольчу кризу неспроможністю дрібного виробництва забезпечити країну товарним хлібом, антирадянськими виступами «капіталістичних» елементів, «куркульським страйком» і «саботажем» хліборобів.

У період «наступу на куркуля», оголошеного у грудні 1927 р. XV-м з'їздом ВКП(б), ретельно готувався ґрунт для подальшого етапу ліквідації «куркульства» як «ворожого класу». Застосовувалися заходи надзвичайні (вилучення надлишків хліба), економічні (податковий тиск), юридичні (позбавлення громадянських прав), адміністративні (примусове виселення), а також кримінальні: за статтею КК УСРР селян судили за приховування і небажання продавати зерно за державними цінами. Власті закривали місцеві базари, забороняли торгувати хлібом, створювали загороджувальні загони, запроваджували прямий продуктообмін, нав'язували селянам облігації позики за хліб. В адміністративному порядку проводилися безпідставні арешти.

У відповідь селяни знову розпочинають боротьбу за свої права. Вони скорочують посівні площі, приховують продовольство, відкрито виступають проти тиску властей, використовуючи терористичні заходи і намагаючись утворити більш-менш організований збройний опір. Отже, різноманітні форми селянської боротьби проти радянської влади у 1927–1928 рр. були подібні до тих засобів, які вживали селяни-повстанці у 1920–1923 рр. Звичайно, що і влада у цьому протистоянні використовувала вже надбаний у попередні часи карально-репресивний досвід. Така політика конфронтації, розпочата компартією, призвела до того, що в 1928–1929 рр. в Україні зникло 70 тисяч індивідуальних селянських господарств¹⁷⁹.

Таким чином, наприкінці 1929 — на початку 1930 рр. почала втілюватися в життя політика суцільної колективізації, складовою якої було знищення «куркульства», тобто заможного селянства, основного виробника товарного хліба, як «класу». Ці процеси об'єктивно означали згортання непу, остаточний перехід до тоталітарних методів керування селом, що незабаром призвело до відчутної трансформації українського селянства і українського народу в цілому.

Примітки

¹ Див.: Кубанин М. Махновщина. — Л., 1927; Усков Ф. Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до непу. — К., 1950; Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). — М., 1954; Шевчук Г.М. Борьба трудящих Радянської України проти контрреволюції на півдні в 1920 р. — К., 1956; Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1923 гг.). Ч. 1. Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией. — Л., 1964; Кукушкин Ю.С. Сельские советы и классовая борьба в деревне. — М., 1968; Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 рр. — Х., 1971 та ін.

² Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921 рр.). — К., 1991; Його ж. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы

- // Україна в 1917–1921 гг. Некоторые проблемы истории. Сб. науч. трудов. — К., 1991; Ганжа О.І. Селянський рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство? // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 2. — К., 1992. — С. 30–35; Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. — К., 1993; Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. — К., 1996 та ін.
- ³ Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О. Історія України. — К., 1992. — С. 204.
 - ⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 71.
 - ⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3204, оп. 1, спр. 41, арк. 5, 6; Ганжа О.І. «При применении расстрелов бить на психику неторопливым приготовлением к жеребьевке» // Віче. — 1994. — № 1. — С. 122–123.
 - ⁶ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 3, арк. 23.
 - ⁷ Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО), ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 64.
 - ⁸ На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. Сборник документов и материалов. — К., 1971. — С. 169–175.
 - ⁹ Ф.Э.Дзержинский — председатель ВЧК-ОГПУ. — М., 1977. — С. 212.
 - ¹⁰ Коммунист (Харьков). — 1921. — 7 августа. — № 174.
 - ¹¹ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.А. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). — К., 1990. — С. 246.
 - ¹² К 5-му Всеукраинскому съезду Советов. — Харьков, 1921. — С. 18.
 - ¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 138, арк. 152, 153.
 - ¹⁴ Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації (далі — ЦА ФСБ РФ), ф. 2, оп. 1, спр. 585, арк. 201–204; ЦДАВО України, ф. 3361, оп. 1, спр. 10, арк. 10, 11.
 - ¹⁵ Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. — С. 204.
 - ¹⁶ Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 43. — С. 9.
 - ¹⁷ Турченко Ф.Г. Новітня історія України. — К., 1994. — С. 170.
 - ¹⁸ Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа. — Ч. 1. — С. 178.
 - ¹⁹ Архирейський Д.В. Український повстанець 1918–1921 рр.: за що та проти чого // 80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне. Доповіді і повідомлення на всеукраїнській науковій конференції. 14–16 листопада 1997 року. — Сімферополь, 1997. — С. 61–62.
 - ²⁰ Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні. — С. 5.
 - ²¹ На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. Сборник документов и материалов. — К., 1971. — С. 230.
 - ²² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях... — Т. 1. — С. 19.
 - ²³ ДАДО, ф. 3377, оп. 1, спр. 5, арк. 7.

- ²⁴ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ), спр. 253, арк. 12.
- ²⁵ Семенов В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922). — Харків, 1995. — С. 246.
- ²⁶ К 5-му Всеукраїнському съезду Советов. — С. 20.
- ²⁷ Див.: ДА СБУ, спр. 27292, 23181.
- ²⁸ Внутренние войска Советской республики. 1917–1922 гг. Документы и материалы. — М., 1972. — С. 239; В.И. Ленин. Биографическая хроника. — М., 1978. — Т. 9. — С. 535.
- ²⁹ Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография. М., 1986. — С. 196; Волковинский В.Н. Из истории боевой деятельности М.В. Фрунзе по ликвидации политического бандитизма на Украине // История СССР. — 1982. — № 2. — С. 126; На защите революции... — С. 198.
- ³⁰ ДАДО, ф. 3374, оп. 1, спр. 7, арк. 218.
- ³¹ На защите революции... — С. 221, 225, 228, 321.
- ³² ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 3, арк. 24, 25; ДАДО, ф. 3371, оп. 1, спр. 1, арк. 170, 171; На защите революции... — С. 201.
- ³³ Самофалов В. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства. — К., 1963. — С. 120.
- ³⁴ ДАДО, ф. 160, оп. 1, спр. 1, арк. 19; ф. 3374, оп. 1, спр. 23, арк. 19.
- ³⁵ ДА СБУ, спр. 253, арк. 9.
- ³⁶ Коммунист (Харьков). — 1921. — 11 февраля.
- ³⁷ ДА СБУ, спр. 253, арк. 38.
- ³⁸ Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції... — С. 89; Яковлева П.В. Діяльність Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом у 1921–1923 рр. // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 1991. — № 8. — С. 42–53.
- ³⁹ На защите революции... — С. 225–227.
- ⁴⁰ Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції... — С. 67, 68.
- ⁴¹ Кульчицький С.В. Між двома війнами (1921–1941)/УІЖ. — 1991. — № 8. — С. 4.
- ⁴² ДАДО, ф. 3225, оп. 1, спр. 3, арк. 12.
- ⁴³ Соловей Д. Голгофа України. Ч.1. Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. — Дрогобич, 1993. — С. 174; Голод 1921–1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 5–19.
- ⁴⁴ ДАДО, ф. 3225, оп. 1, спр. 10, арк. 17.
- ⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 3361, оп. 1, спр. 1, арк. 1–3; ДАДО, ф. 1, оп. 1, спр. 633, арк. 87; спр. 212, арк. 276; ф. 6, оп. 1, спр. 319, арк. 24; ф. 3225, оп. 1, спр. 403, арк. 1–38; ф. 3377, оп. 1, спр. 5, арк. 447, 499.
- ⁴⁶ Там само, ф. 2, оп. 2, спр. 285, арк. 12–23.
- ⁴⁷ Там само, ф. 3204, оп. 2, спр. 4а, арк. 1.
- ⁴⁸ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 42, 96.

- ⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 293, арк. 115–157.
- ⁵⁰ На защите революции... — С. 353.
- ⁵¹ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 3, арк. 1.
- ⁵² Там само, спр. 1, арк. 1.
- ⁵³ Там само, спр. 10, арк. 3; ф. 3361, оп. 1, спр. 1, арк. 160; спр. 16, арк. 161.
- ⁵⁴ ДАДО, ф. 3375, оп. 1, спр. 3, арк. 62.; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 404, арк. 1; 33 УРСР. — 1921. — № 2. — Ст. 41, 45; СУ УССР. — 1921. — Ч. II. — Ст. 45.
- ⁵⁵ Там само, ф. Р-224, оп. 1, спр. 2, арк. 19; ф. 3225, оп. 1, спр. 2, арк. 9; спр. 19, арк. 4; ф. 3377, оп. 1, спр. 2, арк. 247.
- ⁵⁶ Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО), ф. 170, оп. 1, спр. 1, арк. 13; ДАДО, ф. Р-224, оп. 1, спр. 2, арк. 11.
- ⁵⁷ ДАЗО, ф. 1113, оп. 2, спр. 2, арк. 40–44; спр. 3, арк. 44, 51.
- ⁵⁸ Съезды Советов в документах. — М., 1960. — Т. 2. — С. 115.
- ⁵⁹ Другий Всеукраїнський з'їзд незаможних селян: Стенограф. звіт. — Харків, 1922. — Ч. 5. — С. 110; Козельський Б.В. Шлях зрадництва і авантюр. — Харків, 1927. — С. 139.
- ⁶⁰ На защите революции... — С. 292.
- ⁶¹ ДАЗО, ф. 1113, оп. 2, спр. 3, арк. 73–80; ДА СБУ, спр. 437, арк. 26.
- ⁶² Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 572, 583, 587; ДАЗО, ф. 1113, оп. 2, спр. 7, арк. 206–208.
- ⁶³ ДАЗО, ф. 2, оп. 5, спр. 112, арк. 6.
- ⁶⁴ Отчет о деятельности ВУЧК за 1921 г. // Сборник отчетов ВУЦИК, СНК, наркоматов и центральных учреждений УССР за 1921 г. — Харьков, 1921. — С. 8.
- ⁶⁵ На защите революции... — С. 353.
- ⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 1.
- ⁶⁷ Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 166, арк. 16.
- ⁶⁸ ЦА ФСБ РФ, ф. 1, оп. 6, спр. 653, арк. 24.
- ⁶⁹ Там же, арк. 3.
- ⁷⁰ Семененко В.І. Історія Східної України. — С. 303, 310.
- ⁷¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1251, арк. 1–274.
- ⁷² ДА СБУ, спр. 254, арк. 65, 72, 73.
- ⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1251, арк. 1–11; ДАЗО, ф. 1113, оп. 2, спр. 7, арк. 84.
- ⁷⁴ Ченцов В., Архирейський Д. Упокорення селян // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. Вип. 2. — К., 1997. — С. 264–266.
- ⁷⁵ ДАДО, ф. 3371, оп. 1, спр. 12, арк. 7.
- ⁷⁶ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии... — С. 126.
- ⁷⁷ ДА СБУ, спр. 254, арк. 71.
- ⁷⁸ Там само, арк. 66.
- ⁷⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1251, арк. 84–114.
- ⁸⁰ Там само, спр. 1305, арк. 82.
- ⁸¹ ДА СБУ, спр. 254, арк. 67.

- ⁸² Там само, арк. 68.
- ⁸³ Там само, арк. 69.
- ⁸⁴ Там само.
- ⁸⁵ Там само, арк. 70.
- ⁸⁶ Там само.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ Там само, арк. 71.
- ⁸⁹ Там само.
- ⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 604, оп. 2, спр. 143, арк. 1–9.
- ⁹¹ ДА СБУ, спр. 254, арк. 75.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Там само, арк. 72.
- ⁹⁴ Там само.
- ⁹⁵ Там само, арк. 92; ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 466, арк. 66.
- ⁹⁶ ДА СБУ, спр. 252, арк. 72.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ Ф.Э.Дзержинский — председатель ВЧК-ОГПУ... — С. 388.
- ⁹⁹ Отчет о деятельности Рабоче-крестьянского правительства УССР за период с 1 октября 1922 г. по 10 октября 1923 г. — X., 1924. — С. 9.
- ¹⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 6, оп. 2, спр. 143, арк. 56; ф. 62, оп. 2, спр. 143, арк. 4; ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 4, спр. 221, арк. 37; Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. 564, оп. 1, спр. 230, арк. 22–29.
- ¹⁰¹ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 1, спр. 586, арк. 53.
- ¹⁰² ЦДАВО України, ф. 6, оп. 1, спр. 143, арк. 57.
- ¹⁰³ Там само, ф. 3204, оп. 2, спр. 9, арк. 2–5.
- ¹⁰⁴ Там само, арк. 4.
- ¹⁰⁵ Там само, арк. 3, 5.
- ¹⁰⁶ ДА СБУ, спр. 193, арк. 33.
- ¹⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 6, оп. 2, спр. 143, арк. 20, 42, 69, 154, 155; ф. 3204, оп. 2, спр. 9, арк. 15; ДАДО, ф. 3373, оп. 1, спр. 4, арк. 7; ДАЗО, ф. 241, оп. 1, спр. 9, арк. 53; ДАХО, ф. 564, оп. 1, спр. 125, арк. 7.
- ¹⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 9, арк. 16.
- ¹⁰⁹ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 2, спр. 529, арк. 586.
- ¹¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1799, арк. 14.
- ¹¹¹ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 2, спр. 529, арк. 587.
- ¹¹² Там же, оп. 1, спр. 586, арк. 222.
- ¹¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1799, арк. 14.
- ¹¹⁴ Там само, арк. 15.
- ¹¹⁵ ДА СБУ, спр. 420, т. 1, арк. 21.
- ¹¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1799, арк. 15.
- ¹¹⁷ Ф.Э.Дзержинский — руководитель ВЧК-ОГПУ. — М., 1967. — С. 131.

- ¹¹⁸ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 4, спр. 222, арк. 43.
- ¹¹⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 3, спр. 648, арк. 125; ДАДО, ф. 3373, оп. 1, спр. 8, арк. 29.
- ¹²⁰ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 2, спр. 529, арк. 590.
- ¹²¹ ДА СБУ, спр. 420, арк. 339.
- ¹²² ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 4, спр. 222, арк. 41.
- ¹²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2100, арк. 4–33.
- ¹²⁴ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 4, спр. 222, арк. 44.
- ¹²⁵ Там же, арк. 37.
- ¹²⁶ ДАХО, ф. 4, оп. 1, спр. 8, арк. 27.
- ¹²⁷ ДА СБУ, спр. 195, т. 2, арк. 42.
- ¹²⁸ Винниченко І. Україна 1920–1930-х: Трагічні сторінки формування східної діяспори // Розбудова держави. — 1994. — № 12. — С. 30.
- ¹²⁹ ДА СБУ, спр. 445, т. 1, арк. 24, 31, 58.
- ¹³⁰ Комуністична партія в резолюціях... — К., 1979. — Т. 3. — С. 407–408.
- ¹³¹ Чмыга А.Ф. Колхозное движение на Украине 1917–1929 гг. — М., 1974. — С. 288.
- ¹³² Голанд Ю. Что предшествовало «великому перелому» 1929 года // Политическое образование. — 1989. — № 8. — С. 76.
- ¹³³ Комуністична партія в резолюціях... — К., 1980. — Т. 4. — С. 33, 54.
- ¹³⁴ Сталін Й. Про хлібозаготівлі та перспективи розвитку Сибіру в січні 1928 р. // Твори. — Т. 11. — С. 5–6.
- ¹³⁵ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 353.
- ¹³⁶ Шагаліна Є.М. Експропріація селянських господарств в Україні 1929–1932 рр. // УІЖ. — 1992. — № 3. — С. 114.
- ¹³⁷ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 385, арк. 6.
- ¹³⁸ Там само, арк. 5.
- ¹³⁹ Рибалка І.К. Сталінщина і розселювання країни // УІЖ. — 1989. — № 10. — С. 14.
- ¹⁴⁰ История Украинской ССР. — К., 1984. — Т. 7. — С. 191.
- ¹⁴¹ ДА СБУ, спр. 370, т. 4, арк. 26; Соціалістична перебудова і розвиток сільсько-го господарства Української РСР. — К., 1964. — Т. 1. — С. 285.
- ¹⁴² ДА СБУ, спр. 370, т. 1, арк. 9.
- ¹⁴³ Там само, арк. 320, 321.
- ¹⁴⁴ Там само, арк. 181.
- ¹⁴⁵ Там само, арк. 150–151.
- ¹⁴⁶ Там само, арк. 114.
- ¹⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 337, 338.
- ¹⁴⁸ ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 6, спр. 333, т. 2, арк. 848.
- ¹⁴⁹ Золотарьов В.А., Шаповал Ю.Г. Балицький В.А.: На шляху до правди про нього // УІЖ. — 1993. — № 3. — С. 61.

- ¹⁵⁰ Даниленко В.М., Касьяков Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-і роки. — К., 1991. — С. 52.
- ¹⁵¹ Сталін Й. Твори. — Т. 11. — С. 167.
- ¹⁵² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 385, арк. 229, 230.
- ¹⁵³ ДА СБУ, спр. П-8840.
- ¹⁵⁴ Там само, спр. П-26304.
- ¹⁵⁵ Там само, ф. 16, оп. 25, спр. 166, арк. 85.
- ¹⁵⁶ Там само, ф. 3, оп. 2, спр. 3, арк. 35.
- ¹⁵⁷ Там само, оп. 1, спр. 7, арк. 34; спр. 8, арк. 30; оп. 2, спр. 3, арк. 136; ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 6, спр. 332, т. 1, арк. 132.
- ¹⁵⁸ ДА СБУ, ф. 3, оп. 2, спр. 3, арк. 106, 107.
- ¹⁵⁹ Там само, спр. 4, арк. 138.
- ¹⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 626, арк. 2–3.
- ¹⁶¹ ДА СБУ, ф. 3, оп. 1, спр. 8, арк. 77.
- ¹⁶² Там само, арк. 141–144.
- ¹⁶³ Документи внешней политики СССР. — М., 1957. — Т. 1. — С. 177; М., 1959. — Т. 3. — С. 14; М., 1960. — Т. 4. — С. 99–109; М., 1963. — Т. 8. — С. 582–627; ДА СБУ, спр. 445, арк. 6.
- ¹⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 117, арк. 136–138.
- ¹⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 385, арк. 1–3; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 51.
- ¹⁶⁶ Кульчицький С. Комунізм в Україні... — С. 354; Шаталіна Є.М. Експропріація селянських господарств... — С. 112.
- ¹⁶⁷ ДА СБУ, спр. 166, арк. 2; Васильев В. Крестьянские восстания на Украине. 1929–1930 годы // Свободная мысль. — 1992. — № 9. — С. 71.
- ¹⁶⁸ ДА СБУ, спр. 166, арк. 3.
- ¹⁶⁹ Там само, арк. 68–69.
- ¹⁷⁰ Там само, спр. 370, т. 1, арк. 82; Данилов В.П. Коллективизация сельского хозяйства в СССР // История СССР. — 1990. — № 5. — С. 15.
- ¹⁷¹ ДА СБУ, ф. 3, оп. 1, спр. 4, арк. 68; оп. 1, спр. 10, арк. 321; спр. 11, арк. 146–148; колекція друкованих видань, спр. 166, арк. 153.
- ¹⁷² Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 11, арк. 186; оп. 2, спр. 4, арк. 62.
- ¹⁷³ Сдвиги в сельском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами. Стат. сведения по сельскому хозяйству СССР за 1927–1930 гг. — М., 1931. — С. 67.
- ¹⁷⁴ Вісті ВУЦВК. — 1929. — 14 липня.
- ¹⁷⁵ Вінниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. — К., 1994. — С. 18.
- ¹⁷⁶ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (5–15 червня 1930 року): Стенограф. звіт. — Харків, 1930. — С. 262.
- ¹⁷⁷ Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О. Історія України. — С. 227.
- ¹⁷⁸ Турченко Ф.Г. Новітня історія України. — С. 192.
- ¹⁷⁹ Шаталіна Є.М. Експропріація селянських господарств... — С. 112.

*Віктор Очеретяню
(Хмельницький)*

ЗАГРАТОВАНІ КНИГИ. ВСТАНОВЛЕННЯ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ НАД ВИДАННЯМ, РОЗПОВСЮДЖЕННЯМ ТА ВИКОРИСТАННЯМ ЛІТЕРАТУРИ В УКРАЇНІ У 20–30-ті РОКИ

Встановлення щільного контролю за видавництвами, друкарнями, поліграфічними дільницями дозволило радянським владним структурам здійснювати цензуру підготовленої до друку, надрукованої та введеної до обігу літератури, яка вже від початку служила не стільки для збереження державних, економічних чи військових таємниць, як набирала все більше відверто політичного забарвлення.

Яскравий приклад цього показував В.І.Ленін. Так, ознайомившись з книгою С.Маслова «Селянське господарство», виданою Держвидавом в 1921 р., він зробив висновок, що це «наскрізь буржуазна пакостна книжечка, що одурманює мужичка показною буржуазною «вченою» брехнею. Майже 400 сторінок і нічого про радянський устрій та його політику, — про наші закони і заходи переходу до соціалізму тощо. Лише або дурень, або злісний саботажник міг пропустити цю книгу. Прошу розслідувати і назвати мені всіх відповідальних за редагування і випуск цієї книги осіб»¹.

В іншому своєму листі керуючому справами Раднаркомом РСФРР М.П.Горбунову від 5 березня 1922 р. Ленін охарактеризував виданий у Москві в 1922 р. збірник статей М.Бердяєва, Я.Букшпана, Ф.Степуна, С.Франка «Освальд Шпенглер і закат Європы» як «літературне прикриття білогвардійської організації»².

Голова Раднаркомом РСФРР радив налагодити систематичний контроль за виданою літературою, зобов'язати членів політбюро ЦК РКП(б) приділяти дві-три години на тиждень переглядові деяких видань і книг, вимагаючи письмових відгуків, а також зосередити цю роботу в органах ГПУ³.

Певним чином з'ясувати критерії відбору для видання та розповсюдження літератури дозволяє декрет Раднаркомом СРСР від 23 червня 1925 р.,

а також постанова ЦК РКП(б) про заходи впливу на книжковий ринок, схвалена в тому ж році. Відповідно до них в процесі підготовки та видання літератури рекомендувалося керуватись такими принципами:

а) у сфері художньої літератури, з питань мистецтва, театру і музики ліквідувати літературу, спрямовану проти радянського будівництва, і потік бульварщини, дозволяючи в окремих випадках ті з видань легкого жанру, які сприяють розповсюдженню радянського впливу на міщанську масу;

б) літературу з питань філософії, соціології яскраво ідеалістичного напрямку і розраховану на широку аудиторію не дозволяти, пропускаючи лише обмеженим тиражем класичну літературу і наукового характеру, якщо вони не можуть замінити собою підручник, посібники або служити для самоосвіти;

в) літературу з природознавства справді не матеріалістичного напрямку не дозволяти, пропускаючи лише обмеженим тиражем вузьконаукову і спеціально призначену для обмеженого кола осіб або корисну в практичній роботі;

г) економічну літературу антимарксистського змісту не дозволяти, пропускаючи лише обмеженим тиражем економічну літературу немарксистського напрямку та й то, коли вона має наукове чи практичне значення;

д) з дитячої та юнацької літератури дозволити до видання літературу лише ту, що сприяє комуністичному вихованню;

е) з релігійної літератури дозволити до друку лише богослужбового характеру. Застосувати це правило до всіх вірувань, сект і напрямків⁴.

Зазначимо, що визначені принципи жорсткого контролювання з боку вищого партійно-державного керівництва СРСР та УСРР завадили виходу в світ ряду оригінальних наукових та літературних праць, які були вилучені в процесі редакційно-видавничої роботи. Так, в умовах жорсткого тиску з боку владних структур довелося працювати талановитому українському письменнику М. Могілянському, творчість якого в другій половині 20-х років тричі розглядалася вищим політичним керівництвом республіки.

22 травня 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У своєю постановою різко заборонило публікацію в журналі «Червоний шлях» його оповідання «Вбивство». Окремим пунктом схваленого документа редакціям українських журналів і газет не рекомендувалося надалі публікувати літературні твори письменника⁵. Лише у 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У, зваживши на заяву М. Могілянського до редакції журналу «Червоний шлях», відмінило прийняту постанову і видало дозвіл на публікацію творів цієї непересічної постаті в українській літературі⁶.

У другій половині 20-х років незаслуженої і невиправданої критики зазнав на собі один з найактивніших діячів української повоєнної літератури М. Хвильовий. В 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У негативним чином оцінило його працю на посаді редактора журналу «Червоний шлях».

Приводом до цього стала публікація в часописі першого зошита літературного об'єднання ВАПЛІТЕ. За допущені ідейно-політичні прорахунки редакцію журналу було частково розформовано. До її нового складу увійшли В.Затонський, А.Хвиля, В.Юринець та інші. Виданий примірник «Червоного шляху» із зазначеною публікацією було конфісковано⁷.

21 січня 1928 р. вище політичне керівництво в своєму рішенні оцінило твір М.Хвильового «Вальтшнепи» як ідейно незрілий⁸. Наступна постанова політбюро ЦК КП(б)У вже не залишала для письменника ніяких надій. В ній М.Хвильовий засуджувався за протиставлення російської і української культур, начебто виражене в проголошеному ним гаслі «Геть від Москви!», а роман «Вальтшнепи» розглядався як «буржуазно-націоналістичне збочення», вияв «української куркульсько-буржуазної стихії»⁹. Наведений документ проклав письменнику шлях до загибелі.

Не входила в «прокрустове ложе» тогочасних ідеологічних вимог творчість П.Ванченка. Його оповідання «Про гніду кобилу», опубліковане в журналі «Червоний шлях», стало предметом спеціального обговорення на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 19 липня 1929 р. Всі причетні до цієї публікації отримали суворі стягнення¹⁰.

Двічі розглядалася на засіданні політбюро п'єса М.Куліша «Народний Малахій». Зокрема, на закритому засіданні вищого політичного керівництва 13 березня 1928 р. за участю Кагановича, Петровського, Чубаря, Скрипника, Медведева, Сухомліна, Шліхтера, Чувирина, Якіра, Балицького, Сербиченка було схвалено постанову такого змісту: «Доручити тов. Скрипнику внести в п'єсу всі необхідні поправки, рішуче усунувши ідеологічно невитримані і політично-шкідливі місця, допустивши після цього постановку цієї п'єси в театрі «Березіль» і лише до кінця театрального сезону. Одночасно, вважати за необхідне провести в пресі серйозну і ґрунтовну критику цієї п'єси»¹¹. Лише через рік, 16 травня 1929 р., М.О.Скрипник доповів політбюро ЦК КП(б)У про внесені поправки і можливість постановки п'єси «Народний Малахій» на суд глядачів¹².

Характерно, що постановка цієї, як й інших п'єс, в театрі «Березіль» негативним чином відобразилася на долі видатного українського режисера Леся Курбаса, який в 1933 р. був змушений залишити заснований ним колектив і переїхати працювати до Москви¹³.

Цьому передувало обговорення творчого обличчя театру на колегії НКО під головуванням заступника Наркома А.А.Хвилі. В ухвалі колегії, затвердженій постановою ЦК КП(б)У від 5 жовтня 1933 р., говорилося, що п'єси М.Куліша «Народний Малахій», «Мина Мазайло» та ін., «підкреслюють буржуазно-націоналістичну лінію «Березіля» і «не сприймаються пролетарськими масами». Режисер звинувачувався в тому, що «...працював над тим, щоб зіштовхнути театр на позицію українських націоналістів», «ігнорував соціалістичне будівництво української радянсь-

кої культури», «ізолював театр від нашої радянської соціалістичної дійсності», «показував радянську дійсність карикатурно»¹⁴.

13 грудня 1933 р. за рішенням політбюро ЦК КП(б)У було позбавлено звання народного артиста УСРР Л.Курбаса, що «проводив в театрі «Безрезіль» націоналістичну ворожу лінію і змикався з ворогами народу»¹⁵.

Жорстку позицію щодо творчого доробку окремих українських літераторів 20–30-х рр. займали обласні партійні комітети, які не просто дублювали документи, прийняті вищим політичним керівництвом республіки, а й виступали ініціаторами недопущення до друку цілого ряду поетичних, прозових, публіцистичних, драматичних творів.

Не менш суворому контролю підлягала суспільно-політична література, яка нерідко обговорювалась безпосередньо вищим політичним керівництвом безпосередньо в рукописах. Зокрема, на засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 19 листопада 1925 р. активно обговорювався рукопис книги Равича-Черкаського «Нариси з історії КП(б)У». Її автор зазнав критики за спробу прослідкувати вплив УСДРП на формування і організаційне оформлення КП(б)У¹⁶.

В 1933 р. вище політичне керівництво засудило сам факт видання брошури працівника Держплану УСРР Г.Овчарова «Микола Скрипник і радянська література», в якій, на його думку, не знайшли належного висвітлення помилки М.О.Скрипника в сфері національної політики. Політбюро ЦК КП(б)У звільнило автора праці з посади і рекомендувало ЦКК притягнути його до суворой партійної відповідальності¹⁷.

Характерно, що вже в перші роки радянської влади склалася і знайшла своє органічне продовження в наступні десятиріччя практика політичного контролю за підготовкою найбільш суспільнозначимих праць. Наприклад, вже в 1920 р. ЦК КП(б)У ініціювало підготовку популярного підручника з історії УСРР, доручивши збір матеріалів відповідним авторам¹⁸. Пізніше вище політичне керівництво знову повернулося до цього питання, доручивши 4 липня 1922 р., наркомун освіти УСРР Г.Гриньку видати підготовлений рукопис протягом двох тижнів¹⁹. Аналогічне видання за постановою ЦК КП(б)У готувалося й для шкіл²⁰.

Як політична та ідеологічна акція розглядалась партійно-державним керівництвом підготовка, розпочата з ініціативи письменника М.Горького, «Історії громадянської війни». Спрямовувати діяльність авторських колективів в належне русло мала затверджена редколегія за участю вищих посадових осіб України²¹. Остаточна редакція окремих рукописів доручалася А.А.Хвилі²².

Аналогічним чином готувалася в республіці «Історія фабрик і заводів», роботу над якою очолила редколегія у складі М.Попова, М.Чувиріна, З.Ашрафяна, І.Кулика, І.Микитенка та інших²³. Ознайомлення з окремими рукописами цієї праці, стрижнем якої стала класова боротьба проле-

таріату, засвідчує її виключну заідеологізованість, зорієнтованість на розв'язання тогочасних політичних і ідеологічних завдань²⁴.

ЦК КП(б)У постійно тримав в полі зору підготовку Української радянської енциклопедії, яка здійснювалась за постановою X з'їзду КП(б)У²⁵. Причому будь-які спроби наукових кіл підготувати зазначене видання на світовому рівні з визначенням самобутності українського народу наштовхувались на повне нерозуміння вищих партійно-державних кіл республіки, які вважали зазначене видання важливим засобом ідеологічного впливу на свідомість широких верств населення.

Виходячи з цього, політбюро ЦК КП(б)У своєю постановою від 5 червня 1933 р. дало найнегативнішу оцінку діяльності редколегії УРЕ, очолюваної М.О.Скрипником, яка нібито допустила виняткову засміченість редакторського апарату і авторського колективу і перетворила підготовку видання у «ширму для контрреволюційних елементів»²⁶. Надалі підготовка УРЕ була доручена новій редколегії у складі В.Затонського (голова), М.Кілерога, М.Попова, П.Любченка, Й.Якіра, Ю.Коцюбинського, О.Богомольця, А.Хвилі та ін. Визначалось і ідейне спрямування енциклопедії, в якій близько 40% мали займати терміни суспільних дисциплін²⁷.

Створенню образу соціалістичного Києва була підпорядкована підготовка довідника-путівника по столиці України. Не випадково в складі його редколегії домінували не стільки вчені, скільки партійні та державні діячі, керівники місцевих владних структур²⁸.

Під безпосереднім контролем вищого політичного керівництва здійснювалось також видання певного кола мемуарної літератури. Зокрема, редактором мемуарів активного діяча українського національно-визвольного руху 1917 — початку 20-х рр. Ю.Тютюнника мав виступити за його дорученням Д.З.Мануїльський²⁹. В іншому випадку внести необхідні корективи до Словника української мови Б.Д.Грінченка, запланованого до видання у 1936 р., мав А.А.Хвиля³⁰.

На негативні наслідки діяльності подібних офіційно затверджених редколегій та політредакцій звернула увагу Н.Д.Полонська-Василенко, яка зазначила, що редколегія творів Т.Г.Шевченка у складі О.Корнійчука, Ф.Редька, П.Тичини, М.Рильського, а також підпорядковані їй науковці Інституту української літератури ставили за мету звільнити тексти поета «від переключень, які внесені були українськими буржуазними націоналістами»³¹.

Твердження відомого українського історика, незважаючи на їх абсурдність, не можна вважати перебільшенням. Свідченням цього може бути постановою політбюро ЦК КП(б)У від 28 березня 1934 р., в якій ставилось завдання подати творчість українського генія з марксистських позицій, підготувати відповідні коментарі, усунути моменти, які служать культивуванню «національного обмеження та ідеалізації минулого»³².

Особливо негативно на розвиток наукових студій в досліджуваний період вплинула практика розробки вищим партійним керівництвом тез по висвітленню фундаментальних проблем суспільних і природничих наук, які мали стати своєрідним регламентом для дослідників. Так, в 1932 р., політбюро ЦК КП(б)У створило відповідну комісію у складі Косіора, Затонського, Чубаря, Скрипника, Терехова, Петровського, Шліхтера, Любченка, Строганова, Хвилі, доручивши їй вироблення тез по висвітленню історії КП(б)У³³.

Надалі своєрідним шаблоном не лише в галузі історико-партійної, а й історичної науки в цілому став створений під керівництвом Й.В.Сталіна «Короткий курс історії ВКП(б)». Назвавши цю працю найвидатнішим історичним документом світового значення, політбюро ЦК КП(б)У від 19 вересня 1938 р. зобов'язало місцеві партійні комітети розгорнути її вивчення серед комуністів, комсомольців, широких верств населення³⁴.

Відповідні регламентовані програми вироблялися також на основі зінціпованих вищим політичним керівництвом республіки диспутів, дискусій з історії України, історії матеріальної культури, історії української літератури тощо. Для дотримання офіційно вироблених концепцій, крім органів цензури, створювались різноманітні інституції. Так, у Всеукраїнській академії до 1935 р. ці функції виконувала редакційно-видавнича рада, яка не лише рекомендувала, а й слідувала за проходженням визначених до друку праць³⁵.

Подібна видавнича політика стала на перепоні до видання ряду наукових робіт ВУАН. Зокрема, Н.Д.Полонська-Василенко лише по історико-філологічному та соціально-економічному відділах нарахувала 35 заборонених до друку або знищених відразу після видання наукових праць. Серед них: т. 5 «Історично-географічного збірника» під редакцією О.С.Грушевського, «Праці Комісії для вивчення соціально-економічної історії України» під редакцією академіка Д.І.Багалія, т. 1 «Біографічного словника українських діячів», збірник «Полуднева Україна» під редакцією М.С.Грушевського та ін.³⁶

В ряді випадків органи цензури та політконтролю спецслужб вдавалися до безпрецедентних кроків, доручаючи відповідним підрозділам місцевих відділів ГПУ стежити за особами, що цікавляться політично-шкідливою або ідеологічно невитриманою літературою. Наприклад, в серпні 1925 р. по лінії ГПУ УСРР була розіслана така шифрограма: «Історія України-Руси» ідеолога українського націоналізму проф. Грушевського визнана ворожою і шкідливою для радянської влади, лженауковою історією. Питання про заборону цієї книжки зараз розглядається урядом СРСР та ГПУ в Москві. А поки пропонуємо фіксувати всіх тих, хто виявляє інтерес до згаданої книги і розповсюджує її серед населення. Інформуйте про це наших с/і * і зобов'яжіть їх посилити нагляд за такими особами»³⁷.

* Секретний інформатор.

Наскрізь заідеологізоване і заполітизоване ставлення до фундаментальних і прикладних наукових досліджень, утиски цензури не могли не викликати незадоволення цілого ряду українських вчених, вихованих на старих традиціях і принципах. Так, відомий історик церкви К. Харлампович, практично відлучений від наукової роботи за викладання в духовній академії, в листі до Н. Д. Полонської-Василенко від 25 грудня 1929 р. висловлював щире занепокоєння долею біографічного словника діячів України, відсутністю в ньому ряду важливих для висвітлення історії держави персоналій³⁸. У провідних науковців, літераторів викликало заперечення і зростання цензурних вимог, що ставилися перед результатами наукової чи творчої праці, що значною мірою затримували випуск літератури або зовсім не допускали її в обіг.

Аналізуючи систему контролю за виданнями, не можна не помітити, що вона містила кілька етапів. Спочатку перевірку органами цензури і політконтролю спецслужб проходили рукописи, гранки, виготовлені екземпляри. Надалі контрольні примірники надходили до ГПУ УСРР, Управління літконтролю Народного комісаріату освіти та для обов'язкової бібліографічної реєстрації до Української книжкової палати³⁹. Для обов'язкового розсилання примірників встановлювались виключно жорсткі терміни — 3 дні, після чого до окрлітів, друкарень застосовувалися відповідні санкції⁴⁰.

Народний комісаріат освіти своїм наказом від 3 листопада 1930 р. за підписом наркома народної освіти О. Гірчака категорично заборонив міськлігам і райлігам видавати друкарням дозвіл на випуск друкованої продукції без поштової розписки про надсилання обов'язкових примірників до літконтролю та Книжкової палати⁴¹.

Характерно, що в досліджуваній період здійснювався не лише жорсткий контроль за випуском літератури, а й регулярно проводилися вилучення різноманітної літератури з фондів бібліотек, книгарень у відповідності із складеними Управлінням літконтролю НКО переліками. Останні або ж регулярно друкувалися в бюлетені НКО, або ж в терміновому порядку розсилалися окружним, обласним відділам літературного контролю.

Певну ініціативу у проведенні цієї роботи виявляли місцеві органи літературного контролю та політконтролю ГПУ УСРР. Причому в цій справі не обходилося без курйозів. Так, Кременчуцький окрліт вилучив з обігу як політично шкідливі твори всіх літературних класиків». Кам'янець-Подільський окрліт наклав категоричне табу на книжки Маркса, Ільїна (Леніна), Іскандера (Герцена) та інші⁴².

В історичній літературі зазначається, що перше масове вилучення «політичної та ідеологічно-шкідливої» літератури з бібліотек, книжкових складів та магазинів було стихійно здійснено вперше восени 1922 р.⁴³ Однак, вже наступного року ця робота увійшла в своє організоване річи-

ще, коли розпочала свою діяльність Центральна комісія по вилученню літератури при НКО УСРР.

У відповідності з інструкцією від 20 грудня 1925 р. зазначені комісії мали очолювати керівники органів літконтролю. Проте, як довела практика, в ряді округів (наприклад, у Кременчуці) вони були повністю підпорядковані органам ГПУ. Звернувши на це увагу, голова Центральної комісії по вилученню літератури Латиський в своєму обіжнику від 13 квітня 1926 р. наголошував на необхідності укомплектування місцевих комісій кваліфікованими працівниками, які б дозволили уникати непорозумінь і недоречностей, що виникали при перегляді друкованої продукції⁴⁴. До останніх рекомендувалося включити представників окрполітосвіти та політконтролю ГПУ під головуванням інспектора окрліту. В районах функції комісій по вилученню літератури покладалися на завідуючих сільбудами, представників ЛКСМ, райпарткомів та райвиконкомів⁴⁵.

Одночасно з визначенням складу і функцій комісій доводилася на місця і спеціальна «Інструкція по вилученню шкідливої літератури з читальень, книгарень та кіосків ринку». В її преамбулі серед іншого говорилося: «Друк є могутньою зброєю впливу на людей. Буржуазія, яка стояла біля влади, добре розуміла і використала всевиховне значення друку, наповнюючи ринок колишньої Російської імперії своєю буржуазною літературою. Подавляючи всіляку ворожу пануючому класу ідеологію, з корінням вириваючи будь-яке вільне слово, буржуазія в той же час шляхом тиску вміло і неухильно насаджувала свою, вигідну для неї, ідеологію, отруюючи свідомість робітника і селянина.

За часи громадянської війни на Україні при Центральній Раді, Гетьманщині та інших контрреволюційних урядах видавалася і розповсюджувалась контр-революційна і шовіністична література, яка до цього часу ще є у багатьох книгозбірнях, а також зустрічається на нашому книжковому ринку.

Необхідно зміцнити роботу в справі перегляду усієї старої літератури, обмірковано і поважно поставитися до цієї роботи, використавши з книжкового буржуазного складу все, що може мати цінність для нас і знищить все шкідливе»⁴⁶.

В інструкції визначалася тематика книг, які підлягали безумовному вилученню. Серед них:

«1. Релігійні, що проводять релігію та пропаганду, як, наприклад: різні агітки релігійних братств, опис життя святих, різні релігійні трактати брошури з історії церкви, історії монастирів тощо...

2. Шовіністичні, що під'юджують націю на націю, та ті, що видавалися «за царської влади» різними урядовими установами, церковними та чорносотенно-патріотичними організаціями, як, наприклад, «партія монархістів», «октябристів», «Союзу російського народу», «Союзу Михаїла Архангела»,

видавництва «Крушевана», видавництва «Кашченко», «Юная Россия», «Слово», «Каспарі», «Родина», а також шовіністична література, яка видавалася при Центральній Раді, Гетьманщині та інших контрреволюційних урядах.

3. Антирадянські агітаційні брошури: кадетські, есерівські, меншовицькі, анархістські: наприклад, видавництво «Земля і Воля», «Набат» тощо.

4. Книги, які захищали окультизм, спиритизм, теологію, а також книги з хіромантії, магії, сонники та інші (як, наприклад, оповідання про з'явлення святих, появу світу духів).

5. Книги не суто наукові, а пропагуючі буржуазно-капіталістичний устрій, як, наприклад, твори Суворіна, Шульгіна, Мещерського...

6. Популярна економічна література, яка за своїм змістом суперечить завданням соціалістичного будівництва СРСР, що видавалася до Жовтневої революції, за часів Гетьманщини, Петлюрівщини та різних контрреволюційних урядів. Наприклад: Прокопович «Кооперативное движение в России». Мысль, 1917 г. ...

7. Зовсім застарілі підручники... з географії, історії та диктанти, а також застарілі правничі порадики, збірники неіснуючих тепер законів царського та тимчасового урядів.

По відділах педагогіки — книги про виховання в душі основ старого устрою, релігійність, монархізм, націоналістичний патріотизм, мілітаризм, шаноба знатностей та багатства. Книжки, що змішують науку з релігійними вигадками, міркуваннями про божу премудрість...

10. По відділу дитячої літератури — книги, які своїм змістом зворушують, ініціюють та розвивають звірині та антисоціальні почуття (пересуд, націоналізм та релігійність)»⁴⁷.

Аналізуючи наведену інструкцію, не можна не помітити розпливчастість і невизначеність викладених в ній вимог. Останнє не лише відкривало шлях до сваволі цензурних підрозділів, а й призводило до численних непорозумінь на рівні республіки і регіонів. Так, 29 січня 1930 р. комісія у справі дитячої літератури рекомендувала виключити з установ соцвиху, бібліотек, з продажу «Казки і оповідання» Кіпніса. За її ж рішенням в цьому ж місяці були заборонені повісті М.Вороного «Носоріг», О.Олеся «Ялинка», талановитий роман Г.Бічер-Стоу «Хижина дяді Тома» та інші⁴⁸. З цензурних міркувань не дійшли до читача численні твори письменника-гумориста Остапа Вишні. Так, написана ним на початку 30-х рр. «Автобіографія» була опублікована лише в 1956 р., та й то з 16 сторінок в ній залишилось лише 7⁴⁹.

Цілком очевидно, що подібні інструкції та переліки не могли бути сталими. Так, до затверджених переліків на вилучення літератури поступово включалися книги, брошури, збірники політично скомпрометованих або репресованих партійних та державних керівників, письменників, вчених. Наприклад, за постановою політбюро ЦК КП(б)У менше ніж через рік після трагічної загибелі М.Скрипника з усіх масових бібліотек,

книгарень були вилучені всі його праці. Лише окремі примірники його книг, брошур були передані в спецфонди бібліотек для використання обмеженим колом дослідників⁵⁰.

Характерно, що тотальному вилученню підлягали не лише праці репресованих, а й та література, в якій в позитивному плані згадувалися їх прізвища. Зокрема, в листі начальника Головліту РСФРР Б.Воліна секретарю ЦК ВКП(б) О.Андрєєву від 8 квітня 1937 р. говорилося: «Протягом ряду років в творах деяких письменників-комуністів та поетів-комсомольців, прозаїків згадувалися імена Троцького, Зинов'єва, Каменєва та інших. В позитивному контексті, іноді у зіставленні з іменами Леніна: А.Безименський (збірник віршів з передмовою Троцького), О.Жаров (вірш, присвячений Троцькому), Й.Уткін («Про Рудого мотеля»), Г.Нікіфоров («Біля ліхтаря»), Лебединський («Тиждень»), А.Веселий та інші. Ці ж імена в такому ж контексті наявні в творах інших письменників: С.Єсенін («Пісня про Великий похід»), В.Маяковський («Ленін» та ін.), Зазубрін (кол. троцькіст, «Два світа»), Козаков («9 крапок»), В.Інбер («Клопомор») та ін. Хоча при перевиданнях Головліт з 1931 р. ці місця вилучав, в бібліотеках до цих пір чимало старих видань (до 1931 р.) таких книг, що вільно видаються читачу». Далі в листі пропонувалося ще раз переглянути видруковану вже в радянський час літературу і вилучити ті видання, в яких містяться «небажані прізвища»⁵¹.

З цих же причин перший секретар ЦК КП(б)У М.С.Хрущов у своєму листі до Й.В.Сталіна від 16 квітня 1939 р. пропонував вилучити книгу Г.І.Петровського «Статті і промови». «На Україні, — відзначав він, — широко розповсюджений збірник тов. Г.І.Петровського «Статті і промови». Цей збірник ілюстрований знімками, на яких зняті вороги народу — Косіор, Любченко, Балицький та інші. В багатьох промовах тов. Петровського, вміщених в цьому збірнику, вихваляються вороги народу, зараз репресовані органами НКВД. Я вважаю, що цей збірник не має ніякої цінності і тому прошу дозволити вилучити його»⁵².

Резолюція на листі («За вилучення. Й.Ст[алін]. Повідомити Хрущову.») засвідчила, що пропозиція першого секретаря ЦК КП(б)У знайшла своє розуміння та підтримку в Кремлі⁵³. Вже через кілька днів, 21 квітня 1939 р., політбюро ЦК КП(б)У доручило обкомом КП(б)У та Головліту УРСР вилучити книгу Г.І.Петровського з обігу «як таку, що не має ніякої цінності та шкідливу»⁵⁴.

Підкреслимо, що вилучення літератури з бібліотек і книгарень, здійснені в 30-х роках, за своєю масштабністю не мали собі рівних у попередні роки. В процесі цієї роботи деякі бібліотеки втрачали до 60–70% книжкових фондів. Все це не могло не викликати занепокоєння навіть самих органів цензури. Так, 21 червня 1935 р. Головліт, виконуючи доручення ЦК ВКП(б), розіслав на місця наказ, в якому говорилося: «При вилученні троцькістсь-

ко-зінов'євської літератури з бібліотек фактично проводилась ніким не контрольована «чистка» бібліотек, розкрадання і псування бібліотечних фондів.

Наказую:

1. Негайно припинити загальну чистку бібліотек і суцільні вилучення з них.

2. Вилучити з бібліотек і складів контрреволюційну літературу у суворій відповідності з доданим списком»⁵⁵.

Відповідні рішення були схвалені і політбюро ЦК КП(б)У. Своєю постановою від 19 липня 1935 р. воно зобов'язало обкоми партії під особисту відповідальність других секретарів припинити огульні чистки бібліотек, користуючись лише спеціально затвердженими списками літератури⁵⁶. Додатком до цієї постанови став перелік запропонованої до вилучення літератури. Ним, зокрема, рекомендувалося, серед інших, повністю вилучити твори Б.Антоненка-Давидовича, О.Олеся, М.Олійника, В.Підмогильного, Г.Шкурупія, М.Вороного, О.Влизька, К.Гордієнка, П.Копельгородського, В.Мисака, Г.Епіка, М.Куліша, К.Котка, Г.Косинки, П.Козланюка, Г.Майфета та інших⁵⁷. Таким чином, вилучався самотній пласт української літератури, який сформувався в період національного відродження 20-х рр.

Водночас ЦК КП(б)У затвердив список письменників, твори яких належало видати в 1935–1936 рр. В цьому елітарному списку посідали імена П.Тичини, І.Микитенка, П.Панча, О.Корнійчука, І.Кириленка, А.Головка, Л.Первомайського, О.Копиленка⁵⁸.

Симптоми безсистемного вилучення літератури згодом стали предметом спеціального розгляду вищого політичного керівництва країни. Постанова ЦК ВКП(б) від 9 грудня 1937 р. констатувала наявність шкідницької практики масового вилучення книг і широкого оприлюднення списків літератури, яка підлягає вилученню⁵⁹.

У відповідності з рішеннями вищого політичного керівництва було повністю припинене вилучення книг за старими списками, призупинене знищення вже вилучених книг, звільнено ряд відповідальних працівників апаратів центральних, республіканських органів цензури тощо.

Незважаючи на те, що масові чистки бібліотек і книгарень були частково призупинені і введені в організоване русло, вони завдали непоправної шкоди бібліотечному фонду СРСР в цілому і України зокрема, призвели до втрат цілих інформаційних масивів.

Масові вилучення літератури обумовили розширення в бібліотеках т.зв. спецфондів, закритих не лише для широкого читача, а й безпосередньо для дослідників. Початок спецфондів був вперше покладений постановою Раднаркому РРФСР від 17 січня 1920 р. «Про порядок збору і використання літератури, вилученої у білогвардійців». Нею зобов'язувались Народний комісаріат закордонних справ, Реєстраційне управління Реввійськради Польового штабу, ВЧК та всі підвідомчі їй органи «направля-

ти наявну в них білогвардійську літературу, російську і закордонну, після використання для спеціальних цілей до Народного комісаріату освіти для зберігання і громадського користування у державних бібліотеках»⁶⁰.

Як довела наступна практика, вимоги зазначеного декрету додержувалися з великими труднощами. Відповідальні за цю роботу наркомати, відомства та організації не надавали йому належного значення. Зокрема, до 1 вересня 1921 р. від них надійшло лише 36 посилок з літературою. Зважаючи на це, В.І.Ленін 7 жовтня 1921 р. своїм листом звернув увагу відповідних відділів ЦК РКП(б), народних комісаріатів закордонних справ, військових справ, ВЧК, Комінтерну на неприпустимість подібного становища⁶¹. Вище партійно-державне керівництво країни після тривалої процедури визначало і список бібліотек, які постачалися відповідною літературою.

Аналогічні питання ставило в середині 20-х років і керівництво республіки. Так, 29 січня 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про розсилання білогвардійської літератури членам та кандидатам в члени політбюро ЦК КП(б)У, а також членам президії ЦК КП(б)У⁶².

15 жовтня 1926 р. ЦВК УСРР порушив перед РНК СРСР та ЦВК СРСР клопотання «Про постачання секретними виданнями Всенародної бібліотеки України в м. Києві на однакових умовах з Ленінградською публічною бібліотекою». Висновок з цього приводу належало зробити ВРНГ, народним комісаріатам фінансів, шляхів сполучення, закордонних справ, РВР СРСР та ОГПУ⁶³. Наведений факт суттєво коригує думку тих вчених, що починали відлік існування спецфондів з 1930 р.⁶⁴

Новим нормативним актом, який певною мірою регламентував діяльність спецфондів, став наказ Уповноваженого РНК СРСР по охороні військових таємниць у друці і начальника Головліту Садчикова від 25 жовтня 1938 р. Наказом передбачалося створення особливих фондів, періодичних і неперіодичних видань в центральних бібліотеках Москви, Ленінграда, союзних і автономних республік, областей, міст крайового і союзного підпорядкування, книжкових палатах союзних республік. Затверджувалися інструкція про порядок організації обліку, зберігання, користування матеріалів особливих фондів, а також перелік бібліотек, де їх планувалось організувати⁶⁵. Нововведення, встановлені інструкцією, ускладнювали доступ до спецфондів, які відтепер ставали практично недоступними навіть для вузького кола дослідників.

Таким чином, в 20–30-х рр. в Українській РСР, як і в СРСР в цілому, склалася жорстка система контролю за виданням, розповсюдженням і використанням літератури. Цей контроль здійснювався на найрізніших рівнях. Причому основним критерієм заборони публікації або вилучення окремих книг була їх відповідність тогочасним ідеологічним вимогам.

Примітки

- ¹ История советской политической цензуры. Документы и комментарии. — М.: Роспел, 1997. — С. 33–34.
- ² Ленін В.І. Лист М.П.Горбунову // Повне зібрання творів. — Т. 54. — С. 198.
- ³ Ленін В.І. Лист Ф.Е.Держинському // Повне зібр. тв. — Т. 54. — С. 265–264.
- ⁴ История советской политической цензуры. — С. 48–49.
- ⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 85, арк. 57.
- ⁶ Там само, спр. 163, арк. 70.
- ⁷ Там само, спр. 86, арк. 33.
- ⁸ Там само, спр. 142, арк. 16, 17.
- ⁹ Там само, спр. 163, арк. 70.
- ¹⁰ Там само, спр. 85, арк. 132.
- ¹¹ Там само, оп. 16, спр. 6, арк. 125.
- ¹² Там само, спр. 168, арк. 89.
- ¹³ Смолич Ю.К. Мої сучасники. — К.: Радянський письменник, 1978. — С. 189–190.
- ¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 285, арк. 123–124.
- ¹⁵ Там само, спр. 286, арк. 108.
- ¹⁶ Там само, спр. 59, арк. 53-зв., 54.
- ¹⁷ Там само, спр. 282, арк. 135.
- ¹⁸ Там само, спр. 7, арк. 62.
- ¹⁹ Там само, спр. 30, арк. 1.
- ²⁰ Там само, арк. 67.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само, спр. 376, арк. 143–144.
- ²³ Там само, спр. 341, арк. 196.
- ²⁴ Скляренко Е.М. История фабрик и заводов Украинской ССР: историография проблемы. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 14.
- ²⁵ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — К.: Политиздат Украины, 1976. — Т. 1. — С. 539.
- ²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 283, арк. 123.
- ²⁷ Там само, спр. 285, арк. 67–68.
- ²⁸ Там само, спр. 376, арк. 144.
- ²⁹ Там само, спр. 40, арк. 144–зв.
- ³⁰ Там само, спр. 409, арк. 146.
- ³¹ Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук. (Нарис історії). — К.: Наукова думка, 1993. — С. 115.
- ³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 338, арк. 164.
- ³³ Там само, спр. 235, арк. 47.
- ³⁴ Там само, спр. 446, арк. 17, 18.

- ³⁵ Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук. — С. 46.
- ³⁶ Там само. — С. 195–199.
- ³⁷ Дукельський С. ЧК на Україні. — Chalidze publications Canadian institute of Ukrainian studies. — 1989. — С. 138, 139.
- ³⁸ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 542, оп. 1, спр. 253, арк. 7.
- ³⁹ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. 785, оп. 1, спр. 1564, арк. 24.
- ⁴⁰ Там само, арк. 37.
- ⁴¹ Бюллетень НКЮ. — 1930. — № 47. — С. 729.
- ⁴² ДАЗО, ф. 785, оп. 1, спр. 1564, арк. 2.
- ⁴³ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. — К.: Либідь, 1991. — С. 176.
- ⁴⁴ ДАЗО, ф. 785, оп. 1, спр. 1564, арк. 2–3.
- ⁴⁵ Там само, арк. 7.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Там само, арк. 8–9.
- ⁴⁸ Бюллетень НКЮ. — 1930. — № 42. — С. 657.
- ⁴⁹ Вишня О. Заборонені твори. — Торонто: Basilisn Press, 1978. — С. 21.
- ⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 338, арк. 161–162.
- ⁵¹ История советской политической цензуры. — С. 476–477.
- ⁵² Там само. — С. 494.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 510, арк. 29.
- ⁵⁵ Белادي Л., Краус Т. Сталин. — М.: Политиздат, 1989. — С. 207.
- ⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 375, арк. 50–51.
- ⁵⁷ Там само, арк. 85–89.
- ⁵⁸ Там само, арк. 21.
- ⁵⁹ Декреты Советской власти. — М.: Политиздат, 1975. — Т. 7. — С. 311.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ В.И.Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917–1922). — М.: Политиздат, 1987. — С. 510.
- ⁶² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 85, арк. 9.
- ⁶³ Державний архів Російської Федерації, ф. 3316, оп. 19, спр. 36, арк. 6.
- ⁶⁴ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні... — С. 179.
- ⁶⁵ История советской политической цензуры. — С. 492–493.

Світлана Гнітько
(Київ)

«УКРАЇНСЬКИЙ ІНЖЕНЕРНИЙ ЦЕНТР» — ФІЛІАЛ «ПРОМПАРТІЇ» В УКРАЇНІ (1930–1931 рр.)

Характерною рисою репресивної політики тоталітарного режиму кінця 20 — початку 30-х років було те, що репресії охоплювали практично всі верстви суспільства, зокрема службовців державних структур, в тому числі інженерно-технічну інтелігенцію.

У червні 1928 р. закінчився судовий процес у «Шахтинській справі», а вже у другій половині 1930 р. в радянській пресі почали з'являтися офіційні повідомлення про розкриття на території СРСР нових «міцних шкідницьких організацій». Серед них виявився і «Союз інженерних організацій» або «Промислова партія» («Промпартія»). Повідомлялось, що на чолі цієї організації стоять відомі вчені, управлінці з числа «старих спеців», які займали високі посади в центральних планових і господарських установах. Їх обвинувачували у створенні мережі шкідницьких організацій майже в усіх головних наркоматах та їх місцевих органах в багатьох регіонах країни, в підготовці іноземної інтервенції з метою повалення радянської влади.

З 25 листопада по 7 грудня 1930 р. у Москві проходив показовий судовий процес над основними організаторами і керівниками «Промислової партії». Перед судом постало 8 чоловік: професор МВТУ і директор Теплотехнічного інституту Л.К.Рамзін, заступники голови секторів Держплану СРСР професор І.А.Іконников та В.О.Ларичев, голова Науково-технічної ради Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ) СРСР професор Чарновський, голова колегії Науково-дослідницького текстильного інституту професор Федотов, технічний директор Оргтекстилю ВРНГ СРСР Куприянов, завідуючий одним з відділів ВРНГ В.І.Очкін та інженер К.В.Ситнін. Підсудні повністю визнали всі обвинувачення, що були висунуті проти них.

За рішенням Спеціальної судової присутності 5 чоловік було засуджено до вищої міри соціального захисту — розстрілу. Проте Президія ЦВК СРСР замінила вищу міру на 10 років позбавлення волі та 5 років поразки у правах. Інші підсудні отримали менші терміни ув'язнення. Обвинувачені представляли лише верхівку піраміди, що складалася із сотен заарештованих. В Обвинувальному висновку у справі «Промпартії» називалася кількість членів цієї «шкідницької організації» — 2 тис. чоловік¹.

Майже водночас з арештами у Москві почалися арешти і в Україні. У листопаді 1930 р. Економічне управління ГПУ УСРР констатувало розкриття «Українського Інженерного Центру» (УІЦ) — організації, яка начебто об'єднувала і керувала шкідницькою та диверсійною роботою в усіх основних і найбільш важливих галузях промисловості України. Слідство заявило, що УІЦ був тісно пов'язаний з ЦК «Промпартії», діяв за його директивами та вказівками, фактично виступав філіалом «Промпартії» в Україні.

Згідно з версією співробітників ГПУ до 1926 р. в багатьох галузях промисловості і планових органах УСРР склалися контрреволюційні організації, до складу яких входили «старі спеціалісти»: інженери, економісти, управлінці. Протягом 1927–1928 рр. ці організації почали групуватися навколо чотирьох центрів: Всеукраїнської Асоціації інженерів (ВУКАІ), Держплану УСРР, Харківського технологічного інституту (ХТІ) та Теплотехнічного бюро ВРНГ УСРР.

Проте на той час ще не існувало чіткої структури організації. Лише у другій половині 1928 р. починає формуватися, фактично об'єднувати, координувати та керувати розгалуженими контрреволюційними антирадянськими організаціями в Україні єдиний центр — «Український Інженерний Центр»².

Центральне місце в створенні УІЦ відіграло товариство ВУКАІ, що існувало у Харкові та об'єднувало найбільш кваліфікованих спеціалістів старої, дореволюційної генерації. Саме президії ВУКАІ відводилась роль організатора УІЦ. Навколо Держплану групувалися в основному інженери вищих клів: головні інженери, технічні директори трестів та великих підприємств. Тут, за версією ГПУ, в 1926 р. створюється контрреволюційна група на чолі з завідуючим промисловою секцією інженером Харчуларі. ХТІ об'єднав, за термінологією слідчих, «інженерів-середняків та вище середняків». Це були виробничники, викладачі та професори вищих технічних учбових закладів України. Технологічне бюро ВРНГ проводило роботу серед більш широких верств інженерства.

Отже, за задумом ГПУ, навколо УІЦ групувалися представники абсолютно всіх верств інженерно-технічної інтелігенції.

Важливою метою виявлення «шкідників» було бажання його організаторів насадити в країні атмосферу загальної недовіри та підозрливості, створити таку ситуацію, коли в свідомості рядових членів ВКП(б) та ши-

роких верств населення все більше закріплювалася б ідея про необхідність згортання навіть тієї урізаної демократії, що існувала ще з часів непу. Необхідно було підтвердити тезу Й.В.Сталіна, висунуту ним на пленумі ЦК ВКП(б) у червні 1928 р., відразу після судового процесу над «шахтинцями», про загострення класової боротьби. Для цього необхідно було довести глобальність та всеохоплення шкідництва.

Саме тому ідея об'єднання всіх існуючих шкідницьких організацій в єдиний центр, за задумом ГПУ, повинна була виходити з Москви, безпосередньо від професора Рамзіна та його найближчого оточення із Тепло-технічного інституту. Безглуздість цього зв'язку підмітив один із обвинувачених — помічник директора Харківського машинобудівного інституту, консультант тресту «Донбасток» С.М.Семихатов. За його словами, у попередні роки представники московських теплотехнічних кіл (на чолі яких стояв Рамзін) зневажливо ставились до своїх українських колег, намагаючись дискредитувати їх в галузі енергетики. Мабуть, мова йшла про суперництво між різними науковими школами та напрямками досліджень. На слідстві Семихатов засвідчив, що йому здалося дивним зміна «тактики» Рамзіна, його спроби припинити непорозуміння серед спеціалістів, більше того — організувати їх та підпорядкувати Москві³.

З Москви, згідно з Обвинувальним заключенням, надходили не лише прямі вказівки, а й грошові кошти на фінансування контрреволюційної роботи. Чіткий облік надходжених коштів не вівся, розписок в отриманні грошей ніхто не давав і не вимагав. Загальну суму слідчі підраховали, виходячи із «свідчень» заарештованих. Вона становила приблизно 300–350 тис. карбованців.

Про всеохоплення шкідництва повинен був свідчити і зв'язок обвинувачених з професорами Кондратюком і Чайновим, відомими московськими економістами, яких ГПУ вважало причетними до т.з. «Трудової селянської партії».

Проте найбільше вражає схема розгалуженості «шкідницьких» організацій в Україні. Відповідно до неї «Український Інженерний Центр» встановив зв'язок та контактував з контрреволюційними організаціями в найбільш важливих галузях промисловості України.

В енергетичній промисловості (теплотехніка, електробудівництво, електротехніка) до цієї системи начебто входили «Донбасток» з десятима електростанціями, Інститут промислової енергетики, Миколаївський електроцентр, трест «Котлотурбіна», а загалом близько 120 підприємств та установ; в металургійній галузі — Інститут металів, 8 будівних трестів, трести «Гіпромез» та «Сталь», 13 великих металургійних заводів; у вугільній промисловості — всі шахтоуправління трестів «Шахтобуд», «Вуглесбуд», «Вугілля»; у силікатній — Інститут силікатів та Укрсилікаттрест, до складу якого входили Часов-Ярська група заводів, Краматорський та Красного-

рівський заводи, завод «Пушка» та Пантелеймоновський динамітний завод; у машинобудівній — усі заводи трестів ЮМТ (Південний машинобудівний трест), Південкотлобюро, УТСМ, Укрмето; у хімічній — усі установи та заводи трестів Хімсбуд та Хімтрест; у коксобензолній — 7 коксових відділів тресту «Сталь», трести Коксобуд та Коксобензол (14 заводів); у військовій — Штерівський динамітний завод⁴.

До системи УІЦ, за тією ж схемою, входили три т.зв. «бойові групи» — група Іваницького, група Чуніхіна та група Донтопу (керівник — М.М.Радович)⁵. У безпосередній залежності від Москви знаходились Київський, Дніпропетровський та Одеський філіали Промпартії. З Українським Центром вони лише координували свою діяльність. Отже, складається враження, що викриття УІЦ було заздалегідь спланованою, чітко продуманою акцією.

Керівний склад УІЦ будувався за принципом представництва від галузевих «контрреволюційних шкідницьких організацій» в особі їх керівників. Так, Вищу Раду Народного Господарства УСРР представляли Земельс, Тамарин; важке машинобудування — Георгієвський, Цветков; середнє машинобудування — Сікора, Готов; енергетику — Бураков, Матвєєв, хімічну промисловість — Волькенау та ін.

Масштаби «контрреволюційних організацій інженерства» у промисловості України повинні були вразити навіть найбільших скептиків. Почалася не просто боротьба з контрреволюцією, почалося винищення спеціалістів старої генерації як суспільної верстви населення. За даними ГПУ, у справі УІЦ і українських філіалів «Промпартії» в різних містах України було заарештовано 750 осіб. Але цілком можливо, цифра була набагато більшою. Зокрема, канадський дослідник українського походження К.Конonenко, який в 1930 р. перебував у Харківській в'язниці, вважає: «Тоді були разом заарештовані всі головні інженери великих заводів, професори вищих технічних шкіл, керівники найбільших цехів... Це було повне технічне обезглавлення української промисловості»⁶.

Не всі «галузеві керівники», тим більше «рядові члени», проходили по процесу «Українського Інженерного Центру». Було заведено додатково слідчі справи по галузях промисловості, окремих трестах, підприємствах. Цим пояснюється той факт, що спеціалісти, які були заарештовані за причетність до діяльності УІЦ, проходили за іншими справами, хоча прізвища їх фігурували в основній справі.

За основною справою проходили 23 особи, які представляли в основному енергетичну галузь. Більшість з них були непролетарського походження віком від 40 до 60 років, тобто професійно і духовно склалися ще до революції. Це були:

Литвинов П.П. — начальник техніко-виробничого управління ЮМТ, начальник виробничого управління Гірничозаводського тресту (до ре-

- волюції царський уряд нагородив його двома орденами — Станіслава та Анни);
- Стюнкель Б.Е.* — до революції був власником великої технологічної контори в Москві, після революції — член правління Акціонерного Товариства «Тепло і сила», заступник голови Комітету по електрифікації Донбасу, член правління та технічний директор тресту «Донбасток», член президії ВАРНІТСО;
- Кузнєцов О.М.* — син власника заводу, на момент арешту — завідуючий секцією енергетики та член правління Президії Держплану УСРР;
- Львов Г.Д.* — колишній член РСДРП (меншовиків), завідуючий енергетичним бюро тресту «Донвугілля»;
- Бураков Г.Ф.* — колишній статський радник, директор власного реального училища, після революції — професор ХТІ, голова науково-технічної секції енергетики ВРНГ УСРР, консультант деяких трестів;
- Крушель С.Г.* — колишній член РСДРП(м), після революції очолював науково-технічну секцію металопромисловості ВРНГ УСРР;
- Матвєєв А.Л.* — на момент арешту виконував обов'язки директора Харківського відділення ВЕО, викладав у ХТІ;
- Целібєєв С.М.* — заступник завідуючого промсекцією Держплану УСРР;
- Георгієвський Б.П.* — завідуючий технічним управлінням і член правління ЮМТ, начальник техніко-виробничого управління Машинооб'єднання;
- Іваницький М.М.* — завідуючий проектним відділом тресту «Котлотурбіна»;
- Філіпов І.Є.* — інженер цього ж тресту та представник концесійної фірми «Каблица» в Україні;
- Капеллер В.О.* — колишній дворянин, очолював будівництво Штерівської електростанції, водночас виконував обов'язки заступника голови Комітету по електрозабезпеченню Донбасу, член правління і завідуючий відділом Енергобуду, член президії ВУКАІ;
- Фюнер М.І.* — технічний директор Таганрозького котельного заводу та начальник бюро тресту «Котлотурбіна»;
- Ігнатченко О.А.* — заступник М.І.Фюнера на обох посадах;
- Семіхатов С.М.* — професор ХТІ, управляючий Всеукраїнським відділенням тресту «Тепло і сила», консультант трестів «Донвугілля» та «Донбасток»;
- Гадяєв В.Т.* — заступник голови енергобюро ВРНГ УСРР;
- Тур М.М.* — секретар райбюро інженерно-технічної секції металістів;
- Крушель С.Є.* — інженер електростанцій Штерівської та «Донсоди»;
- Берлін С.М.* — викладач ХТІ та консультант трестів «Донвугілля» та «Донбасток»;
- Цвєтков В.Т.* — головний інженер Харківського паровозобудівного заводу, викладач ХТІ;

Виноградов Г.Т. — інженер на декількох електростанціях одночасно, начальник управління капітальних робіт тресту «Донбасток»;

Мартинов С.О. — професор ХТІ, директор Інституту променергетики;

Чуніхін В.В. — інженер-конструктор тресту «Південкотлобюро».

Згідно з обвинувальним висновком, учасники «Українського Інженерного Центру» ставили за мету повалення Радянської влади, але на запитання яким чином вони намагалися це зробити слідство не дало конкретної відповіді. Висувалось декілька припущень: шляхом еволюції та переродження Радянського ладу; здійсненням державного перевороту внутрішніми силами в країні або за підтримкою зовнішньої інтервенції.

Дані щодо початку «вірогідної інтервенції» відображали бачення керівництвом країни міжнародного становища СРСР і були дуже суперечливими: називалися різні роки — від 1927 до 1931. Такі дати не були випадковими, адже з другої половини 20-х років в СРСР розгорнулася велика пропагандистська кампанія щодо можливого нападу на Радянський Союз капіталістичних країн. 1927-й рік розглядався як час, коли небезпека збройної інтервенції проти СРСР дійшла апогею.

Проте інтервенції не сталося ні в 1927, ні в 1928, ні в наступні роки. У 1930 р. країна знову була переповнена тривожними чутками про воєнну агресію. Не було (та і не могло бути) серед свідчень заарештованих і єдності щодо країн, які начебто візьмуть участь в інтервенції. Одні називали Францію як організатора і Польщу та Румунію як безпосередніх виконавців цього плану; інші вважали, що застрільником виступатиме Англія як країна, що найбільш агресивно ставилася до СРСР⁷.

Приводом такого твердження став розрив у 1927 р. дипломатичних стосунків з Великобританією. Як компенсацію за допомогу країнам, що візьмуть участь в інтервенції, передбачалося, крім оплати прямих витрат, передати концесії в різних галузях державного господарства і навіть «територіальні ресурси», які саме — ніхто не міг назвати. (Вперше ідея компенсації колишнім власникам націоналізованого в СРСР майна шляхом передачі їм у концесії цих підприємств була висунута радянським урядом у 1924 р. під час переговорів з урядом Великобританії про надання Радянському Союзу довгострокової позики).

Що стосується тактики діяльності організації, то і тут слідство не дало конкретної відповіді, називалися всі відомі на той час «прояви» контрреволюційної діяльності в промисловості. Вважалося, що на різних етапах існування організації змінювалася її тактика. Спочатку мова йшла про штучне затримання розвитку економіки, пізніше — про застосування шкідливих методів у плануванні з метою створення диспропорцій в розвитку взаємопов'язаних галузей, що призводило до економічних криз, зривів, зниження продуктивності праці, нераціонального капітального будівництва тощо.

Називалися всі дійсні недоліки тогочасного розвитку економіки, але замість того, щоб шукати справжні причини їх існування, в усьому винними зробили представників інженерно-технічної інтелігенції. Виступаючи на нараді інженерів і техніків-комуністів в Комуністичній Академії в листопаді 1930 р., Г.Кржижанівський зазначав: «Если бы мы читали подобного рода сообщения (про недоліки в енергетичному господарстві Донбасу. — *Авт.*), не зная нынешних вредительских действий, то пожалуй пришли бы к выводу, что перед нами обычная характеристика наших неполадок, нашей расхлябаности... Однако, вчитываясь в показания наших вредителей, мы видим, что перед нами ... определенные достижения наших классовых врагов»⁸.

Заарештовані ж спеціалісти на слідстві ставили під сумнів саму ідею шкідництва з боку інженерів і техніків. «Я як технік повинен сказати про моє особисте переконання, що технік за покликком не може заподіяти шкоди справі свого життя. В цьому розуміння процеси про шкідництво в технічній галузі виявляють спонукання людей, мені особисто незрозумілі і по суті своїй безглузді, так як вони не можуть зупинити розвиток техніки, як він позначився не лише у нас, а й за кордоном, особливо в електрогосподарстві, що перестало стояти на базі приватного капіталу, а перейшло майже скрізь до державної влади», — заявив на допиті В.О.Капеллер⁹.

Ще більше вражає «пояснення» підслідного, чому члени організації, які начебто ставили за мету зруйнування економіки шляхом шкідництва, нічого в цьому напрямку не робили. «Питання індивідуального безпосереднього шкідництва були відкинуті з тактики діяльності агентів Промпартії на виробництві. Шкідництво обрало дуже тонку форму, що приховувалась за зовнішньою правильністю та змістовністю заходів»¹⁰. Отже, шкідництва навіть ніхто не помічав.

На думку слідчих, УЩ не обмежувався лише шкідницькою діяльністю, а й застосовував більш «активні» методи боротьби. Йшлося про підготовку та здійснення диверсійних актів на підприємствах, створення бойових дружин для скоєння терористичних актів проти членів уряду (зокрема, слідчі допитували про підготовку замаху на Й.Сталіна під час роботи XVI з'їзду ВКП(б)), організацію шпигунства тощо. Виконання диверсій та терактів було «покладено» на т.зв. «бойові групи». За «даними» слідства, лише бойова група Донтопу «нараховувала 210 членів» і «сформувала на різних підприємствах 97 диверсійних осередків»¹¹.

Що стосується диверсійних актів, то наприкінці 20-х років на виробництві, особливо у вугільній та металургійній промисловості, почастішали аварії та нещасні випадки. Дійсними причинами цього були знешеність обладнання, недотримання правил техніки безпеки (особливо робітниками, що недавно прийшли на виробництво), порушення техно-

логічного процесу, коли найголовнішим гаслом на виробництві стало «План за будь-яку ціну!». Проте існували і справжні диверсії.

Зокрема, про це нещодавно заявив консультант прес-служби зовнішньої розвідки Російської Федерації полковник Карпов в інтерв'ю журналу «Новая и новейшая история». При цьому він посилався на мемуари Дж.Хілла «Моє шпигунське життя», в яких той заявив про існування на підприємствах СРСР агентів-диверсантів¹².

Отже, можливо, підстави для звинувачення когось у причетності до скоєння таких злочинів як диверсії, у органів ГПУ і були. Проте їх необхідно було довести. Слідство ж не ускладнювало своєї роботи пошуком доказів, не враховувало специфіку енергетичного господарства, коли невеликі зіпсування механізмів не мали б серйозних наслідків, а такі uszkodження, які б призвели до аварій — неможливо було зробити непомітно.

«Зіпсувати котел неможливо, виходячи з його конструкції, — заявив на допиті С.М.Семихатов. — Товсте котельне залізо, заклепки, все обмуровано цеглою та недоступне для впливу, а зовнішні його частини або легко знімаються, або по роду конструкції взагалі не можуть бути uszkodжені. Внаслідок вибуху одного котла, як правило, вибухає вся система встановлених котлів. Це явище супроводжується неймовірними руйнуваннями, які виключають будь-яку можливість його відбудови»¹³.

Тому сьогодні дуже важко з'ясувати, чим же насправді була та чи інша виробнича аварія: збігом обставин чи диверсією? Слідчі ж матеріали даної справи не містять в собі будь-яких доказів скоєння злочинів.

Звинувачення в організації терористичних актів проти членів уряду здаються взагалі безглуздими, особливо якщо врахувати атмосферу підозрливості, що існувала в суспільстві в ті часи та систему охорони перших осіб в країні.

Складнішою була ситуація зі шпигунством. Всі звинувачення у причетності до шпигунської діяльності в даній справі представлялися у відповідності з Циркуляром ГПУ № 16/ЕКУ (про економічне шпигунство) від 25 січня 1929 р. В слідчих документах зазначалось, що окремі представники «буржуазної інтелігенції» (називалися прізвища) займалися «збором матеріалів і складанням зведених обзорів стану промисловості України» з метою передачі їх в іноземні консульства або безпосередньо представникам іноземних фірм, колишнім акціонерам підприємств. Передача матеріалів здійснювалася під час закордонних відряджень спеціалістів чи під час їх зустрічей з представниками фірм, які перебували у відрядженні в СРСР.

Факти передачі таємної інформації з СРСР іноземним зарубіжним центрам російської контрреволюції та іноземним фірмам, в тому числі і від «спецов», дійсно існували¹⁴. Сьогодні важко визначити масштаби збитків, що завдавав витік службової інформації за кордон економічним і політичним інтересам держави. Проте в слідчих матеріалах справи

відсутні конкретні докази у скоєнні підслідними даного злочину, і тому немає ніяких підстав вважати їх винними.

Аналіз слідчих матеріалів показує, що в основу обвинувачення при-тягнутих у справі УІЦ було покладено власноручно викладені ними свідчення про контрреволюційну діяльність, яку вони начебто вели.

Підготовлена таким чином справа була дуже схожа на «Шахтинську», в основу якої також було покладено самообмови заарештованих. Нові методи ведення справ відрізнялись від традиційної судової практики. В основу звинувачення було покладено не речові докази (в матеріалах справи відсутні будь-які програмні документи, списки членів організації, листування, фінансові документи тощо), а розроблену слідчими систему «оговоров» (наклепів), засновником якої став державний звинувач по «Шахтинській справі» М.В.Криленко.

Теорія «цариці доказів» (тобто визнання обвинуваченими своєї провини) вже панувала в судовій практиці в період процесів над «Промпартією», «Союзним бюро меншовиків». Вона була визначальною і у справах українського інженерства. Більше того, деякі аспекти обвинувачення будувалися не стільки на зізнаннях заарештованих у скоєних злочинах, скільки на визнанні намірів у скоєнні злочинів. Тобто обвинувачували не за те, що скоїли, а за те, що намагалися скоїти.

Вражає абсурдність звинувачень проти окремих в'язнів. Наприклад, слідство намагалось довести, що восени 1929 р. в Москві професор Рамзін вів переговори з Семихатовим щодо підпорядкування Українського Центру ЦК «Промпартії». Проте Семихатов з осені 1929 р. по літо 1930 р. перебував у науковому відрядженні у Німеччині та Франції (ця поїздка була премією за його наукову роботу в галузі теплотехніки). Коли на очній ставці з Рамзіним Семихатов заявив про неможливість цієї зустрічі, слідчий перервав очну ставку і заявив, що «якщо і не було таких розмов, то вони могли б бути» і слідство «зможе домогтися потрібних зізнань»¹⁵.

Яким чином слідчі добивалися цих зізнань, можна довідатись із заяв колишніх в'язнів, що були зроблені ними під час перегляду їх справ у 1959–1960 рр.: «Допити проводилися вночі, були тривалими. Два рази допитували протягом двох діб без перерви, слідчі погрожували зброєю і розстрілом. Слідчий докладно розповідав мені про місце розстрілів. Вночі визивали з камери з речами і тим самим залякували мене, що готується розстріл. Погрожували розправитися з сім'єю...». «Оскільки я не мав ніякого уявлення про Промпартію, слідчий давав мені газети, в яких було опубліковано процес Рамзіна». «Протягом двох діб я просидів посеред кімнати на лаві без спинки. Спати мені в цей час не дозволяли. До мене було приставлено спеціального бійця з охорони, який слідував за тим, щоб у мене не були заплющені очі... Я хворів астмою і під час приступів слідчий не давав мені води. Бійцю він наказав дати мені води лише після

визнання себе винним. Так, знаходячись у стані, близькому до непритомності, я під диктовку слідчого написав заяву, де признав свою діяльність шкідливою для енергозабезпечення Донбасу»¹⁶.

Характерними в цьому контексті є протоколи допитів Капеллера Вільгельма Олександровича. Його було заарештовано у Москві 29 вересня 1930 р., а 7 жовтня справу передано до Економуправління ГПУ УСРР. На допиті 27 жовтня 1930 р. Капеллер заявив, що «до ніякої шкідницької організації не належав і ні в яких шкідницьких заходах участі не приймав; про існування такої організації не знав, в діях своїх співробітників і в діях представників Донвугілля, Південсталі, Хімвугілля, ВРНГ УСРР», які разом з ним працювали у комітеті по об'єднанню енергетичного господарства Донбасу, він не може «виявити щось схожого на вибух енергозабезпечення Донбасу».

В його свідченнях 14 листопада читаємо: «Я під час слідства зрозумів, що в моїх діях по відношенню до Радянської влади була роздвоєність, яка з 1927 року складала сутність мого ставлення до справи. І коли з боку слідчої частини була поставлена категорична вимога мого визнання приналежності до шкідницької організації і це загрожувало мені і моїй родині певними репресіями, я змушений був переглянути свою роботу і знайти всі ті моменти в ній, які з точки зору абсолютної лояльності у мене самого могли залишити щонайменші сумніви. В усіх цих випадках я ці свої дії розцінив шкідливими і вирішив у цьому зізнатися».

22 листопада 1930 р. він визнає своє «формальне» входження до «шкідницької організації». В заяві, написаній ним 9 грудня, зазначається, що «зробив зізнання, виходячи з Ваших (слідчих. — *Авт.*) міркувань про нелогічність шкідницьких дій поодинці і Вашої обіцянки визволити мою дружину з-під арешту лише в разі мого зізнання. ...Я прийняв на себе тим самим відповідальність за програму і дії організації, до якої я не належав».

12 грудня він підтвердив проведення ним особисто шкідницької роботи, але відмовляється від участі в роботі організації. А вже 14 грудня на допиті дав такі свідчення: «Щодо питання шкідницької організації, членом якої я був, маю сказати ось що...»

На допитах 11, 13, 26 січня і 5 лютого 1931 р. Капеллер вже досить детально розповів про структуру організації, назвав прізвища, об'єкти шкідництва і навіть розповів про план диверсій, розрахований на допомогу інтервентам¹⁷. Не важко собі уявити, яким способом слідчі добивалися цих зізнань.

Проте Крушель С.Є., Виноградов Г.Т., Кузнецов О.М. винними себе, не дивлячись на всі хитрощі слідчих, так і не визнали.

На відміну від московської «Промпартії» справа «Українського Інженерного Центру», філіалу «Промпартії», розглядалася в позасудовому порядку — трійкою при Колегії ГПУ УСРР. 23 березня 1931 р. трійка винесла

вирок: Буракова Г.Ф., Виноградова Г.Т., Георгієвського Б.П., Іваницького М.М., Капеллера В.О., Крушеля Є.Г., Семихатова С.М., Стюнкеля Б.Е., Цветкова В.Т., Целебєєва С.М. — засудити до вищої міри покарання — розстрілу із заміною ув'язненням в концтаборах на 10 років; Чуніхіна В.В. — розстріляти (відмітки про виконання вироку у справі немає).

Інші отримали різні терміни ув'язнення у концентраційних таборах: Берлін С.М., Гадяєв В.Т., Крушель С.Є. — 5 років; Ігнатченко О.А., Філіпов І.Є., Матвєєв А.Л. — 8 років; Кузнецов О.М. — 5 років із заміною висланням на 5 років до Казахстану; Литвинов П.П., Львов Г.Д., Мартинов С.О., Фюнер М.І. — 10 років; Тур М.М. — 3 роки.

Через декілька місяців, 1 серпня 1931 р., «трійка» переглянула справи деякого, скоротивши термін ув'язнення. Молода технічна інтелігенція, що була підготовлена за роки радянської влади, ще не мала ні потрібного досвіду роботи, ні необхідних знань, щоб стати дійсними «командармами» промисловості. Отже, інженери старої генерації були ще потрібні владі, але не як самостійно мислячі знавці ринкової економіки, а лише як слухняні працівники розумової праці. Саме тому більшість з них не було відправлено до концтаборів. Скомпрометовані, вони використовувались в Особливих конструкторських бюро (ОКБ) Економуправління ГПУ у Харкові та Москві.

Їх долі склалися по-різному. Після звільнення у 1931 р. померли С.О.Мартинов, Г.Ф.Бураков, В.Т.Цветков і А.Л.Матвєєв. С.М.Семихатов залишився працювати у Москві на посаді головного інженера ОКБ № 8. У 1944 р. його було нагороджено орденом «Трудового Червоного Прапора», у 1945 р. він захистив докторську дисертацію і вступив до лав ВКП(б), а у 1948 р. він став лауреатом Сталінської премії¹⁸.

О.М.Кузнецов після відбуття терміну ув'язнення переїхав до м. Усть-Каменогорська, де працював в Управлінні «Алтайцветметзолота»¹⁹. П.П.Литвинов працював у Луганську на Паровозобудівному заводі. М.М.Тур відбував термін ув'язнення у Новосибірському табірному пункті Сибірських виправно-трудова таборів. Після визволення у 1933 р. працював у Харкові, Слов'янську, Полтаві²⁰.

В слідчих матеріалах УЦ зберіглася справа-формуляр на Крушеля Є.Г., одного з «керівників» організації. Вона була заведена з метою вирішення питання щодо його подальшого використання і представляє собою підбір агентурних даних на Крушеля під час його перебування в ОКБ. Ці матеріали дуже яскраво передають особистість ув'язненого.

Це був один із найдосвідченіших спеціалістів машинобудування, який користувався повагою колег і мав широкі зв'язки в інженерних колах (являвся членом Товариства німецьких інженерів). Колишні колеги до нього зверталися за порадами, з проханнями, подяками: «Ви бачите у співробітнику не лише знаряддя, а й людину... Це найцінніша умова для того, щоб робота стала задоволенням, а не торгурою»²¹.

Не дивлячись на похилий вік (народився в 1874 р.), Крушель залишався досить жвавою та енергійною людиною. До арешту дуже багато працював. Поряд з основною роботою консультував проекти нового будівництва (ливарний цех Київського заводу «Більшовик», Ніжинський обозний завод). Один з агентів назвав його за це «жадним до грошей». Проте таке уявлення про нього змінюється після знайомства з листуванням його дружини зі знайомими, що перебували в еміграції у Франції. З листів дізнаємося, що його дружина допомагала грошима родичам, знайомим, що залишилися у Росії і не мали стабільного заробітку. Відправляла вона гроші і за кордон, матеріально та морально підтримуючи знайомих, що перебували у скрутному становищі. Багато коштів йшло і на будівництво дачі під Харковом.

Це була достатньо горда людина, яка цінувала свої знання і не вважала за потрібне «розпорошуватись по дрібницях», плазуючи перед начальством навіть у в'язниці. Перебуваючи в ОКБ, Крушель відмовлявся виконувати роботу, яка не потребувала його знань, і із задоволенням брався за більш складну та відповідальну (консультував керівництво Азотного заводу, Ростовського заводу сільськогосподарського машинобудування). Як спеціаліст, котрий був добре обізнаний з проблемами вітчизняної промисловості, різко критикував безгосподарність, завищені темпи розвитку важкої промисловості, плани розвитку «Великого Уралу» та «Великого Сибіру».

Колишній активний учасник політичних подій в країні (з 1908 по 1923 рр. був членом РСДРП, за участь в революційних подіях 1905 р. в Харкові його було арештовано та відправлено на заслання до Сибіру), він розумів безглуздість та шкідливість процесів над спеціалістами. «Пояснити всі невдачі шкідництвом дуже небезпечна справа. Цей прийом гірший навіть за ті, які застосовував царський уряд, і які призвели до революції. ... Шкідництво в таких масштабах викличе недовір'я, а розмови про те, за яких умов велося слідство — злону... Якщо врахувати, що маса ув'язнених інженерів, як і майбутні шкідники-інженери, не спроможні ні на які дії проти уряду, треба дійти висновку, що навіть ГПУ не вірить в ідею шкідництва»²².

Вражає, як за таких умов, коли він сам, його син та зять опинилися у в'язниці, він міг ще глузувати над тим станом, в якому опинилася його сім'я, колеги, друзі; насміхатися над деякими державними заходами. При цьому він завжди тримався трохи осторонь інших в'язнів, бурчав на все інженерство «за м'якотілість та нездатність захистити власні інтереси».

Після винесення вироку Крушель Є.Г. відбував ув'язнення в концтаборі в Карелії (м. Ведмежа Гора), де у серпні 1937 р. помер²³. Так закінчилося життя досвідченого спеціаліста, доброго чоловіка і батька, цікавої людини.

У 1937–1938 рр. дехто знову зазнав переслідувань. Причому репресовані в ці роки визначили високий відсоток смертних вироків. 23 вересня

1937 р. було розстріляно Целебеєва С.М., який відбував термін ув'язнення у м. Свободний Амурської області. Арешт Берліна С.М. пояснили тим, що його начебто неправильно визволили в 1931 р. Ігнатченка О.А. вдруге було засуджено до вищої міри покарання за участь в «право-троцькістській диверсійно-терористичній організації» та «проведенні шкідництва на металургійному заводі ім. Петровського» (за цією справою його було реабілітовано у 1958 р.)²⁴.

Стюнкель Б.Е. до березня 1937 р. працював на посаді помічника керівника по капітальному будівництву тресту «Доненерго» в м. Горлівці. У квітні того ж року його було заарештовано і обвинувачено в тому, що він нібито є організатором і керівником так званого «Донецького центру контрреволюційної шпигунсько-диверсійної, терористичної організації «Інженерна партія». За рішенням Військової колегії Верховного суду СРСР від 19 вересня 1937 р. його було засуджено до розстрілу. Вирок було виконано у Донецьку. 15 грудня 1956 р. цей вирок було відмінено у зв'язку з відсутністю в діях Стюнкеля складу злочину²⁵.

2 серпня 1937 р. Верховний Суд СРСР засудив до розстрілу В.О.Капеллера. 14 лютого 1938 р. «трійкою» УНКВС Північно-Казахстанської області Г.Д.Львова також було засуджено до вищої міри покарання²⁶.

У 1958–1960 рр. справи Берліна, Ігнатченко, Литвинова було переглянуто. За рішенням Військового трибуналу Київського військового округу та постановою президії Харківського обласного суду постанову судової трійки 1931 р. було скасовано і засуджених реабілітовано. Справи всіх інших підпали під дію Ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості по відношенню до жертв репресій, що мали місце у період 30–40-х і на початку 50-х років». Спеціалістів було реабілітовано.

Справа «Українського Інженерного Центру» — філіалу «Промпартії» в Україні була однією з багатьох справ, штучно створених органами ГПУ в 30-ті роки. Це була заздалегідь спланована акція, мета якої полягала у компрометації кращих кадрів інженерно-технічної інтелігенції старої генерації. Абсолютна ж більшість з тих, хто проходив по різних справам, причетним до «Промпартії», були чесними людьми, які не були членами контрреволюційних організацій та ворогами радянської влади.

Примітки

¹ Процесс Промпартии. (25 ноября — 7 декабря 1930 г.). Стенограмма судебного процесса и материалы, приобщенные к делу. — М.: Советское законодательство, 1931. — С. 48.

² Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ), колекція друкованих видань (далі — КДВ), спр. 121, арк. 3, 16.

- ³ Там само, арк. 13.
- ⁴ Там само, арк. 4.
- ⁵ Див.: Никольський В. Основна диверсійна і наймогутніша з організацій, створених «Промпартією» // Правда через роки. Статті, спогади, документи. — Донецьк: Донецька обласна редколегія тому «Реабілітовані історією», Донецький обласний комітет у справах преси та інформації, РВП «Лебідь», 1995. — С. 40–46.
- ⁶ Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. — Мюнхен, 1965. — С. 404.
- ⁷ ДА СБУ, КДВ, спр. 121, арк. 43, 44.
- ⁸ Кржижановський Г.М. Вредительство в энергетике. — М. — Л., 1931. — С. 7.
- ⁹ Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 64038, т. 19, арк. 42.
- ¹⁰ Там само, арк. 75.
- ¹¹ ДА СБУ, КДВ, спр. 122, арк. 5.
- ¹² Новая и новейшая история. — 1998. — № 3. — С. 120.
- ¹³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64038, т. 19, арк. 42, 43.
- ¹⁴ Елфимов Е., Щетинов Ю. Три процесса над старой интеллигенцией. (1928–1931 гг.) // Политическое образование. — 1989. — № 16. — С. 73.
- ¹⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64038, т. 4, арк. 105.
- ¹⁶ Там само, арк. 59, 105, 109.
- ¹⁷ Там само, т. 11, арк. 24, 134, 140, 191, 213, 340.
- ¹⁸ Там само, т. 4, арк. 106 зв.
- ¹⁹ Там само, т. 30, арк. 3, 9.
- ²⁰ Там само, т. 27, арк. 39.
- ²¹ Там само, т. 29, арк. 17.
- ²² Там само, арк. 88.
- ²³ Там само, т. 12, арк. 310.
- ²⁴ Там само, т. 26, арк. 122; т. 4, арк. 59 зв.; т. 10, арк. 113 зв.
- ²⁵ Там само, т. 20, арк. 213.
- ²⁶ Там само, т. 28, арк. 114, 156.

Юрій Луцький
(Київ)

«ЧЕСЬКІ СПРАВИ» (1930–1937 рр.)

Наприкінці 20-х — початку 30-х років пройшли сумнозвісні судові процеси у «Шахтинській справі», у справі «Промпартії» та ін. По всій країні їм відгукувались свої маленькі процеси над місцевими «контрреволюціонерами». Водночас продовжувались розкуркулення та насильницька колективізація (економічні репресії під політичними гаслами). Етнічні чехи — громадяни УСРР повною мірою розділили долю українського народу в цю трагічну добу.

У жовтні 1930 р. у селищі Чехоград, Кизиярського району, Мелітопольської округи було заарештовано трьох осіб: бухгалтера Зозулю Антона Францевича та двох вчителів (прізвище одного з них було Іона). Їх відвезли до Харкова, де у слідчому управлінні ГПУ їм висунули обвинувачення у шпигунстві на користь чеського Генерального штабу. Заарештованим прямо роз'яснили, чого від них вимагають: «Нам потрібно створити контрреволюційну організацію і ми її створимо — ви будете її керівниками, а інші — виконавцями»¹.

Після допитів із застосуванням засобів психічного і фізичного тиску на заарештованих співробітники ГПУ отримали необхідні їм свідчення і 15 грудня 1930 р. у Чехограді почались масові арешти. Декого брали під варту прямо на роботі, за деякими приходили додому, прохали тепліше одягтися і піти на якісь збори. Більшість людей ніколи не повернулася з тих зборів.

У справі проходили 30 осіб. Спочатку їх тримали під арештом у Чехограді, потім перевезли до Мелітопольської міської в'язниці. Вирок винесли влітку 1931 р. В більшості випадків це — 10 років ув'язнення без права листування. Родини засуджених проголошувалися куркульськими. Їхнє майно конфіскувалося, будинки відбиралися, а жінкам і дітям нада-

валося 2 години, щоб залишити помешкання. Інколи, трохи згодом, заарештовувалися і дружини засуджених.

За рішенням «трійки» при Колегії ГПУ УСРР від 25 липня 1931 р. за обвинуваченням у причетності до створення і діяльності на користь чеського Генерального штабу на території УСРР шпигунської та контрреволюційної організації були засуджені до ув'язнення у виправних таборах НКВД на різні терміни такі особи:

1. *Ваврін Франц Йосипович*, 1890 року народження, селянин-одноосібник;
2. *Зозуля Антон Францевич*, 1894 р.н., бухгалтер молочарського товариства;
3. *Балаш Йосип Іванович*, 1894 р.н., селянин-одноосібник;
4. *Сершень Йосип Йосипович*, 1894 р.н., бухгалтер;
5. *Халупник Йосип Йосипович*, 1910 р.н., селянин-одноосібник;
6. *Фалтус Карл Йосипович*, 1889 р.н., селянин-одноосібник;
7. *Ваврін Йосип Францевич*, 1911 р.н., селянин-одноосібник;
8. *Павлас Антон Васильович*, 1895 р.н., селянин-одноосібник;
9. *Фіцек Іван Йосипович*, 1890 р.н., селянин-одноосібник;
10. *Бездичек Йосип Васильович*, 1886 р.н., селянин-одноосібник;
11. *Кратохвіл Франц Францевич*, 1901 р.н., селянин-одноосібник.

За визначенням Військового трибуналу Київського військового округу від 31 серпня 1965 р. всі ці особи були реабілітовані за відсутністю в їх діях складу злочину.

Друга хвиля арештів спіткала Чехоград через рік — у 1932 р. — і була пов'язана з державною кампанією тотального викачування з села продовольчих запасів, що, як відомо, призвело до страшного голодомору. В інформаційному листі Дніпропетровської обласної прокуратури та облсуду про роботу цих органів, зокрема, щодо сприяння хлібозаготівлям, так змальовувалося становище у Мелітопольському районі станом на 20 грудня 1932 р.:

«ЗЛОВЖИВАННЯ У АРТІЛІ «ПРУКОПНИК»*

Слідством встановлено, що низка куркулів пролізла до артілі «Прукопник» Чехоградської сільради, зайняли там командні висоти і чинили опір виконанню хлібозаготівлі.

Куркуль Ваврін проліз до партії, обійняв посаду голови правління, підібрав штат техробітників та правління з куркулів, внаслідок чого ця згряя із початком обмолоту зайнялась шкідницькою роботою по розтринькуванню зернохліба.

Зіпсовано 160 цнт. зерна; продали та роздали куркулям 415 цнт. хліба; сховали від держави 200 цнт. хліба під виглядом озадків.

* Українською — «Піонер».

Систематично не здавали мірчука. Бухгалтерія перебувала у хаотичному стані — з метою приховування зловживань.

По справі притягнуто *Вавріна*, куркуля, виключеного із лав КП(б)У, голову колгоспу;

Кубішита Й.Й., члена правління, бідняка, виключеного з КП(б)У;

Сершеня Ф.Й., куркуля, завгоспа артілі;

Тонішевського Я.І., походження із дворян, комірника;

Халупника В.І., куркуля, секретаря правління;

Шіллера А.І., середняка, голову ревкомісії;

Швигеля К.Ф., середняка, рахівника...»².

До речі, протягом наступного року державна політика не змінилася і 6 грудня 1933 р. члени бюро Мелітопольського райкому КП(б)У на виконання постанови Дніпропетровського обкому КП(б)У про додаткові репресії проти власників господарств, що не виконують хлібозаготівельних планів («які злісно саботують хлібозаготівлі») ухвалили: «Визначити до вислання 50 господарств: По Костянтиновці — 25, по Миколаївці — 15, по Чехограду — 10. Строк виконання — 2 дні. Секретар РПК — (Толстопят)»³.

За спогадами Ярили Францевни Пршибл — доньки «голови саботажників» Франца Івановича Вавріна, її батько походив із бідної чеської родини, в якій, крім нього, було ще п'ятеро дітей. Свій дім Франц Іванович почав будувати лише у 1928 р., але закінчити будівництво йому не вдалося. З початку 30-х років Ваврін обіймав посаду голови колгоспу «Прукопник». Взимку 1932 р. він вчився на курсах голів колгоспів у Харкові. Згодом його раптово відкликали в Чехоград, де й заарештували. А невдовзі відбувся суд.

Заарештованим Вавріну, Сершеню та Тонішевському навіть не дозволяли побачення з рідними. Лише після проголошення їм вироку — розстрілу — до Вавріна, як виняток, допустили проститися з ним його чотирирічну доньку — наймолодшу із трьох. Адже вона не змогла б розповісти батькові про повну конфіскацію майна родини (одягу, сірників та двох стаканів рису тощо; енкаведисти хотіли взяти навіть якесь іржаве відерце, але, подумавши, залишили його «на господарстві»).

Дітей Вавріна від голодної смерті вивезли до чеського села у Криму. Проте ніхто у сім'ї не хотів вірити, що батька дійсно розстріляли. Лише у 50-ті роки, коли почалась реабілітація жертв репресій, Вавріни отримали документи, що підтверджували смерть Франца Івановича⁴. Проте свідки повідомляли, що він дійсно сховав 6 тонн пшеничних озадків від хлібозаготівлі. Для чого? Щоб навесні годувати ними коней, які мали б працювати на посівній.

Ярила Пршибл вважає, що батько був кришталево чесною людиною. Не було жодного випадку, щоб він вкрав щось у колгоспі. «Що мені — те і всім», — часто казав він. За свідченнями інших односельців, Франц

Іванович, розуміючи небезпеку своїх вчинків, попри все намагався захистити своїх селян від голодної смерті і дотепер залишився героєм в їхніх очах. Колгосп «Прукопник», першим головою якого він був, змінив згодом назву на «Україна», а селище Чехоград — на Новгородківку.

Разом із «смертниками» Вавріним, Тонішевським та Сершенем були засуджені й інші селяни:

Кратохвил Іван Францевич, 1905 р.н., за антирадянську пропаганду був ув'язнений на 3 роки, реабілітований 22 листопада 1989 р.;

Кубік Іван Іванович, 1903 р.н., машиніст артлі «Прукопник», висланий до Північного краю на 3 роки, реабілітований 22 листопада 1989 р.;

Кубік Франц Іванович, 1905 р.н., ув'язнений до концтабору на 3 роки; 7 травня 1935 р. був звільнений з табору у Хабаровському краї; реабілітований 22 листопада 1989 р.;

Шиллер Антон Іванович, 1889 р.н., голова ревізійної комісії артлі, 21 жовтня 1935 р. за постановою Верховного Суду УСРР звільнений з-під варти.

За офіційними даними у 1932–1933 рр. у Чехограді було зареєстровано понад 50 осіб, що потерпали (пухли) з голоду. На початок 1933 р. фактів смерті від голоду офіційно зареєстровано не було⁵.

Зазначимо, що події, подібні до чехоградських, відбувалися в цей час і в інших місцях УСРР. Так, у Крошні-Чеській під Житомиром від голови сільради вимагали дозволу на проведення трусу у чеха — колгоспника Кржебіжа, до якого українські селяни привезли свій хліб для схову від співробітників НКВД⁶. А коли голова сільради попросив районне керівництво дозволити використати кошти з колгоспного фонду, що призначалися на культурні потреби, на допомогу голодуючим, йому заборонили це, пояснивши що ці гроші можуть витратитися тільки за цільовим призначенням⁷.

Все це відбувалося в умовах, коли, наприклад, протягом 1932 р. кожного місяця здійснювалися державні заготівлі: спочатку зерна, потім худоби, овочів і наприкінці — сіна. Коли у селян нічого не залишалось, вони, особливо ті, хто мав по кілька хворих членів родини, просили дозволу продати облігації державної позики. Деяким дозволяли продаж, але лише 30% загальної вартості облігацій і за умови, що селяни відразу підпишуться на нову держпозику⁸.

Та повернемося до подій у Мелітопольському районі. Третя хвиля арештів у Чехограді почалася у 1937 р. і була обумовлена боротьбою влади із проявами антирадянської агітації. Під це визначення підпало близько двох десятків селян, не пов'язаних між собою якоюсь однією загальною «справою».

Один з них — Схейбал Франц Францевич, 1889 р.н., — у 1930 р. був розкуркулений, а 14 вересня 1937 р. засуджений за антирадянську агітацію до 5 років ув'язнення (реабілітований 21 грудня 1989 р.). Іншу люди-

ну — Фіцека Йосипа Францевича — було засуджено за антирадянську агітацію до 2 років ув'язнення у липні 1939 р. (реабілітований за постановою Верховного Суду УРСР від 28 липня 1990 р. за відсутністю в його діях складу злочину)⁹.

Про подальшу долю репресованих пізніше розповіла свідок тих подій Ксенія Схейбал (сама вона походила з Миколаївської області і за національністю теж була чешкою). Родину Ксенії свого часу також розкуркулили і вислали до табору у Вологді, де вона і зустріла свого майбутнього чоловіка Йосипа Францевича. Це відбувалося взимку, мороз стояв такий (–50°C), що триповерхові нари у таборному приміщенні були вкриті кригою. Продукти, що були у в'язнів, вартіві відібрали. В цих умовах у перші ж тижні померли маленькі діти.

Через деякий час ув'язнених повезли до лісу і наказали будувати собі бараки. «Тут і окулачність!», — пояснили охоронці і в черговий раз відібрали у нещасних людей продукти. Йосип тоді був у відчаї, дуже тужив за своєю родиною, будь-що хотів повернутися до Чехограда. Двічі він тікав з табору. Йшов уночі, рятувався від вовчих зграй, їхав на дахах вагонів. Добрався до Чехограда. Ввечері постукав до вікна своєї бабусі. Переночував у неї. А вранці за ним прийшли. Хтось побачив його і доніс. Два роки відсидів він у тюрмі, після чого його знов повернули до Вологди.

Другого разу Йосип втік разом з Ксенією у Грузію, в Поті, де у неї були родичі. Під іншими прізвищами їм вдалося влаштуватися на роботу в одному з колгоспів. Йосипу допомогло його вміння чоботаря. Він так догодив своїми чоботами голові колгоспу, що той зробив втікачам нові паспорти. Згодом ця сім'я із двома синами повернулася до Чехограда. Батько ж Йосипа помер у таборах, а мати відсиділа 3 роки і теж повернулася¹⁰.

В той час, коли Ксенія і Йосип Схейбали зустрілися у таборі під Вологдою, Карл Йосипович Фалтус (заарештований за «чеською справою» у грудні 1930 р.) вже 7 років відбував покарання. В своєму листі додому від 10 квітня 1937 р. він писав: «...Вы все спрашиваете — когда я приеду? Пока еду на бумаге. Неизвестно придется ли весь срок отбыть или может отпустят раньше. Было бы здоровье. Уже пережили больше и это переживем. Нужно терпение и мужество. Я работаю на старом месте и даже стал получать вознаграждение в 15 рублей. Тяжело, конечно, но с этой работой свыкся. Дорогая моя жена, для тебя тоже станет легче, когда ты стала равноправной гражданкой и членом колхоза. Посылаю вам, жена и детки, низкий поклон и пожелание нам скоро увидеться и хоть немного пожить вместе...».

Карл Фалтус повністю відбув термін покарання в Ухто-Іжемському ВТТ*. У грудні 1940 р. він був звільнений та засланий на поселення до

* Виправно-трудоий табір (скорочено — ВТТ, російською — ИТТ).

м. Ухта, де працював начальником паросилового господарства. Помер (за свідомством про смерть) у квітні 1943 р. від раку горла¹¹.

Загалом у 30-х роках населення Чехограда становило всього 806 осіб, з яких українців було 25, а росіян — 11. Під розкуркулення та інші репресії 1930–1937 рр. підпало приблизно 250 осіб, враховуючи і членів родин, що були покарані.

Як відомо, у Південно-західному регіоні України компактні чеські поселення існували, головним чином, навколо Миколаєва та Одеси. Яскравим, документально доведеним фактом економічних репресій проти чеського населення в цьому регіоні є шахрайство із наданням сільгоспартілі у селищі Богемка Врадівського району Миколаївської області сільгоспмеханізмів у кредит. Вірогідно, влада це зробила з метою з'ясувати, чи не залишилось у досить заможних чехів якихось заощаджень.

Ще у 1928 р. радянські чиновники з Москви разом із представником чеського торгпредставництва (якого потім так і не знайшли) уклали з селянами Богемки договір про поставку їм із Чехословаччини сільгоспмашин на суму 15 млн чеських крон на умовах безпроцентної позики на 5 років. Машини дійсно почали надходити, але старі, поламані, без запчастин, наполовину комісійні чеські, наполовину старі російські. Невідомо звідки з'явилися чималі відсотки за наданий кредит. Село в 300 дворів виявилось боржником держави на суму 14 тисяч американських доларів¹².

Слід згадати і про факти вилучення державою церковних цінностей. Так, свого часу у Чехограді для задоволення релігійних потреб односельців церковна громада на чолі із старшим братом Франца Вавріна побудувала досить великий костел і капличку. На запрошення громади до села приїжджали представники католицького духовенства на чолі з єпископським прелатом Грузинським і ксьондзи із навколишніх міст та сіл¹³. В дар громаді були передані церковні католицькі коштовності. Та вже через рік радянська влада закрила костел, а культові предмети, серед яких були і дорогоцінні, — конфіскувала.

В наступні роки чехоградська громада втратила й інше своє надбаня — кістерів — чоловіків. За католицькими догматами служити відправу міг лише чоловік, що дав обітницю цноти. Проте всіх, хто годився на цю роль, було ув'язнено або страчено. З тих пір і до цього часу (сьогодні вже за традицією) Чехоград є унікальним місцем, де відправу у каплиці служать жінки¹⁴.

Значних втрат зазнало у 30-ті роки і чеське населення багатонаціональної Житомирщини, де були поширені так звані «лінійні» арешти, тобто арешти за національною ознакою. Документи свідчать, що для затримання органами НКВД іноді достатньо було визнати себе поляком, німцем, чехом чи ще якимось «нацменом». Відпиряцьована система автоматично дозволяла обвинуватити затриману людину у участі в націоналістичній, повстанській,

антирадянській, контрреволюційній і т.п. організації. Протоколи затримань і допитів, проте, не дають інформації про будь-які документальні або речові докази злочинної діяльності проти влади чи закону¹⁵. «Факти», «докази» і «визнання» провини з'являлися у процесі слідства.

Одним із яскравих прикладів фальсифікації кримінальних справ є «викрита» у 1938 р. 3-м відділом Управління державної безпеки Управління НКВД по Житомирській області так звана чеська військово-повстанська шпигунська організація¹⁶, яка нібито існувала на території області. Керівництво діяльністю цієї «організації» приписувалося чеському національному повстанському об'єднанню «Чеське дружство».

Слідством було встановлено, що у 1919 р. полонені чеські офіцери Франц Белік та Едуард Маней заснували спортивну організацію «Сокіл», під прикриттям якої проводили контрреволюційну роботу серед чеського населення на Волині. З 1925 р. керівні посади в «Соколі» займали командир 44-ої стрілецької дивізії Штроббах та вчитель чеської школи Водседадек. В цей час організація почала створювати чеські військово-повстанські дружини, а на окремих підприємствах, в чеських колоніях і національних учбових закладах — «отбочки» — військово-повстанські групи.

У 1928–1929 рр. Штроббах створив у Житомирі «Чеське дружство», яке очолило всю роботу чеської військово-повстанської організації. Склад «Чеського дружства» впродовж декількох років постійно змінювався у зв'язку з арештами і виїздами окремих його членів. На початок 1937 р. до його складу входили: Томан С.А., Яндура Й.М., Голан В.В. і Маркуб Ф.Й.

Члени організації підтримували зв'язок із секретарем чеського консульства Хасусом та резидентом чеської розвідки Й.Власеком, від яких отримували вказівки щодо контрреволюційної та розвідувальної роботи.

Створені в області повстанські дружини і «отбочки» вели підготовку до збройного повстання та проводили шпигунську роботу на користь чеської розвідки. Слідством було «викрито» на території області 4 чеські дружини та 12 «отбочок», що діяли у Черняхівському, Андрушівському, Малинському та інших районах.

У справі проходило 80 громадян, 77 з яких були чеської національності. Найстаршому з них виповнилось 67 років, наймолодшому — 28. Здебільшого це були робітники та колгоспники. Заарештовані утримувались у в'язниці НКВД у Житомирі. 22 вересня 1938 р. «трійка» при Управлінні НКВД по Житомирській області засудила всіх їх за статтею 54 пп. 1 «а», 2, 7, 9, 10, 11 КК УРСР до розстрілу. Вирок було виконано 28 вересня того ж року.

У кримінальній справі, що налічує 7 томів, зберігаються документи на арешти та обшуки, протоколи допитів заарештованих. З них видно, що не всі обвинувачені одразу визнали свою «провину». Наведемо уривок з протоколу допиту «керівника» організації Томана С.А. від 25 травня 1938 р.:

«Вопрос: Органам известно, что вы являетесь участником контрреволюционной организации и проводите контрреволюционную деятельность на территории СССР в пользу одного из иностранных государств. Назовите — в какой именно организации вы состоите?

Ответ: Ни к каким контрреволюционным организациям я не принадлежу и работы против СССР в пользу иностранных государств никакой не проводил.

Вопрос: Вы врете, мы располагаем вполне проверенными данными о вашей причастности к контрреволюционной организации. Предлагаем приступить к даче конкретных показаний следствию.

Ответ: Повторяю, что ни в какой контрреволюционной организации не состою.

Вопрос: Вы лжете, на протяжении нескольких дней стараетесь скрыть от следствия свою принадлежность к контрреволюционной организации, но вам этого сделать не удастся...»¹⁷.

Але історія врешті-решт все розставляє на свої місця. У протесті військового прокурора Прикарпатського військового округу від 23 травня 1958 р. зазначалося:

«Проверкой материалов дела, произведенной в порядке ст. 370 УПК УССР, установлена несостоятельность материалов следствия и необоснованность репрессированных по настоящему делу.

Обвиняемые репрессированы только на основании их показаний, в которых они признали свою принадлежность к чешской военно-повстанческой шпионской организации.

Показания обвиняемых не содержат конкретных фактов об их шпионской, вредительской и другой контрреволюционной деятельности (т. 2–3).

Эти показания обвиняемых предварительным следствием не проверялись и никакими объективными данными не подтверждены.

Свидетели по делу не допрашивались.

Материалами проверки дела показания обвиняемых опровергаются...

Из показаний обвиняемых и выводов обвинительного заключения видно, что в руководстве контрреволюционной организации состояли якобы: Штромбах, Водседак, Белик, Манея, Морджик. Однако эти лица не значатся ни скомпрометированными, ни арестованными по данным материалам соответствующих архивов.

В ходе проверки дела вновь допрошено 28 свидетелей, хорошо знавших обвиняемых. Все свидетели характеризуют обвиняемых положительно.

Соответствующие архивы не располагают какими — либо компрометирующими данными на обвиняемых.

Кроме того, проверкой установлено, что бывшие сотрудники УНКВД Житомирской области: Вяткин, Федоров и Манько, которые принимали

участие в следствии, в составлении и утверждении обвинительного заключения по делу, впоследствии были осуждены за нарушение социалистической законности и необоснованные аресты советских граждан и иностранных поданных... таким образом, обвиняемые по настоящему делу лица были арестованы и репрессированы необоснованно и дело на них подлежит прекращению.

На основании изложенного, руководствуясь Указом Президиума Верховного Совета СССР от 19 августа 1955 года, — прошу: постановление тройки УНКВД по Житомирской области от 22 сентября 1938 года по делу... * отменить и дело прекратить за отсутствием состава преступления»¹⁸.

30 червня 1958 р. Військовий трибунал Прикарпатського військового округу розглянув цей протест і скасував постанову «трійки» від 22 вересня 1938 р., на виконання якої були розстріляні:

1. *Томан Стефан Антонович*, 1895 р.н., столяр фабрики «Профінтерн» (с. Крошня-Чеська);
2. *Яндура Йосип Миколайович*, 1903 р.н., плановик пивзаводу (м. Житомир);
3. *Голан В'ячеслав В'ячеславович*, 1898 р.н., фінансовий інспектор (м. Житомир);
4. *Фортелко В'ячеслав В'ячеславович*, 1892 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
5. *Томан Франц Йосипович*, 1897 р.н., слюсар цегельного заводу (м. Житомир);
6. *Прохасько Йосип В'ячеславович*, 1905 р.н., інструктор облспоживспілки (м. Житомир);
7. *Шипл В'ячеслав Матвійович*, 1899 р.н., робітник Богунського лісозаводу;
8. *Тайкл Йосип Йосипович*, 1880 р.н., каменяр (с. Крошня-Чеська);
9. *Гжеблік Олександр Йосипович*, 1890 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
10. *Ясанський Володимир Йосипович*, 1909 р.н., працівник обллегпрому (м. Житомир);
11. *Гапфель Микола Миколайович*, 1894 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
12. *Кучер Володимир Францевич*, 1893 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська, заарештований 3 липня 1938 р.);
13. *Горак Олександр Якович*, 1909 р.н., водій облвідділу охорони здоров'я (м. Житомир);
14. *Голан Йосип В'ячеславович*, 1897 р.н., чоботар «Коопремонту» (м. Житомир);

* Далі названо прізвища всіх 80-ти осіб, що проходили у справі.

15. *Фішер Антон Іванович*, 1906 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
16. *Достал Антон Іванович*, 1897 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
17. *Шульц В'ячеслав Августович*, 1893 р.н., робітник кам'яного кар'єру (м. Коростишів);
18. *Томан Володимир Йосипович*, 1901 р.н., столяр механічного технікуму (с. Крошня-Чеська);
19. *Покорний Йосип Павлович*, 1909 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
20. *Кртил Іван В'ячеславович*, 1906 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
21. *Борувко Антон Йосипович*, 1894 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
22. *Кацяян Антон Федорович*, 1904 р.н., коваль шляхової дільниці (м. Житомир);
23. *Шульц Роберт-Райнус Альбертович*, 1907 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
24. *Скаржик В'ячеслав (Милослав) Якович*, 1909 р.н., технік цукрозаводу в селі Червоне Житомирської області;
25. *Сержинек Микола В'ячеславович*, 1902 р.н., бухгалтер Житомирського АПТУ;
26. *Райм В'ячеслав Йосипович*, 1891 р.н., — колгоспник (с. Крошня-Чеська);
27. *Навотний Франц Францевич*, 1896 р.н., старший поштар (с. Чоповичи Житомирської обл.);
28. *Бураш Франц Францевич*, 1905 р.н., бухгалтер колгоспу (с. Малинівка Житомирської обл.);
29. *Новак Антон В'ячеславович*, 1897 р.н., слюсар промколонії НКВД (м. Житомир);
30. *Дефлер Володимир Володимирович*, 1889 р.н., колгоспник (с. Високе-Чеське);
31. *Вангровський Вільгельм Серафімович*, 1895 р.н., столяр фабрики «Профінтерн» (м. Житомир);
32. *Лулак Еммануїл В'ячеславович*, 1869 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
33. *Зигмунд Йосип Олександрович*, 1902 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
34. *Гепфель Йосип Володимирович*, 1904 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
35. *Гепфель Олександр Володимирович*, 1897 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
36. *Шнідель Йосип Вікентійович*, 1893 р.н., колгоспник (с. Флерівка-Червона);
37. *Черний В'ячеслав Йосипович*, 1888 р.н., колгоспник (с. Малі Дубовичі);
38. *Пішель В'ячеслав В'ячеславович*, 1896 р.н., колгоспник;
39. *Щеп Йосип Йосипович*, 1888 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);

40. *Ледвинко Йосип Володимирович*, 1909 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
41. *Копецький Йосип Йосипович*, 1889 р.н., бондар Житомирського плодочовечового заводу (с. Крошня-Чеська);
42. *Пишеничка Володимир Францевич*, 1884 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
43. *Фронек Франц Йосипович*, 1895 р.н., м'ясник Житомирського м'ясокомбінату;
44. *Кртил Йосип В'ячеславович*, 1894 р.н., робітник Житомирського цегельного заводу;
45. *Прохаска Йосип Йосипович*, 1897 р.н., слюсар вовняної фабрики (м. Коростишів);
46. *Ягода Йосип Йосипович*, 1897 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
47. *Блоцький Володимир Леонтійович*, 1908 р.н., без певних занять, поляк;
48. *Кноблах В'ячеслав Йосипович*, 1902 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
49. *Боганський Йосип Федорович*, 1902 р.н., нормувальник Житомирського цегельного заводу;
50. *Кучер Ярослав Францевич*, 1903 р.н., слюсар артілі «Металооб'єднання» (м. Житомир);
51. *Скержик Ян Янович*, 1883 р.н., моделювальник цукрозаводу (с. Червоне Житомирської обл.);
52. *Штеп В'ячеслав Олексійович*, 1893 р.н., колгоспник (с. Нова Крошня);
53. *Новак Йосип Йосипович*, 1897 р.н., робітник радгоспу ім. Дзержинського Развешівського р-ну Житомирської обл. (мешканець с. Юр'ївка, Малинського р-ну);
54. *Копецький Йосип Йосипович*, 1884 р.н., колгоспник (с. Окілок Черняхівський р-ну);
55. *Новак Володимир Йосипович*, 1898 р.н., колгоспник;
56. *Тихий Йосип Йосипович*, 1986 р.н., колгоспник (с. Крошня-Українська);
57. *Прохаска Ярослав Олександрович*, 1909 р.н., пожежник Житомирської пожежної охорони (с. Крошня-Чеська);
58. *Покорний В'ячеслав Володимирович*, 1897 р.н., колгоспник (с. Івановичі (Івановий Черняк));
59. *Фішер В'ячеслав Іванович*, 1899 р.н., робітник «Союзсовхозтранс» у м. Житомирі (с. Крошня-Українська);
60. *Спада Антон Йосипович*, 1903 р.н., слюсар Житомирського металооб'єднання (с. Крошня-Чеська);
61. *Пертл В'ячеслав Йосипович*, 1910 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);

62. *Мол В'ячеслав В'ячеславович*, 1886 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
63. *Власак В'ячеслав Олександрович*, 1900 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
64. *Кольморчін Антон Карлович*, 1899 р.н., рахівник сільпо м. Житомира (українець, народився у с. Вацлаві Житомирської обл.);
65. *Покорний Павло Йосипович*, 1877 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
66. *Малій Ярослав Йосипович*, 1909 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
67. *Лулак Йосип Омелянович (Емануїлович)*, 1897 р.н., колгоспник, бригадир (с. Крошня-Чеська);
68. *Штеп Олексій Олексійович (Алоїзович)*, 1899 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
69. *Рейц (Рейнц) Генріх Готлібович*, 1893 р.н., німець, колгоспник (с. Крошня-Чеська);
70. *Длоугий Франц Йосипович*, 1889 р.н., робітник міського цвintаря м. Житомира;
71. *Тихий Ярослав Олександрович*, 1910 р.н., майстер Житомирського плодоовочевого заводу (с. Крошня-Чеська);
72. *Хітер Франц Антонович*, 1894 р.н., бухгалтер Івницького лісопильного заводу;
73. *Земан Йосип Йосипович*, 1895 р.н., рибовод Черняхівського райземвідділу Житомирської обл. (с. Крошня-Чеська);
74. *Щасний Франц Іванович*, 1884 р.н., учитель (м. Житомир);
75. *Заржецький Йосип Францевич*, 1897 р.н., колгоспник (селище Конопо-Малинівка Малинського р-ну);
76. *Черний Іван Іванович*, 1898 р.н., колгоспник (с. Зубівщина);
77. *Фортелка Володимир Олексійович*, 1897 р.н., колгоспник (с. Крошня-Чеська);
78. *Піларж Володимир Прокопович*, 1905 р.н., колгоспник (с. Зубівщина).

Серед представників чеського етносу в Україні, що стали жертвами репресій, неможливо не згадати професорів Євгена Рихліка і Олександра Янати, талановитих педагогів Ярослава Боучека і Я.Водседалека, краєзнавця і винахідника Стефана Кржижанека та інших. Втім, сумні долі Рихліка і Янати добре висвітлені попередніми дослідниками¹⁹, а от щодо інших, менш відомих діячів, то є лише побіжні згадки про репресивні дії влади проти них.

Взагалі дослідження чеського етносу, який мав лише кілька досить великих і в той же час компактних місць проживання в Україні (на Житомирщині, Мелітопольщині, Миколаївщині та Київщині), мають свою специфіку. Вона полягає в тому, що є можливість спиратися на документальні

матеріали, зібрані (за національною ознакою) лише по громадам цих регіонів. Значна кількість етнічних чехів, розсіяних по всій Україні, не зафіксована в архівних документах як такі, що належали до національно-свідомих чехів, або членів громад.

Проте, здається цілком логічним, що особи, відомі за документами як активні, національно та політично свідомі громадяни (на кшталт Кржижанека, Водседалека, Боучека, Чермака та інших), незважаючи на відсутність у автора документальних підтверджень, але, виходячи з переконань, які вони мали, також зазнали політичних переслідувань. Втім, матеріал, зібраний автором про них (зокрема, спогади їхніх нащадків та свідків подій), висвітлює деякі факти і може стати у нагоді при подальшому дослідженні цієї теми.

Примітки

- ¹ «Чешское дело» // Мелітопольський вісник. — 1993. — № 28.
- ² Державний архів Дніпропетровської області, ф. 9, оп. 1, спр. 494, арк. 57. (Мова оригінала).
- ³ Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО), ф. П-233, оп. 3, спр. 2, арк. 7. (Мова оригінала).
- ⁴ Мелітопольський вісник. — 1993. — № 23.
- ⁵ ДАЗО, ф. 3750, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
- ⁶ Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО), ф. 1754, оп. 1, спр. 64, арк. 11.
- ⁷ Там само, арк. 87.
- ⁸ Там само, арк. 20, 90, 109.
- ⁹ Мелітопольський вісник. — 1993. — № 28.
- ¹⁰ Схейбал К. Воспоминания // Мелітопольський вісник. — 1993. — № 28.
- ¹¹ Строкой документа // Мелітопольський вісник. — 1993. — № 28.
- ¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1, оп. 4, спр. 837. — арк. 8, 373, 374.
- ¹³ ДАЗО, ф. 241, оп. 4, спр. 22, арк. 95; оп. 7, спр. 23, арк. 77.
- ¹⁴ Чеська сторінка // Мелітопольський вісник. — 1993. — № 28.
- ¹⁵ ДАЖО, ф. 5013, спр. 7605, т. 20, арк. 280.
- ¹⁶ Там само, спр. 7060, арк. 7.
- ¹⁷ Там само, т. 2, арк. 1.
- ¹⁸ Там само, т. 5, арк. 269–270.
- ¹⁹ Польовий Л.П., Шаповал Ю.І. Реабілітований посмертно (про долю професора Є.Рихліка) // Відродження. — 1993. — № 11; Григор'єва Т.Ф. З любов'ю до землі // Репресоване красзнавство. — К., 1991. — С. 142.

ЛІТОПИС «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»

Сергій Кокін,
Олександр Пищенников
(Київ)

БЕЗ СТРОКУ ДАВНОСТІ

*(«Викриття» органами НКВД «Військово-фашистської змови
у Червоній Армії»)**

У попередніх номерах журналу опубліковані перші дві частини підготовленої нами добірки документів з архівних кримінальних справ командира 8-ої окремої механізованої бригади Київського особливого військового округу (КОВО) комдива Д.А.Шмідта і коменданта і військового комісара Київського укріпленого району комдива П.Ю.Княгницького, яких було засуджено і розстріляно у 1937 р. як учасників «Військово-фашистської змови у Червоній Армії».

Ми намагались, головним чином, навести документи і лише побіжно визначити причинно-наслідкові зв'язки подій 30-х рр. і, зокрема, з'ясувати: якою мірою репресії 1935 — початку 1937 рр. проти колишніх учасників антисталінських партійних опозицій торкнулись військовослужбовців Робітничо-селянської Червоної Армії (РСЧА). Адже «Військово-фашистська змова» мала й інші назви — «Військово-троцькістська змова», «Антирадянська троцькістська військова організація» і була прямим продовженням великих кримінальних справ, за якими засуджено багато відомих людей.

Нам доводилось констатувати зменшення протягом 90-х років кількості публікацій фахівців про репресії проти військовослужбовців і недостатнє розширення джерельної бази з даної тематики. Врешті, саме це й обумовило складання нами добірки документів. Зараз можна сказати, що у зв'язку з 60-річчям подій 1937–1938 рр. історіографія та джерелознавство по цій темі збагатились новими здобутками.

Йдеться, насамперед, про монографію російського військового історика О.Ф.Сувенірова «Трагедія РККА 1937–1938» (М., 1998. — 528 с.).

*Продовження. Початок див. № 1/2 за 1997 р., № 1/2 за 1998 р.

Автор тривалий час працював над цією книгою і зіткнувся з багатьма проблемами. Передусім він вказав на великі труднощі вивчення теми за першоджерелами¹, зокрема, розповів про складнощі, які у нього виникли під час роботи у Центральному архіві Федеральної служби безпеки Російської Федерації, де, за його словами, «вплоть до середини 90-х годов исследователь фактически был лишен всякой возможности вести научный поиск... Более того, лишали историка возможности ознакомления и изучения таких первичных документов, как архивно-следственные дела военнослужащих, осужденных во второй половине 30-х годов»².

Наполягая на необхідності надати історикам можливість як найповніше ознайомитись з цими документами, досвідчений фахівець підкреслив: «... Чем раньше, полнее и всестороннее современное поколение историков сумеет изучить всю совокупность этого корпуса документов, тем больше вероятность сравнительно адекватного реконструирования исторического процесса»³. Ця думка дуже співзвучна з тим, на що звертали увагу і ми у попередніх публікаціях⁴.

Намагаючись прослідкувати витoki репресій у Червоній Армії, О.Суєніров пішов дещо іншим шляхом ніж ми, пов'язавши їх не лише з репресіями проти колишніх учасників опозицій, але й з репресіями проти військовослужбовців, що раніше служили у білих арміях. Він зауважив, що принаймні з кінця 20-х років співробітники Особливого відділу Об'єднаного державного політичного управління (за російською абрєвіатурою — ОГПУ) при Раді Народних Комісарів (РНК) СРСР «викривали» у Червоній Армії різного роду «контрреволюційні організації». У 50-ті роки з'ясувалось, що відповідні кримінальні справи були сфальсифіковані.

Так, О.Суєніров навів факт засудження за постановою колегії ОГПУ від 27 лютого 1927 р. 23-х осіб (20-х — до ув'язнення) за участь у нібито контрреволюційній монархічній організації, що існувала на Балтійському флоті, а також арешт у липні 1930 — травні 1931 рр. 21-го «учасника» так званої контрреволюційної організації у Морських силах Чорного моря, більшість з яких за постановою колегії ОГПУ від 6 червня 1931 р. також було засуджено (3-х — до розстрілу)⁵.

До цього можна додати, що у першій половині 1930 р. за обвинуваченням у шкідницькій контрреволюційній діяльності заарештували досить велику групу співробітників Артилерійського та інших управлінь Штабу РСЧА, а 16 жовтня 1930 р. колегія ОГПУ засудила до розстрілу 10-х відповідальних співробітників згаданого управління (вирок виконано 20 жовтня того ж року)⁶.

Однак найбільшою каральною акцією ОГПУ стала ліквідація у 1930–1932 рр. «антирадянської військової організації «Весна». Посилаючись на опубліковані джерела, О.Суєніров повідомив, що за справою «Весна» було заарештовано понад 3 тисяч офіцерів і генералів колишньої царсь-

кої армії, які продовжували службу у Червоній Армії⁷. Зазначимо, що ця цифра потребує суттєвого уточнення у бік збільшення, адже лише у Державному архіві Служби безпеки України зберігаються архівно-кримінальні справи на 3496 осіб, яких було заарештовано переважно в Українській СРР, Москві і Ленінграді.

Серед заарештованих опинилося багато відомих військових фахівців, зокрема, викладачів Військової академії РСЧА на чолі з її начальником А.С.Снесаревим (його заарештували одним з перших — 27 січня 1930 р. — за обвинуваченням у приналежності до «Російського національного союзу»). І саме викладачі Військової академії РСЧА М.Є.Какурін та І.О.Троїцький, яких заарештували у серпні 1930 р., дали свідчення, що компроментували тодішнього командуючого військами Ленінградського військового округу М.М.Тухачевського.

Коли про це доповіли Генеральному секретарю ЦК ВКП(б) Й.В.Сталіну, то він у листі до голови Центральної контрольної комісії ВКП(б) і наркома Робітничо-селянської інспекції СРСР Г.К.Орджонікідзе від 24 вересня 1930 р. так висловився щодо можливої політичної нелояльності М.Тухачевського: «Возможно ли это? Конечно, возможно, раз оно не исключено. Видимо, правые готовы идти даже на военную диктатуру...»⁸.

Отже, ще у 1930 р. партійно-державне керівництво країни розглядало ситуацію з Тухачевським у контексті тодішньої боротьби з внутрішньою опозицією, але не троцькістською (як це сталося у 1937 р.), а з бухарінською — «правим ухилом» у ВКП(б). Тухачевського від арешту тоді врятувало заступництво за нього інших високопосадових командирів РСЧА — начальника Політичного управління РСЧА Я.Б.Гамарника, командуючого військами Українського військового округу (УВО) Й.Е.Якіра і помічника командуючого військами УВО І.Н.Дубового.

У першій половині 30-х рр. політичні репресії проти різних категорій особового складу РСЧА продовжувались, зокрема, у зв'язку із зростанням в армійському середовищі негативних настроїв внаслідок насильницької колективізації селянських господарств і голоду 1932–1933 рр. Проте це може стати темою окремого дослідження, оскільки практично всім майбутнім учасникам «Військово-фашистської змови» під час слідства у 1937 р. пригадали те, як вони реагували на «труднощі соціалістичного будівництва».

Наприклад, у протоколі допиту П.Княгницького від 13 червня 1937 р. знаходимо такі його свідчення: «Начиная с начала 1932 года, Якир... в течение полутора-двух лет в разговорах старался вызвать во мне элементы неверия в прочность Советской власти и недовольство политикой партии, правительства и руководством Красной Армии. При этом Якир подчеркивал плохое положение на селе, недовольство крестьян, вызванное коллективизацией сельского хозяйства».

А заарештований колишній начальник артилерії Київського укріпленого району С.Ф.Архипов на допиті 13 серпня 1937 р. засвідчив, що коли у 1931 р. він обійняв свою посаду, «в штабе Укріпленого району царила атмосфера бездеятельности, явного недовольства политикой Советской власти и злорадства по поводу ощущавшихся тогда продовольственных трудностей...

Зная меня как быв. офицера царской армии, зная мое дворянское происхождение, ...Княгницкий совершенно недвусмысленно в разговорах со мной высказывал свое несогласие с политикой партии по крестьянскому вопросу. Княгницкий был против политики коллективизации сельского хозяйства и иллюстрировал несостоятельность коллективизации отдельными примерами слабых колхозов, расположенных на смежной территории с Укрепрайоном, в которых он бывал»⁹.

Подібні приклади часто-густо зустрічаються і в інших архівно-кримінальних справах репресованих високопосадових керівників КОВО. Навряд чи співробітники НКВД щось вигадували з приводу факту розмов військовослужбовців між собою, адже реакція останніх на жакливі події в українському селі (катастрофічні за своїми наслідками) була цілком природною. Однак, ці розмови мали, мабуть, іншу спрямованість, ніж «визвать... элементы неверия в прочность Советской власти» та т.і. Крім того, далі розмов справа і не йшла.

Посилення репресій проти військовослужбовців Червоної Армії О.Сувеніров справедливо пов'язав, з одного боку, з убивством першого секретаря Ленінградського обкому ВКП(б) С.М.Кірова, а з іншого, — з присвоєнням персональних військових звань командному складу РСЧА у 1935–1936 рр., що фактично стало чисткою армії.

З першого приводу він зауважив, що йому не вдалось визначити, скільки ж було військовослужбовців у «кіровському потоці», але, за деякими документами, йшлося про десятки і сотні осіб. Щоправда, це припущення вже через сторінку він деякою мірою дезавував, зазначивши, що «аресты военнослужащих по политическим мотивам в 1935 г. были все же единичными. Да и в 1936 г., хотя они и участвовали, но массового характера еще не носили»¹⁰. Ми у попередній публікації намагались дещо докладніше висвітлити цей аспект, та до певних висновків з цього питання, на нашу думку, ще дуже далеко.

Другий чинник посилення репресій проти військовослужбовців — фактичну чистку армії — О.Сувеніров, на жаль, ніяк не проілюстрував. Також він не кваліфікував у зв'язку з цим і арешт у липні 1935 р. начальника кафедри історії воєн і військового мистецтва Військово-повітряної академії ім. М.Є.Жуковського Г.Д.Гая (Бжишкяна), зазначивши лише, що той не встиг отримати персональне військове звання «комкор», оскільки був заарештований ще до їх введення за обвинуваченням у причетності

до «контрреволюційної групи» і висловлювання терористичних намірів щодо Сталіна¹¹.

Як характерні для першої половини 1936 р. О.Сувеніров навів три випадки політичних утисків проти окремих військовослужбовців: слухача Військової академії ім. М.В.Фрунзе старшого лейтенанта М.І.Шилова, слухача Військово-інженерної академії ім. В.В.Куйбишева воєнтехніка 2-го рангу П.Г.Жеваженка і викладача Військової академії ім. М.В.Фрунзе комбрига Е.Г.Матсон-Ігнеуса (перших двох звільнили з армії, а останнього 28 травня 1936 р. заарештували і згодом засудили до ув'язнення)¹².

Але у викладі автора ці факти виглядають саме як випадкові, не пов'язані один з одним, за ними важко побачити явище в цілому — послідовну боротьбу з опозиційними проявами в армії, хоча згадані слухачі академії постраждали не за що інше, як за «троцькістські прояви» у своїх висловлюваннях.

Те ж саме можна сказати і про трактування О.Сувеніровим посилення репресій в армії влітку 1936 р. Він просто констатував: «С лета 1936 г. бредень политических арестов начинает загребать все новые жертвы»¹³. В чому ж полягала причина цього, — він не вказав. Тому доцільно буде нагадати, що значною мірою це було пов'язано з ходом слідства у справах «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зинов'євського центру» та «Паралельного антирадянського троцькістського центру»¹⁴.

Важливим додатком до основного змісту монографії О.Сувенірова є «Мартиролог РККА 1936–1941 гг.», на основі якого можна зробити деякі уточнення і доповнення до наведеної нами у попередній публікації хронології арештів військовослужбовців у другій половині 1936 р. Зокрема, арешт начальника штабу 18-ї важкої авіабригади КОВО майора Б.І.Кузьмичова датовано 7 липня 1936 р. (засуджений 19 червня 1937 р.), командира і військового комісара 25-ї Чапаєвської стрілецької дивізії Харківського військового округу (ХВО) комбрига М.Й.Зюка — 15 серпня 1936 р. (засуджений також 19 червня 1937 р., розстріляний наступного дня), заступника командуючого військами ХВО комкора С.А.Туровського — 2 вересня 1936 р. (засуджений і розстріляний 1 липня 1937 р.), коменданта і військового комісара Летичівського укріпленого району КОВО комдива Ю.В.Сабліна — 25 вересня 1936 р. (засуджений 19 червня 1937 р., розстріляний наступного дня)¹⁵.

До цього списку О.Сувеніров додав ще кілька прізвищ: начальника хімічної служби 78-ї стрілецької дивізії Сибірського військового округу воєнінженера 2-го рангу Г.(Ю.)О.Літоха (заарештований 13 серпня 1936 р., засуджений 29 жовтня 1937 р.), начальника штабу 66-ї стрілецької дивізії (Окрема Червонопрапорна Далекосхідна армія) полковника І.Л.Карпеля (заарештований 17 грудня 1936 р., засуджений 25 березня 1938 р.), а також групи викладачів і політпрацівників Військово-політичної академії РСЧА ім. М.Г.Толмачова (ВПАТ, м. Ленінград)¹⁶.

Репресії проти останніх Сувеніров назвав упереджувочим ударом по політскладу РСЧА, зазначивши, що ВПАТ при цьому виконувала роль показового об'єкту. Таке трактування викликає багато питань. По-перше, чому владі треба було завдати упереджувочого удару по політскладу, з чим це було пов'язане? По-друге, якщо ВПАТ була показовим об'єктом, то чому все це робилося, за словами автора, «в глубочайшей тайне»? Як можна зробити показовим те, що глибоко приховується? Припущення про побоювання правлячою верхівкою можливих спалахів вільнодумства у ВПАТ видається надто абстрактним.

Та повернемося безпосередньо до подій в академії. Двох батальйонних комісарів з неї — викладача історії О.О.Клінова та інструктора з партроботи політвідділу академії О.П.Яценка (обидва заарештовані 9 липня 1936 р.) — автор назвав «первыми жертвами политических убийств в РККА в эти годы», адже їх було засуджено і розстріляно 11 жовтня 1936 р.

Наступними стали три бригадних комісари: начальник кафедри військового мистецтва К.І.Бочаров (заарештований 9 вересня 1936 р.), начальник кафедри загальної історії М.С.Годес і старший керівник кафедри ленінізму Л.О.Леонідов (обидва заарештовані 27 жовтня 1936 р.), яких було засуджено і розстріляно 19 грудня 1936 р. Водночас двох батальйонних комісарів — викладача економічної політики К.Т.Климчука (заарештований 10 вересня 1936 р.) і викладача політекономії Б.П.Лібермана (заарештований 28 листопада 1936 р.) засудили до 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах, але 10 жовтня 1937 р. також розстріляли¹⁷.

Складений О.Сувеніровим «Мартиролог РККА» дає можливість чітко прослідкувати хронологію подальших арештів, засуджень та виконань вироків щодо військовослужбовців у 1937–1941 рр., тому ми зупинятися на цьому не будемо. Звернемо увагу на узагальнення, які зробив автор у тексті, посилаючись на документи Російського державного військового архіву.

Він повідомив, що у матеріалах, підготовлених у липні 1937 р. для нового начальника Політуправління РСЧА армійського комісара 2-го рангу П.О.Смірнова*, у розділі «Выкорчевывание врагов народа и очистка РККА от политически негодных элементов» зазначалось, що з 1 січня по 10 червня 1937 р. з армії було звільнено за політичними мотивами 4947 осіб. Причому після лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) масштаби звільнення з армії зросли майже у 10 разів.

Розвиваючи цю тему, Сувеніров зауважив: «Принципиального значения сдвиг состоял и в том, что аресты военнослужащих по политическим мотивам уже во втором квартале приобрели массовый характер. Если раньше речь шла о единицах, то теперь счет пошел на сотни и даже на

* П.Смірнов змінив на цій посаді звільненого з армії 30 травня 1937 р. армійського комісара 1-го рангу Я.Б.Гамарника.

тисячі. За період с 1 апреля по 10 июня 1937 г. из числа 4370 человек, уволенных по политическим мотивам, было арестовано 1217 человек»¹⁸.

Автор навів також узагальнюючі дані про кількість звільнених з армії і заарештованих за політичними мотивами військовослужбовців по військових округах станом на кінець листопада 1937 р. Зазначимо, що найбільша їх кількість припадала на КОВО: 1894 особи звільнили з армії і 861 з них заарештували¹⁹.

Окремий сюжет (не так за обсягом, як за своєю специфікою) накреслив О.Сувеніров з приводу репресій проти працівників науково-дослідних інститутів РСЧА. Спираючись на доповідь военкома Науково-дослідного хімічного інституту (НДХІ) РСЧА бригадного комісара І.Купріна від 31 липня 1937 р., автор навів такі дані: у 1935–1937 рр. було заарештовано 13 військовослужбовців — співробітників інституту (у 1935 р. — 3, у 1936 р. — 5, у 1937 р. — 5); крім того, у 1936–1937 рр. з політичних міркувань з НДХІ було звільнено 66 осіб з вільнонайманого складу наукових співробітників, лаборантів і обслуговуючого персоналу.

Серед заарештованих опинилися начальник і комісар НХДІ Рохінсон, його наступник Козлов, заступник начальника НДХІ воєннженер 1-го рангу Ю.М.Іваницький, помічник начальника НДХІ воєннженер 2-го рангу М.Д.Івонін та ін.²⁰ Про долі більшості з цих людей «Мартиролог» не містить ніякої інформації. Але ті відомості, які наводяться у ньому, як ми вже підкреслювали, дозволяють внести важливі доповнення до хронології подій та у статистичні підрахунки. Наприклад, з'ясовується, що у другій половині 1936 р. М.Івоніна заарештували одним з перших серед військовослужбовців — 16 липня²¹ (раніше за нього — лише згаданих Д.Шмідта, Б.Кузьмічова, О.Клінова, О.Яценка та, можливо, деяких інших).

Ми акцентуємо увагу на даному аспекті (репресіях проти працівників науково-дослідних інститутів РСЧА) у зв'язку з поновленням дискусій про вплив репресій в армії на обороноздатність СРСР (докладніше про це мова піде іншим разом). Адже якщо, за словами Сувенірова, від НДХІ залишились у липні 1937 р. «рожки да ножки», то наслідки цього були досить невтішні.

Зовсім інший підхід до теми репресій продемонстрував Г.В.Смірнов — упорядник документально-публіцистичного збірника «Кровавый маршал. Михаил Тухачевский. 1893–1937» (СПб, 1997. — 384 с.). Збірник складається з трьох розділів, два з яких містять статті різних авторів і документальні матеріали, що були опубліковані у 1988–1995 рр., а третій являє собою авторський текст упорядника і має характерну назву «Правда о кровавом маршале».

Деякі з матеріалів і статей (В.Філатова, Г.Назарова та ін.) віддзеркалюють політичні антипатії авторів, тому упорядник відверто попередив читачів: «Тем из них, кому эта книга покажется односторонней и вызовет

раздражение или даже отторжение, рекомендую для чтения панегирические биографии репрессированных военачальников, список которых приведен на последней странице этого сборника»²².

Представлений у збірнику матеріал В.Філатова «Как они готовили поражение своей собственной страны» раніше був опублікований у журналі «Молодая Гвардия» (№№ 9, 10 за 1994 р.) і на 95% складається із свідчень М.Тухачевського від 1 червня 1937 р. Філатов вважає, що цим власноручним свідченням можна вірити. На користь цього, за якоюсь дивною логікою, він наводить таке: «Во-первых, если бы изложенное им было архигосударственной тайной, показания Тухачевского опубликовали бы еще в 1937 г. Режиму, в политическом смысле, было выгоднее опубликовать, чем не публиковать это полностью»²³.

Читачеві залишається лише пригадати, коли ж це в Радянському Союзі публікували навіть не архідержавні таємниці, а просто секретну інформацію про військово-політичне становище в країні? Або поміркувати, наскільки доречним напередодні неминучої війни було оприлюднення, наприклад, таких військово-оперативних деталей із свідчень Тухачевського: «...Во время стратегической военной игры в апреле 1936 г. я по вопросам оперативного положения наших армий обменивался мнениями с Якиром и Уборевичем. ...Я предложил Якиру облегчить немцам задачу путем диверсионно-вредительской сдачи Летичевского укрепленного района, комендантом которого был участник заговора Саблин. В случае сдачи Летичевского района немцы легко могли обойти Новоград-Вольнский и Житомирский укрепленные районы с юга и, таким образом, опрокинуть всю систему пограничных с Польшей укрепленных районов КВО»²⁴. Були у свідченнях Тухачевського й більш цікаві фрагменти із зазначеної тематики.

Другий аргумент, який навів В.Філатов на доказ достовірності зізнань Тухачевського, теж доволі оригінальний: «Во-вторых, то, что вы будете читать, — это уровень мышления не ниже начальника генерального штаба, никакому следователю, будь он даже семи пядей во лбу, насильно такое надиктовать своему подследственному просто не дано»²⁵. Ось так, «просто не дано» — і все. Отже, жодної критики історичного джерела в даному випадку немає. До речі, щодо рівня мислення Тухачевського, то зміст збірника не дає підстав вважати його аж занадто високим.

Г.Смірнов, торкаючись у своєму розділі цього питання, зауважив, що «в следственном деле Тухачевского нет показаний, написанных рукой следователя и лишь подписанных Михаилом Николаевичем, а есть показания, написанные его собственной рукой на 143 страницах! Показания аккуратно разделены на несколько глав, с подпунктами, исправлениями и вставками. Написаны они четким, ровным почерком со всеми знаками препинания, абзацами и примечаниями. В них подследственный поэтап-

но и скрупулезно вскрывает мельчайшие детали заговора, выдумать которые не смог бы ни один следователь»²⁶.

Г.Смірнов висловив також таке припущення: «Все противоречия, неувязки и метаморфозы в реабилитационных публикациях о процессе Тухачевского и других военачальников получают исчерпывающее объяснение при одном-единственном допущении: заговор военных был, и в руках политического руководства страны находились неопровержимые доказательства его существования и участия в нем поименованных лиц!»²⁷.

Розвиваючи цей сюжет, Смірнов додав: «Таинственные сталинские документы, доказывающие виновность репрессированных генералов, никогда не всплывали на поверхность и, возможно, поныне хранятся в святая святых наших секретных архивов. Но, думается, и без них следствие и судебные материалы не оставляют сомнения в том, что заговор был и что Тухачевский и осужденные вместе с ним военачальники были его участниками»²⁸. Це було написано у 1989–1991 рр., але і досі, наскільки нам відомо, так нічого і «не всплыло». Що ж до слідчих та судових матеріалів, то саме вони і викликають певні сумніви.

І, нарешті, ще одна публікація, про яку не можна не згадати, це книга Віктора Суворова «Очищение: Зачем Сталин обезглавил свою армию?» (М., 1998. — 480 с.). Парадокс у тому, що вона органічно продовжує зусилля згаданих авторів збірника. Як свідчить анотація до книги, Суворов доводить, що Сталін діяв правильно, точно і рішуче, коли чистив армію від «геніальних» полководців²⁹. Навряд чи цим автор зробив внесок у становлення правового громадянського суспільства. виправдовування в історичному плані (навіть зверхньо-іронічне) кривавих репресій та фактична проповідь правового нігілізму аж ніяк не сприятимуть цьому.

Водночас, треба віддати належне автору — його книга насичена цікавим фактичним матеріалом, оригінальним трактуванням подій, дотепними історичними паралелями і викликає у читача багато думок. Гадаємо, що детальний її аналіз фахівцями-істориками — справа майбутнього. Ми ж звернемо увагу лише на окремі епізоди, оскільки автор іноді захоплюється власними емоціями, внаслідок чого страждає аналітичне наповнення книги.

Наприклад, він багато уваги приділив Д.Шмідту, але у трактуванні деяких фактів його біографії суперечить сам собі. Так, розповідаючи у 4-му розділі про введення в армії у 1935 р. персональних військових звань, Суворов зазначив: «...Обычно дивизиями командовали комбриги, а корпусами — комдивы. Случалось и наоборот. Комдив Д.Шмидт командовал 8-й мехбригадой. С высокой должности его двинули вниз, но звания не снизили в надежде, что исправится»³⁰. Однак, Шмідта на згадану посаду призначили у 1933 р., коли персональних військових звань в армії ще не існувало, тому жодного пониження у званні просто не було. У даному випадку приклад із Шмідтом некоректний.

Ближчий до істини Суворов у 8-му розділі книги, де він трактує цей факт зовсім інакше: «Эта выходка Шмидта* отнюдь не единственная. Прошла она, как и все подобные ей, без последствий. Наоборот, в 1935-м Дмитрий Шмидт получил звание комдива, хотя в тот момент командовал только бригадой»³¹. Отже, звання Шмідту надавалося на перспективу, яка полягала, скоріше за все, у розгортанні 8-ої бригади до дивізії або навіть корпусу. До речі, саме такий можливий розвиток подій цілком вкладається у контекст попередніх книг В.Суворова.

Коментуючи згадану «витівку» Шмідта, В.Суворов зауважив: «Для того, чтобы махать воображаемой саблей у сталинского носа, материться и обещать отрезать сталинские уши, большого ума не надо. Наоборот, этот случай показывает полное отсутствие ума у обиженного Шмидта. Если можешь отрезать Сталину уши, отрежь. Грозить-то зачем?»³². Якщо сприймати це не як епатаж публіки, а як щире нерозуміння, то тут є над чим працювати фахівцям, але не історикам.

А далі, знову захопившись, Суворов додає: «Сталин ведет свою линию, никому не угрожает, а Сталину угрожает обиженный командир 8-й мехбригады. Угрожает публично, публично оскорбляет»³³. Абстрагуючись від приниженого Сталіна, змушені знову зробити уточнення щодо Шмідта: не був він тоді «ображеним командиром 8-ої бригади», лише через кілька років його, як висловився сам Суворов, «двинули вниз» на цю посаду.

Ці обмовки автора свідчать про деяку штучність у побудованих ним текстових конструкціях. Тому і до наступного авторського висновку доводиться підходити більш обережно: «...Готовя войну, Сталин разгромил червонных казаков, которые разлагали Красную Армию непомерными претензиями, откровенным неповиновением и хулиганством»³⁴. Оттак, «хуліганіли» у 1927 р., а через 10 років Сталін їм про це нагадав. Все дуже просто, аж занадто. Інші були з помірними претензіями і не «хуліганіли»?

Чи багато додає такий спрощений підхід до розуміння подій? Чи не статично розглядає Суворов Сталіна? Адже Сталін у 1927 р. ще не той Сталін, що у 1937 р. (Як і офіцер ГРУ МО СРСР Володимир Резун ще не західний дослідник Віктор Суворов).

А ким, власне, у 1927 р. був Сталін в очах людей, що брали активну участь у військових діях під час Першої світової та громадянської війн і мали за це бойові нагороди? Може лише одним з партійних керівників на ім'я Коба, що почав щосили тягти ковдру на себе? А ким був Шмідт для Сталіна, який добре знав його особисто³⁵ і теж, як і Тухачевський, називав Мігею?

В.Суворов справедливо звернув увагу на великий відсоток комісарів і юристів серед репресованих військовослужбовців. Він навів приклад: з

* Стосовно Й.В.Сталіна з приводу виключення Л.Д.Троцького з партії у 1927 р. — Авт.

розстріляних 26 осіб, що носили по чотири ромби, командармів 2-го рангу було лише 10, а армійських комісарів 2-го рангу — 15 та плюс ще один армвоєнорист. Виходило, що перші становили менше 40%. На думку Суворова, «остальные — более 60 процентов — не командиры. Остальные — балласт. Их потеря боеспособность Красной Армии никак не снижала. А только повышала. На других уровнях — та же картина: тучные стада комиссаров. Потому, когда нам называют ужасающие цифры очищения, мы мысленно вычтем соответствующую долю комиссаров и юристов, и цифры сразу станут не такими страшными»³⁶.

З морально-етичних міркувань це важко коментувати, але спробуємо. По-перше, навіть якщо ці люди були баластом в армії, навіщо вбивати їх за сфальсифікованими обвинуваченнями? Навіщо переслідувати членів їх родин? Чому не дати цим людям можливість довести свою компетентність під час війни? Тому, що вони щось зовсім не те робили під час громадянської війни? Тому, що після неї допомогли Сталіну побудувати, за висловом автора, «нерушимую піраміду своєї влади»? Так за це б і судили їх.

По-друге, а коли суспільство почало розуміти, що комісари робили щось не те? Це ж не «червоний пропагандист», а поет-фронтовик Булат Окуджава, навіть коли минуло вже багато років після Другої світової війни, продовжував оспівувати романтику громадянської війни та отих самих комісарів³⁷. Подібних прикладів можна навести багато. Далеко не всі активні учасники громадянської війни з боку червоних ще й досі виглядають так, як змальовані Суворовим. Та й те, що деякі з них робили у міжвоєнний період, аж ніяк не можна назвати антинародною діяльністю. Невже, наприклад, творчий доробок А.П.Гайдара, на якому виховувалось не одне покоління радянських людей, не містив загальнолюдських цінностей?

Немає жодних сумнівів, що треба називати речі своїми іменами. Це стосується діяльності і Тухачевського, і Якіра, і Дибенка, й інших командирів і політпрацівників Червоної Армії. Про «подвиги» політпрацівників під час Другої світової війни, наприклад, відверто розповів у 1991 р. письменник-фронтовик Віктор Астаф'єв³⁸. Але разом з тим знаємо, що і знищували їх нацисти у першу чергу. Отже необхідно підходити до минулого всебічно, розглядати явища в їх розвитку та взаєминах з іншими, враховувати відповідні трансформації у суспільній свідомості.

Це ми ведемо до того, що, наприклад, на початку 70-х років на екранах кінотеатрів Радянського Союзу демонструвався художній фільм «Красная площадь», одним з головних героїв якого був комісар Червоної Армії Амелін. Земний шлях цього кіногероя закінчувався почесним похованням його праху біля Кремлівської стіни. І це було свого роду вибаченням авторів фільму перед пам'яттю тисяч радянських військовослужбовців, що загинули і пішли у безвість напередодні найкривавішої війни в історії ХХ століття.

Одним з цих людей і був реальний армійський комісар 2-го рангу Михайло Петрович Амелін (1896–1937)* — член Військової ради і начальник Політуправління КОВО. Його доля була схожа на долю іншого кіногероя, але вже 90-х років, — Сергія Котова з фільму «Утомленные солнцем». У цьому номері журналу ми й пропонуємо увазі читачів добірку документів з архівної кримінальної справи М.П.Амеліна (№ 33105–ФП), що зберігається у Державному архіві Служби безпеки України.

ДОКУМЕНТИ З АРХІВНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ М.П.АМЕЛІНА

Док. № 1 (30)

Довідка з приводу арешту М.П.Амеліна від 3 червня 1937 р.

Арестовать
Подпись [Фриновский]

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО
Согласен
Подпись 4.VI.

СПРАВКА

По показаниям арестованного и сознавшегося участника антисоветского военно-троцкистского заговора БАГЛАЕВА, — Начальник Полит. Управления Киевского Военного Округа, армейский комиссар 2 ранга Амелин Михаил Петрович является активным участником этого заговора.

Прошу санкционировать арест АМЕЛИНА М.П.

НАЧАЛЬНИК 5 ОТДЕЛА ГУГБ НКВД СССР
КОМИССАР ГОС. БЕЗОПАСНОСТИ 2 РАНГА (ЛЕПЛЕВСКИЙ)

3/VI — 37 г.

ДА СБУ. — Спр. 33105–ФП. — Арк. 148. Машинпис. Оригінал.

Док. № 2 (31)

Власноручні зізнання М.П.Амеліна від 8 червня 1937 р.

Секретарю ЦК [В.]К.П.Б.
т. Ежову

При многолетней совместной работе с Якиром я был под его сильным влиянием. Он меня постепенно обрабатывал в антипартийном и в анти-

* Короткі біографічні відомості про нього див. у кн. «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» (К., 1987. — С. 38) та в інших виданнях.

советском духе как в отношении к тов. Ворошилову — Народному Комиссару Обороны, а также и в отношении подготовки и воспитания войск Округа и командных кадров, расставляя на важнейших участках верных себе людей — врагов троцкистов — Бутырский — Начштаба округа, Григорьев — Командир Кавкорпуса, Гермониус — Комкор 17, Туровский, Шмидт, Саблин и ряд других.

В 1934 году я уже совместно с Якиром проводил контрреволюционную работу и с тех пор стал его сообщником и участником антисоветского троцкистского заговора в Армии.

Со стороны Якира сознательно игнорировалась боеготовность укрепленных районов, второочередных дивизий, артиллерийских складов, что вело к ослаблению оборонной мощи и к поражению наших частей.

В заговорческой работе принимали участие Бутырский, Гусарев — начстроительства, Гермониус, Григорьев.

Мною подробные показания будут даны следствию дополнительно.

8/VI — 37 г.

Амелин

ДА СБУ. — Спр. 33105-ФП. — Арк. 21. Рукопис. Оригинал.

Док. № 3 (32)

Протокол допиту М.П.Амелина від 8 червня 1937 р.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

ОБВИНЯЕМОГО АМЕЛИНА МИХАИЛА ПЕТРОВИЧА

от 8/VI — 37 г.

Быв. Нач. Политуправления
Киевского Военного Округа,
быв. члена ВКП(б) с 1917 года

Вопрос: Вами подано заявление на имя Народного Комиссара Внутренних Дел тов. ЕЖОВА, в котором Вы признаете свое участие в антисоветском военно-троцкистском заговоре в РККА и решили дать подробные показания. Когда и кем Вы вовлечены в заговор?

Ответ: В антисоветский военно-троцкистский заговор меня вовлек быв. командующий Киевским Военным Округом ЯКИР, который начиная с 1932 года систематически начал меня обрабатывать в антисоветском духе и фактически уже в 1934 году я был вовлечен им в заговор. В процессе неоднократных разговоров, имевших место между мною и ЯКИРОМ, как наедине, так и в присутствии других, он проводил линию на дискредитацию Наркома Обороны ВОРОШИЛОВА, сводившуюся к тому, что ВОРОШИЛОВ не обеспечивает ни военного,

ни политического руководства Армией и, как правило, игнорировал указания Наркома ВОРОШИЛОВА, создавая этим самым видимость перед командным составом Округа, что все указания по Округу исходят от него — ЯКИРА. Наряду с этим, ЯКИР неоднократно подчеркивал, что ВОРОШИЛОВ защищает своих людей, продвигает их (комкор АНТОНЮК), в то же время не дает возможности продвижения сторонников ЯКИРА (комдив САБЛИН). Таким путем ЯКИР привлекал на свою сторону командный состав из среды троцкистов, враждебно настроенных к ВОРОШИЛОВУ (ТУРОВСКИЙ, ШМИДТ, КУЗЬМИЧЕВ, САБЛИН и другие).

Особенно считают необходимым подчеркнуть весьма близкую связь ЯКИРА с ГАМАРНИКОМ, через которого он продвигал и расставлял своих людей на командные и политические руководящие должности. Так, напр.: ГАМАРНИК направил к ЯКИРУ на должность Начальника Политуправления Киевского Военного Округа ОРЛОВА, работавшего у ГАМАРНИКА много лет секретарем, с которым был тесно связан, комкоров троцкистов ГРИГОРЬЕВА, ГЕРМОНИУСА. Таким образом, окружавшие его люди всячески его популяризировали, создавали ему незаслуженный авторитет в противовес Наркому Обороне ВОРОШИЛОВУ. Эти условия обеспечили ЯКИРУ проведение в широком масштабе заговорщической, вредительской работы в частях Киевского Военного Округа.

Вопрос: Какие цели и задачи ставил перед собой антисоветский военно-троцкистский заговор?

Ответ: Основной целью антисоветского военно-троцкистского заговора являлось свержение Советской власти и реставрация капитализма. В условиях мирного времени стояла задача подбора и расстановки кадров и вредительство в широком масштабе. Это должно было ослабить обороноспособность Красной армии и обеспечить успех противника в будущей войне.

Вопрос: Назовите всех известных Вам участников заговора?

Ответ: Мне известны следующие участники заговора:

1. БУТЫРСКИЙ — бывший Начальник Штаба Киевского Военного Округа;
2. ГУСАРЕВ — Начальник Строительного Отдела КВО;
3. ГЕРМОНИУС — командир 17 Стрелкового корпуса;
4. ГРИГОРЬЕВ — командир 7 кавалерийского корпуса;
5. ВЕНЦОВ — командир 62 Туркестанской дивизии;
6. ГУДКОВ — командир 15 Стрелковой дивизии;
7. ШМИДТ — бывший командир мото-мехбригады;
8. ТУРОВСКИЙ — быв. Пом. Командующего Харьковским Военным Округом;

9. САБЛИН — б. Начальник Летичевского Укрепленного р-на. Все перечисленные выше лица являются троцкистами, ставленниками ЯКИРА.

Вопрос: Какая вредительская работа проведена в Округе?

Ответ: Большая вредительская работа проведена на оборонительных сооружениях по всей границе, которые в большей степени являются небоеспособными. Как правило, большинство бетонированных точек — слепые (не имеют перед собой обстрела). У большинства сооружений отсутствуют газо-вытягиватели, без которых после нескольких очередей огня командование не может продолжать стрельбу. Имеется много сооружений, не обеспеченных огневыми средствами. Приписной состав к сооружениям в значительной степени не подготавливался. При проведении сборов приписной состав использовался на строительных работах.

Строительство артиллерийских складов проводилось вредительски. В процессе ведения работ обнаружены подпочвенные воды и этим самым сорваны сроки их готовности.

Тяжелые авиационные бригады до сих пор не обеспечены механической подвеской авиабомб, благодаря чему их боевая готовность требует вдвое больше времени. Округ за последнее время отправил по специальному назначению несколько десятков миллионов винтовочных патронов и мелкокалиберных снарядов, запас коих до настоящего времени не восстановлен. ЯКИР сознательно затягивал постановку этого вопроса перед Наркомом Оборона.

Второочередные дивизии до 1937 года являлись небоеспособными, вследствие необеспеченности приписным комсоставом и необходимыми специалистами.

ДОПРОС ПРЕРЫВАЕТСЯ.

Показания читал, в чем расписываюсь.

АМЕЛИН

ДОПРОСИЛИ: ПОМНАЧ. IV ОТД-НИЯ 5 ОТДЕЛА ГУГБ
СТ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

(ЮХИМОВИЧ)

ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ IV ОТД-НИЯ
СТ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

(ДРОЗДОВ)

ДА СБУ. — Спр. 33105-ФП. — Арк. 26-29. Машинопис. Оригінал.

Док. № 4 (33)

Протокол допиту Н.О.Орлова від 18 червня 1937 р.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

Обвиняемого ОРЛОВА Наума Осиповича, быв. Зам. Нач. Политуправления КВО, до ареста — Нач. Политуправления ПРИВО, быв. члена ВКП(б) с 1919 г., до этого состоял в партии левых эсеров.
от 18 и ю н я 1937 года

Вопрос: Вы обвиняетесь в участии в военно-троцкистском заговоре. Признаете ли себя виновным в этом?

Ответ: Да, я признаю свое участие в военно-троцкистском заговоре и решил следствию правдиво рассказать о своей антигосударственной деятельности в армии, об известных мне участниках контрреволюционной организации и о проведенных мною вербовках для практического участия в военном заговоре.

Вопрос: Когда, кем и при каких обстоятельствах Вы были вовлечены в организацию военного заговора?

Ответ: В контрреволюционный военный заговор я был вовлечен в первой половине 1936 года быв. командующим Киевским военным округом ЯКИРОМ Ионой Эммануиловичем, в бытность мою заместителем начальника Политуправления КВО. Этому предшествовала обработка меня ЯКИРОМ в течение продолжительного времени. Во время этой обработки ЯКИР часто говорил о неспособности и негодности существующего руководства Красной Армии, враждебно отзывался о ВОРОШИЛОВЕ, противопоставляя ему себя. Наряду с этим, ЯКИР говорил о внутривластном положении, резко критикуя линию Центрального комитета и намекал на то, что предстоит серьезная борьба и что для этой цели необходимо сколачивать свои кадры.

Я ЯКИРУ не возражал и встретив с моей стороны полное согласие, ЯКИР рассказывал мне, что существует организация военного заговора, в которую входят ряд крупных командиров и военнослужащих не только Киевского военного округа, но и БВО, ЛВО, ОКДВА и т.д. и предложил мне принять участие в этой организации.

Вопрос: Как Вы реагировали на предложение ЯКИРА?

Ответ: На участие в организации военного заговора я ЯКИРУ дал согласие.

Вопрос: Что Вам рассказывал ЯКИР о целях и задачах этой организации военного заговора?

Ответ: ЯКИР мне говорил, что основной задачей контрреволюционной организации является свержение Советской власти путем государственного переворота и так как переворот приурочивается к моменту войны фашистских стран против Союза, организация заинтересована в поражении Красной Армии. Для достижения этой цели проводится работа по вовлечению новых участников заговора и расстановка сил на узловых командных участках. Особое внимание уделялось сохранению в округе троцкистских кадров, быв. белых и политически неблагонадежных. Основная задача организации заключалась, главным образом, в ослаблении мощи Красной Армии путем глубоко замаскированного и вместе с тем широко развернутого вредительства.

Вопрос: Кого Вам называл ЯКИР как участников военно-троцкистского заговора в Армии?

Ответ: ЯКИР мне называл, как участников военно-троцкистского заговора в армии, следующих лиц:

1. АМЕЛИНА — начальника Политуправления КВО;
 2. КУЧИНСКОГО — начальника штаба округа;
 3. БУТЫРСКОГО — зам. начальника штаба округа;
 4. ПОДЧУФАРОВА — зам. начальника штаба округа;
 5. ПЕТЕРСОНА — пом. командующего войсками округа по материальному обеспечению;
 6. ГУСАРЕВА — нач. строительно-квартирного отдела КВО;
- [...]*

Вопрос: Какие практические директивы Вами были получены от ЯКИРА?

Ответ: Мною были получены от ЯКИРА следующие задания:

1. Вовлекать новых участников военного троцкистского заговора, главным образом, среди политработников КВО;
2. Сохранять в штабе КВО и в частях троцкистские кадры;
3. Проводить широкую вредительскую работу, в основном, по линии Политуправления КВО.

Наряду с этим я в процессе своей контрреволюционной деятельности, я выполнял те или иные задания ЯКИРА и АМЕЛИНА, идущие в разрез с решениями ЦК ВКП(б) и направленные к подрыву мощи Красной армии.

Вопрос: Какая антисоветская работа была Вами проведена по привлечению новых участников военно-троцкистского заговора?

Ответ: В организацию военного заговора мною были вовлечены следующие лица:

1. НЕМИРОВСКИЙ — начальник Политотдела Киевской авиабригады;

* Наступної (3-ої) сторінки протоколу допиту у справі немає. — Авт.

2. БОГУСЛАВСКИЙ — Нач. провода Киевского гарнизона;
3. ПЕТРУНИН — Нач. строительного сектора Политуправления округа;
4. БАГЛАЕВ — военком строительного участка;
5. СОКОЛЕНКО — Нач. Политотдела 45 Мехкорпуса;
6. ГОЛУБКОВ — комендант г. Киева;
7. ПРОКШИЦ — начальник Политотдела 1 кавдивизии;
8. РИТЕЛЬ — Помполита 2 кавкорпуса;
9. ЛЕВУШКИН — Нач. Политотдела 8 Мехбригады;
10. КОНЦЕВОЙ — Нач. Отдела Парпропаганды ПУКВО.

Вербоки указанных лиц происходили, главным образом, во время служебных встреч, на всем протяжении второй половины 1936 и начало 1937 г. О вновь завербованных лицах я говорил ЯКИРУ и АМЕЛИНУ. Перед завербованными я ставил те же задачи, какие ставил передо мною ЯКИР.

В разговоре с ЯКИРОМ о привлечении новых лиц для участия в организации военно-троцкистского заговора, он мне назвал БОРОДИНА — Помполита 6 с.к., ФЕСЕНКО — Зам. Комвойсками и ХОРОШ — Зам. Нач. ПУКВО. Однако, я никакого участия в их вербовке не принимал. Судя по тому, какие близкие взаимоотношения сложились между ЯКИРОМ, АМЕЛИНЫМ и ХОРОШ, быстрое продвижение по службе БОРОДИНА, тесное сближение с ФЕСЕНКО, я считаю, что ФЕСЕНКО, ХОРОШ и БОРОДИН привлечены ЯКИРОМ и АМЕЛИНЫМ в организацию военного заговора.

Вопрос: Расскажите о проведенной Вами вредительской работе?

Ответ: Моя вредительская деятельность тесно увязана со всей вредительской работой Киевского Военного Округа. Активное участие в этом принимали ЯКИР, АМЕЛИН, ХОРОШ и я — ОРЛОВ.

Во время проверки партийных документов в КВО выявилась большая засоренность троцкистским элементом и быв. белыми офицерами. Процент исключенных из ВКП(б) доходил до 10. Однако, ЯКИР и АМЕЛИН, вызвав меня к себе, дали указания снизить процент исключенных до 3–4. ЯКИР мне заявил, что это установка ГАМАРНИКА и что необходимо для целей организации сохранить троцкистов в партии. В соответствии этому я дал установку по частям КВО. Для прикрытия этого антипартийного дела была организована «проверка» всех троцкистов с личным вызовом в Политуправление округа. АМЕЛИН проводил «проверку» старшего и высшего командного и политического состава, а я — среднего. Таким образом, все троцкисты были проверены, акты подписывались АМЕЛИНЫМ и мною, а затем утверждались. Наряду с этим,

в новые учетные карточки образца 1936 года не была внесена троцкистская принадлежность того или иного лица. Задание ЯКИРА на сохранение троцкистских кадров во время проверки партийных документов тоже выполнялось с точностью. Все это делалось для сохранения кадров антисоветского военного заговора. После решения ЦК ВКП(б) от 13/1–1937 г. в ПУОКР начала поступать чрезвычайно серьезная информация о работе троцкистов в частях. Все возникшие серьезные дела на выявленных троцкистов немедленно ликвидировались ЯКИРОМ, АМЕЛИНЫМ и ХОРОШЕМ. Наши директивы и выступления о широком развертывании самокритики были лживы и предательски лицемерны. Принимались решительно все меры к тому, чтобы не навлечь подозрения на состояние дел КВО и не вызвать вмешательство ЦК КП(б)У или ЦК ВКП(б). Доклады ЯКИРА на ЦК КП(б)У были всегда явно тенденциозны, очковтирательские, причем без какой-бы то ни было подготовки. Осенью 1936 года ЦК КП(б)У произвел обследование ряда частей в Округе и выявил много вопиющих преступных фактов партийного руководства, однако и это ЯКИРУ удалось ликвидировать и сорвать доклад ПУОКРА в ЦК КП(б)У. В 1937 году я получил задание ЯКИРА смазать дело о явно троцкистской деятельности командира кавалерийской дивизии НИКУЛИНА. По заданию ЯКИРА, НИКУЛИНА надо было сохранить на дивизии во что бы то ни стало. Задание я выполнил. Перед совещанием в ЦК ВКП(б) о состоянии войскового хозяйства, уполномоченный ЦК ТЕМКИН проводил проверку состояния окружного вещевого склада и вскрыл вредительство. После отъезда ТЕМКИНА, по заданию ЯКИРА, я сделал повторную проверку (не зная ее цели), в результате которой ЯКИРУ удалось ЦК ВКП(б) доказать «тенденциозное» отношение ТЕМКИНА.

В округе при нашем непосредственном участии широко проводилась вредительская работа, как на строительстве Укрепленных районов, так и на необоронном строительстве. Строительством Укрепленных районов руководили ЯКИР, КУЧИНСКИЙ, СИДОРЕНКО и ЛАПИН... ЯКИР проводил линию на то, чтобы техническое оборудованием точек проводить в день мобилизации, в то время когда командиры требовали технического оснащения немедленно и постепенно. Без технического оснащения точки представляются не боеспособными. Дислокация точек с явно вредительской целью выбирались ЯКИРОМ, СИДОРЕНКО и ЛАПИНЫМ.

На войсковом строительстве под руководством ЯКИРА, ПЕТЕРСОНА и ГУСАРЕВА вредительство было также широко развернуто. Качество строительства приводило к авариям и катастро-

фам. Так, в Житомире в авиабригаде завалилась крыша и потолок, в результате, только случайно, погибло 4 человека. Это случилось через 20 минут после обеда, во время которого в столовой находилось 300 человек. Точно такая же авария произошла в Запорожье, в авиабригаде, однако, случайно без жертв.

Все сигналы о вредительской деятельности ГУСАРЕВА и на участках ЯКИРОМ, АМЕЛИНЫМ и мною не принимались во внимание. В начале 1937 года на партсобрании СКО КВО, длившемся 6 дней, члены партии потребовали исключения ГУСАРЕВА, однако, это дело ЯКИРОМ, АМЕЛИНЫМ и мною ликвидировалось. Вредительство поощрялось и покрывалось мною, БУТЫРСКИМ, КУЧИНСКИМ, под непосредственным руководством ЯКИРА и АМЕЛИНА. Мое личное участие и роль во вредительской работе СКО КВО заключалась в том, что я, по указаниям АМЕЛИНА, давал на строительство кадры политработников, совершенно непригодные для политработы в РККА. Одной из главных составных частей политработы Округа была популяризация авторитета ЯКИРА, как «самого армейского большевика и талантливого полководца». Я — Орлов и все члены контрреволюционной организации делали решительно все, чтобы авторитет ЯКИРА в партии и РККА был незыблем. Такая контрреволюционная работа Политуправления Округа, заместителем начальника которого я был, проходила упорно и целеустремленно, что во многих случаях приводило к противопоставлению авторитета партии — авторитету ЯКИРА. Эта антигосударственная деятельность проводилась систематически мною и всеми членами антисоветского военно-троцкистского заговора, руководителем которого на Украине являлся ЯКИР.

Протокол мною читан, с моих слов записан верно. ОРЛОВ

ДОПРОСИЛИ: ЗАМ. НАЧ. 5 ОТДЕЛА
УГБ НКВД УССР КАПИТАН
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ (РАТЫНСКИЙ)
НАЧ. 2 ОТДЕЛЕНИЯ
3 ОТД. УГБ ДОУ НКВД
СТ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (ТЫШКОВСКИЙ)

ДА СБУ. — Спр.33105-ФП. — Арк.81-87.
Машинопис. Завірена копія.

Док. № 5 (34)

Супровідний документ від 23 червня 1937 р.

НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР

8 ОТДЕЛ

23 ИЮНЯ 1937 г.

№ 27-401888

Москва, площадь Дзержинского, 2

В 8 ОТДЕЛ УГБ НКВД по УССР — гор. Киев

Направляется материал по делу арестованного в Москве АМЕЛИНА Михаила Петровича, для передачи в 5 отдел УГБ НКВД УССР.

Одновременно дано распоряжение Нач. Бутырской тюрьмы ГУГБ НКВД о направлении арестованного АМЕЛИНА М.П. Особым конвоем, в отдельной камере вагонзакла, изолированно от всех арестованных — в ваше распоряжение.

Просьба организовать прием арестованного согласно приказу № 00404-1935 г.

Получение материала и прибытие арестованного — подтвердите.

ПРИЛОЖЕНИЕ: ордер на арест, протокол обыска, анкета.

ЗАМ. НАЧ. 8 ОТДЕЛА ГУГБ НКВД

КАПИТАН ГОСУДАР. БЕЗОПАСНОСТИ

(ЗУБКИН)

НАЧ. 3 ОТД. СТ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУД. БЕЗОПАСНОСТИ (МИШУСТИН)

*ДА СБУ. — Спр. 33105-ФП, Контрольна переписка. — Арк. 3.
Машинопис на бланку. Оригінал.*

Док. № 6 (35)

Постанова про притягнення до кримінальної відповідальності
М.П.Амеліна від 29 червня 1937 р.

Гор. Киев, 29 июня 1937 года, я, Следователь 5 Отдела УГБ НКВД УССР ДАЛЬСКИЙ, рассмотрев следственный материал о гр-не АМЕЛИНЕ Михаиле Петровиче, нашел, что произведенными следственными действиями установлено: что АМЕЛИН Михаил Петрович является одним из руководителей антисоветского военно-троцкистского заговора на Украине.

На основании ст.126 УПК и руководствуясь ст. 127 УПК УССР,

П О С Т А Н О В И Л:

Привлечь гр. АМЕЛИНА Михаила Петровича в качестве обвиняемого, предъявив ему обвинение в том, что он является одним из руководите-

лей антисоветского военно-троцкистского заговора на Украине и агентом германской разведки,

т.е. в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 54-1 «б» и 54-11 УК УССР.

Копию настоящего постановления направить Прокурору Киевского военного округа.

СЛЕДОВАТЕЛЬ 5 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР (ДАЛЬСКИЙ)

ЗАМ. НАЧАЛЬНИКА 5 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР
КАПИТАН ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ (РАТЫНСКИЙ)

Постановление мне объявлено Подпись [АМЕЛИН]

29.VI. 1937 г.

ДА СБУ. — Спр. 33105-ФП. — Арк. 18. Машинопис на бланку. Оригінал.

Док. № 7 (36)

Витяг з протоколу допиту В.Е.ГЕРМОНИУСА
від 29 червня 1937 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА ДОПРОСА

обв. ГЕРМОНИУСА Вадима Эдуардович
от 29 июня 1937 года

Вопрос: — Вы продолжаете скрывать ряд активных участников антисоветского военно-троцкистского заговора, о которых Вам известно со слов ЯКИРА?

Ответ: — На предыдущих допросах я действительно скрыл от следствия ряд участников заговора, о которых мне известно со слов ЯКИРА. К ним относятся: ПОДЧУФАРОВ, ХЛОПОТУНОВ, АМЕЛИН, ФЕЛЬДМАН и ГАМАРНИК. Причем первые два были вовлечены в состав участников заговора ЯКИРОМ, о чем мне говорил ЯКИР в тот момент, когда рассказывал о вербовке им БАХРУШИНА и ГУСАРЕВА, о чем я показал на допросе 27 июня. О ФЕЛЬДМАНЕ, как об участнике заговора мне говорил ЯКИР, когда посылал меня с письмом к Наркому обороны по вопросу оставления меня на Украине.

При поездке в Москву с этим письмом ЯКИР мне велел предварительно обратиться к ФЕЛЬДМАНУ и что он как участник заговора окажет мне в этом содействие.

ВЕРНО: НАЧАЛЬНИК ГРУППЫ ОПЕРТЕХНИКИ
МЛ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (КРАШЕНИННИКОВ)

ДА СБУ. — Спр. 33105-ФП. — Арк. 89. Машинопис. Завірена копія.

Док. № 8 (37)

Витяг з протоколу допиту І.С.ШЕЛЕХЕСА
від 1 липня 1937 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА ДОПРОСА

обв. ШЕЛЕХЕСА Ильи Савельевича,
1891 г. рождения, быв. члена ВКП(б) с
1908 г., быв. Зам. Пред. Совнаркома УССР

Вопрос: С кем Вы, помимо ЯКИРА, из участников заговора имели организационную связь?

Ответ: Из участников заговора, помимо ЯКИРА, я имел организационную связь с ФЕСЕНКО, АМЕЛИНЫМ, ВЕНЦОВЫМ, ПОПОВЫМ Н.Н. и ВЕГЕРОМ Е.И.

Вопрос: Изложите подробно все, что Вам известно о к-р деятельности этих участников троцкистского заговора, когда и при каких обстоятельствах Вы установили с ним организационную связь.

Ответ: После вовлечения меня ЯКИРОМ в организацию, мы при встречах имели разговоры по делам организации. В одной из этих бесед, происходившей в сентябре 1936 г. у меня на квартире, ЯКИР мне рассказал о том, что активным участником военно-троцкистской организации является ФЕСЕНКО, первый заместитель командующего Киевским Военным округом. ЯКИР мне говорил, что ФЕСЕНКО является его ближайшим помощником по заговору.

Я хочу исправить неточность, допущенную мной в заявлении на имя ЕЖОВА. В этом заявлении я указывал, что когда ЯКИР мне говорил в сентябре 1936 г. о вовлечении им в организацию ФЕСЕНКО, он — ФЕСЕНКО, якобы был тогда командиром корпуса в Одессе. Это неверно. В действительности дело обстояло так: когда мне ЯКИР говорил о вовлечении ФЕСЕНКО, он тогда уже был заместителем командующего КВО. ЯКИР завербовал ФЕСЕНКО значительно раньше, возможно тогда, когда ФЕСЕНКО был командиром корпуса в Одессе. Мне точно срок вербовки неизвестен, т.к. я ЯКИРА об этом не спрашивал.

С ФЕСЕНКО, как с участником к-р организации, меня познакомил ЯКИР у него на квартире в сентябре — октябре 1936 г. в один из вечеров очередной встречи.

Когда я пришел на квартиру, я уже ФЕСЕНКО застал. Разговор происходил в домашнем кабинете ЯКИРА. Кроме нас троих никого больше не было. ЯКИР, знакомя меня с ФЕСЕНКО, сказал, что он является членом нашей организации и что ФЕСЕНКО также должен знать обо мне, как об участнике организации. В этот вечер мы

коротко обменялись общими замечаниями о необходимости более активно вести вербовку в члены организации, как среди военных, так и среди гражданских работников. Я долго не смог сидеть у ЯКИРА, т.к. торопился на заседание и ушел. ФЕСЕНКО остался у него. Вторично я встретился на квартире у ЯКИРА с ФЕСЕНКО, когда ЯКИР был болен и я зашел его навестить, на квартире у него я застал ФЕСЕНКО и бывшего начальника штаба КВО КУЧИНСКОГО. Это было примерно в октябре — ноябре 1936 г. В эту встречу с ФЕСЕНКО и ЯКИРОМ разговора по делам организации не было.

Вопрос: Я вас прерываю, скажите, КУЧИНСКИЙ был участником военно-троцкистского заговора?

Ответ: Мне об этом неизвестно, т.к. ни ЯКИР ни кто другой из участников организации о том, что КУЧИНСКИЙ является заговорщиком, мне не говорил.

Вопрос: Продолжайте свои показания.

Ответ: Последняя встреча с ФЕСЕНКО, где я с ним говорил по делам организации, была в Киеве в Доме Красной Армии во время прохождения киевской областной партийной конференции. С ФЕСЕНКО я встретился около президиума конференции за сценой, где мы разговаривали.

Разговор шел об отъезде ЯКИРА с Украины. ФЕСЕНКО в связи с этим выражал сожаление и большую тревогу, говоря, что для него непонятен перевод ЯКИРА, связано ли это с провалом организации или связи с последними арестами среди военных работников, имевшими место за последнее время. Я сказал ФЕСЕНКО, что ЯКИРА скорее всего переводят в связи с тем, что в округе было арестовано много троцкистов; ШМИДТ, ТУРОВСКИЙ и др. Я и ФЕСЕНКО тогда выражали сожаление об отъезде ЯКИРА, считая, что наша организация теряет своего руководителя.

О том, что АМЕЛИН Михаил является участником военно-троцкистского заговора, я узнал от ЯКИРА примерно во второй половине июля или начале августа 1936 г. С АМЕЛИНЫМ я относительно часто встречался и преимущественно на квартире у ЯКИРА. Примерно в августе 1936 года на квартире ЯКИРА, зная, что АМЕЛИН информирован о моем участии в организации, я, в свою очередь, от ЯКИРА знал, что АМЕЛИН также является членом организации, мы друг другу в этом открылись.

Беседа велась в присутствии ЯКИРА. Разговор шел о том, что нужно усилить вербовку в члены организации политработников армии, т.к. по нашему мнению, работа по вербовке среди политработников армии велась недостаточно. Тогда же АМЕЛИН рас-

сказал мне и ЯКИРУ, что он вовлек в организацию своего помощника по Политуправлению ХОРОША.

В дальнейших своих встречах с АМЕЛИНЫМ я не имел с ним разговоров по делам военно-троцкистской организации, т.к. в этом не было необходимости. Все, что делалось по линии военной организации, я мог, когда мне нужно было, узнавать у ЯКИРА.

Вопрос: Вы лично с ХОРОШЕМ организационную связь имели?

Ответ: Нет. С ХОРОШЕМ, как с участником организации, я связи не имел, т.к. знал его очень мало и необходимости в этом не было, ибо связь с ним осуществлял АМЕЛИН.

С ВЕНЦОВЫМ Семеном Ивановичем, бывшим военным атташе во Франции, бывшим командиром дивизии в Белой Церкви (знаю его с 1927 г.), познакомился в Крыму в доме отдыха Суук-Су, вторично встретился с ним в Западной Области в 1931 и 1932 году, когда он был начальником штаба Белорусского военного округа. С 1932 по 1936 г. я с ним не встречался.

Последний раз я с ним встретился в январе 1937 г., когда он приехал в Киев принимать дивизию. ВЕНЦОВ остановился в гостинице «Континенталь», откуда мне позвонил по телефону и выразил желание встретиться. Мы условились встретиться во время обеденного перерыва.

Встретились мы с ним у меня на квартире. Зная со слов ЯКИРА, что он является членом к-р организации, а он знает со слов ЯКИРА, что я являюсь членом этой же организации, я сразу же приступил к разговору о делах организации. Поскольку ВЕНЦОВ являлся совершенно новым человеком в Киевском военном округе и в Киевской областной партийной организации, я в кратких словах познакомил его с обстановкой на Украине.

Я рассказал, что ЯКИР пользуется большим авторитетом не только среди военных, но и партийных организаций, что под его руководством будет легко работать. После этой короткой информации, мы согласились на том, что его ближайшей задачей должно являться быстро войти в дела дивизии, ознакомиться с кадрами, связаться с местной партийной организацией, войти в доверие и начать работать по заданиям организации. Всячески поддерживать авторитет ЯКИРА в округе.

ВЕРНО: НАЧ. ГРУППЫ ОПЕРТЕХНИКИ 5 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР
МЛ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ КРАШЕНИННИКОВ

ДА СБУ. — Спр. 33105-ФП. — Арк. 90-91.
Машинопис. Завірена копія.

Док. № 9 (38)

Протокол допиту М.П.АМЕЛИНА від 5 липня 1937 р.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

обвиняемого АМЕЛИНА Михаила Петровича

от 5 июля 1937 года

б. члена ВКП(б) с 1917 года, б. начальник Политуправления Киевского Военного округа, армейский комиссар 2 ранга

Вопрос: Следствие изобличает Вас в том, что до дня ареста вы являлись активным участником антисоветского военно-троцкистского заговора. Признаете ли Вы себя виновным?

Ответ: Да, признаю, что до момента ареста я являлся активным участником антисоветского военно-троцкистского заговора.

Вопрос: Когда, кем и при каких обстоятельствах Вы были завербованы в качестве участника военно-троцкистского заговора?

Ответ: В антисоветский военно-троцкистский заговор я был завербован б. комвойск КВО ЯКИРОМ. Это было в конце 1934 г. в штабе Киевского Военного Округа, в кабинете ЯКИРА. Мы беседовали по вопросам политики партии и армейского строительства. Особенно резкой критике ЯКИР подверг руководство армии в лице ВОРОШИЛОВА. ЯКИР считал, что дальнейшее оставление существующего руководства РККА невозможно. Со всеми доводами ЯКИРА я полностью был согласен. Аналогичные беседы, направленные к дискредитации Наркома ВОРОШИЛОВА, имели место неоднократно и раньше.

ЯКИРУ хорошо было известно, что я еще в 1931 году проявлял троцкистские колебания по вопросам политики партии на селе и что окончательно стал на троцкистские позиции с 1933–1934 года. В своих отношениях с партией и на практической работе весь последующий период я являлся двурушником. Зная все это, ЯКИРУ не стоило особых трудов подготовить и привлечь меня в антисоветский военно-троцкистский заговор.

Во время этой беседы, в конце 1934 года, ЯКИР, обосновывая необходимость подготовки свержения существующего партийного и советского руководства — для обеспечения возвращения к власти Троцкого, сообщил мне о существовании антисоветского военно-троцкистского заговора и поставил прямо вопрос о моем участии в нем. Я дал согласие на активное участие в антисоветском военно-троцкистском заговоре.

Вопрос: Что Вам известно о руководстве антисоветского военно-троцкистского заговора?

Ответ: Со слов ЯКИРА мне известно, что во главе антисоветского военно-троцкистского заговора стоят ГАМАРНИК, ТУХАЧЕВСКИЙ, УБОРЕВИЧ, КОРК, а на Украине — ЯКИР.

Вопрос: Кто еще на Украине входил в состав руководства антисоветского военно-троцкистского заговора?

Ответ: В начале 1936 года на квартире у ЯКИРА, он мне сообщил о том, что на Украине в состав руководства военно-троцкистского заговора входят, помимо ЯКИРА, также ПОПОВ Н.Н. и ШЕЛЕХЕС.

Вопрос: С кем из руководителей антисоветского военно-троцкистского заговора Вы были связаны и в чем эта связь заключалась?

Ответ: Непосредственно я был связан с ЯКИРОМ. От него я получал задания, о которых расскажу ниже.

Помимо этого, я поддерживал периодическую связь с ШЕЛЕХЕСОМ. С последним у меня были разговоры о вербовке контрреволюционных кадров в состав заговорщиков и о подготовке к вооруженному восстанию в целях свержения существующего строя. Этот разговор с ШЕЛЕХЕСОМ имел место в феврале-марте 1936 года на квартире у ЯКИРА.

Вопрос: Какие цели и задачи ставил перед собой антисоветский военно-троцкистский заговор?

Ответ: Антисоветский военно-троцкистский заговор ставил перед собой следующие задачи:

1. Вооруженное восстание в Москве, Ленинграде, Белоруссии, на Украине и в других городах СССР с целью захвата власти.

2. В случае неудачи или невозможности осуществления государственного переворота, — организовать и подготовить поражение Красной Армии в предстоящей войне с Польшей и Германией.

Для этой цели должна проводиться соответствующая подготовка театра военных действий, войск и расстановка командных кадров.

3. Вредительство в Красной армии, как в вопросах боевой подготовки, так и в области материально-технической базы оснащения армии.

4. Установление связи с генеральными штабами Польши и Германии и координация совместных действий.

5. Вербовка участников антисоветского заговора из числа политически неустойчивого элемента командного состава армии, а также подбор под этим углом зрения командного состава запаса и перевод его в армию.

Вместе с тем, ЯКИР предупреждал, что мы должны устанавливать непосредственные связи с другими троцкистскими органи-

зациями, подчеркивая особую необходимость строгого законспирирования нашей к-р организации.

Вопрос: Какие задания в осуществление общих целей и задач военно-троцкистского заговора Вами получены от ЯКИРА?

Ответ: Мною от ЯКИРА получены следующие задания:

1. Вербовать участников заговора и соответственно расставлять и подбирать командный и политический состав.
2. Осуществлять очковтирательство, показ заведомо несоответствующих действительности достижений в боевой подготовке тех частей, котобыми командуют участники антисоветского военно-троцкистского заговора.
3. Поддерживать силами политического аппарата авторитет командиров и политработников — бывших троцкистов, в целях сохранения их в партии и армии.
4. Всячески культивировать подхалимство, лесть и «атаманщину» среди командного состава, обеспечивая тем самым слепое повиновение командиру и беспрекословное выполнение преступных приказов командиров — участников антисоветского военно-троцкистского заговора.

Вопрос: Какую практическую контрреволюционную работу Вы проводили?

Ответ: Моя практическая контрреволюционная деятельность выразилась в следующем:

Имея задание ЯКИРА о вербовке участников заговора, я прежде всего использовал свое влияние и связи по линии Политаппарата. Так, мною завербован в качестве участника заговора быв. нач. культпроп. ПУКВО БОРДАХ при следующих обстоятельствах:

Ведя с ним часто беседы по вопросам пропагандистской работы, выясняя настроения командиров и красноармейцев по вопросам политики партии, — я одновременно проверял и отношение БОРДАХА к этим вопросам. В результате я пришел к выводу, что БОРДАХ по ряду вопросов политики партии высказывает сомнения. Поддерживая эти настроения и усиливая их своими высказываниями, я, таким образом, подготовил БОРДАХА к вербовке. В беседе с ним у себя в служебном кабинете в 1935 году я сообщил БОРДАХУ о существовании антисоветского военно-троцкистского заговора, ставящего перед собою задачу свержения существующего партийного руководства, и предложил принять участие в заговоре. БОРДАХ дал свое согласие. В дальнейшем мне удалось настоять перед ПУРОм о продвижении БОРДАХА на должность нач. подива 60. Это назначение было очень важно в интересах заговора.

Вопрос: Какие задания Вы дали БОРДАХУ?

Ответ: БОРДАХУ мною было дано задание всячески обрабатывать в антипартийном духе пропагандистов, а с приходом в дивизию — командный и политический состав из числа политически неустойчивых вербовать участников заговора.

Вопрос: Продолжайте показания.

Ответ: Мною также вовлечен в военно-троцкистский заговор начпокор 45 мехкорпуса СОКОЛЕНКО в 1935 году. Часто встречаясь с ним в Киеве, я обратил внимание на то, что СОКОЛЕНКО высказывает недовольство политикой партии по вопросам внутривнутрипартийной демократии и вопросам коллективизации.

Используя эти настроения и высказывая в беседах солидарность с ним, я подготовил СОКОЛЕНКО к вербовке, сообщил ему о наличии заговорщической организации, получив его полное согласие на активное участие в заговоре.

Мною завербован также в военно-троцкистский заговор замполит Киевского пехотного училища ДОЛИНКЕВИЧ Роман. Почвой для вербовки мне также послужили его троцкистские колебания и недовольство политикой партии. Когда в середине 1935 года я у себя в кабинете сообщил ДОЛИНКЕВИЧУ о существовании заговора и предложил ему вступить в организацию, ДОЛИНКЕВИЧ дал свое согласие на участие в заговоре.

Впоследствии я добился выдвижения ДОЛИНКЕВИЧА в качестве нач. подива 62 стрелковой дивизии. Мною ДОЛИНКЕВИЧУ также было дано задание вербовать участников заговора.

В 1936 году мною вовлечен в антисоветский военно-троцкистский заговор нач. политотдела 16 авиабригадды ТОМСКИЙ. Мне было известно, что ТОМСКИЙ скрытый троцкист, принимавший активное участие в 1923 году в троцкистской оппозиции. В неоднократных беседах со мной ТОМСКИЙ в осторожных формах высказывал троцкистские взгляды на политику партии и недовольство существующим партийным руководством.

Мне не стоило больших трудов вовлечь его в заговор. Я прямо поставил перед ним вопрос о существующем заговоре и предложил принять в нем участие. ТОМСКИЙ дал мне свое согласие. В начале 1937 года ТОМСКИЙ был разоблачен как троцкист-двурушник, и мы вынуждены были поставить вопрос перед Наркомом Обороны о его увольнении.

Другой троцкист, БОГУСЛАВСКИЙ, был начальником политотдела спецчастей Киевского гарнизона. Так как его троцкистское прошлое было скрыто от парторганизации, я, опасаясь разоблачения его парторганизацией, перевел его зам. нач. Покора 2 кавкорпуса.

Обстоятельства сокрытия БОГУСЛАВСКИМ своего троцкистского прошлого я использовал для его вербовки. В 1936 году я БОГУСЛАВСКОМУ сообщил о существовании заговора и получил его согласие на активное участие в нем.

Завербован мною также бывший редактор окружной газеты ЩЕРБИНА. Зная его националистические настроения, я обрабатывал его и подготовил к вербовке, а затем сообщил о существовании заговора. На мое предложение принять участие в заговоре ЩЕРБИНА ответил согласием.

Начальника политотдела Житомирской авиабригады БЕЛОУСОВА я завербовал в военно-троцкистский заговор в 1935 году. БЕЛОУСОВ также высказывал в беседах со мной несогласие с линией партии по вопросам колхозного строительства и внутрипартийной демократии. Поддержав эти настроения, я сообщил БЕЛОУСОВУ о наличии заговора и получил его согласие на активное участие в нем.

Мною завербован также и НИЖНИК Григорий — нач. политотдела Одесского военного училища. Зная, что НИЖНИК в 1923 году активно примыкал к троцкистской оппозиции и проявлял недовольство существующим руководством, я посвятил его в 1936 году в существование военно-троцкистского заговора. НИЖНИК дал свое согласие на активное участие в нем.

В целях сохранения в партии и армии троцкистских элементов, намеченных к вовлечению, или вовлеченных в заговор, я использовал свое влияние и положение в процессе проверки и обмена партдокументов.

Так, начальник инженеров войск округа ЛАПИН в 1927 году был активным троцкистом. Настроение парторганизации было исключить его из партии. Я использовал свое влияние, взял ЛАПИНА под защиту и он был в партии оставлен.

БУТЫРСКИЙ — активный троцкист в 1923–1924 гг. по Академии имени Фрунзе, также при моем вмешательстве не был исключен при обмене и проверке партдокументов.

Начальник штаба 15 авиабригады РОЗЕНБЛИТ и командир эскадрильи той же бригады ПУРЕЛИС — активные троцкисты — в 1935 году по моему указанию начальнику политотдела ТИТОВУ были в партии оставлены.

ГЕРМОНИУС, в 1923 году активный троцкист, при проверке и обмене партдокументов, которую я проводил лично, в партии был оставлен.

В отношении СИДОРЕНКО, троцкист с 1923 года, НИКУЛИНА командира 1 кавдивизии, ТОКМАКОВА — командира 23 мехпол-

ка, РАУДНЕЦ — нач. УРа 53, морально разложившегося; ГРИГОРЬЕВА — командира 7 кав. — троцкиста; НИЖНИКА — помполита Одесского училища; БАБУШКИНА — помполит 92 артполка — троцкиста; ГРИШКИНА — комиссара 14 кавполка 3 кавдивизии; ЛАБАСА — комбрига 134 мехбригады, троцкиста и других, которых сейчас затрудняюсь припомнить, — лично мною при проверке и обмене партдокументов, или по моему указанию, были приняты меры к оставлению их в партии, как представляющих интерес для заговора.

Такая моя линия, как начальника политуправления округа, явилась установкой и для многих начальников политотделов корпусов и дивизий, которые также сохранили в партии людей, безусловно неустойчивых и подлежащих исключению из рядов партии. Осуществляя задачу всемерного сохранения и повышения авторитета командиров, вовлеченных в заговор, я использовал для этой цели политический аппарат и его средства.

Мною были даны специальные указания начподиву 62 стрелковой дивизии ДОЛИНКЕВИЧУ поддерживать авторитет комдива 62 ВЕНЦОВА, активного участника антисоветского военно-троцкистского заговора.

Начподиву 15 стрелковой дивизии СОЛОВЬЕВУ я дал аналогичное задание в отношении комдива 15 ГУДКОВА, начпобригу ТИТОВУ я также дал задание всемерно поддерживать авторитет начальника штаба РОЗЕНБЛИТА и ком. эскадрильи КУРЕЛИСА — активных троцкистов.

Начальнику политотдела училища им. Каменева в Киеве я дал задание поддерживать авторитет троцкиста — начальника школы БЕЛОГО, который является участником заговора.

Помимо этого, ЯКИРОМ, мною и другими участниками заговора проведена в Киевском военном округе огромная вредительская работа, о чем я дам подробные показания дополнительно.

Сейчас хочу сообщить следствию о том, что ЯКИРОМ и БУТЫРСКИМ оперативный план войны разработан явно вредительски и сознательно рассчитан на поражение Украинского фронта в первый период войны. Об этой мне прямо заявил ЯКИР.

Вопрос: Каким образом проводились ЯКИРОМ назначения участников заговора?

Ответ: Расстановкой участников антисоветского военно-троцкистского заговора занимался ЯКИР вместе со мной.

В 1935 году на 6 корпус мы провели назначение участника военно-троцкистского заговора СИДОРЕНКО. Учитывая, что 6 корпус имеет во время войны самостоятельное назначение, мы с ЯКИ-

РОМ предполагали сделать СИДОРЕНКО командармом. В случае провала восстания СИДОРЕНКО со своей армией должен был открыть фронт для вторжения Румынской армии.

На 17 корпус мы добились назначения участника военно-троцкистского заговора ГЕРМОНИУСА. На базе 17 корпуса должна развернуться армия. ГЕРМОНИУС также намечался командармом.

Командир 2 кавалерийской дивизии ГРИГОРЬЕВ — участник заговора, по ходатайству ЯКИРА был назначен на 7 кавалерийский корпус. Из этого корпуса во время войны должна развернуться ударная конная группа вторжения. ГРИГОРЬЕВ намечался командиром этой группы.

Вместо командующего авиацией Киевского военного округа ИНГАНИУСА мы добились назначения участника военно-троцкистского заговора БАХРУШИНА.

Командиром 62 стрелковой дивизии являлся активный участник заговора троцкист ВЕНЦОВ. О его назначении ЯКИР с ним договорился в 1936 году, будучи в Париже. Впоследствии это ЯКИРУ удалось провести через Наркомат Обороны. Точно также ЯКИР добился назначения на 15 стрелковую дивизию участника заговора ГУДКОВА и на 4 тяжелую танковую бригаду — троцкиста ДУБИНСКОГО, также участника заговора.

Считаю необходимым заявить следствию о том, что ЯКИРУ и мне не трудно было принимать своевременно меры к сохранению троцкистов в партии и в наших частях округа, так как между бывшим начальником Особого Отдела КВО АЛЕКСАНДРОВСКИМ и ЯКИРОМ были близкие приятельские отношения. АЛЕКСАНДРОВСКИЙ часто бывал у ЯКИРА на дому и мы об этих людях с ним договаривались.

Когда Особым отделом уже в этом году был резко поставлен вопрос о БУТЫРСКОМ, ГЕРМОНИУСЕ и ГОЛУБКОВЕ, ЯКИР решил действовать через БАЛИЦКОГО. Впоследствии ЯКИР мне сказал, что об этих лицах с БАЛИЦКИМ договорено.

В частности, ЯКИР мне рассказывал, что по его просьбе БАЛИЦКИЙ принял ГОЛУБКОВА и после этого через ЯКИРА и БРЖЕЗОВСКОГО дал справку, что ничего троцкистского за ГОЛУБКОВЫМ нет. В связи с этим ОПК ГОЛУБКОВА из партии не исключила.

Перед отъездом БАЛИЦКОГО с Украины ЯКИР сказал мне, что был 15–17 мая у БАЛИЦКОГО и тот показал ему материалы о том, что арестованный МИХАЛОВ показывает о троцкистском прошлом ЯКИРА, а арестованный БАГЛАЕВ разоблачает меня — АМЕЛИНА. БАЛИЦКИЙ при этом сказал ЯКИРУ, что пока он

был здесь, материалы он мог не посылать в Москву, но сейчас, в связи с отъездом с Украины, он вынужден материалы МИХАЙЛОВА о ЯКИРЕ доложить в Москве Наркому ЕЖОВУ. При этом БАЛИЦКИЙ обещал о результатах его разговора с Наркомом ЕЖОВЫМ позвонить ЯКИРУ, что он и сделал.

ЯКИР мне сообщил о звонке БАЛИЦКОГО из Москвы и о том, что материал ЕЖОВУ доложен, но результаты разговора по телефону неудобно передавать. Говоря об этом, ЯКИР предупредил меня, что мне это «выболтал», как он выразился, и предложил мне молчать.

Тогда же ЯКИР мне говорил, что в связи с этим отъездом ему одному приходится рыться во всех бумагах и уничтожать их, в то время, как БАЛИЦКИЙ ему рассказывал, что он посадил на просмотр бумаг 20 человек и они за все годы просмотрели переписку и что в делах не оставили ничего, что мог бы новый Нарком против него использовать.

Вопрос: Кто Вам известен из участников военно-троцкистского заговора на Украине?

Ответ: Как участники военно-троцкистского заговора, кроме мною за-
вербованных, мне известны следующие лица:

ПОПОВ Н.Н. — Секретарь ЦК КП(б)У,
ШЕЛЕХЕС — Зам. Пред. Совнаркома УССР,
БУТЫРСКИЙ — Быв. нач. штаба КВО,
ОРЛОВ — Быв. зам. нач. Политуправления КВО,
ГЕРМОНИУС — Комкор 17 стрелкового корпуса,
ГРИГОРЬЕВ — Комкор — 7,
СИДОРЕНКО — Комкор — 6,
ВЕНЦОВ — Комдив 62 с.д.,
ГУДКО — Комдив 15,
НИКУЛИН — Быв. комдив 1 кавалерийской,
ДУБИНСКИЙ — Комбриг 4 танковой,
БАХРУШИН — Комвойск по авиации КВО,
НЕМИРОВСКИЙ — Быв. нач. Политотдела 81 штурм. авиабриг.,
ПЕТРУНИН — Инструктор ПУОКРа,
ГУСАРЕВ — нач. строительства,
ЛАПИН — Быв. инженер округа,
БОБРОВ — Нач. арт. КВО,
ШКИЛИН — нач. 5 отдела КВО,
ТРУХАНОВ — Быв. нач. УРа в Тирасполе.

Об этих лицах как участниках военно-троцкистского заговора раз-
новремененно мне говорил ЯКИР.

Протокол записан с моих слов верно, мне прочитан, в правильности расписываюсь.

АМЕЛИН

ДОПРОСИЛИ СЛЕДОВАТЕЛИ: ДАЛЬСКИЙ
СТРИЖЕВСКИЙ

ДА СБУ. — Спр. 33105-ФП. — Арк. 133-147. Машинопис. Незавірена копія.

Док. № 10 (39)

Протокол допиту Н.І.БОРОДИНА від 16 липня 1937 р.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

обв. БОРОДИНА Николая Ивановича,
комиссара 6 стр. корпуса — бригадного
комиссара

от 16 июля 1937 г.

Вопрос: Вы обвиняетесь в участии в военно-троцкистской организации. Признаете себя виновным?

Ответ: Да, признаю себя виновным в том, что являлся участником военно-троцкистской организации.

Я был привлечен в военно-троцкистскую организацию в 1934 году АМЕЛИНЫМ. До этого я с АМЕЛИНЫМ делился своими троцкистскими колебаниями, связанными с трудностями коллективизации, хлебозаготовок, своим недовольством политикой Партии по вопросам индустриализации, слабостью снабжения города промтоварами. Еще в 1932 году АМЕЛИН высказывал резкие антипартийные настроения, связанные с трудностями коллективизации и выражал недовольство руководством ЦК ВКП(б).

В 1933 году, как и в 1932 году, АМЕЛИН в моем присутствии и присутствии ЯКИРА, ДУБОВОГО, при нашей общей поддержке говорил о провале политики партии на Украине, о неправильной линии ЦК ВКП(б) в вопросах коллективизации, обороны и здесь высказывались, особенно АМЕЛИНЫМ, мнения об изменении руководства партии, армии и здесь же АМЕЛИН говорил о том, что руководство партии нужно было бы сейчас укрепить возвращением Троцкого.

Эти троцкистские настроения АМЕЛИНА, ЯКИРА, ДУБОВОГО я разделял. С 1932 года ЯКИР и АМЕЛИН мне покровительствовали — продвигали по работе, создавали мне соответствующий авторитет, поощряли как материально, так и различными ценными подарками.

Все это явилось предпосылкой того, что в 1934 г. АМЕЛИН предложил мне принять участие в существующей в армии военной организации, на что я дал свое согласие. Тогда же АМЕЛИН рассказал мне о том, что в армии существует военная организация, которая ставит своей задачей поражение Красной Армии в предстоящей войне.

Вопрос: Какие практические задачи и указания Вы получили от АМЕЛИНА?

Ответ: К моменту, когда АМЕЛИН привлек меня в антисоветский заговор, я в штабе Харьковского Военного округа занимал должность начальника организационного партийного отдела, а также был секретарем партийной организации штаба и Управления округа, что давало мне широкие возможности подбирать и сохранять кадры в войсках, налаживать связь с периферийными группами и местными организациями.

Установка АМЕЛИНА сводилась к тому, чтобы подготовить и создать троцкистские организационные группы в частях округа и штаба Округа, задача этих групп сводилась:

1. Расширение влияния в частях, укрепление связей командного состава;
2. Подготовка и выдвижение троцкистских кадров;
3. Организация террористических диверсионных групп;
4. Организация вредительства для подрыва мощи Красной Армии, особенно в укрепрайонах и войсках ПВО;
5. Популяризация Троцкого и Якира.

Практически АМЕЛИН поставил передо мною задачей вербовку новых участников организации, сокрытие старых троцкистских кадров при чистке партии, создание крепких террористических групп в военных ВУЗах Украины и активизации террористической деятельности этих групп.

Вопрос: Назовите известных Вам участников военно-троцкистской организации?

Ответ: АМЕЛИН одновременно в 1934 году, 1935 и 1936 году мне назвал как участников военно-троцкистской организации им привлеченных НИЖНИКА — нач. ПО Пехотного училища в Одессе, сейчас выехал из Одессы, НИКУЛИНА — командира 1 кав. дивизии, ОРЛОВА — зам. нач. ПУКВО, ГЕРМОНИУСА — командира 17 стр. корпуса, ГАНУСЕВИЧА — начподив 24, НЕМИРОВСКОГО — нач. Политотдела Киевской истребительной авиабригады, ЧЕРНЯК — нач. политотдела 46 дивизии, ПЕТРУНИНА — нач. политчасти СКО КВО. Называл как участников военно-троцкистской организации комкора ГРИГОРЬЕВА (конец 1936 года на Окр. парткомис-

сии), ЖУРАВЛЕВА — нач. Политотдела пехотной школы г. Киева. Со слов БУТЫРСКОГО в 1936 году, мне известно, что участником военно-троцкистской организации является ГУДКОВ — командир 15 дивизии.

Со слов ЛАПИНА в 1935 году, мне известно, что участником военно-троцкистской организации является БЕЛЯКОВ — нач. отделения штаба КВО.

Со слов ГЕНЯ, мне известно, что участником военно-троцкистской организации является БОГУСЛАВСКИЙ — нач. Политотдела спецвойск Киева.

В 1936 году ОРЛОВ мне говорил, что участником военно-троцкистской организации является БАХРУШИН, сейчас пом. комвойск КВО. Как участников военно-троцкистской организации с 1934 года я знаю ГУСАРЕВА — нач. строительного отдела КВО, БУТЫРСКОГО — начштаба округа, СИДОРЕНКО — командира 6 стр. корпуса. По военно-троцкистской организации я был связан с АМЕЛИНЫМ, БЕЛЯКОВЫМ, БОГУСЛАВСКИМ, ЛАПИНЫМ, ГЕНЬ, ОРЛОВЫМ.

Со слов СИДОРЕНКО в 1936 году, мне известно, что им в военно-троцкистскую организацию привлечены КУРЬЯНОВ — нач. КЭЧа корпуса, СМИРНОВ — б. начштаба корпуса.

Вопрос: Кто Вами лично был завербован в военно-троцкистскую организацию?

Ответ: Мною лично завербованы — осенью 1934 г. троцкист КОВЯК — нач. инженеров 3 отдела КВО; июнь-июль 1935 г. в своем кабинете в штабе округа — троцкист БАБУШКИН — зав. отделом Военторга КВО; осенью 1935 года КОНЦЕВОЙ — инструктор ПУОКРА; весной 1936 года троцкист КАПЛУНОВ — командир батареи 6 КАП г. Вознесенска.

Протокол записан с моих слов верно, лично мною прочитан, в чем и расписываюсь.

БОРОДИН

ДОПРОСИЛИ: ВРИД НАЧ. 5 ОТДЕЛА УГБ УНКВД
 ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (ЛУПАН)
 НАЧ. РАЙОТДЕЛЕНИЯ НКВД
 ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (МУСАТОВ)
 НАЧАЛЬНИК ОШОССДОРА УНКВД (БОРИСОВ)

ВЕРНО: НАЧАЛЬНИК ГРУППЫ ОПЕРТЕХНИКИ
 МЛ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ КРАШЕНИННИКОВ

Да СБУ. — Спр. 33105-ФП. — Арк. 104-107. Машинопис. Завірена копія.

Док. № 11 (40)

Із протоколу допиту М.П.Амеліна від 17 липня 1937 р.

[...]

Вопрос: Какая вредительская работа была проведена в мото-мехвойсках?

Ответ: Учитывая, что в предстоящую войну одна из решающих ролей будет принадлежать мотомехвойскам — Правительством — Киевский военный округ густо насыщен танковыми частями.

В результате вредительства и обмана Наркома Оборона Ворошилова танковые части находятся в таком состоянии, что являются мало боеспособными, особенно в дождливую погоду. Будучи лишенным гусениц, транспорт находится в большой зависимости от дорог. Опытное учение 133 бригады подтвердило, что транспортные машины отстают от гусеничных боевых машин в два-два с половиной раза. Таким образом, танки как боевая сила либо должны не отрываться от своих баз — и в этом случае снизить свои боевые свойства, либо, отрываясь от своих баз, они рискуют в нужный момент оказаться без горючего, боеприпасов и продовольствия. Второе обстоятельство, снижающее боевую мощь танковых частей, это плохо оборудованные и плохо работающие ремонтно-восстановительные полевые базы.

Третье — низкий процент обеспеченности запасными частями.

Четвертое — цистерны с горючим не защищены броней.

Пятое — отсутствие машин с трехдюймовой артиллерией — для борьбы с артиллерией противника.

Здесь вредительство проводилось по двум линиям.

По линии КВО — зная положение, мы сознательно не принимали мер и обманывали Ворошилова, и по линии Управления бронетанковых сил (Халепский, Ольшанский), которые писали хвалебные меморандумы и сознательно не исправляли вопиющих фактов вредительства.

Затем, учитывая, что конница в период войны должна выполнить задачу армии вторжения для срыва мобилизации польской армии, мною и ЯКИРОМ в целях вредительства культивировался взгляд на конницу как на устаревший род войск.

Это имело целью ослабить ее боевую мощь и тем самым затруднить ей выполнять свое назначение как армии вторжения.

Показания записаны с моих слов верно, мне прочитаны в чем и расписываюсь. — Амелин.

ДОПРОСИЛИ: СЛЕДОВАТЕЛЬ 5-ГО ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР

И КВО

(ДОЛЬСКИЙ)

ПОМ. НАЧ. ОТ-НИЯ 5 ОТД. УГБ НКВД УСССР
И КВО

(ДОВГУШЕВ)

ДА СБУ. — Спр. 33105-ФП. — Арк. 48–54. Рукопис. Оригінал.

Примітки

- ¹ Див.: Сувениров О.Ф. Трагедия РККА 1937–1938. — М.: «Терра», 1998. — С. 9.
- ² Там же. — С. 16. (Наскільки нам відомо, останніми роками ситуація з наданням дослідникам можливості працювати з архівно-слідчими справами репресованих військових у ЦА ФСБ РФ змінилась на краще).
- ³ Там же. — С. 17.
- ⁴ Див.: Кокін С., Пшенніков О. Без строку давності. (До 60-річчя «викриття» органами НКВС «Військово-фашистської змови у Червоній Армії» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1998. — № 1/2. — С. 136.
- ⁵ Сувениров О.Ф. Трагедия РККА 1937–1938. — С. 46–47.
- ⁶ Там же. — С. 48.
- ⁷ Там же. — С. 47.
- ⁸ Там же. — С. 48. (О.Сувениров цитує за: Военные архивы России. Вып. 1. — М., 1993. — С. 104).
- ⁹ Кокін С., Пшенніков О. Без строку давності // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1998. — № 1/2. — С. 161–162, 164.
- ¹⁰ Сувениров О.Ф. Трагедия РККА 1937–1938. — С. 51, 53.
- ¹¹ Там же. — С. 52, 273, 377.
- ¹² Там же. — С. 53–54, 414.
- ¹³ Там же. — С. 54.
- ¹⁴ Див. докладніше: Кокін С., Пшенніков О. Без строку давності // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1998. — № 1/2. — С. 140.
- ¹⁵ Сувениров О.Ф. Трагедия РККА 1937–1938. — С. 54, 380, 390, 405, 459. (Військові звання Б.Кузьмичова і М.Зюка, посади всіх осіб та дати їх засудження і розстрілів також подаємо за О.Сувенировим).
- ¹⁶ Там же. — С. 432, 452.
- ¹⁷ Там же. — С. 55, 415, 416, 418, 464, 465.
- ¹⁸ Там же. — С. 77.
- ¹⁹ Там же. — С. 80.
- ²⁰ Там же. — С. 78–79.
- ²¹ Там же. — С. 452.
- ²² Кровавый маршал. Михаил Тухачевский. 1893–1937. — СПб.: «Корона принт», 1997. — С. 6.
- ²³ Там же. — С. 80.
- ²⁴ Там же. — С. 106–107.
- ²⁵ Там же. — С. 80.

- ²⁶ Там же. — С. 374.
- ²⁷ Там же. — С. 374–375.
- ²⁸ Там же. — С. 376.
- ²⁹ Див.: Суворов В. Очищение: Зачем Сталин обезглавил свою армию? — М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1998. — С. 2.
- ³⁰ Там же. — С. 72.
- ³¹ Там же. — С. 148–149.
- ³² Там же. — С. 150.
- ³³ Там же. — С. 151.
- ³⁴ Там же. — С. 153.
- ³⁵ Див., наприклад: Щусь О.Й. Повернути ім'я героя. Розповідь про комдива Д.А.Шмідта // Маршрутами історії. — К.: Політвидав України, 1990. — С. 395–397.
- ³⁶ Суворов В. Очищение: Зачем Сталин обезглавил свою армию? — С. 73–74.
- ³⁷ Окуджава Булат. Сначала снаряды, потом люди... // Родина. — 1991. — № 6–7. — С. 52–53.

*Ольга Гранкіна
(Київ)*

«РЕПРЕСУВАТИ НА ПІДСТАВІ НАКАЗУ НАРКОМА ВНУТРІШНІХ СПРАВ СРСР...»

Найбільш драматичним проявом репресивної політики сталінського тоталітарного режиму, яка торкнулася практично всіх без винятку верств населення, було переслідування членів сімей засуджених громадян. Трагізм ситуації полягав у тому, що кримінальним злочином ставали родинні зв'язки, тобто категорія стосунків, без якої людина не може існувати взагалі.

Система репресивних заходів щодо сімей «членів правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій, засуджених військовою колегією і військовим трибуналом», була викладена в оперативному наказі Наркома внутрішніх справ СРСР М.Єжова за № 00486 від 15 серпня 1937 р. Виданий у розпал «боротьби з ворогами народу», він став ще одним кроком на шляху набуття репресіями масового і всеохоплюючого характеру. Його зміст визначав, що наклепництво і зрада своїх близьких ставали запорукою особистої безпеки людини і свідчили про прагнення влади виховати нове покоління советського суспільства таким, щоб воно не пам'ятало свого роду, не знало своїх коренів, мало єдине, спільне на всіх минуле, тобто скуті морально-політичною єдністю «будівників світлого майбутнього».

Значну кількість членів «правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій» становили військовослужбовці Червоної Армії, яких було звинувачено в участі у так званій військово-фашистській змові на чолі із М.Тухачевським та Й.Якіром. Тому саме їхні сім'ї, перш за все, підпали під виконання згаданого наказу. Протиправний і вкрай жорстокий за своїм характером, він і в життя втілювався з численними порушеннями. Обмежений час, що відводився на проведення операції, обумовив конвеєрні засоби її виконання, робив процес слідства суто формальним. Масові арешти почали здійснюватися без урахування вимог підготовчого етапу.

Наказ передбачав попередню ретельну перевірку членів сім'ї, збирання всіляких даних про них. На їх підставі складалися докладні довідки, де зазначалися: прізвище, ім'я та по батькові засудженого голови родини, за які злочини, коли, ким засуджений і якого покарання він зазнав; іменний список складу сім'ї (включаючи всіх осіб, що перебували на утриманні засудженого і проживали разом з ним); докладні дані на кожного члена сім'ї; компрометуючі матеріали на дружину засудженого; характеристики щодо ступеня соціальної небезпечності дітей старших 15-річного віку; відомості про наявність у родині старих батьків, які потребували догляду, тяжко і інфекційнохворих, дітей, що за своїм фізичним станом вимагали догляду.

Довідки повинні були направлятися на розгляд наркомів внутрішніх справ республік і начальників управлінь НКВД країв і областей. Останні давали санкцію на арешт дружини «зрадника батьківщини» і визначали засоби стосовно інших родичів, що перебували на утриманні засудженого. Але часто ці довідки стандартної форми заповнювались під час слідства, тобто після арешту обвинувачених. Внаслідок поспішних дій органів НКВД, ув'язнення зазнавали вагітні та тяжко хворі жінки, які не повинні були підлягати такій мірі запобіжних заходів.

Так, 20 січня 1938 р. було заарештовано Валентину Михайлівну Філіну, дружину командира 9-го легкомоторизованого інженерного батальйону Ф.Г.Філіна, репресованого як учасника військово-фашистської змови. Їй інкримінувалося недонесення про контрреволюційну діяльність свого чоловіка. До речі, саме це обвинувачення фігурувало у справах, що були заведені у порядку наказу № 00486. 10 лютого 1938 р., через півмісяця після арешту, міра запобіжних заходів щодо В.М.Філіної була змінена на підписку про невиїзд. Акт медичного огляду ув'язненої свідчив про сьомий місяць вагітності жінки. За постановою Особливого відділу Київського особливого військового округу (КОВО) від 31 жовтня 1938 р. слідча справа В.М.Філіної була припинена за недоведеністю обвинувачення.

22 жовтня 1937 р. заарештували хвору на туберкульоз легенів Єлизавету Ісаківну Боброву-Привес — дружину колишнього начальника відділу артилерії КОВО М.М.Боброва, засудженого 9 вересня 1937 р. до вищої міри покарання. Їхній шлюб не був офіційно зареєстрований. Рідні сестри заарештованої неодноразово зверталися із заявами та телеграмами на ім'я наркомів внутрішніх справ СРСР та УРСР М.Єжова та І.Леплевського з проханням звільнити її. І лише через чотири місяці, 27 березня 1937 р., за постановою 5-го відділу УГБ НКВД УРСР справу стосовно Бобрової-Привес Є.І. було припинено за недоцільністю проведення слідства. Підставою обраного рішення стала хвороба у тяжкій формі. У 1957 р. Прокурор Київського військового округу скасував згадану постанову. Формулювання мотиву припинення справи було змінено — справа припинена за відсутністю складу злочину.

У масовому порядку зазнавали арештів дружини репресованих військово-службовців, вирок у справах яких ще не було винесено. Отже, причиною репресування сім'ї слугувало не засудження голови родини, як це передбачалося нормативним документом, а лише сам факт його арешту та проведення слідства. Перебуваючи у в'язниці, жінки змушені були чекати визначення не тільки своєї долі, але й долі своїх близьких.

Так, обгрунтовуючи продовження терміну ведення слідства щодо Рябіної Катерини Олексіївни, дружини начальника Київських курсів удосконалення начскладу запасу О.А.Рябініна, співробітник держбезпеки у постанові зазначав: «відповідно до наказу наркома НКВД СРСР № 00486 справа на Рябініну К.О. може бути завершена після засудження її чоловіка, справа якого слідством не закінчена». Ще двічі слідчий порушував питання про продовження терміну слідства. За вироком Військової Колегії Верховного Суду СРСР від 25 вересня 1938 р. Рябінін Олексій Андрійович був засуджений до розстрілу, а 29 жовтня 1938 р. за постановою Особливої наради при НКВД СРСР його дружина, «як соціально небезпечний елемент», була позбавлена права проживання у 15-ти великих містах (Москві, Ленінграді, Києві, Мінську і т.д.) на п'ять років.

Термін слідства за справою Борисенко Марії Василівни, дружини колишнього командира 45-го мехкорпусу А.М.Борисенка, продовжували сім разів внаслідок відсутності даних про засудження її чоловіка. Жінку заарештували вже через місяць після арешту чоловіка — 5 листопада 1937 р. Але вирок у справі Борисенка Антона Миколайовича виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР винесла лише 22 серпня 1938 р. Він був засуджений за I категорією (до вищої міри покарання). А ще через місяць, 23 вересня 1939 р. Особлива нарада при НКВД СРСР визначила міру і термін покарання Марії Василівни — до п'яти років вислання до одного з районів Казахстану.

Іноді завзятість співробітників органів НКВД доходила до абсурду. Дружину начальника ветеринарного відділу КОВО Нуромську Олександр Миколаївну заарештували 29 жовтня 1937 р., а 22 листопада їй було пред'явлене обвинувачення у тому, що вона приховувала від органів влади «злочини» свого чоловіка. Того ж дня їй повідомили про закінчення слідства за її справою. Між тим, долучена до справи довідка свідчить, що О.К.Нуромський був засуджений Військовою Колегією Верховного Суду СРСР лише 22 грудня 1937 р., тобто через місяць після завершення слідства за справою його дружини. Особлива нарада при НКВД СРСР рішенням від 11 лютого 1938 р. визначила для О.М.Нуромської стандартне, але досить суворе покарання — 8 років виправно-трудових таборів (ВТТ).

Простір для подібних порушень відкривав останній пункт наказу, в якому говорилося: «Надалі усіх жінок викритих зрадників батьківщини, правотроцькістських шпигунів заарештовувати одночасно із чоловіками,

керуючись порядком, що встановлюється даним наказом». Закладену у ньому суперечність слідчі розв'язували кожний по-своєму і діяли на свій розсуд. Наркомат внутрішніх справ ще раз продемонстрував юридичну безграмотність, безглузде жонгливання правовими термінами, застосовував виключно формальні підходи до визначення винуватості.

Аналіз великої кількості архівно-слідчих справ репресованих наочно доводить, що у частині розміщення дітей засуджених наказ наркома виконувався неухильно і послідовно. Співробітниками використовувався весь спектр зазначених заходів — від залишення на утриманні родичів до розташування у дитячих будинках і яслах системи Наркоматів освіти і охорони здоров'я. В останньому випадку слідкували, щоб в одну установу не потрапили діти з однієї сім'ї або знайомі між собою.

Син розстріляного у 1937 р. ветеринарного лікаря Київського військового училища зв'язку Іванова Андрія Даниловича і Іванової Рахіль Іванівни, засудженої до 8 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах, після арешту матері був направлений до бабусі. Дев'ятирічний хлопчик проживав разом з нею при туберкульозному санаторії біля м. Орехово-Зуєво Московської області.

Діти П.М.Болгарського, начальника бойової підготовки обласної ради Товариства «Осоавіахим», після арешту матері — Болгарської Матрони Никанорівни — залишились на вихованні дідуся і бабусі. У березні 1939 р. їх дочка Євгенія одинадцяти років написала листа на ім'я Першого секретаря ЦК КП(б)У Хрущова, де розповіла про тяжкі умови, в яких вони опинилися, прохала розглянути справу своїх батьків і «повернути хоча б матір». На той час, коли вона старанно виводила літери листа, вже понад рік був розстріляний батько і близько дев'яти місяців перебувала у виправно-трудовому таборі мати.

Внаслідок арешту Лубенець Олени Федорівни, дружини колишнього інспектора Київського військового порту Є.А.Лубенця, якого розстріляли 22 серпня 1938 р., їхні діти потрапили до дитячих будинків: дочка Люба, 14-ти років — у м. Немирів Вінницької області; син Ромуальд, 4-ох років — у м. Мерефа Харківської області. Олену Федорівну звільнили з-під варті 11 грудня 1938 р. у зв'язку з припиненням справи за недоведеністю обвинувачення. Сім'я, хоча й не повна, змогла об'єднатися після дев'ятимісячного розлучення. Але їх шлях до справедливості розтягнувся майже на двадцять років. О.Ф.Лубенець була повністю реабілітована і поновлена у правах 16 січня 1958 р.

Можливість прослідкувати долю людини, яка зазнала дії репресивної машини, та уявити безжальний механізм цього процесу надають саме архівно-слідчі справи. Це є проявом одного з аспектів їх цінності як історичного джерела. Отриманню потрібної інформації у більш повному обсязі сприяє вивчення особливостей формування цих справ на різних ета-

пах проведення репресій. Питанням порядку оформлення справ відводився окремих розділ оперативного наказу № 00486. Вимоги щодо комплексування слідчих матеріалів вирізняють їх із загального масиву архівно-слідчих справ. Своєрідним індикаторним документом є докладна довідка на сім'ю «зрадника батьківщини, члена правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій», про яку вже згадувалося вище. З неї почалася не одна сімейна драма.

По справі Олександри Костянтинівни Шмідт, дружини дуже відомого тоді комдива Д.А.Шмідта, командира 8-ої мехбригади, ця довідка була складена більш докладно. Окрім обов'язкових даних наводились витяги з протоколів її допитів. О.К.Шмідт заарештували 26 вересня 1937 р. На той час їй було 23 роки. Після арешту чоловіка у липні 1936 р. вона була вимушена залишити навчання в авіаційному інституті і влаштуватися водієм Київської таксі-бази. Під час слідства О.К.Шмідт перебувала у Лук'янівській в'язниці. Дочка, якій не виповнилось й двох років, була відправлена до батька Олександри Костянтинівни.

За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 16 грудня 1937 р. за ст.ст. 20, 54–1 «а», 54–12 КК УРСР О.К.Шмідт зазнала ув'язнення до виправно-трудового табору терміном на п'ять років. Спочатку вона відбувала покарання у таборі для членів сімей зрадників батьківщини на 26-му кілометрі від Акмолінська (нині — Астана, столиця Казахстану), працювала водієм вантажівки. Згодом її перевели до загального табору, що розташовувався в 45 кілометрах від Караганди. Про цей період свого життя О.К.Шмідт пізніше згадувала: «Особливо тяжко було бачити дітей, які були народжені у таборі. Щоб годувати немовлят, їхніх матерів приводили під конвоєм. Якщо приїжджала комісія, то так званих «доходяг» виводили у поле і клали в рів, щоб ніхто не бачив їхньої одежі — подертих ватяних штанів і чорних від бруду рваних сорочок».

Під час відбування покарання у Карагандинському таборі О.К.Шмідт за постановою Карагандинського обласного суду від 4 липня 1939 р. за ст. 58–10 була засуджена ще на 4 роки позбавлення волі, з приєднанням до невідбутого терміну. Загальний строк її ув'язнення таким чином збільшився до 9 років. Звільнилася вона 27 вересня 1946 р. 23 листопада 1956 р. Військовий трибунал Київського військового округу реабілітував О.К.Шмідт по справі 1937 р., а 30 серпня 1957 р. за постановою Судової колегії по кримінальних справах Верховного суду Казахської РСР вона була реабілітована й по справі 1939 р.

У загальному масиві архівно-слідчих справ характерну особливість має й стандартний склад процесуальних документів. Це стосується насамперед протоколів допитів. Як правило, вони містять лише протокол допиту обвинуваченої. Дуже рідко можна зустріти протоколи допитів свідків, що, у свою чергу, значно обмежує інформаційні можливості спра-

ви в цілому. До речі, у протоколах допитів обвинувачених відбився типовий набір запитань: коли познайомились із своїм чоловіком?; коли одружилися?; хто з товаришів чоловіка по службі приходив додому?; підтверджуєте, що знали про контрреволюційну діяльність чоловіка, не повідомили про це органи й тим самим причетні до злочину? Тому і відповіді на них були досить однотипними, відрізняючись, в основному, датами, географічними назвами і прізвищами оточуючих. Виникає враження, що протоколи допитів склалися тільки задля документального оформлення справи, а не для встановлення дійсних фактів.

Формальні підходи до проведення слідства цілком зрозумілі з огляду на те, що злочини обвинувачених були «дowodені» заздалегідь до їх арештів, а саме — попереднім засудженням сім'янина. Разом з тим деякі протокольні матеріали містять цікаву інформацію, особливо у тих випадках, коли людина, якої вони стосуються, досить відома. Так, наприклад, на запитання слідчого — хто збирався на квартирі у Борисенка Антона Миколайовича, колишнього командира 45-го механізованого корпусу, — його дружина розповіла, що до них у гості часто приходили член ЦК КП(б)У М.М. Кіллерог, начальник Південно-Західної залізниці А.М. Зорін, письменники Л.Первомайський та Я.Голованівський.

У протоколі допиту Олександри Костянтинівни Шмідт, дружини командира 8-ої окремої механізованої бригади КОВО Шмідта Д.А., розстріляного 20 червня 1937 р., зафіксовано, що їх квартиру відвідували директор Керченського металургійного заводу В.Глинка, літератори І.Бабель і Ю.Олеша. Безумовно, ці факти — лише крихти в інформаційному обсязі щодо згаданих персоналій, але вони дають можливість встановити коло їх спілкування, через розуміння дружніх стосунків з'ясувати окремі мотиви їх поведінки, реконструювати атмосферу взаємин серед інтелігенції у ті роки.

Однією з характерних рис даного корпусу матеріалів є наявність у справах репресованих дружин військовослужбовців копій обвинувальних висновків стосовно їхніх чоловіків. Це сприяє більш повному розкриттю репресивного механізму і підвищує фактологічний рівень цих історичних джерел.

Вагоме місце у складі архівно-слідчих справ посідає комплекс документів про зняття судимості і реабілітацію.

Після відбуття терміну ув'язнення у виправно-трудовах таборах і звільнення репресовані зверталися у відповідні органи з проханням зняти судимість. Порушуючи це питання, людина намагалася не тільки відстояти своє добре ім'я, але й прагнула поновити свої громадянські права, повернути втрачений соціальний статус. Це був цілком необхідний крок у пошуку можливості повноцінного життя разом із своїми близькими (що залишилися в живих), без обмежень щодо місць проживання, працевлаштування. Проте за часів Сталіна, коли панувала думка, якщо людина

покарана, отже вона винна, це було практично нездійсненним. Тому найчастішою відповіддю на заяви і звернення колишніх в'язнів була відмова.

Для вирішення питання про зняття судимості готувалися докладні довідки стандартної форми, де зазначалися: прізвище, ім'я та по батькові репресованого; назва органу, що визначив міру покарання, дата постанови, термін засудження; фактично відбутий строк; перелік місць роботи репресованого після звільнення; наявність компрометуючих матеріалів і відзнак за трудову діяльність. До того ж, збиралися численні характеристики з місць ув'язнення, службові відгуки після відбуття покарання. Всі ці документи об'єднувалися в окрему справу щодо зняття судимості і направлялися до Особливої наради при НКВД СРСР для розгляду питання. Згодом вони додавалися до архівно-слідчої справи репресованого.

Наведемо деякі приклади. Волкова Есфір Яківна, дружина головного інженера будівельного відділу КОВО М.А.Волкова, засудженого до розстрілу, за постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 10 січня 1938 р. за ст. 54–12 КК УРСР була ув'язнена до ВТТ терміном на 8 років. Не дивлячись на те, що вона була інвалідом 4-ої групи, вона жодного разу не пропустила роботу, була в числі ударниць. У 1944 і 1945 рр. преміювалася «двотижневим відпочинком». 30 жовтня 1945 р., відбувши строк ув'язнення, Е.Я.Волкова була звільнена, після чого упродовж двох років перебувала у м. Бугуруслані на утриманні брата за станом здоров'я. У 1949 р. вона звернулася з проханням про зняття судимості. За постановою Особливої наради при МДБ від 29 жовтня 1949 р. у цьому їй відмовили. Невдачею завершилася і друга спроба у 1951 р. Лише 3 липня 1956 р. Е.Я.Волкова була реабілітована Військовим трибуналом Київського Військового округу.

За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 10 грудня 1937 р. Шперкович Наталія Олексіївна, дружина репресованого начальника хімічної служби пункту протиповітряної оборони м.Києва Р.Ф.Шперковича, була ув'язнена до ВТТ поблизу м. Акмолінська. У 1940 р. її етапували у табір поблизу м. Миколаївська-на-Амурі, у 1943 р. її було звільнено за станом здоров'я. Понад п'ять років вона працювала піаністкою у клубі «Совкузбаслагу». У липні 1948 р. Шперкович Н.О. надіслала до правоохоронних органів заяву, де, посилаючись на значне погіршення самопочуття — прогресуюча вада серця, — прохала зняти з неї судимість і надати можливість пожити із своєю дочкою у м. Дніпропетровську. За постановою Особливої наради при МДБ СРСР від 23 лютого 1949 р. це питання було вирішено негативно. Лише через шість років — 2 квітня 1957 р. Військовий трибунал Київського Військового округу реабілітував Н.О.Шперкович.

Але іноді мали місце й винятки. Так, дружина колишнього начальника бойової підготовки обласної ради «Осоавіахима» П.М.Болгарського — М.Н.Болгарська, відбувши п'ятирічне ув'язнення у таборах «Солікамбуду» звільнилася 19 квітня 1943 р. До закінчення війни вона залишилася

працювати у таборі за вільним наймом. За постановою Особливої наради при МДБ СРСР від 6 грудня 1947 р. з неї було знято судимість. Військо-вий Трибунал КВО від 5 жовтня 1956 р. М.Н.Болгарську повністю реабілітував.

Реабілітаційна частина архівно-слідчих справ цікава насамперед тим, що містить багатий довідковий матеріал. Він опинився у справах внаслідок, з одного боку, численних перевірок фактів попереднього слідства, а з іншого, як результат доповнення інформаційного змісту справ через відсутність обов'язкових документів слідства на його попередній стадії. Крім того, ця частина містить заяви репресованих або їх родичів, які ставали підставою для перегляду справ на предмет реабілітації засуджених. Для дослідників вони мають неабияке значення, оскільки дають можливість уявити, як саме втілювалися у життя слідчі постанови, висновки та вирoki, і як до цього ставилися самі постраждалі.

Так, звертаючись до Голови Президії Верховної Ради СРСР К.Є.Ворошилова, колишній в'язень Е.Я.Волкова так описала свій життєвий шлях: «... 29 жовтня 1937 р. була заарештована і я, як член сім'ї (за чоловіка) і без усякого суду, після десятимісячних мук у в'язниці, була направлена до табору, де мені повідомили, що засуджена Особливою Народою на 8 років... Чесно і віддано я відпрацювала свій строк, як належить радянській жінці. Повернулася у 1945 р. морально пригнобленою і фізично хворою людиною...

Мені боляче, що мій чоловік — високоморальна і кришталево чиста людина, комуніст з 1918 р. ... до сих пір не реабілітований і я, його дружина, тяжко постраждала невідомо за що, відбула 8 років у таборах, втратила чоловіка, дітей, здоров'я. Але саме найстрашніше у моєму житті не тільки те, що мої останні роки я проводжу безпорадною і без засобів до існування. Жалливо те, що мій чоловік і я постраждали безвинно...

...У 1935 р. Волков М.А. після закінчення академії ім. Куйбишева був направлений на роботу до Київського військового округу. У Києві залишилося наше скромне майно разом із житловою площею.

Я не можу повернутися у те місто, де мене обманом, під приводом побачення із чоловіком, ізолювали на 8 років.

...Ще раз звертаюсь до Вас з проханням допомогти моєму горю і дати вказівку, по-перше, якнайшвидше переглянути справу мого чоловіка, щоб мене забезпечили маленькою площею і допомогли мені матеріально, що дасть мені можливість дожити кілька років, які мені залишилися...».

Стилістика документа нами збережена без змін, адже в ньому відбито життєвий шлях тисяч людей, що стали жертвами оперативного наказу Наркома Єжова.

Сталінська теорія «загострення класової боротьби» за задумом режисерів Великого терору 1937–1938-х рр. мала охопити й сім'ю — «первин-

ний осередок суспільства». Нагнітання атмосфери обопільної недовіри, зрадництва, страху у сімейних відносинах було найціннішим витвором радянської тоталітарної системи.

**ДРУЖИНИ ЗАСУДЖЕНИХ ОФІЦЕРІВ КИЇВСЬКОГО ОСОБЛИВОГО
ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ, ЩО БУЛИ РЕПРЕСОВАНІ НА ПІДСТАВІ
ОПЕРАТИВНОГО НАКАЗУ НАРКОМА ВНУТРІШНІХ СПРАВ СРСР
М.ЄЖОВА за № 00486.**

*(за документами архівно-слідчих справ, які зберігаються
у Центральному державному архіві громадських об'єднань України)*

1. **Амеліна Стефанія Болеславівна** — дружина начальника Політуправління Київського Особливого військового округу (далі — КОВО), армійського комісара 2-го рангу Амеліна М.П., який 8.09.1937 р. був засуджений до вищої міри покарання (далі — ВМП); 1904 р. народження, уродженка м. Вільно (Литва), полька; жителька м. Києва, працювала у відділі кадрів військторгу. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 2.11.1937 р. за ст.ст. 54–10, 54–12 КК УРСР ув'язнена до виправно-трудового табору (далі — ВТТ) терміном на 8 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 17.02.1956 р.

2. **Андрейченко Марія Петрівна** — дружина співробітника розвідвідділу КОВО Яковчука Я.С., який 22.09.1937 р. був засуджений до розстрілу; 1907 р. народження, уродженка с. Яри Немирівського р-ну Вінницької обл., українка; жителька м. Києва, працювала секретарем підвідділу середніх шкіл Наркомату освіти. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 21.06.1938 р. за ст. 54–12 КК УРСР вислана до Казахстану терміном на 5 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 6.11.1959 р.

3. **Аронет-Воронкова Людмила Миколаївна** — дружина начальника штабу корпусу ВУЗ КОВО, комбрига Аронет В.А.; 1902 р. народження, уродженка с. Амур Дніпропетровської обл., росіянка; жителька м. Києва, працювала лаборанткою у «Заготзерні» Київ-елеватора. Обвинувачувалась за ст. 54–12 КК УРСР. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 15.12.1938 р. слідча справа припинена за недоведеністю звинувачення. Перебувала у в'язниці протягом восьми місяців.

4. **Бабицька Аустра Петрівна** — дружина начальника повітряно-десантної служби 13 авіадесантної бригади Бабицького В.Г., який 16.01.1938 р. був засуджений до ВМП; 1908 р. народження, уродженка м. Риги (Латвія), латишка; жителька м. Бориспіль, домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 28.04.1938 р. за ст. 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 8 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 20.12.1956 р.

5. **Березницька Циля Давидівна** — дружина головного бухгалтера будівельно-квартирного відділу штабу КОВО Березницького А.Я., який у 1937 р. був засуджений до ВМП; 1896 р. народження, уродженка і жителька м. Києва, єврейка; домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 10.01.1938 р. за ст. 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 8 років. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 10.03.1940 р. справа припинена, з під варти звільнена.

6. **Боброва-Привес Єлизавета Ісааківна** — дружина начальника відділу артилерії штабу КОВО Боброва М.М., який 8.09.1937 р. був засуджений до ВМП; 1905 р. народження, уродженка м. Житомира, єврейка; жителька м. Києва, домогосподарка. Звинувачувалась за ст.ст. 20, 54–10, 54–12 КК УРСР. За постановою ГУДБ НКВД СРСР від 27.03.1938 р. справа припинена за недоцільністю проведення слідства. Перебувала у в'язниці протягом місяця. За постановою Військового Прокурора КВО від 11.12.1957 р. справа була припинена за відсутністю складу злочину.

7. **Богуславська Стелла Григорівна** — дружина начальника політвідділу 2 кавкорпусу, полкового комісара Богуславського Л.І., який 9.09.1937 р. був засуджений до ВМП; 1902 р. народження, уродженка м. Лубни, єврейка; жителька м. Києва, домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 2.11.1937 р. за ст.ст. 54–10, 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ на 8 років. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 10.03.1940 р. ув'язнення замінено на заслання до Красноярського краю терміном на 5 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 20.11.1956 р.

8. **Болгарська Матрона Никанорівна** — дружина начальника бойової підготовки обласної ради «Осоавіахим» Болгарського П.М., який 8.04.1938 р. був засуджений до ВМП; 1907 р. народження, уродженка с. Сидорівки Татарської АРСР, росіянка; жителька м. Києва, працювала кравцем на фабриці ім. Смирнова-Ласточкина. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 10.07.1938 р. за ст. 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 5 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 5.10.1956 р.

9. **Борисенко Марія Василівна** — дружина командира 45 мехкорпусу, комдива Борисенка А.М., який 22.08.1938 р. був засуджений до ВМП; 1902 р. народження, уродженка с. Привенського колишньої Кубанської обл., українка; жителька м. Києва, домогосподарка. За постановою Особливої Наради при НКВС СРСР від 23.09.1939 р. за ст. 54–12 КК УРСР вислана до Казахстану терміном на 5 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим Трибуналом КВО 7.12.1956 р.

10. **Булашова Валентина Олександрівна** — дружина начальника штабу Дніпровської військової флотилії Булашова В.Д., який 17.10.1937 р. був засуджений до ВМП; 1895 р. народження, уродженка м. Омська, ро-

сіянка; жителька м. Києва, працювала помічником інспектора сектора капітального будівництва Облкомбанку. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 10.12.1937 р. за ст. 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 8 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 6.07.1956 р.

11. **Бутирська Ніна Олександрівна** — дружина начальника штабу КОВО Бутирського В.П., який 2.10.1938 р. був засуджений до ВМП; 1900 р. народження, уродженка м. Уфи; росіянка; жителька м. Києва, домогосподарка. Обвинувачувалась за ст. 54–12 КК УРСР. За постановою Особливого відділу КОВО від 2.12.1938 р. справа була припинена за недоведеністю звинувачення. Перебувала у в'язниці протягом дев'яти місяців.

12. **Волкова Есфір Яківна** — дружина головного інженера будівельного відділу штабу КОВО, військового інженера 2-го рангу Волкова М.А., який 19.11.1937 р. був засуджений до ВМП; 1898 р. народження, уродженка м. Вітебська, єврейка; жителька м. Києва, домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 10.01.1938 р. за ст. 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 8 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 3.07.1956 р.

13. **Долгова Ніна Акимівна** — дружина помічника начальника 2 відділення 3 відділу штабу КОВО Долгова П.В., який 20.11.1937 р. був засуджений до ВМП; 1904 р. народження, уродженка с. Щиті (колишньої Гродненської губ.), українка; жителька м. Києва, домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД УРСР від 16.01.1938 р. за ст. 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 8 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 7.08.1956 р.

14. **Іванова Ганна Дмитрівна** — дружина помічника начальника відділення управління автобронетанкових військ КОВО Іванова Ф.І. який 10.04.1938 р. був засуджений до ВМП; 1898 р. народження, уродженка м. Харкова, українка; жителька м. Києва, домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 28.08.1938 р. за ст. 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 5 років.

15. **Іванова Марія Іванівна** — дружина помічника командира батальйону 135-ої стрілецько-кулеметної бригади Іванова С.Я, який 17.12.1937 р. був засуджений до ВМП; 1900 р. народження, уродженка м. Ленінграда, росіянка; жителька м. Києва, домогосподарка. Обвинувачувалась за ст. 54–12 КК УРСР. За постановою Особливого відділу КОВО від 3.01.1939 р. справа була припинена за недоведеністю звинувачення. Перебувала у в'язниці протягом восьми місяців.

16. **Іванова Рахіль Іванівна** — дружина ветеринарного лікаря Київського військового училища зв'язку, військлікаря 1-го рангу Іванова А.Д., який 19.11.1937 р. був засуджений до ВМП; 1905 р. народження, урод-

женка с. Міняєво Московської обл., росіянка; жителька м. Києва, домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 10.01.1938 р. за ст. 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 8 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим Трибуналом КВО 1.04.1963 р.

17. **Іртюга Тамара Олександрівна** — дружина авіа-інженера КОВО Іртюга П.П., який 9.09.1937 р. був засуджений до ВМП; 1906 р. народження, уродженка м. Харкова, росіянка; жителька м. Києва, домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 22.11.1937 р. за ст.ст. 20–54–10, 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 8 років. За постановою УДБ УНКВС по Київській обл. від 11.01.1939 р. справа припинена за недоведеністю інкримінованого злочину.

18. **Карсва Надія Іванівна** — дружина командира 135 стрілецько-кулеметної бригади, комбрига Карсва Г.С., який 19.10.1937 р. засуджений до ВМП; 1901 р. народження, уродженка м. Москви, росіянка; жителька м. Києва, домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 22.12.1937 р. за ст. 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 8 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 26.03.1937 р.

19. **Княгницька Олександра Аркадіївна** — дружина коменданта Київського укріпленого району Княгницького П.Ю., який 9.09.1937 р. був засуджений до ВМП; 1888 р. народження, уродженка м. Рибінська, росіянка; жителька м. Києва, домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 2.11.1937 р. за ст.ст. 54–10, 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 5 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 23.11.1956 р.

20. **Ковалишина Олександра Сидорівна** — дружина начальника політвідділу Київського укріпрайону Ковалишина П.А., який у 1937 р. був засуджений до ВМП; 1910 р. народження, уродженка ст. Знаменка Одеської обл., українка; жителька м. Києва, працювала кресляркою у Київ-транспроєкті. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 10.07.1938 р. за ст. 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 5 років. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 29.09.1939 р. звільнена від відбуття покарання.

21. **Куликовська Ганна Сафонівна** — дружина начальника військових сполучень штабу КОВО Куликовського С.С., який 16.10.1937 р. був засуджений до ВМП; 1897 р. народження, уродженка с. Чарєя Чаленицького р-ну Білорусі, росіянка; жителька м. Києва, домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 22.12.1937 р. за ст. 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 8 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 23.08.1957 р.

22. **Левай-Оліфер Віра Григорівна** — дружина помічника командира 6-го залізничного полку Левай Г.П., який 13.11.1937 р. був засуджений до ВМП; 1903 р. народження, уродженка м. Кисва, українка; жителька м. Києва, домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 4.01.1938 р. за ст. 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 8 років. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 14.02.1940 р. ув'язнення у ВТТ було замінено засланням до Красноярського краю терміном на 5 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим Трибуналом КВО 20.11.1956р.

23. **Лубенець Олена Федорівна** — дружина інспектора Київського Військового річкового порту, інтенданта 2-го рангу Лубенця Є.А., який 22.08.1938 р. засуджений до ВМП; 1906 р. народження, уродженка м. Геочай Азербайджанської РСР, росіянка; жителька м. Кисва, працювала на швейній фабриці ім. Смирнова-Ласточкина. Обвинувачувалась за ст. 54–12 КК УРСР. За постановою Особливого відділу Дніпровської військової флотилії від 7.12.1938 р. справа була припинена за недоведеністю звинувачення. Перебувала у в'язниці протягом дев'яти місяців. 16.01.1958 р. за постановою помічника військового прокурора КВО справа була припинена за відсутністю складу злочину.

24. **Немировська Марія Абрамівна** — дружина начальника політвідділу 81-ої авіабригади, комбрига Немировського С.Б., який 8.09.1937 р. був засуджений до ВМП; 1903 р. народження, уродженка м. Вятка (Кірова), єврейка; жителька м. Києва, домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 2.11.1937 р. за ст.ст. 54–10, 54–12 КК УРСР засуджена до 8 років ВТТ. Реабілітована Президією Київського Обласного суду 21.12.1955 р.

25. **Никольська Лідія Іванівна** — дружина начальника 2-го відділення Управління автобронетанкових військ КОВО Никольського О.В., який 20.11.1937 р. був засуджений до ВМП; 1902 р. народження, уродженка ст. Варенківської колишньої Кубанської обл., росіянка; жителька м. Києва, працювала бухгалтером артвідділу штабу КОВО. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 10.01.1938 р. за ст. 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 8 років. За постановою Особливої наради НКВД СРСР від 26.08.1944 р. термін відбуття покарання був зменшений на 1 рік. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 22.05.1956 р.

26. **Нуромська Олександра Миколаївна** — дружина начальника ветеринарного відділу штабу КОВО Нуромського О.К., який 22.12.1937 р. був засуджений до ВМП; 1897 р. народження, уродженка с. Назакіно колишньої Сибірської губернії, росіянка; жителька м. Києва, домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 11.02.1938 р. за ст. 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 8 років. За протес-

том військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 24.02.1956 р.

27. **Павловська Анастасія Іванівна** — дружина командира 6-го залізничного полку Павловського С.П., який 13.11.1937 р. був засуджений до ВМП; 1906 р. народження, уродженка с. Привілля Оршанської округи, білоруска; жителька м. Києва, навчалась у педінституті. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 4.01.1938 р. за ст. 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 8 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 23.11.1956 р.

28. **Пащенко Марія Михайлівна** — дружина помічника начальника відділення 1-го відділу штабу КОВО Пащенко Г.К., який 25.09.1938 р. був засуджений до ВМП; 1905 р. народження, уродженка с. Болотиця Чернігівської обл., українка; жителька м. Києва, домогосподарка. Звинувачувалась за ст. 54–12 КК УРСР. За постановою Особливого відділу КОВО від 31.10.1938 р. справа була припинена за недоведеністю звинувачення. Перебувала у в'язниці протягом семи місяців.

29. **Подчуфарова Ольга Михайлівна** — дружина начальника штабу КОВО Подчуфарова М.І., який 8.09.1937 р. був засуджений до ВМП; 1900 р. народження, уродженка м. Вержбалова (Литва), білоруска, жителька м. Києва, домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 22.12.1937 р. за ст. 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 8 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 17.02.1956 р.

30. **Пронькіна Тетяна Іванівна** — дружина помічника начальника штабу 6-го залізничного полку Пронькіна В.С., який 22.12.1937 р. був засуджений до ВМП; 1912 р. народження, уродженка с. Рубежівки Київської області, українка; жителька ст. Ірпінь Київської обл., домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 22.02.1938 р. за ст. 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 8 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 2.06.1959 р.

31. **Рачинська Ганна Саввівна** — дружина начальника пункту протиповітряної оборони м. Києва Рачинського М.І., який 17.10.1936 р. був засуджений до ВМП; 1895 р. народження, уродженка м. Одеси, українка; жителька м. Києва, домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 16.12.1937 р. за ст. 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 8 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 22.02.1957 р.

32. **Рябініна Катерина Олексіївна** — дружина начальника Київських курсів удосконалення начскладу запасу Рябініна О.А., який 26.09.1938 р. був засуджений до ВМП; 1896 р. народження, уродженка м. Єгор'євська Московської обл., росіянка; жителька м. Києва, домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 29.10.1938 р. за ст. 54–

12 КК УРСР була позбавлена права проживання у 15-ти пунктах країни терміном до 5 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 17.01.1958 р.

33. Семенова Олександра Павлівна — дружина заступника начальника Управління прикордонних і внутрішніх військ Семенова П.В., який 13.09.1937 р. був засуджений до ВМП; 1903 р. народження, уродженка м. Києва, українка; жителька м. Києва, домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 28.10.1937 р. за ст. 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 8 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 27.04.1956 р.

34. Топор Франя Іванівна — дружина командира батальйону — 29 Київського гарнізону Топор Й.А., який 17.11.1937 р. був засуджений до ВМП; 1903 р. народження, уродженка с. Оскрими колишньої Гродненської губ., полька; жителька м. Києва, домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 16.03.1938 р. за ст. 54–12 КК УРСР заслана до Казахстану терміном на 5 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 14.02.1964 р.

35. Торандо Віра Митрофанівна — дружина інспектора Центральної Ради «Осоавіахим» Торандо А.П., який 23.09.1938 р. був засуджений до ВМП; 1908 р. народження, уродженка м. Ауліе-Ата (Казахстан), росіянка; жителька м. Києва, працювала бухгалтером 1 харчторгу Печерського комбінату. Звинувачувалась за ст. 54–12 КК УРСР. За постановою УГБ НКВД УРСР від 25.10.1938 р. справа була припинена за непідтвердженням антирадянської діяльності. Перебувала у в'язниці протягом семи місяців.

36. Філіна Валентина Михайлівна — дружина командира 9-го легкомоторизованого інженерного батальйону, капітана Філіна Ф.П., який був заарештований 10.12.1937 р.; 1906 р. народження, уродженка м. Києва, українка; жителька м. Києва, домогосподарка. Звинувачувалась за ст. 54–12 КК УРСР. За постановою Особливого відділу КОВО від 31.10.1938 р. справа була припинена за недоведеністю інкримінованого злочину. Перебувала у в'язниці протягом десяти місяців.

37. Шмідт Олександра Костянтинівна — дружина командира 8-ої окремої механізованої бригади КОВО, комдива Шмідта Д.А., який 19.06.1937 р. був засуджений до ВМП; 1914 р. народження, уродженка с. Калмички Воронежської обл., росіянка; жителька м. Києва, працювала водієм Святошинської бази. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 16.12.1937 р. за ст.ст. 20, 54–1 «а», 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 5 років. Відбуваючи покарання в Карагандинському таборі, за постановою Карагандинського обласного суду від 4.07.1939 р. за ст. 58–10 засуджена до 4 років позбавлення волі з приєднанням до невідбутого терміну. За протестом військового прокурора КВО реабілітова-

на Військовим трибуналом КВО 23.11.1956 р. у справі 1937 р. і Судовою колегією за кримінальними справами Верховного суду Казахської РСР 30.08.1957 р. у справі 1939 р.

38. **Шперкович Наталія Олексіївна** — дружина начальника хімічної служби пункту протиповітряної оборони м. Києва Шперковича Р.Ф., який 13.11.1937 р. був засуджений до ВМП; 1899 р. народження, уродженка с. Роздори Дніпропетровської обл., українка; жителька м. Києва, домогосподарка. За постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 10.12.1937 р. за ст. 54–12 КК УРСР ув'язнена до ВТТ терміном на 8 років. За протестом військового прокурора КВО реабілітована Військовим трибуналом КВО 2.04.1957 р.

Примітки

- ¹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К.: Абрис, 1997. — С. 378.
- ² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 263, оп. 1, спр. 32418.
- ³ Там само. — Спр. 33696.
- ⁴ Там само. — Спр. 32820.
- ⁵ Там само. — Спр. 38609.
- ⁶ Там само. — Спр. 36330.
- ⁷ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. — С. 384.
- ⁸ ЦДАГО України — Ф. 263, оп. 1, спр. 56485.
- ⁹ Там само. — Спр. 37221. — Арк. 36–36 зв.
- ¹⁰ Там само. — Спр. 32522
- ¹¹ Там само. — Спр. 38062. — Арк. 8–9.
- ¹² Докладніше про це див.: Кокін С.А., Пшенніков О.М. Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «військово-фашистської змови в Червоній Армії» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 135–168; 1998. — № 1/2. — С. 135–173.
- ¹³ Жертвы репрессий. — К.: Юринформ, 1993. — С. 110.
- ¹⁴ ЦДАГО України — Ф. 263, оп. 1, спр. 38609. — Арк. 12.
- ¹⁵ Там само. — Спр. 38062. — Арк. 19.
- ¹⁶ Там само. — Спр. 36484.
- ¹⁷ Там само. — Спр. 37221.
- ¹⁸ Там само. — Спр. 36484. — Арк. 31–33.

Володимир Тваринський
(Київ)

НА АЕРОДРОМ НЕ ПОВЕРНУЛИСЯ

Цю історію з життя двох радянських льотчиків¹ для полегшення її сприйняття і кращого розуміння доцільно, мабуть, розділити на кілька взаємопов'язаних частин.

1. Чому досвідчений повітряний ас припустився прикрої помилки? (Пояснення капітана І.С. Чивеля у переказі автора публікації).

26 червня 1937 р., погожого літнього ранку, диспетчерська служба військового аеродрому Скоморохи, де базувалась 56-а авіабригада, зафіксувала, що о 8 год. 45 хв. у небо піднявся літак У-2. За його штурвалом сидів командир ескадрильї винищувачів капітан Іван Чивель. Місце у другій кабіні зайняв моторист Олександр Шабельник. Літак зробив прощальне коло над Житомиром і розтанув у небесній блакиті.

Об 11-й годині легкокрила машина опинилася на Проскурівському військовому аеродромі. Командир пішов вирішувати свої справи, а моторист тим часом дозаправив літак паливом і мастилами. Невдовзі «небесний тихохід» був знов у повітрі й взяв курс на Кам'янець-Подільський, до радянсько-польського кордону. Політ протікав спокійно. Пілоту не потрібно було звертатися з картою чи навігаційними приладами: місця знайомі. Лише пильно вдивлявся вниз. Неподалік від Ярмолинців подав знак мотористу: «Йдемо на посадку!». Колеса побігли по рівному майданчику. Літак зупинився. Хлопці залишили кабіни й почали записувати заміри. Впорались швидко. Тепер залишилось долетіти до Кам'янця, щоб і там знайти запасний майданчик для базування літаків.

Пілот почувався не вельми добре: давалася взнаки майже безсонна ніч. Сонце, літня спека додали втоми і він вирішив летіти далі на невеликій висоті, тримаючись кам'янецького тракту. Не врахував одного: ті краї були

густо помережані дорогами. Найменша похибка могла стати фатальною. Так і вийшло: пілот повернув праворуч, на Гусятин, до кордону з Польщею. Невдовзі він з подивом помітив, що внизу чомусь метушаться наші прикордонники. Згодом мотор почав працювати з перебоями і У-2 спланерував на невеличкий шматочок чистої від посівів землі. До повітряного птаха несміливо підійшов селянин, що працював неподалік.

— Куди це ми попали? — запитав моторист, виплигнувши з літака на землю.

— То є земля польська, — відповів селянин.

— Тільки цього нам не вистачало! — відреагував пілот. — Сашко, крути пропелер, втікатимемо!

Та як не старався, обливаючись потом, молодий дужий хлопець, мотор вперто відмовлявся працювати. Тим часом льотчик помітив, що до літака простусє гурт озброєних людей. Про всяк випадок він наказав мотористу швиденько знищити карту з нанесеними позначками, а сам прожував і ковтнув документ про мету відрядження. Літак оточили польські прикордонники. Офіцер почав з'ясовувати, чому радянські авіатори порушили кордон. Ті пояснили.

— Гарзд, залишимо літак під нашою охороною. А ви, панове, слідуєте за нами. Хай начальство розбирається.

Запиратись марно: пішли.

2. Що наші хлопці поробляли у Польщі? Як там до них ставилися? (Пояснення дають Іван Чівель і Олександр Шабельник не без підказок трьох amatorів детективно-шпигунського жанру).

«Побрехеньками про навігаційну помилку я хотів ввести в оману слідство», — повідомив пізніше капітан Чівель у ході «щирої» розмови із співробітниками Особливого відділу Управління держбезпеки НКВД УРСР. Чухнути за кордон прагнув уже давно, бо, мовляв, зневірився у політиці ВКП(б) в галузях промисловості, сільського господарства та військового будівництва. На антирадянський шлях налаштували «вороги народу» — заступник командуючого військами Київського особливого військового округу і начальник Військово-Повітряних Сил округу комкор Ф.Інгауніс та помічник командуючого військами КОВО з матеріального забезпечення дивінтендант Р.Петерсон. Вони ж, звісно, завербували льотчика і до «троцькістської військової фашистської організації».

Виникає питання: чому саме Інгауніс та Петерсон? Річ у тім, що ескадрильї І.Чівеля було доручено випробування серійних промислових випусків винищувача ІІ-16 — найдосконалішої машини того часу, сконструйованої в конструкторському бюро М.Полікарпова. Винищувач розвивав швидкість до 454 км/год. На сотню більше від зарубіжних аналогів. Він мав відмінне як на той час озброєння: дві автоматичні гармати та два

кулемети. Проте й недоробок у виготовлених заводами літаках вистачало. Про результати випробувань особовим складом цих літаків командир ескадрильї доповідав комкору Ф.Інгаунісу, а коли той був відсутній — дивінтенданту Р.Петерсону.

Коли ж «ворогів народу» заарештували ^{*.2}, Іван Чівель зрозумів: треба рвати кігті, тікати геть з країни. Але нагода трапилася лише 26 червня. Що було потім?

Поляки вельми гостинно обійшлися з перекинчиками. Спочатку завезли до якогось мастку біля Гусятина і почастували смачним обідом. Далі — мандри до Чорткова. І тут жилось не кепсько. Невдовзі авіаторів розлучили. Олександра залишили, а Івана, як старшого за чином, повезли до Львова, розмістили в готелі «Варшавський». Тут капітана годували — поїли, вогли в дорогі ресторани, театри. І все це — безкоштовно, без озброєної варті. Практично впродовж усього часу радянським пілотом опікувався польський капітан Понятовський. Він запрошував до гостя польських офіцерів аж з Варшави. Звісно: тости, побажання, сувеніри... Розм'як розумом і серцем «сталінський сокіл» і дав письмові відповіді аж на 14 запитань, що містили найпотаємніші «секрети» Червоної Армії, її Військово-Повітряних Сил.

Щось подібне мало місце і в Чорткові, хоча у менших, звичайно, масштабах. Але й тут польському капітану Тицькому вдалося покласти у валізу «секретні» відомості, повідомлені О.Шабельником.

Життя, як відомо, повне несподіванок. Не встигли хлопці до дна випити чаші задоволення від своєї значимості, як серед ясного неба вдарив грім: пора забиратися до Радянського Союзу. Так вирішили уряди обох країн. Полякам повертають фельдфебеля Цихановича, котрий перелетів на радянську територію, а наших хлопців — до своїх осель.

Нічого страшного, заспокоював капітан Понятовський капітана Чівеля, перельоти за лінії кордону — не така вже й рідкісна річ. Потрібно лише виробити правильну тактику, щоб благополучно пройти крізь сито радянської розвідки. Зокрема, інформувати її, що хоч у крамницях Львова поліції вгинаються від продовольчих і промислових товарів, та їх майже не купують: безробіття, злиденна оплата праці, експлуатація трудящих.

Обидва польські контррозвідники зуміли наостанок завербувати морально нестійких радянських громадян у шпигуни й дали доручення Чівелю: поступово організувати з числа молодших технічних працівників аеродромної служби диверсійну групу і у визначений час в ангарах підірвати літаки. У потрібний час до нього завітає резидент Дидитюк, передасть інструкції й займисті речовини повільної дії. Те ж саме

* Петерсона Рудольфа Августовича було заарештовано 27 квітня 1937 р., а Інгауніса Фелікса Антоновича — 29 листопада 1937 р. — *Редколегія*.

погодився зробити й Шабельник, лише з деякими відмінностями. До нього мав завітати Заливайський. Підривати належало залізничний міст та бомбосховища.

Отакий собі сюжет намалювали в Особливому відділі. Волосся стає диба. Що могло б трапитися, коли б не пильні енкаведисти? Одне тільки насторожує, коли читаєш матеріали архівної кримінальної справи: надто все це нагадує сюжети інших письменників з колишніх співробітників секретних політичних служб.

3. Радянські льотчики повертаються на свій аеродром й одразу потрапляють у «теплі» обійми «особистів». (Арешт, допити, вирок).

Повернулися авіатори додому майже через два місяці. Опосередковані дані дають підстави вважати, що вже 20 серпня І. Чівель та О. Шабельник були заарештовані і давали перші свідчення. Саме тоді складено акт про вилучені у капітана речі: штани, шкарпетки, пілотка, карта, компас. А ще — портсигар з гравіровкою на кришці: «Капітану Чівелю на пам'ять про перебування у Польщі. Від колег.», 12 цигарок і сірники польського виробництва та дві дитячі іграшки.

В архівній справі є датована тим же числом «Анкета заарештованого». Заповнена вона наспіх, але деякі відомості містить: Чівель Іван Степанович, з робітників. Народився у 1905 р. у м. Ялта, росіянин. У Червоній Армії з 1921 р. Член ВКП(б) з 1926 р. Капітан, командир 34-ї ескадрильї 56-ї авіабригади. Одружений, дружина — Чівель Віра Дмитрівна. Має двох доньок — Ларису 5 років і Віру 2 років. Утримує батьків.

Лише 23 серпня 1937 р. начальник 4-го відділення 5-го (Особливого) відділу Головного управління держбезпеки НКВД СРСР лейтенант держбезпеки М. Капустін написав постанову: розглянувши матеріали по обвинуваченню громадянина Чівеля Івана Степановича у злочинах, передбачених ст. 54–1 п. «б» КК УРСР, котрі знайшли свій вияв у тому, що 26 червня ц.р. він здійснив зрадницький переліт у Польщу з метою unikнути суду й слідства, утримувати обвинувачуваного у Київській в'язниці під вартою.

Цю постанову надіслали для затвердження військовому прокурору КОВО диввійськюрісту Калошину. Той за звичкою не надто поспішав, а дав санкцію на арешт та обшук лише 26 серпня, фактично на той день, коли все вже було зроблено. Судячи з архівної кримінальної справи, слідство вже мало письмове зізнання І. Чівеля у зраді та диверсійних намірах. (О. Шабельник з якихось причин цього не зробив.)

Більше того, обох вже встигли допитати, про що свідчать другі примірники машинописного тексту протоколів допитів, датований 26 серпня і підписаний слідчими і заарештованими. Допити «конверсним» методом вели вже згадуваний лейтенант держбезпеки М. Капустін, старший

лейтенант держбезпеки С.Пригов та заступник начальника 5-го відділу Управління держбезпеки НКВД УРСР капітан держбезпеки А.Ратинський-Футер.

Немає у зізнаннях «запроданця» і «шпигуна» переліку завербованих ним осіб. Адже на запитання слідчого, з ким ще він поділяв свої антирадянські погляди і вів на ці теми балачки, І.Чівель відповів: спробував поділитися своїми сумнівами з парторгом ескадрильї, але той дав йому такого відкоша, що вступати у розмови з будь-ким у нього відпало бажання. Цим і обмежилися. Тим паче, що матеріалу для обвинувачення за ст.ст. 54–1 п. «б» та 54–11 вистачало.

Маленький відступ. У 1927 р. на вимогу Москви в усі Кримінальні Кодекси союзних республік включили розділ «Контрреволюційні злочини». Він містив лише одну статтю, котра ділилася на численні підпункти та «прими». Тексти були абсолютно ідентичні, різнилася лише нумерація. В Українській СРР наводили жах на людей статтею 54-ю, а в Російській Федерації — 58-ю. Вони безперервно редагувалися в бік посилення кар. Ось що належало злочинцю згідно з її вимогами:

За зраду батьківщини, тобто за дії, вчинені громадянами СРСР на шкоду військовій могутності СРСР, його державній незалежності або недоторканності його території, як-от: шпигунство, видача військової або державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча або переліт за кордон; особливо якщо вони скоєні військовослужбовцями, застосовувався вищий захід соціального захисту — розстріл з конфіскацією всього майна³.

Ст. 54–11 передбачала ті самі покарання за будь-яку організаційну діяльність, спрямовану на підготовку або вчинення передбачених у цьому розділі злочинів, а також за участь в організації, створеній для підготовки або вчинення одного із злочинів, передбачених у даному розділі.

По закінченні допитів М.Капустін склав обвинувальний висновок та узгодив його з заступником начальника Особливого відділу А.Ратинським. Своім підписом його затвердив і нарком внутрішніх справ УРСР І.Леплевський. Голова Військового трибуналу КОВО Г.Кушнірюк не став докопуватися до суті справи, а в усьому довірився слідчим. На засіданні трибуналу 5 вересня 1937 р. І.Чівелю та О.Шабельнику оголосили вирок — розстріл з конфіскацією майна. Але створили видимість справедливості та надії на порятунок: дозволили оскаржити вирок у Військовій колегії Верховного Суду СРСР. А там не зволікали і рішенням від 17 вересня 1937 р. залишили вирок у силі. Молодих, сповнених сили, розуму й патріотизму авіаторів стратили.

Та розповідь буде неповною, якщо не цитувати ще одну з найбільш зловстих статей згаданого розділу КК УРСР. Це — ст. 54–1, п. «в»: «В разі втечі або перельоту за кордон військовослужбовця, до повнолітніх членів його родини, якщо вони чим-небудь сприяли готованій або вчиненій зраді,

або, хоча б знали про неї, але не довели про це до відома влади, застосовується —

позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією всього майна.

До всіх інших повнолітніх членів родини зрадника, що жили спільно з ним або були на його утриманні до моменту вчинення злочину, застосовується —

позбавлення виборчих прав та заслання до віддалених районів Сибіру на п'ять років».

Отож невдовзі заарештували Віру Дмитрівну Чівель і почали допитувати. Що могла повідомити слідству молода жінка, матір двох малолітніх дітей? З ким зустрічались, гостювались, їли-пили. Ні про які таємниці чоловіка не відала. Й однак Військовий трибунал присудив їй вислання під конвоєм до Сибіру, в Омську область. Не допомогли навіть волення про двох маленьких дочок. А до Казахстану вислали батьків і сестер Івана Чивеля, а з ними й молодшу доньку — дворічну Вірочку. Піддали гонінням його братів. Старша дочка Лариса потрапила до маминих батьків. Отже, сестричок надовго розлучили.

4. Через 20 років прокуратура УРСР повертається до кримінальних справ І.Чивеля та О.Шабельника. (З'ясовуються кричущі порушення сою zakonності. Авіаторів реабілітовано.)

У березні 1953 р. помер один з найжорстокіших правителів землі — Й.Сталін. Невдовзі настала пора «хрущовської відлиги», реабілітації сотень тисяч невинно репресованих громадян. Звернулась у пошуках правди до Прокуратури УРСР і Чівель-Сиром'ятникова Віра Дмитрівна — вдова військового льотчика, що загинув у такий жорстокий мирний час. Почались неквапні, але досить ґрунтовні пошуки правди, котрі забрали майже два роки.

Найперше фахівці вивчили кримінальну справу Чивеля І.С. та Шабельника О.П. Звернули увагу на те, що навіть у беззаконному 1937 році повинні були існувати рудименти права, котрих необхідно було дотримуватись. То чому прокурор дав санкцію на арешт постфактум? Куди поділися зі слідчої справи показання свідків, акти експертиз фахівців, інші документи? Зрештою, чому протоколи допитів, котрі писались слідчими від руки, замінено на машинописні копії? Вирішили отримати відповіді від авторів слідства й суду.

Та де там! «Залізного наркома» І.Леплевського поставили до стінки ще у липні 1938 р. Військовий прокурор КОВО Калашин загинув в авіаційній катастрофі. Голова Військового трибуналу Г.Кушнірюк важко заворів. Капітана держбезпеки А.Ратинського-Футера у березні 1939 р. також засудили на смерть. С.Пригов кудись зник. Залишився Матвій

Григорович Капустін, котрий доживав віку скромним пенсіонером КГБ у Москві.

Виявилося, що справу Чівеля він добре пам'ятав, отже дав письмові пояснення, витяги з яких подаємо мовою оригіналу. Як повідомив Капустін, агентурно-слідчі дані показували, що переліт був здійснений не-випадково, оскільки на кордон Чівель вилетів без дозволу*. Цілком можна було «подозревать предательский перелет» льотчика, оскільки «он был отстранен от полетов за пьянство и аварийность, отмечались политические недовольства, антисоветские высказывания». Ще один «вбивчий» факт: «работники ИНО 5-го отдела рассказывали в аппарате, будто-бы Чивель и Шабельник свободно разгуливают по Львову».

І це писав фахівець, в обов'язки якого входило терпляче шукати істину.

«Почему в следственном деле нет подлинников протоколов допросов Чивеля, могу ответить полным недоумением», — викручувався далі відставний чекіст. Твердив, що протоколи власноручно писав від руки, що у справі був запис очної ставки Чівеля і Шабельника. Запам'ятав, мабуть, що власноручно підписав другі примірники машинопису. Далі почав усе валити на спеціальний обліковий відділок свого відділу. Мовляв, там робили перевірку потрібних і непотрібних, важливих і другорядних документів. Як правило протоколи допитів, в котрих заарештовані брешуть (який цинізм!) із слідчих справ вилучались. Так само чинили й з іншими другорядними документами.

А ще повідав відставний чекіст, що поведився на допитах Чівель вельми спокійно, витримано, охоче оповідав про свої пригоди у Польщі, а також про те, як Інгауніс та Петерсон вербували його у трюцькітську військово-фашистську антирадянську організацію. Згадав Капустін і про своє коректне, навіть співчутливе ставлення до підслідного. Гадав, що нікому ввіймати його на брехні: мертві мовчать.

Тим часом процес реабілітації йшов своїм порядком. Вдалося розшукати в архівах атестаційні документи командирів на І.С.Чівеля упродовж кількох років, опитати колишніх його колег по службі. Суть їх зводилася до того, що це був прекрасний фахівець своєї справи: літав за будь-яких погодних і добових умов, сміливий, рішучий. За недолік вважалося те, що не завжди жив у злагоді з начальством та, навпаки, був надто м'який у ставленні до підлеглих.

Колишній командир 56-ї авіабригади генерал-лейтенант у відставці С.Г.Король вніс ясність щодо вильоту Чівеля до кордону. 25 червня 1937 р. надійшов наказ вищого командування про перебазування частин бригади у прикордонну з Польщею зону. Але для цього потрібно було попередньо з'ясувати стан тамтешніх аеродромів та підшукати підходящі

* Підкреслення автора.

польові запасні майданчики. Зробити це належало командирам ескадрилій.

Вдосвіта 26 червня, після детального інструктажу, три екіпажі вилетіли на літаках У-2 (По-2) в район Вінниця–Проскурів–Овруч. Чому саме на У-2? Тому що на цьому невеличкому, невибагливому і дуже надійному літаку можна було летіти буквально в метрі від землі, «перескакувати» через будь-які перешкоди, сідати на невеликі майданчики й благополучно злітати з них. Отже, версія про самовільний виліт відпадає. Той же Капустін міг це з'ясувати упродовж кількох хвилин, не виходячи з кабінету.

Досвідчений генерал С.Г.Король, якому добряче дісталось після цієї пригоди, відкинув версію про зраду, вважаючи, що Чівель проявив виняткове недбалство під час виконання завдання і заблукав. Причини цього ветерани трактували по-різному. Один обережно натякнув, що Іван Чівель інколи міг заглянути у чарку і до втрати орієнтації могло призвести похмілля. Полковник авіації у відставці П.Ф.Іванцов прямо рубанув: «З власного досвіду знаю, що чим нижче літак над землею, тим важче пілоту зорієнтуватися на місцевості».

У кінцевому підсумку «консиліум» досвідчених професіоналів рішуче відкинув версію про зраду, навмисний переліт через кордон. А тут ще надійшло повідомлення польських компетентних органів: у картотеці тогочасних розвідорганів прізвища Чівеля, Шабельника, Понятовського, Тицького, Дидитюка та Заливайського не значаться. Виходить, Капустін та його колеги все це висмоктали з пальця. Додамо, що на той час вже були реабілітовані Ф.Інгауніс та Р.Петерсон. Ні до якої антирадянської змови вони не були причетні, тож не могли втягнути до неї й І.Чівеля.

Нарешті, 27 липня 1959 р. Головний військовий прокурор надіслав до Військової колегії Верховного Суду СРСР протест з приводу вироку у справі Чівеля І.С. У протесті зазначалося, що в кримінальній справі є лише по одній власноручно написаній заяві і по одному протоколу допитів, надрукованих під копірку. У судовому засіданні обвинувачувані по суті справи не допитувалися, а лише підтверджували обвинувачення слідства. Даних про зрадницький переліт кордону авіаторами та про зраду ними Батьківщини немає. Перераховувалися й інші переконливі спростування.

17 листопада 1959 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР зварила на ці обставини і скасувала вирок у справі Чівеля І.С., а саму справу припинила за недоведеністю злочину. Те саме, але, за відсутності складу злочину, було зроблено і відносно Шабельника О.П. та Чівель-Сиром'ятникової В.Д.

...Минуло ще майже півстоліття. До одного з кабінетів Державного архіву Служби безпеки України завітала Большакова Лариса Іванівна (до одруження — Чівель) разом з сином. Перед ними на столи поклали архівні

кримінальні справи за № 51205 — на Чівеля Івана Степановича та Шабельника Олександра Петровича і № 51206 — на Чівель-Сиром'ятникову Віру Дмитрівну. Перед очима пройшли деякі епізоди найстрашніших днів життя батька, матері, дідуся й бабусі. Чорні й червоні кольори. Журба і любов. Брехня і правда. І як відлуння — розтопане дитинство, поневіряння самої Лариси Іванівни. Ми розмовляли на цю тему. Але про долю дружин, синів і дочок «ворогів народу», якщо вдасться, напишу іншим разом.

Примітки

- ¹ Державний архів Служби безпеки України, спр. 51205–ФП.
- ² Сувениров О.Ф. Трагедия РККА. — М.: «Тerra», 1998. — С. 378, 399.
- ³ Зібрання законів УСРР, 1934 р., № 28, ст. 239. Редакція від 20 липня 1934 р.

ЛЮДСЬКІ ДОЛІ

До 100-річчя від дня народження Олександра Оглоблина

*Ігор Верба
(Київ)*

ДО ВЗАЄМИН ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА З МИХАЙЛОМ ГРУШЕВСЬКИМ (1920-ті рр.)

Ім'я історика і громадського діяча Олександра Петровича Оглоблина (1899–1992) довгий час було під забороною. Ідеологічні догми, які превальювали в наукових і популярних дослідженнях, виблискували на адресу вченого витонченими епітетами на кшталт «український буржуазний націоналіст», «колаборант», «зрадник інтересів українського народу» тощо. Все це перешкоджало як об'єктивному вивченню творчості О.П.Оглоблина, так і з'ясуванню складних обставин його життя. Однак сприятливе становище для розвитку української історіографії, що виникло в останні роки, дало можливість сучасним дослідникам повернути до наукового обігу ім'я ще одного видного гуманітарія.

Народився вчений 24 листопада (6 грудня) 1899 р. у м. Києві. Рідним батьком О.П.Оглоблина був вихованець Університету св. Володимира М.М.Мезько (1870–1938), проте з багатьох причин він виховувався в заможному купецько-міщанському роді Оглоблиних¹. Його названий татко П.І.Оглоблин (1865–1919) змалку страждав глухонімотою² і через це не мав істотного впливу на формування світогляду Олександра Петровича. І рідна мати вченого К.П.Оглоблина, яка походила із знатного українського козацького роду Лашкевичів, також мала подібні вади³. Історичний ґрунт, на якому зростав науковець, охоплював територію стародавнього Києва з його багатівіковими традиціями та Новгород-Сіверщину, де проживала його бабця по лінії матері.

Вже в ранньому дитинстві він захопився книжками, які на все життя стали його основними порадиниками в складних подіях ХХ століття. Закінчивши із золотою медаллю III-ю Київську чоловічу гімназію⁴, восени 1917 р. О.Оглоблин вступив на історико-філологічний факультет Універ-

ситету св. Володимира у Києві. Тут він під керівництвом відомої русо-фільської професури (М.В.Довнар-Запольський, С.Т.Голубев, М.М.Бубнов, П.П.Смирнов та ін.) прослухав скорочений (у зв'язку із бурхливими подіями української революції) курс гуманітарних дисциплін і в 1919 р. почав викладати історію та українознавство в гімназії у Пущі-Водиці.

У 1921 р. О.П.Оглоблина було запрошено до читання лекцій у Вищому інституті народної освіти ім. М.П.Драгоманова (ВІНО) — колишньому Київському університеті. Це була ціла епоха в творчій біографії Олександра Петровича. Майже 20 років (з перервою) віддав вчений цьому вищому навчальному закладові⁵. Тут він сформувався як здібний і талановитий дослідник, лектор і педагог, організатор навчального процесу.

Наукового та громадського розголосу набув заснований ним у 1923 р. на основному факультеті ВІНО Історичний семінар вищого типу (ІСВТ), який до 1926 р. працював під його безпосереднім керівництвом. Ця інституція готувала молоду генерацію викладачів та дослідників для вищих закладів освіти. Серед відвідувачів семінару варто згадати К.Є.Антиповича, Д.Є.Бованенка, М.З.Левченка, сьогодні практично забутих, а тоді знаних дослідників.

Разом із своїми учнями зростає тоді і Олександр Оглоблин. Вже в 1925 р. завдяки своїй енергії та працездатності, вмінню не гаяти час він зміг опублікувати два наукових томи з історії української економіки XVIII–XIX ст.⁶ У 1926 р., після публічного захисту в Одесі однієї з цих праць, що була видана під титулатурою «Очерки истории капиталистической фабрики. Предкапиталистическая фабрика на Украине», йому першому з вітчизняних істориків було присуджено науковий ступінь доктора історії української культури⁷. Це був справжній тріумф для гуманітарія.

20–30-ті роки увійшли в життя О.П.Оглоблина низкою пам'ятних подій, пов'язаних насамперед із дружбою з академіками Д.І.Багалієм та М.Є.Слабченком, чим він пишався до останніх хвилин свого життя. Разом із своїми старшими та заслуженими колегами Олександр Петрович творив так звану «нову революційну школу»⁸.

Діяльність в стінах Всеукраїнської академії наук, з якою він був зв'язаний з 1926 р., дала можливість О.П.Оглоблину видрукувати низку цікавих досліджень, які і сьогодні не втратили своєї наукової вартості. Між ними назвемо «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», «До історії Руїни», «До історії політичної думки на початку XVIII ст.», «Орлик і Петрик» та інші. Ці роботи на зламі 20–30-х років утвердили новий погляд на історичні події XVII–XVIII ст. та, зокрема, на постать гетьмана Івана Мазепи.

На думку О.П.Оглоблина, доба І.Мазепи — це час політичного, економічного та культурного відродження України, що настав після Руїни 2-ої половини XVII ст. Всупереч дореволюційній російській та радянській історіографії вчений вважав Мазепу визначним державцем і дипломатом. Про-

аналізувавши історично-політичні умови, в яких опинилася Україна на початку XVIII ст., О.П.Оглоблин дійшов висновку, що І.Мазепа продовжував плани Б.Хмельницького щодо визволення українських земель від російського поневолення, однак його доктрина другої Хмельниччини не зреалізувалась. З іншого боку, І.Мазепа зумів сприяти піднесенню українського господарства і культури, зберегти ці головні атрибути української державності та національної самобутності.

Сьогодні ці міркування вченого вже стали хрестоматійними і прийняті переважною більшістю як закордонних, так і вітчизняних дослідників⁹.

У 1929 р., за згодою академіка Д.І.Багалія, О.П.Оглоблина було призначено керівником Комісії з вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. у зв'язку з історією революційної боротьби (КВСЕІУ).

Д.І.Багалій, рекомендуючи нового керівника КВСЕІУ Президії ВУАН, охарактеризував його як «одного з найвидатніших істориків нашого часу»¹⁰. КВСЕІУ об'єднала в своїх лавах високопрофесійних і працелюбних науковців: Н.Д.Полонську-Василенко (вона була вченим секретарем комісії), К.Є.Антиповича, О.Д.Багалій-Татаринову, Г.Є.Жураківського, В.О.Романовського, М.М.Ткаченка, Л.О.Окиншевича та інших¹¹.

Як відомо, 30-ті роки увійшли в життя українського суспільства тотальним наступом реакції на всі сфери буття. В науці і культурі запанував сталінізм. З ВУАН «вичищалися» десятки співробітників, в тому числі й історики. У справі «Спілки визволення України» потрапили за ґрати академіки С.О.Єфремов, М.Є.Слабченко, професор О.Ю.Гермайзе. На «почесне заслання» до Москви був депортований М.С.Грушевський. Розгрому зазнало чимало наукових шкіл.

Потрапив під репресії і О.П.Оглоблин. Вже наприкінці 1930 р. органи держбезпеки заарештували його, однак сфабрикувати кримінальну справу на нього їм не вдалося і на початку 1931 р. дослідника звільнили¹². Почався тривалий період утисків та гонінь. Їх вінцем стала триденна дискусія (26–28 травня 1931 р.) щодо його наукових праць. Проведення дис-

*Олександр Петрович Оглоблин
Середина 1930-х рр.*

кусії в стінах колишнього Київського університету організувала київська філія Українського товариства істориків-марксистів. Деякі недавні колеги і учні Оглоблина вилили на нього відро ідеологічного бруду. Зокрема, робилися закиди щодо його відриву від «марксистської науки». Опоненти звинувачували дослідника в «буржуазному репродукуванні схеми історії України». Категоричним був і зроблений ними висновок — вченому не місце серед дослідників-гуманітаріїв¹³.

Відтоді різко посилювався громадський дискомфорт О.П.Оглоблина. У травні 1931 р. на засіданні КВСЕІУ він навіть змушений був засудити свої наукові праці періоду 1920–1925 рр., зазначивши при цьому, що на них значною мірою позначилися теорії економізму і тому виникла недооцінка класової боротьби в Україні. Щоб виправити цю ситуацію, науковець пообіцяв написати працю методологічного характеру на тему «Методологія історії фабрики на Україні»¹⁴.

«Самовикривав» він себе і на сесії ВУАН, де зробив заяву про визнання своїх попередніх помилок (пріоритетність наукової концепції академіка М.С.Грушевського, дружба з академіком М.Є.Слабченком, вплив школи М.В.Довнар-Запольського)¹⁵. В свої роботи він вимушено додавав партійно-пропагандистські домішки і працював під невблаганним пресом урядової цензури.

Відома дослідниці історії ВУАН, друг і колега вченого, професорка-емігрантка Н.Д.Полонська-Василенко зазначала, що це було «тяжкою життєвою катастрофою для Оглоблина: він втратив всі катедри, деякі його вже видрукувані роботи не вийшли... Наслідком цих репресій на кілька років був загальмований у праці талановитий історик, професор високих шкіл, що мав багато учнів»¹⁶.

Подальший життєвий і науковий шлях О.П.Оглоблина позначений цілою низкою злетів і падінь. Пристосувавшись до влади, у 1932–1934 рр. він директорствував у Київському центральному архіві давніх актів, однак був вигнаний з роботи буцімто за те, що зробив поважну установу притулком для ворогів пролетаріату: М.С.Грушевського, В.О.Романовського, В.В.Дубровського та інших. З цього обвинувачення випливав висновок: «За переведення буржуазно-націоналістичної лінії О.П.Оглоблина з посади директора зняти і з роботи в архіві звільнити»¹⁷. Згодом дослідник влаштувався на роботу до Інституту історії матеріальної культури АН УРСР (1935–1937 рр.), але і звідти був звільнений за якийсь «саботаж»¹⁸.

Останні передвоєнні роки його діяльності пройшли в Інституті історії України АН УРСР, де він — єдиний тоді доктор історичних наук в галузі історії України — посів поважне місце: впродовж кількох років очолював сектор історії капіталізму, підготував цілу плеяду авторитетних у майбутньому дослідників: В.А.Дядиченка, М.І.Марченка, Ф.Є.Лося, К.Г.Гуслистого, Ф.О.Ястребова, С.О.Сенченка та інших.

Водночас він відновив і своє професорство у Київському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка, накреслив і частково реалізував план відродження і розвитку української історичної науки, по якій пройшлася тоталітарна кривава сокира. Однак цьому плану не судилося втілитись у життя повністю. На заваді стала війна.

Після вступу німецьких військових частин до Києва, вчений з 23 вересня по 29 жовтня 1941 р. очолював Київську міську управу (КМУ). Сам Олександр Петрович не rado торкався цих сторінок своєї біографії¹⁹. Відомо лише, що як перший голова КМУ він піклувався про комунальне господарство міста, дбав про його нормальне функціонування²⁰. У 1942 р. очолював Музей-Архів Переходової доби історії м. Києва, де збирали і фіксували документальні та усні свідчення про «сталінський культурний неп»²¹.

Влітку 1942 р. О.П.Оглоблин очолив Комісію з питань української емблематики, яка мала на меті обґрунтувати доцільність введення в Україні геральдичних атрибутів державності. Ця Комісія, до якої входили історик Н.Д.Полонська-Василенко, археолог П.П.Курінний, літературознавець та архівіст В.В.Міяковський, літературознавці С.М.Драгоманов та О.С.Грузинський, підготувала три праці, одну з яких — «Герб м. Києва» написав власноручно Олександр Петрович²².

У 1943 р., з наступом Червоної Армії, О.П.Оглоблин переїхав до Львова. Тут він відразу включився в роботу історичної секції напівлегального Наукового товариства ім. Шевченка та зорганізованої за ініціативою митрополита А.Шептицького Церковно-археографічної комісії, співпрацював з Українським центральним комітетом.

Влітку 1944 р. історик перебрався до Праги, де викладав в Українському вільному університеті, а після його відродження в Мюнхені наприкінці 1945 р. продовжував там професорувати. У 1951 р. вчений переїхав до США, де заснував і очолив товариства міжнародного значення — Українське геральдичне й генеалогічне товариство (1963) та Українське історичне товариство (1965)²³.

60–70-ті роки позначилися для О.П.Оглоблина новим витком у розбудові історичної науки в еміграції. Довгий час він головував у Науковій раді Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К.Липинського (Філадельфія), а впродовж 1960–1977 рр. працював науковим консультантом для докторантів з історії України в Українському науковому інституті Гарвардського університету. З 1970 р. Олександр Петрович був президентом Української вільної академії наук у США²⁴.

Окремо слід зазначити й те, що він виховав ціле сузір'я відомих вчених (Л.Винар, В.Омельченко), які відіграють помітну роль в науковому українознавстві і сьогодні.

До кінця свого життя науковець жваво і з ностальгічним почуттям цікавився всіма процесами, що відбувалися в Україні, з радістю вітав хвилю

державотворчого оновлення, вірив, що український народ-трудівник здолав всі труднощі і Україна достойно увійде до когорти європейських країн. З цією вірою він і помер 16 лютого 1992 р. в м. Спрингфілді (США)²⁵.

Еміграційний доробок вченого є великий і різноманітний. Хронологічно він охоплює всі ключові періоди української історії. Плідно О.П.Оглоблин працював і в царині генеалогії. Серед його синтетичних праць особливої цінності набрала «Українська історіографія. 1917–1956 рр.» (англійською мовою), а серед спеціальних робіт треба насамперед відзначити його ґрунтовне дослідження твору української національно-патріотичної думки кінця XVIII століття «Історія Русів».

Як найкращий знавець Мазепинського ренесансу, вчений написав монографію «Гетьман Мазепа і його доба» (1960), де підбив підсумок своїй майже півстолітній праці з цієї проблематики. Значного розголосу набула і його книжка «Люди Старої України» (1959). Великий історично-літературний і громадсько-науковий сенс мають і його спогади про відомих діячів українства А.Шептицького, Д.І.Дорошенка, Б.Д.Крупницького, Н.Д.Полонську-Василенко та інших.

Отже, Олександра Петровича Оглобліна безперечно можна віднести до метрів української історичної науки і вже на часі дати оцінку його персональним стосункам з іншою яскравою постаттю — Михайлом Сергійовичом Грушевським. Останнє є актуальним завданням як для грушевськознавства — цього ще доволі молодого напрямку історичних досліджень — так і для оглобляни — галузі, що перебуває лише на зорі свого становлення.

Зараз йде ще тільки етап повернення на Батьківщину спадщини видних представників національної суспільної думки, головне, шляхом перевидання їх наукового доробку. Тоді як процес теоретичного осмислення чи переосмислення їх місця в українській історичній науці тільки починається.

На сьогодні в історіографії існують тільки дві праці, які побіжно фіксують конфлікт Грушевський — Оглоблин на тлі наукової дійсності 20-х років. Йдеться насамперед про дослідження теперішнього голови Українського історичного товариства (УІТ) професора д-ра Любомира Винара «Олександр Петрович Оглоблин. 1899–1992. Біографічна студія», де на основі усних свідчень небіжчика і тих документів, головне, особистого характеру, які зберігаються в архіві УІТ, реконструйовано взаємини М.С.Грушевського і О.П.Оглоблина.

Згідно з цими документами в основі непорозуміння Михайла Сергійовича та Олександра Петровича лежала виплекана і частково реалізована О.П.Оглоблиним у 1926 р. ідея заснування в найбільшому науковому центрі України — Києві науково-дослідної кафедри історії українського господарства, чого не хотів і не міг допустити М.С.Грушевський²⁶. (Мимохідь торкався цього болючого питання і автор даної статті²⁷.) Мати поруч ще одну суміжну установу для шановного академіка ВУАН було

занадто. Отже, в сутності конфлікту лежав переважно організаційний момент. Проте це була тільки вершина айсберга, тоді як нижня його частина глибоко занурилась у минуле.

Таким чином, 1926-й рік став яскравою хронологічною відміткою напружених взаємин М.С.Грушевського і О.П.Оглоблина. А сама історія почалась ще на початку 20-х років, коли Олександр Петрович як декан основного факультету Вищого інституту народної освіти ім. М.П.Драгоманова (ВІНО)²⁸ з'явився в стінах цього поважного педагогічного закладу України. (Нагадаємо, що сам Михайло Грушевський перебував у той час за кордоном.)

Згідно з документами до ВІНО О.П.Оглоблин потрапив на хвилі примусової реорганізації, яка знищила колишній Університет св. Володимира. В інституті він посів ключові посади і як викладач, і як адміністратор-освітнін. Спочатку він читав російською мовою ідеологічно заострені лекції «Історія класової боротьби на Україні»²⁹, який певний час також реферував професор О.Ю.Гермайзе³⁰, прихильник М.С.Грушевського, а десь із 1922 р., коли українізувався, опанував і важливий курс «Історії України (друга половина XVI — початок XX століття)».

Прологом до конфлікту стали напружені взаємини О.П.Оглоблина з О.Ю.Гермайзе. Останній був дуже помітною постаттю в українській історичній науці 20-х років. Обдарований від природи і надзвичайно працьовитий, учень відомого професора М.В.Довнар-Запольського, під керівництвом якого він написав свою першу наукову працю «Економічний побут західно-руського селянства XVI–XVIII ст.»³¹, Осип Юрійович дотримувався в науці самостійницьких поглядів.

Перехрещений єврей, він був завзятим українофілом, ерудованим і досвідченим викладачем, користувався неабиякою популярністю у київського студентства. Набувши значного політичного, наукового і педагогічного досвіду, а, головне, реноме історика-марксиста та українофіла, що читав лекції рідною мовою, професор Гермайзе суттєво виділявся серед викладацького складу тодішнього ВІНО і цілком заслужено претендував на високі адміністративні посади у вузі. Досить відчутно він впливав і на політико-ідеологічний курс закладу.

Олександр Петрович Оглоблин розумів значення і роль Осипа Юрійовича Гермайзе³², однак не применшував вагомість і своєї фігури. Отже, колізія була запрограмована заздалегідь. Обоє амбітні і талановиті, дуже працездатні, активні провідники нових віянь, вони від самого початку стали колегами-ворогами, які визначали основні напрямки життя історичного циклу основного факультету ВІНО.

Подібним до О.Ю.Гермайзе за масштабом особистості був і брат М.С.Грушевського — Олександр Сергійович, людина непересічна не тільки в академічному, а й у суспільно-політичному житті Наддніпрянщи-

ни революційного зламу 1917–1920-х років. Він вже став об'єктом серйозного зацікавлення дослідників³³, тому немає потреби відтворювати бодай в загальних рисах його творчий шлях. Зазначимо лише, що молодший Грушевський щільно ув'язував свою наукову працю з політичною діяльністю і вважався одним з головних ідеологів УНТ, а у 20-х роках — й Історичних установ ВУАН³⁴.

Суспільствознавець пишався своєю роллю і не відкидав цього навіть під час слідства у 1938 р.³⁵ Його громадські симпатії були доволі виразні. У ВІНО він вважався знаним фахівцем із середньовічної історії України, читав чимало курсів з українознавства³⁶, але в очах більшовицької влади уособлював фігуру «старого буржуазного спеціаліста», з яким за всіх обставин потрібно вести безкомпромісну боротьбу.

Упереджене ставлення до Олександра Грушевського окреслено пропусає в політичній характеристиці, даній йому керівництвом ВІНО: «Посередній вчений, нецікавий викладач, шовіністично настроєний. Має вплив серед націоналістично-настроєного студентства»³⁷.

У науковій автобіографії — спогадах О.П.Оглоблина «Мій творчий шлях українського історика», написаній на схилі літ у Лудлові, є досить саркастичні та їдкі замальовки: «А на лекціях Олександра Сергійовича Грушевського з історії Литовської доби бував один-єдиний студент, і то не завжди, бо Грушевський, молодший брат Михайла Сергійовича, читав неймовірно нудно й зовсім невизрадно, з очима, закритими не лише двома парами окулярів, але й власними повіками, так що, здавалося, що професор говорить кризь сон»³⁸.

З цього приводу варто навести особисті думки керівників партійного осередку ВІНО відносно самого Олександра Петровича Оглоблина: «Молодий і обдарований викладач, неймовірно працездатний. Історик з марксистським підходом до предмета. Енергійний працівник в галузі реорганізації вищої школи. Радянський викладач»³⁹. Ймовірно, все це відповідало дійсності.

В одній із своїх автобіографій О.П.Оглоблин зазначав, що в той час він очолював цілу низку важливих напрямків у роботі гуманітарного циклу: предметову і бібліотечну комісії, історичний кабінет ім. Лазаревського, різні методологічні осередки, професорував на кафедрі історії України⁴⁰.

Високі адміністративні посади і підтримка партійних органів, які вбачали в ньому радянського працівника, відіграли тоді в житті О.П.Оглоблина досить помітну роль. Суспільствознавець потрібен був радянській владі, хоча сам, мабуть, міг обійтися і без неї. Однак у пориві революційної романтики, і, зазначимо, як того вимагали час і обставини, він відверто проводив політику на впровадження у ВІНО нових курсів марксистського спрямування за рахунок старих лектур.

У цій колотнечі постраждали інтереси О.С.Грушевського і О.Ю.Гермайзе. Джерела фіксують досить суттєве скорочення годин викладання у опонентів О.П.Оглоблина, тоді як загальні й історико-економічні курси з української минувшини самого Олександра Петровича невпинно зростали.

В цих умовах почастишали й відверті сутички між ними, відгомін яких доходив і до керівництва інституту. Так в інформаційному зверненні до О.П.Оглоблина від 4 липня 1924 р. ректор ВІНО і член КП(б)У М.І.Лобода (особистий друг О.П.Оглоблина) доволі категорично виступив проти О.Ю.Гермайзе, назвавши його вчинки проти Олександра Петровича петлюрівською вилазкою⁴¹. Цієї справи торкалися на загальних зборах інституту і, певно, існувала якась ухвала, відгомін котрої залишився в тогочасних документах.

Обстановку також загострювало існування у 1923–1926 рр. вже згаданого Історичного семінару вищого типу (ІСВТ), котрий в умовах відсутності у Києві дослідної кафедри історії України, де зосереджувалося б все наукове життя, фактично став центром підготовки молодих кадрів для високих шкіл і академічних закладів. Більшовицька влада надавала цій справі неабиякого значення, адже йшлося про наступність поколінь і того курсу, який вона репрезентувала. Внаслідок цього семінар мав загальноукраїнський характер. Формально він не вважався аспірантурою, але насправді виконував її функції, бо в його основі лежало положення про науково-дослідні кафедри з відповідним розділом⁴².

До семінару потрапляли переважно студенти 3-го курсу і випускники з відповідними характеристиками і політичною біографією⁴³. Знаменно, що пізніше в анкетах дехто з них, як, наприклад, І.І.Кравченко, зазначав, що ще з 1925 р. він ідеологічну боротьбу з ворожими марксизму народницько-буржуазними течіями школи академіка М.С.Грушевського⁴⁴. Ми далекі від думки, що Олександр Петрович сам підбирав собі кадри. Не поодинокими були випадки, коли якийсь політком настійливо «рекомендував» суспільствознавцю, як це було з М.Павленком, записати того у слухачі ІСВТ⁴⁵.

Можливо, саме це стало причиною того, що 27 вересня 1924 р. професор О.С.Грушевський, керівник секції давньої і середньовічної української історії семінару, подав заяву про своє звільнення⁴⁶.

Тогочасна українська творча громадськість розглядала семінар О.П.Оглоблина як основну ланку наукової діяльності нової революційної школи, яка базувала свою роботу частково на критиці своїх попередників з метою створення наукової схеми українського історичного процесу XIX — початку XX ст.

Сам Оглоблин, як це він нотував вже в еміграції, коли попереднє життя постало зовсім в іншому світлі, не відкидав схеми українського істо-

ричного розвитку М.С.Грушевського та його попередників, а тільки хотів її поширити на засадах нової методології⁴⁷. Ця ж думка проходила у нього і в історіографічному вступі до курсу лекцій «Історія України», який він розробив в 1929/30 учбовому році⁴⁸.

Не зайвим буде нагадати, що ХІХ — початок ХХ ст. розглядався істориками — марксистами як генеза капіталізму, коли формувались передумови соціалістичної революції, а отже, вважався надзвичайно важливим і актуальним. Ідеологія в СРСР, так само і в УСРР, завжди була не просто пропагандою і агітацією, а й вагомою ділянкою державного будівництва, якій надавалось пріоритетне значення. Оглоблин, як би він того не хотів, був втягнутий в цю круговерть. Це був вплив епохи, який не міг ігнорувати жоден історик.

Проте наукова ситуація в Києві і в цілому в УСРР почала докорінно змінюватись після повернення з-за кордону М.С.Грушевського. Визнаний метр історичної науки відразу ж завзято взявся будувати, а подекуди й відроджувати згаслі острівки творчих студій⁴⁹. Тогочасні архівні матеріали фіксують його дієву участь майже в усіх ділянках академічного процесу. Залучив до цього він і здібних молодих дослідників. Одним з перших до поля його зору потрапив О.П.Оглоблин. 30 жовтня 1924 р. у такому цінному історичному джерелі, як «Щоденник», Оглоблин занотував своє перше побачення з Михайлом Сергійовичем, де, між іншим, відзначив, що співпраця передбачалась, але «навіть чи ми знайдемо спільний ґрунт. Поза всім, Гермайзе й можливо «брат» * не допустять до зближення нашої роботи»⁵⁰.

У цих спогадах історик лише трохи підняв завісу над генезисом сутички з М.С.Грушевським, однак, перебуваючи в еміграції, висловився більш конкретно у розмові з відомим українським вченим Марком Дмитровичем Антоновичем. Виявилось, що попервах М.С.Грушевський прагнув викладати у ВІНО, проте Оглоблин зробив все, щоб цього не сталося. Далі Антонович зауважив: «... і тут Оглоблин відчув свою перевагу і хотів щось за щось обміняти поступками. Не забуваймо, що Оглоблину тоді було 22–23 роки ** — в порівнянні з Михайлом Сергійовичем він був в науці «молокососом», але відчувши «свою силу», хотів якнайбільше вициганити, домогтися від Грушевського. Йшлося, мабуть, в першу чергу про задоволення амбіції, а тут пок.[ійний] Ол. Петр. вмів викаблучуватися»⁵¹.

Цими словами додається суттєвий штрих до взаємин дослідників, та до розуміння особистості О.П.Оглоблина, якому кортіло завжди бути першим серед рівних. Доводиться визнати, що саме він виступив родоначальником конфлікту. Щоправда, їх співпраця від самого початку була приречена.

Адже після перших ейфорійних зустрічей на рідній землі М.С.Грушевський взявся енергійно і непоступливо, проте іноді маскуючися, роз-

* О.С.Грушевський. — *Авт.*

** О.П.Оглоблину тоді було 24 роки. — *Авт.*

будувати на самостійницьких засадах українську історіографію. Так, у Києві була відновлена і 31 березня 1924 р. урочисто відкрита Науково-дослідна кафедра історії України⁵². У зверненні Грушевського з цього приводу до голови Наукового комітету Наркомату освіти УСРР був глухий натяк і на діяльність О.П.Оглоблина, зокрема щодо керівництва молодію генерацією істориків: «В київських вузах є семінарії, які загрожують шкідливими наслідками, а аспірантам по історичних дисциплінах бракує наукового методологічного вишколення»⁵³.

В структурі цього осередку планувалось організувати секцію новітньої (а головне — соціально-економічної) історії України на чолі з «марксистом проф. О.Ю.Гермайзе». Така перспектива викликала у О.П.Оглоблина роздратування і душевну тривогу. Фактично його задум про створення власної історичної школи революційного взірця опинився під загрозою.

Безумовно, Олександр Петрович мав нагоду сердитися, бо ще 11 листопада 1923 р., коли Михайло Сергійович жив мріями про повернення, рішуче ставив перед керівництвом Наркомату освіти УСРР питання про заснування у Києві Науково-дослідної кафедри української історії. Він наполягав на необхідності підготовки молодих кадрів і перетворення Києва на координаційний центр історико-краснзнавчої роботи в УСРР. Особливо зважав на ту обставину, що в місті зосереджені значні сили українських істориків, а в його ІСВТ здійснюється посиленна підготовка дослідників — економістів. Акцентуючи увагу на цьому, Оглоблин зазначав, що держава вже має початкову форму навчання майбутньої аспірантури і тому своєчасно ставиться питання про створення дослідної кафедри⁵⁴.

20 листопада 1923 р. Президія Наркомату освіти розглянула це питання, а 1 грудня 1923 р. заслухала з цього приводу уповноваженого Наркомату Л.М.Левицького. Чомусь далі справа загальмувалася. Можливо, саме реєміграція М.С.Грушевського стала тому на заваді. Адже вище державно-партійне керівництво зважало на всі деталі повернення відомого дослідника та лідера українства і готувало під нього відповідний науково-дослідний проект, в якому заснування кафедри було чи не на першому місці⁵⁵.

Однак і після появи кафедри М.С.Грушевського Оглоблин цю справу не облишив і продовжував наполегливо добиватися свого. 7 травня 1924 р. на засіданні історичної предметової комісії факультету профосвіти ВІНО у присутності професорів Л.М.Беркута, В.Ю.Данилевича, Б.Г.Курца та інших він рішуче поставив питання про утворення Науково-дослідної кафедри з української історії⁵⁶. Але це тільки ускладнило справу.

Восени 1924 р. О.Ю.Гермайзе став проректором ВІНО і висунув ідею про об'єднання вищих семінарів історії і суспільствознавства, що призвело б до поглинання наукової школи на чолі з О.П.Оглоблиним. Вірогідно, за цим проектом стояв М.С.Грушевський. Збереглася чернетка Олександра Петровича від 8 листопада 1924 р., написана поспіхом олівцем

під красномовною титулатурою «Окрема думка завідуючого історичним семінаром вищого типу з приводу постанови Бюро щодо сполучення семінарів історії та суспільствознавства». В ній зазначалося, що постанова знищить єдиний в Україні подібний семінар, який вже проявив себе як в ідеології, так і в царині наукової праці⁵⁷.

Ця заява справила враження й семінари не об'єднали. Проте Науково-дослідна кафедра історії України на чолі з М.С.Грушевським все ж таки була розміщена у ВІНО.

З боку Грушевського це був точно розрахований хід. Чимало авторитетних викладачів інституту — В.Ю.Данилевич, О.С.Грушевський, О.Ю.Гермайзе та інші — стали штатними співробітниками кафедри. До кафедри прихильно поставився і ректор ВІНО С.М.Семко-Козачук. Це суттєво підірвало позиції О.П.Оглоблина. Щирий його приятель М.З.Левченко свідчив, що на всі запроєктовані посади М.С.Грушевський «...провів або близьких родичів, або людей, ворожих Президії, розігнавши людей цілком достойних (як от Оглоблін, Романовський, Пархоменко, Міяковський та ін.)»⁵⁸. Стало цілком зрозумілим, що самому Оглоблину боротися з Грушевським і його соратниками не під силу.

Вірогідно, з цього часу і почалась його еволюція в бік відвертих опонентів М.С.Грушевського. Це був складний і деякою мірою тривалий процес, але завершився він тим, що О.П.Оглоблін міцно увійшов, з одного боку, до табору Д.І.Багалія — М.Є.Слабченка, а з іншого — до табору А.Ю.Кримського — С.О.Єфремова.

Сьогодні вже добре відомо про напружені персональні стосунки в Академії наук, які часто-густо забарвлювалися і політичним змістом. Використовуючи цю гризоту, компартійні органи вміло втручалися в справи Академії. На офіційному рівні до певного часу замовчувалась боротьба зі школою і концепціями М.С.Грушевського, тоді як на академічному завуальовано робилося все, щоб звузити вплив Михайла Сергійовича у вищій науковій інституції України⁵⁹.

Певно, саме на цій хвилі і потрапили до кафедри М.С.Грушевського аспіранти з комсомольців і партійців, а також колег і учнів О.П.Оглоблина, такі як І.І.Кравченко і В.Я.Камінський⁶⁰. На думку відомої дослідниці історії ВУАН Н.Д.Полонської-Василенко, «це було великим ударом для М.С.Грушевського, який до цього часу сам вибирав своїх співробітників»⁶¹. Згідно з вимогами академічного відділу Виконавчого бюро профспілкових осередків ВІНО, що існували тоді, саме керівник ІСВТ повинен був давати їм рекомендації⁶².

О.П.Оглоблін широко вірив, що робить благородну справу, відкриваючи дорогу своїм послідовникам в науковий світ. 4 лютого 1925 р. він рекомендував факультетській комісії факультету профосвіти ВІНО поклопотатися перед Президією Укрголовнауки затвердити аспірантами на Науково-

дослідній кафедрі історії України у Києві своїх учнів К.Є.Антиповича, Д.Є.Бованенка та І.І.Кравченка як людей, здатних і підготовлених до самостійної наукової праці⁶³, а 12 квітня того ж року провів відповідну процедуру і по кандидатурі В.Я.Камінського, заздалегідь зазначивши, що названий слухач цілком оволодів «марксистським методом» і ладний до академічної роботи⁶⁴. Відповідні відгуки він дав і О.П.Іванському⁶⁵.

Певною мірою прагнув потрапити до кафедри і сам Оглоблин. У жовтні 1925 р. він просив свого вихованця Миколу Захаровича Левченка переговорити з академіком Агатангелом Юхимовичем Кримським задля впливу на керівництво Укрголовнауки, щоб керувати у М.С.Грушевського на засадах автономії своїми учнями. Левченко виконав це і повідомив, що згадане керівництво погодилися з аргументами А.Ю.Кримського «... і, можлива річ, що Грушевському доведеться в скорому часі змінити супроти Вас свою дотеперішню ворожу тактику...»⁶⁶.

Однак сталося навпаки. М.С.Грушевський залишився невблаганим. Шлях до поважного історика О.П.Оглоблину був заказаний. Кость Антипович, один з його найближчих друзів і колег, вважав, що школу треба будувати не під плащиком Грушевського, а без його імені, зокрема там, де виконується марксистська думка⁶⁷.

В одній з чернеток листа, написаного О.П.Оглоблиним до завідуючого Укрголовнауки М.І.Яворського, він досить відверто пояснив, чому не увійшов до кафедри: «Перш за все я мушу підкреслити, що в сучаснім складі київської дослідчої катедри, в сучаснім її напрямку — це торкається не тільки ідеологічного розходження поміж двома головними групами київських істориків — але також і «ворожого» характеру і методів праці акад. Грушевського — мені нема чого там робити. Ось чому я відмовився вести розмови на цю тему...»⁶⁸.

Цілком ясно, що в основі лежав не тільки організаційний момент, але й ідеологічний. Протиборство двох напрямів, з одного боку, націонал — державницько-марксистського, а з іншого історико-соціологічного, ймовірно, й було лейтмотивом до подальшого поглиблення непорозуміння.

Перебуваючи на кафедрі Грушевського, оглоблинці відразу повели себе незалежно і фактично продовжували розробку попередніх соціально-економічних тем. В.Я.Камінський заявив як промоційну працю (щось на зразок сучасної кандидатської дисертації) свою студію «Нариси з історії державної фабрично-заводської промисловості на Україні у XIX ст.»⁶⁹, а І.І.Кравченко — «Аграрна криза на Україні в другій чверті XIX ст.»⁷⁰. Над проблемами історії міста в Україні працював К.Є.Антипович. Д.Є.Бованенко розробляв проблематику капіталістичних тенденцій в сільському господарстві на початку XIX століття⁷¹.

Певно, М.С.Грушевський усвідомлював безперспективність керування ними, бо розумів, що прийшли вони до нього задля іншої, не тільки

наукової, справи, тому й перевірив їх до дійсного члена кафедри П.В.Клименка⁷². Але останній став тільки формальним керівником, тоді як справжнім залишився Оглоблин, який цього і не приховував. В одному з відгуків на Д.Є.Бованенка він відзначив як важливий факт своє керування працею аспіранта в осередку Грушевського⁷³.

До певного часу оглоблинські учні брали участь в засіданнях кафедри, опублікували декілька статей в кафедральних збірниках, виголосили ряд доповідей. К.Є.Антипович проаналізував праці члена-кореспондента ВУАН В.І.Щербини з історії Києва, а І.І.Кравченко розповів про Ямпільський ключ на зламі XVIII–XIX століть⁷⁴. Повідомлення «До історії реформи 1861 року на Поділлі» реферував В.Я.Камінський⁷⁵. Проте скоро ситуація змінилася і учні О.П.Оглоблина, як і очікувалося, повели себе інакше і це додало напруження у взаємини двох істориків.

Особливо показова в цьому роль Василя Яковича Камінського, який під проводом Агітпрому ЦК КП(б)У і ГПУ УСРР очолив на кафедрі боротьбу проти М.С.Грушевського і його школи. Фактично з ідеологічних міркувань він спостерігав за ним, сигналізуючи, що «М.С.Грушевський як голова кафедри не дбає про пролетарізацію кафедри, а навпаки, заповнює її правими ворожими пролетарський справі елементами...»⁷⁶.

В іншому посланні В.Я.Камінський уїдливо намалював політичне обличчя кафедралів, вказавши, що «О.С.Грушевський великий дурень і брат великого історика, не меншого ворога пролетаріату, Щербина В.І., дядько якийсь Грушевського, кадетствующий ліберал, Гермайзе О.Ю., фашист, Савченко Ф.Я., особистий секретар Грушевського, колишній голова національного союзу української еміграції в Парижі (дані не перевірені), до речі, Савченко — колишній приятель і колега по інституту бувшого голови Укрнауки Озерського. Через цього Савченка, дуже пронирливого і спритного, і намагається скріплювати розхитаний під собою ґрунт Грушевська К.М. — дочка М.С.Грушевського, достойне насіння свого коріння, у працях своїх взяла на себе почесну роллю фашизму «ревізувати погляди Енгельса...»⁷⁷. Ймовірно, подібна інформація подавалася періодично, впродовж декількох років.

Відчувається за цим зміла рука режисера. В.Я.Камінський покірливо виконував хазяйську волю. У листопаді 1926 р., в часи найвищого наукового прославлення М.С.Грушевського, він разом з К.Є.Антиповичем та І.І.Кравченком організував кампанію неприйняття на кафедру здібного дослідника, але «петлюрівця» І.Д.Мандзюка, якого рекомендував О.Ю.Гермайзе і схвально підтримав М.С.Грушевський⁷⁸. Не дивлячись на велике бажання Михайла Сергійовича самому розв'язати кадрові питання, принаймні щодо молодшої генерації, Укрголовнаука за «рекомендацією» Київського окрвиконкому так і не затвердила кандидатуру І.Д.Мандзюка⁷⁹.

Мабуть, тоді М.С.Грушевському, як компромісний варіант, вдалося провести через бюрократичні загати президії Укрґловнауки рішення, яке регламентувало участь аспірантів в засіданнях кафедр. В ньому красномовно підкреслювалося, що «аспіранти не мають права ухвального голосу в пленарних засіданнях кафедр, на яких рішення приймаються, так про прийняття аспірантів, як і про вибір інших співробітників кафедр»⁸⁰. Звичайно, це розставляло всі крапки над «і», однак в цілому не гарантувало спокійного життя.

Але Грушевський діяв вперто і цілеспрямовано. Щоб якось тимчасово позбутися в'їдливих прокомуністично настроєних аспірантів, Михайло Сергійович пішов на далекосяжний і добре спланований хід, який він робив у виняткових випадках: фактично добився від Укрґловнауки безвідмовного фінансування відряджень В.Я.Камінського. У такий спосіб клопотався він і про інших оглоблинських співників. Водночас він погрожував небажаним аспірантам позбавленням їх стипендій за сумісництво⁸¹, адже вони активно займалися суспільно-політичною та громадською діяльністю і частенько поєднували партійне навантаження з науковою працею.

Як вже зазначалось, «вистава» із засудженням «злочинної діяльності» М.С.Грушевського завжди вмільо контролювалася. Зокрема, через декілька років — у 1930 р. — партійні органи заборонили В.Я.Камінському організувати кампанію цькування співробітників Грушевського у зв'язку з процесом «СВУ»⁸². Тут нема чого дивуватися, адже тоді основна боротьба велася з «єфремовщиною».

З перших днів по-обструкціоністськи вів себе на кафедрі Дмитро Євменович Бованенко, який відверто ігнорував будь-яке керівництво ним з боку М.С.Грушевського і досить довго не визначався з науковою темою, що змусило Михайла Сергійовича через півроку офіційно нагадати йому про це і запитати, чи буде він приступати до роботи й «відповідати вимогам, які кафедра ставить аспірантам»⁸³.

Врешті-решт влітку 1926 р. Д.Є.Бованенко перевівся в аспірантуру кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН на економічний відділ. Повідомляючи про це до Науково-дослідної кафедри історії української культури у Харкові, Оглоблин делікатно замовчав справжні причини такого вчинку свого учня і тільки обмовився, що у Грушевського бракувало відповідної економічної секції⁸⁴.

Тоді як сам його вихованець відверто наголошував, що ще у ВІНО під керівництвом О.П.Оглоблина вів непримиренну боротьбу з націоналістично настроєними студентами та їх керівниками професорами О.Ю.Гермайзе та О.С.Грушевським. Потім Д.Є.Бованенко цю боротьбу продовжував на Науково-дослідній кафедрі історії України, де під час реферування однієї із своїх доповідей виступив проти О.Ю.Гермайзе і О.С.Грушевського. В результаті цього гострого випадку він і залишив кафедру⁸⁵.

Вірогідно, політико-ідеологічна залежність учнів О.П.Оглоблина від влади змусила їх виконувати невдячну роль вивідачів у М.С.Грушевського. Зрештою, не доносити вони не могли, бо не були впевнені, що не донесуть на них. З опублікованих останнім часом документів видно, що ГПУ УСРР уважно відстежувало кожний крок і самого Оглоблина, і його послідовників, зокрема, постійно перлюструвало їх листування.

Завдяки цьому надбанням громадськості вже стало послання О.П.Оглоблина до М.Є.Слабченка, де історик описав своє потаємне враження від ювілею М.С.Грушевського, який за його словами «...яскраво виявив громадську нікчемність і моральну бідність грушев'янців, двозначне становище Грушевського, безпідставність його претензій на гегемонію в українській науці, нарешті, показав, що з владою ювілянт ще не договірився»⁸⁶. Подібні витівки проробляли співробітники ГПУ і з епістолярієм К.Є.Антиповича⁸⁷.

Інформацію про М.С.Грушевського подавали до ГПУ й інші співники О.П.Оглоблина, які працювали поза межами історичних установ ВУАН. Тоді вони вважали це чи не моральним обов'язком. Наприклад, колишній оглоблинський вихованець, а у 1927 р. аспірант харківської Науково-дослідної кафедри історії української культури К.І.Кушнірчук⁸⁸ частенько наїжджав до Києва і був у гушніні академічних подій. Після побачень зі своїми колегами по ІСВТ і особисто з О.П.Оглоблиним він в одному із розгорнутих донесень до ГПУ УСРР навів низку фактів про життєдіяльність кафедри М.С.Грушевського, а у підсумку зауважив, що ці дані «говорят безусловно о существовании под крылом Грушевского враждебной нам организации, может быть пока не особенно активной, но способной выделять в нужный момент «кабинет министров», как делала Академия в прошлом»⁸⁹.

О.П.Оглоблин може не цілком, але усвідомлював роль і завдання своїх учнів у М.С.Грушевського. Однак доволі терпиме ставлення Михайла Сергійовича до них пояснював вже в еміграції так: Грушевський «приймає до своєї катедри цілу групу моїх учнів, аспірантів, але це вже не ради їх самих, як для того, щоб не допустити до утворення в Києві ще одного науково-дослідного осередку, до того ще пов'язаного з конкурентом Катедри Грушевського — Харківським Інститутом ім. Багалія»⁹⁰.

Оглоблин найбільше хотів зберегти, а, по можливості, і примножити діяльність очолюваних ним науково-дослідних закладів. Звичайно, на фоні протистояння Грушевського з тандемом Кримського-Єфремова ця внутрішня інвазія оглоблинців значила небагато, однак додала чимало штрихів до натури Михайла Сергійовича.

Його емоційний стан добре уледів співробітник Грушевського у 20-х роках, а згодом відомий правник Л.О.Окиншевич, котрий відзначив, що «добір аспірантів не цілком залежав від Грушевського. Проти його волі

йому довелося прийняти до аспірантів 3-х учнів * проф. О.Оглоблина. Один із них (Камінський) був членом комуністичної партії, другий (Кравченко) був бувший член компартії і бувший голова Радомисьльської Чека. Присутність таких людей, безумовно, важила на стилі відносин, що набрав формальний характер»⁹¹.

У 1926 р. настав апогей напружених взаємин Грушевського і Оглоблина. Документи, що зберігаються в українських архівах, а також оприлюднені за кордоном, досить детально малюють всю канву тих подій. 4 березня 1926 р. Правління Київського інституту народної освіти (колишнього ВІНО) під головуванням ректора С.М.Семка-Козачука реорганізувало ІСВТ, створивши замість нього семінар з історії української культури на чолі з О.Ю.Гермайзе. О.П.Оглоблину залишили лише керівництво секцією економічної історії України⁹².

Він спробував опротестувати це рішення і звернувся з листом до Укрголовнауки, в якому підкреслив, що ІСВТ — єдиний у Києві осередок марксистського дослідження історії України, котрий утворив певну наукову й ідеологічну традицію. Він просив приєднати свій семінар до будь-якої мережі наукових установ⁹³. Проте в Укрголовнауці не відреагували на лист і високопрофесійний гуманітарій остаточно позбувся головування в ІСВТ.

М.Є.Слабченко порадив йому вжити заходів і не за яких умов не кидати почату справу: «Найбільше неприємно, що доводиться воювати з нікчемностями в роді київського Грушевського Нуля **... В них ні вогню, ні любові до науки, ні здібностей. Є тільки підсиджування, сплітки, доноси. Я знаю, товаришу, Ви зовсім молодий й, оперуючи з фактами, не зовсім легко розбираєтесь в людях. Приглядайтесь до двоногої й самої страшної тварини та образуйте коло себе фронт, фронт впливових людей, для підтримки молодих»⁹⁴.

М.З.Левченко дав раду Олександру Петровичу не втрачати надії і об'єднатися з групою антигермайзівців професора Л.М.Беркута: «Ах, коли б справді поперли Семка з цими його сателітами Мойзесами! Як би це розідило вкрай зіпсоване ним повітря»⁹⁵.

Кость Антипович також закликав Оглоблина, незважаючи на все, будувати свою школу і надалі: «Може це добре, що ви не зв'язалися з Грушевським. Ви не загубили свого імені — українського історика-марксиста... Грушевського марксистом ще не називали і, гадаю, що не назвуть»⁹⁶.

Невдача із семінаром хоча і боляче вразила Оглоблина, все ж посилила у нього бажання зреалізувати свої наміри. З цього часу його боротьба з М.С.Грушевським вступила в новий етап. І вже невдовзі виникла сутичка з приводу заснування у Києві філії Харківської науково-дослід-

* Насправді 4-х учнів. — *Авт.*

** Йдеться про Олександра Сергійовича Грушевського. — *Авт.*

ної кафедри історії української культури, яка працювала під керівництвом академіка Д.І.Багалія. Це був поважний науковий заклад, який мав відгалуження у багатьох містах України, зокрема, в Одесі. Навколо кафедри гуртувались досить відомі вчені, «...які не могли через глибокі ідейні та персональні протиріччя співробітничати з науковцями школи М.С.Грушевського», — писав О.П.Оглоблин в своїх аналітичних спогадах-роздумах про Д.І.Багалія⁹⁷.

В.Заруба, який дослідив взаємини Д.І.Багалія та М.С.Грушевського, зазначає, що «в лабораторіях Дмитра Івановича творилась нова «марксистська» школа історії як за методикою, так і за методологією»⁹⁸. Вона не мала нічого спільного з пізнішим, нав'язаним із центру марксизмом-ленінізмом. На нашу думку, це був напрямок, який займав в УСРР посереднє становище між осередком офіційного марксизму М.І.Яворського та школою М.С.Грушевського.

10 червня 1926 р. в Одесі відбулась досить знамена подія: під головуванням представника Укрголовнауки Третякова і за дієвою участю професора М.Є.Слабченка О.П.Оглоблин захистив дисертацію на науковий ступінь доктора історії української культури. Він став першим доктором наук з цієї спеціальності. А вже 12 червня за пропозицією академіка Д.І.Багалія Центральна аспірантська комісія Укрголовнауки виділила кафедрі академіка 3 місця з історії. Для оформлення керівництва майбутніми аспірантами секретар кафедри — довірена особа академіка — О.Г.Водолаженко порадила Оглоблину негайно відправити до Харкова всі необхідні документи (рекомендації профкому КІНО, анкети і т.і.)⁹⁹.

Дізнавшись про це, М.С.Грушевський добився у Харкові затримки із затвердженням оглоблинського докторату і домігся усунення Третякова з посади. Дошкулив він і професору М.Є.Слабченку¹⁰⁰. За словами останнього, в хід були пущені плітки про російське походження О.П.Оглоблина і відсутність у нього вищої освіти¹⁰¹. Оцінюючи ситуацію, Слабченко писав Оглоблину: «Вас вони теж не люблять і не за те, що Ви мій друг, а за те, що Ви вчений з божої ласки, а не з рекомендації сильних вченого мира сего»¹⁰².

Між тим О.Ю.Гермайзе затягнув пересилку документів Оглоблина з Києва до Харкова. Це стало відомо І.І.Кравченку, учню О.П.Оглоблина, під час зустрічі із завідуючим Укрголовнауки М.І.Яворським з приводу заснування у Києві філії Харківської кафедри академіка Д.І.Багалія. Кравченко був вкрай здивований, що керівництво КІНО ще й досі не відправило відповідних паперів до Харкова¹⁰³.

З часом документи надійшли, але Оглоблина засмутило те, що серед кандидатів до аспірантів не знайшлося місця для його найближчого друга Д.С.Бованенка¹⁰⁴. 18 жовтня 1926 р. О.П.Оглоблин став дійсним членом кафедри Д.І.Багалія¹⁰⁵, що значно посилило його правовий статус. 20 листопада 1926 р. Президія Укрголовнауки затвердила за ним і керівництво

аспірантами М.З.Левченком, М.З.Грицаєм та П.М.Логвиним¹⁰⁶. О.П.Оглоблін був цілком задоволений цим і призначив на 22 грудня 1926 р. відкриття філії Харківської науково-дослідної кафедри української культури у Києві.

Все це страшенно обурило М.С.Грушевського. Академік розпочав відверту навалу і написав листа до Укрголовнауки про перевідрядження аспірантів до нього. О.Ю.Гермайзе ініціював у КІНО цілу кампанію, щоб схилити учнів Оглоблина до відмови від своїх заяв, погрожуючи їм навіть адміністративними карами. Змінив свою позицію і М.І.Яворський. Розмірковуючи з цього приводу, О.П.Оглоблін резюмував, що «... в умовах київських взаємин, які створилися тут з поверненням акад. Грушевського, і не таке ще трапляється»¹⁰⁷.

22 грудня 1926 р. у Києві у приміщенні ВУАН було відкрито київську філію Харківської кафедри, але того ж дня у Харкові Мала Президія Укрголовнауки за протестом М.С.Грушевського скасувала свої попередні рішення. Дуже промовистий документ з цього питання варто навести повністю:

«Слухали: Заяву Ректора Київського ІНО * про неприпустимість затвердження аспірантами тт. Грицяя, Левченка, Логвина та Бондаря по Харківській кафедрі історії України і утворення філії цієї кафедри під керівництвом дійсного члена кафедри Оглобліна в Києві.

Ухвалили: Одхилити затвердження цих аспірантів при Харківській кафедрі історії України, запропонувати їм звернутись звичайним шляхом до Київської кафедри історії України.

Акад. Д.І.Багалію рекомендувати в майбутньому не організовувати філії кафедри там, де є вже кафедри української історії. Запропонувати через це Харківській кафедрі історії України переглянути питання про участь проф. О.Оглобліна в її роботі в характері дійсного члена»¹⁰⁸.

О.П.Оглоблін знову був глибоко ображений. Своє бачення вирішення цієї ситуації він гранично чітко подав у листі до академіка Д.І.Багалія, де зазначив, що кандидатуру І.В.Бондаря не подавав на аспіранта: «Очевидно, ректор КІНО оперував тут із даними не зовсім точними. Звісно, це дрібниця. Але ж дивним є втручання в цю справу, справу харківської кафедри, — з боку ректора Київського ІНО. Звичайно, «всякому лестно быть отцом дьяконом», але хто дав право ректору провінційного ІНО протестувати проти утворення філії цієї кафедри (харківської) в Києві. Це ж право інших зовсім органів. Тут акад. Грушевський більше право мав протестувати, аніж ректор КІНО»¹⁰⁹.

Вказана постанова звела нанівець всю попередню діяльність Оглобліна. Він, як і раніше, працював, але вдяти вже нічого не міг. Навіть академік Д.І.Багалій нічим не міг йому допомогти й радив підкоритись

* С.М.Семка-Козачука. — Авт.

вимозі вищої інстанції. Незначною відрадою для вченого стало обрання його дійсним членом Одеської філії Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури¹¹⁰, але й ця подія була невдовзі затьмарена остаточним знищенням «грушевцями» семінару вищого типу.

З цього приводу в своєму «Щоденнику» О.П.Оглоблин записав сповнені болю і туги короткі слова: «4.VII.1927. Семко, Гермайзе зробили ще один крок. І добрий крок. Зламано ухвалу Предметової Комісії про доручення мені Курсу давньої історії України... Далі скасовано — зовсім скасовано — мій семінар вищого типу. Цілком зрозуміло. Безпорадний, знесилений, зацькований я.

І знову тепер, як завсіди, моя надія тільки на Того. Да будет Его воля!»¹¹¹.

Таким чином, Оглоблин зазнав дуже відчутного, може найбільшого удару. Стало цілком зрозуміло, що повернути втрачене ні за яких умов він не зможе. Образа, заподіяна Грушевським і його послідовниками, ще довго не вщухала в душі історика. Але дослідник продовжував боротьбу. За будь-якої нагоди, як міг, він протидіяв своїм опонентам.

Деякий реванш він взяв у 1928 р., коли очолив кафедру історії українського народного господарства у КІНГУ і таємно зробив все, щоб відсторонити руками керівництва вузу від учбового процесу викладачів-грушевців О.І.Барановича та О.Ю.Гермайзе. Та захватитися у тінь не вдалося: поповзли чутки про роль Оглоблина у цій справі, які завдали йому аж надмірного хвилювання. Заспокоюючи його, Кость Антипович підсумував: «Певне Осипок * проводить це все...»¹¹².

Інший товариш Оглоблина, колишній ректор ВІНО М.І.Лобода, який перебрався до Москви, теж добре знав про негативне ставлення О.П.Оглоблина до М.С.Грушевського і його оточення. У 1927 р. він іронічно просив Олександра Петровича повідомити йому «...как живут и процветают (ну, конечно, процветают) Гермайзе, Грушевский и прочее «Г»¹¹³.

Врешті-решт витівки О.П.Оглоблина викликали роздратування і у М.С.Слабченка, який побачив в цьому щось більше, ніж вболівання свого київського колеги за велику справу: «З киянами якось порвались зв'язки після того, як я відійшов від Оглоблина. Тепер будуть зтягуватися мої роботи в виданнях У.А.Н. Але, по совісті, не можу підтримувати зв'язків з людьми, що для мене перестали бути інтересними. Так трапилось з Оглоблиним... В останнє побачення в Києві я переконався, що мені з Ол. Петр. не по дорозі. Київська борня, якщо можна говорити про возню самолюбства, мене не обходить, так само справи Академії. А Оглоблин возиться в тому всьому, ніби то його діло» — писав він до аспіранта М.С.Грушевського Д.О.Кравцова¹¹⁴.

* Матсьє на увазі О.Ю.Гермайзе. — *Авт.*

Мабуть, Михайло Єлісейович дещо перебільшив у цьому листі, а Олександр Петрович, не відаючи про це, але якоюсь мірою відчуваючи це, не зміг йому пояснити всього. Проте, хоч і заочно, він це зробив майже через 30 років після описуваних подій, коли зазначив:

«Ні Слабченко, ні я не могли ввійти разом з своїми учнями до катедри Грушевського: надто глибокі ідейні й персональні моменти різнили нас з тою катедрою.

Зрештою справа з Одеським осередком Слабченка була легша. Слабченко був старший, відомий вчений. Та й Одеса була поза впливом Грушевського.

...Я був ще надто молодий історик, а Київ — це Київ. Там існувала вже історична катедра Грушевського, який... не міг ніколи погодитися на існування поруч іншого історичного осередку¹¹⁵.

Отже, Оглоблин мріяв відновити свій семінар і продовжити будівництво власної наукової школи. 4 жовтня 1930 р., в часи огульної критики Історичних установ ВУАН, член Президії Укрголовнауки Кіндрат Іванович Кушнірчук настійливо радив Олександру Петровичу остаточно визначитися і виразніше здекларувати свої переконання «... щоб не лишитися, зрештою, справді на почесному місці. Ставай до бою одразу, в моїй особі маєш вірного помічника... з політичних міркувань (закриття кафедри Грушевського) цього зробити ЦК не може; але згодом — рік, через два, це буде зроблено, і я тоді буду з тобою і зорганізуємо семінар, та ще і який семінар! Нам лише по 30 років, яких-небудь!»¹¹⁶.

Далі його ідеологічний дорадник наполягав написати закритого листа до культпропу ЦК КП(б)У і до Укрголовнауки, де розкрити зміст «грушевівства» та відкрито поставити питання про підготовку кадрів¹¹⁷.

Автору не відомо, чи послухався Оглоблин цих порад, але 28 листопада 1930 р. Кушнірчук знову виступав йому і самовпевнено заявив: «Від Грушевського одбираємо останню зброю «Україну» і на редактора запроєктовано тебе. На січень * це має бути остаточно зреалізовано, ухвала є»¹¹⁸.

І дійсно, відповідна постанова ЦК КП(б)У побачила світ 24 лютого 1931 р. Вона містила вказівку Українському товариству істориків-марксистів організувати «...доклади с критикою исторической продукции ВУАН, в частности, журнала «Украина» и буржуазно-националистических работ М.С.Грушевского»¹¹⁹. Але про Оглоблина там не було жодного слова.

Єдиний після цього здвоєний номер «України», виразно направлений проти М.С.Грушевського та його однодумців, вийшов у 1932 р. за редактуванням партійного функціонера, секретаря II відділу ВУАН П.Д.Шурана¹²⁰ і був зазначений як журнал циклу наук історичних з метою «переозброєння в напрямі до марксо-ленінської науки»¹²¹.

* 1931 р. — Авт.

Є всі підстави вважати О.П.Оглобллина членом завуальованої редколегії, яка методично правила і визначала ідеологічну придатність історичної продукції часопису «Україна». Як свідчить епістолярій на адресу вченого, саме до нього зверталися колеги щодо питань історико-економічної проблематики проєктованих чергових номерів «України»¹²². І справа навіть не в тому, що він це робив (тоді ледве чи робилося по-іншому), а в тому, що це об'єктивно спрямовувалося проти М.С.Грушевського, ще за життя оголошеного класовим ворогом. Як водиться, тоді на осуді Грушевського робилася кар'єра, а іноді й рятувалося життя самих критиків. Цілком зрозуміло, Оглоблін не міг нехтувати обставинами часу, бо він сам творив ту добу, де одночасно балансував між героїчним і трагічним.

У 1933 р. він потрапив до «обійм» комісії під керівництвом Ф.А.Козубовського (члени І.І.Кравченко та Апостол), яка впродовж двох тижнів (17 липня – 2 серпня) обстежувала та інвентаризувала наукове майно установ М.С.Грушевського і II відділу ВУАН. Це була важлива справа, бо йшлося про збереження спадщини великого вченого, хоча і задля використання її з виразною політикою — ідеологічною («класовою») метою. Зазначені особи опечатали архівне і бібліотечне майно Науково-дослідної кафедри історії України, кабінету і бібліотеки М.С.Грушевського (котра нараховувала 7 тисяч назв книжок), решти комісії¹²³.

Цей задокументований факт можна вважати кінцем діяльності Історичних установ ВУАН в УСРР і одночасно початком нового етапу широкомасштабної кампанії нагінок на школу М.С.Грушевського.

Згодом О.П.Оглоблін писав: «...Грушевський залишив велику й страшну для ворогів українства спадщину. Її не можна ні знищити, ні здолати, ні оголосити «нашою». Це «Історія України-Руси» Грушевського, камінь краєугольний української історіографії, справді «найсильніша зброя, яку тільки можна було подати... своєму народові». Це його схема українського історичного процесу. Це його історична ідея — синтез нашої історії й перспектива нашого майбутнього»¹²⁴.

Але занотував це Оглоблін через багато років, коли зовсім по-іншому дивився на своє попереднє життя 20–30-х років. Він вважав, що не слід було тоді загострювати стосунки з М.С.Грушевським і жалкував, що так сталося¹²⁵. У розмові з М.Антоновичем Олександр Петрович якось сказав, що через майже 60 років після тих подій, він би уступив Грушевському, «...а на початку 1920-х рр. Ніколи!»¹²⁶. І в цьому — весь Оглоблін.

Підсумовучи, зазначимо, що, попри все, професор О.П.Оглоблін на все життя зберіг пошану до академіка М.С.Грушевського як до історика і організатора наукового процесу. Їх взаємини на тлі наукової дійсності 20-х років виглядали цілком логічно. Вчені стояли по різний бік греблі великого творчого моря, розділеного ідеологічними чинниками. Вина, очевидно, лежить на обох. Один — поважний і заслужений вчений, до того ж з бага-

тим політичним минулим, а другий — талановитий і динамічний, але занадто молодий дослідник і педагог. Один — продукт творчої епохи, яка відживала, а другий з притаманним молодим романтизмом будував нову еру історичних студій. Ця нова ера зростала і міцніла на критиці старих традицій, однак важливо, що генетичний зв'язок все ж не порвався, що блискуче довів Олександр Петрович Оглоблин вже в еміграції.

Примітки

- ¹ Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин. 1899–1992. Біографічна студія. — Нью-Йорк, Торонто, Київ, Париж, 1994. — С. 12–15.
- ² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3561, оп. 1, спр. 346, арк. 11.
- ³ Зберігся її диплом про закінчення Санкт-Петербурзького училища глухонімих. (Див.: ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 350, арк. 1).
- ⁴ Державний архів м. Києва (далі — ДА м. Києва), ф. 246, оп. 1, спр. 4, арк. 14-зв.
- ⁵ Див.: Оглоблин О. Спогади про Миколу Зерова та Павла Филиповича // Хроніка 2000. Наш край. — К., 1993. — № 1–2. — С. 87–104.
- ⁶ Див.: Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетьманщине. — К., 1925. — 270 с.; Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — К., 1925. — 232 с. (премія Укрголовнауки за 1926 р.); Оглоблин О.П. Нариси з історії капіталізму на Україні. Вип. 1. — К., 1931. — 174 с.
- ⁷ Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957). Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука // Український історик. — Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен. — 1988. — № 4. — С. 104.
- ⁸ Див.: Заруба В. Історик трагічної долі. (Академік Михайло Єлисейович Слабченко) // Архіви України. — 1992. — № 5/6. — С. 79.
- ⁹ Більш докладно про це див.: Винар Л. Олександр Оглоблин як дослідник гетьмана Івана Мазепи і його доби // Укр. історик. — 1989. — № 4. — С. 44–49.
- ¹⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5913, арк. 229-зв.
- ¹¹ Рукописний відділ Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка, ф. 37, спр. 531, арк. 29.
- ¹² Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. (Нарис історії). — К., 1993. — С. 17.
- ¹³ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 303, арк. 1–110.
- ¹⁴ Національна бібліотека України ім.В.І.Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУ. ІР.), ф. X, № 3761, арк. 5–5-зв.
- ¹⁵ Там само, № 2992, арк. 6.
- ¹⁶ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ. — Париж, Чикаго, 1962. — Т. CLXIII. — С. 25.
- ¹⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1729, арк. 86–91.

- ¹⁸ Там само, ф. 3561, оп. 1, спр. 6, арк. 40.
- ¹⁹ Див.: Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріяли. — Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995. — С. 3–39.
- ²⁰ Державний архів Київської області, ф. 2356, оп. 4, спр. 6-А, арк. 6; спр. 18-А, арк. 91; оп. 3, спр. 6, арк. 3.
- ²¹ Там само, ф. 2412, оп. 1, спр. 32, арк. 9.
- ²² ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 55, арк. 1–7.
- ²³ Див.: Домбровський О. Олександр Оглоблин і Українське Історичне Товариство // Укр. історик. — 1989. — № 4. — С. 30–37.
- ²⁴ Омельченко В. Проф. д-р Олександр Оглоблин (Життя і діяльність) // Укр. історик. — 1989. — № 4. — С. 40–43.
- ²⁵ Некролог на смерть О.П.Оглоблина // Старожитності. — К., 1992. — № 5. — С. 16.
- ²⁶ Див.: Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин. 1899–1992. Біографічна студія. — С. 26.
- ²⁷ Див.: Верба І.В. О.П.Оглоблин // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 1995. — № 5. — С. 92–93.
- ²⁸ З 1926 р. — Київський інститут народної освіти (КІНО).
- ²⁹ ДА м. Києва, ф. Р-346, оп. 1, спр. 11, арк. 12 зв.
- ³⁰ Там само, спр. 22, арк. 11.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1524, арк. 1.
- ³² Див. доволі високу оцінку О.П.Оглоблиним діяльності і наукового доробку О.Ю.Гермайзе: Ohloblyn O. Ukrainian Historiography. 1917–1956 // The annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. New-York, 1957. Vol.V–VI. — P. 314–315.
- ³³ Див.: Пиріг Р. «Рідний брат Михайла Грушевського» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — № 1. — С. 89–93; Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // УІЖ. — 1996. — № 5. — С. 136–138; Рудницький Л. У тіні великого брата — літературознавчі праці Олександра Грушевського (спроба аналізу) // 125 років київської української академічної традиції. — Нью-Йорк, 1993. — С. 319–341.
- ³⁴ У ВУАН професор О.С.Грушевський очолював Постійну комісію для видання історично-географічного словника українських земель, займав посаду заступника голови Історичної секції і частенько кореспонденція на його ім'я йшла за підписом «Академіку О.С.Грушевському» // Див.: Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 1059, арк. 15 зв.
- ³⁵ Див.: Архівно-слідча справа О.С.Грушевського // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64688.
- ³⁶ ДА м. Києва, ф. Р-346, оп. 1, спр. 21, арк. 9; спр. 34, арк. 19.
- ³⁷ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 259, арк. 18.
- ³⁸ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. — Нью-Йорк, 1977. — С. 32–33.

- ³⁹ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 259, арк. 18-зв.
- ⁴⁰ Там само, ф. 166, оп. 6, спр. 619, арк. 2–3.
- ⁴¹ Там само, ф. 3561, оп. 1, спр. 332, арк. 166.
- ⁴² Там само, спр. 264, арк. 1.
- ⁴³ Там само, спр. 274, арк. 49–50, 60–60-зв., 16–16-зв., 5–7, 82–83-зв., 92–93.
- ⁴⁴ Там само, арк. 93.
- ⁴⁵ Там само, арк. 128.
- ⁴⁶ Там само, спр. 273, арк. 6.
- ⁴⁷ Див.: Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року) // Укр. історик. — 1971. — № 1/2. — С. 6; Його ж. Мій творчий шлях ... — С. 27.
- ⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 292, арк. 44–47.
- ⁴⁹ Див.: Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934) // Винар Л. Силуети епох. — Дрогобич, 1992. — С. 127–128.
- ⁵⁰ Оглоблин О. Із щоденника // Укр. історик. — 1991–1992. — № 3/4; 1/2. — С. 343.
- ⁵¹ З листа М. Антоновича до І. Верби від 11 лютого 1995 р. м. Монреаль (Канада).
- ⁵² Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності. — К., 1996. — С. 110.
- ⁵³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 236, арк. 96; Старожитності. — 1991. — № 7. — С. 8.
- ⁵⁴ Там само, оп. 3, спр. 411, арк. 441–442-зв.
- ⁵⁵ Потульніцький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919–1924) // УІЖ. — 1992. — № 2. — С. 48–57; Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні // УІЖ. — 1996. — № 5. — С. 60–71.
- ⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 255, арк. 17-зв.
- ⁵⁷ Там само, спр. 78, арк. 78–78-зв.
- ⁵⁸ Див.: Свідчення-спогади М. Левченка // Вісник НАН України. — 1996. — № 3–4. — С. 60. (Публікація Е. Циганкової).
- ⁵⁹ Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924–1934). — К., 1993. — С. 39–43.
- ⁶⁰ Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. — К., 1993. — С. 157–159.
- ⁶¹ Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук (нарис історії). — К., 1993. — Ч. 1. — С. 53.
- ⁶² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3784, арк. 3.
- ⁶³ Там само, ф. 3561, оп. 1, спр. 271, арк. 18-зв.
- ⁶⁴ Там само, ф. 166, оп. 12, спр. 3058, арк. 3.
- ⁶⁵ Там само, ф. 5361, оп. 1, спр. 274, арк. 64–64-зв.
- ⁶⁶ Там само, спр. 332, арк. 45054-зв.
- ⁶⁷ Там само, спр. 324, арк. 21–21-зв.
- ⁶⁸ Там само, спр. 339, арк. 113.
- ⁶⁹ Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі — НА ІУ), оп. 3, спр. 172, № 7, арк. 6.

- ⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3784, арк. 6.
- ⁷¹ Там само, спр. 646, арк. 5.
- ⁷² Див.: Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Києві. — К., 1926. — Т. 1. — С. XVII.
- ⁷³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1849, арк. 4.
- ⁷⁴ Студії з історії України... — Т. 1. — С. XVII.
- ⁷⁵ Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926. — К., 1928. — С. 33.
- ⁷⁶ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К., 1996. — С. 67.
- ⁷⁷ Шаповал Ю. Невідомі документи ГПУ-НКВД про життя і діяльність М.Грушевського у 1924–1934 роках // Укр. історик. — 1996. — № 1/4. — С. 339.
- ⁷⁸ НА ПУ, оп. 3, спр. 172, № 19, арк. 10.
- ⁷⁹ Там само, арк. 34.
- ⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 601, арк. 42.
- ⁸¹ НА ПУ, оп. 3, спр. 172, № 7, арк. 2.
- ⁸² Архівно-слідча справа В.Я.Камінського // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 4795, арк. 27 зв.
- ⁸³ Верба І., Юркова О. Київська історична школа М.С.Грушевського: організаційно-технічні моменти // Укр. історик. — 1996. — № 1/4. — С. 35.
- ⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1849, арк. 4.
- ⁸⁵ Архівно-слідча справа Д.Є.Бованенка // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 37458, арк. 11.
- ⁸⁶ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський ... — С. 162–163.
- ⁸⁷ Там само. — С. 210.
- ⁸⁸ Див.: Богдашина О.М. Діяльність харківської ... — С. 189.
- ⁸⁹ Шаповал Ю. Невідомі документи ... — С. 335.
- ⁹⁰ Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934) // Укр. історик. — 1996. — № 1/4. — С. 84.
- ⁹¹ Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні. — Львів, 1995. — С. 34.
- ⁹² ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 254, арк. 5–5-зв.
- ⁹³ Там само, ф. 166, оп. 12, спр. 5447, арк. 2.
- ⁹⁴ Там само, ф. 3561, оп. 3, спр. 7, арк. 10.
- ⁹⁵ Там само, оп. 1, спр. 332, арк. 65 зв.
- ⁹⁶ Там само, спр. 324, арк. 22–22-зв.
- ⁹⁷ Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957) (Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука) // Укр. історик. — 1988. — № 1/4. — С. 103.
- ⁹⁸ Заруба В. Михайло Грушевський і Дмитро Багалій // Березіль. — 1991. — № 9. — С. 142.
- ⁹⁹ Лист О.Г.Водолажченко до професора О.П.Оглоблина від 12 червня 1926 р. // ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 328, арк. 63.

- ¹⁰⁰ Див. уривок з листа М.Є.Слабченка до М.З.Левченка (перебілений рукою О.П.Оглоблина) // Там само, спр. 332, арк. 54-зв.
- ¹⁰¹ Там само, оп. 3, спр. 7, арк. 232-зв.
- ¹⁰² Там само, арк. 239.
- ¹⁰³ Там само, оп. 1, спр. 332, арк. 2-зв.-3.
- ¹⁰⁴ Там само, спр. 335, арк. 145.
- ¹⁰⁵ Лист-подяка професора О.П.Оглоблина до академіка Д.І.Багалія від 3 листопада 1926 р. // НБУ.ІР., ф. 1, № 46034, арк. 1; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 601, арк. 48.
- ¹⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 5, арк. 81; ф. 166, оп. 6, спр. 601, арк. 71-зв.
- ¹⁰⁷ Там само, ф. 3561, оп. 1, спр. 339, арк. 44-45.
- ¹⁰⁸ Там само, спр. 5, арк. 83; ф. 166, оп. 6, спр. 601, арк. 94.
- ¹⁰⁹ Там само, ф. 3561, оп. 1, спр. 339, арк. 42.
- ¹¹⁰ Там само, оп. 3, спр. 7, арк. 159.
- ¹¹¹ Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія... — С. 105.
- ¹¹² ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 324, арк. 31-зв.
- ¹¹³ Там само, спр. 332, арк. 136.
- ¹¹⁴ Див. лист М.Є.Слабченка до Д.О.Кравцова від 4 листопада 1928 р. // НБУ.ІР., ф. 262, № 120, арк. 2.
- ¹¹⁵ Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія... — С. 103.
- ¹¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 331, арк. 36.
- ¹¹⁷ Там само, арк. 37-зв.
- ¹¹⁸ Там само, арк. 45.
- ¹¹⁹ НА ПУ, оп. 3, № 207, арк. 71.
- ¹²⁰ Див.: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58467, арк.
- ¹²¹ Див.: Україна. — 1932. — № 1/2. — Редакція.
- ¹²² ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 336, арк. 7.
- ¹²³ НБУ.ІР., ф. X, № 2531, арк. 1-18.
- ¹²⁴ Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995. — С. 63.
- ¹²⁵ Див.: Винар Л. Перша зустріч з Михайлом Грушевським. (З щоденника Олександра Оглоблина) // Укр. історик. — 1991. — № 3/4; 1992. — № 1-4. — С. 341.
- ¹²⁶ З листа М.Антоновича до І.Верби від 11 лютого 1995 р.

НЕВІДОМІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ О.П.ОГЛОБЛИНА В АРХІВНИХ ДОКУМЕНТАХ

Повернення спадщини видатного українського історика Олександра Петровича Оглоблина на Батьківщину та з'ясування окремих маловивчених обставин його життя тільки починається. Тому ми сподіваємося, що добірка документів, яку підготували співробітники Державного архіву СБУ і науковці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського Національної академії наук України, прислужиться всім, кого цікавить ця тема.

Чи не найбільшою таємницею в біографії О.П.Оглоблина є факт його ув'язнення на зламі 1930–1931 рр. Про це не згадують науковці, які близько знали Олександра Петровича¹. Всіляко унікав цього дразливого питання і він сам².

13 вересня 1930 р. був взятий під варту оглоблинський шурин Олександр Якимович Фролов, в минулому власник подільських будинків, а на 1930 р. формально безробітний. О.Фролову і групі опозиційно настроєних київських громадян ГПУ УСРР інкримінувало участь буцімто в контрреволюційній організації з метою повалення існуючого ладу шляхом збройного повстання³. У слідчій практиці ця справа отримала назву «Весна». По ній проходило понад три тисячі чоловік, головним чином колишніх російських офіцерів, купців, священників, тих, кого радянська влада відверто і недвозначно вважала за своїх класових ворогів.

Олександр Якимович рахувався серед її найактивніших «членів», який «очолював» подільський осередок організації. Головним його «завданням», як свідчать матеріали справи, стала вербовка нових людей, збирання різного роду інформації, проведення антирадянської агітації.

17 вересня 1930 р. в харківському ізоляторі О.Я.Фролов засвідчив, що останні три роки перед арештом, тобто після того, як він втратив роботу,

О.П.Оглоблин за робочим столом. 1943 р.

притулок йому надала сестра Ганна Якимівна та його зять О.П.Оглоблин, професор Київського інституту народної освіти (КІНО)⁴.

Далі він намалював найближче оточення свояка, згадав про Антиповича, Бованенка, Радзимовського, Беркута, засвідчив настрої Олександра Петровича, зокрема повідомив, що за оглоблинський «хліб і кашу» він виконував його окремі доручення, як-от відвозив рукописи праць друкарці, брав для нього книжки з бібліотеки, доглядав за дитиною, наповнював господарський кошик сестриної родини.

У цілому у фроловському «портреті» історика ледве чи йшлося про антибільшовицьку діяльність, а підґрунтям розповіді слугували чисто побутові сюжети. Однак і цього виявилось досить, щоб у ніч з 18 на 19 грудня 1930 р. співробітники ГПУ УСРР зробили обшук і заарештували дослідника.

Розкрити саме ці маловідомі сторінки життя О.П.Оглоблина і прагнули упорядники, сподіваючись, що вміщені матеріали доповнять біографію дослідника і сприятимуть створенню його об'єктивного портрета.

Першу групу використаних джерел складають 10 документів, які зберігаються у Державному архіві Служби безпеки України (ДА СБУ) і вперше залучаються до наукового обігу. Це специфічні джерела, які необхід-

но критично зіставляти з іншими документами. Слід враховувати, що свідчення Оглоблина у справі своїх родичів і деякі характеристики тодішніх викладачів КІНО могли подаватися ним під моральним тиском співробітників ГПУ УСРР.

Другу групу документів складають матеріали «дискусії» з приводу оглоблінської концепції українського історичного процесу, що відбулася у Києві 26–28 травня 1931 р. з ініціативи київської філії Українського товариства істориків-марксистів за доповіддю знаного погромника історичної школи М.С.Грушевського Т.Т.Скубицького. Це була новомодна суперечка, яскравий витвір більшовицької влади для дискредитації відомих вчених.

За свідченнями Н.Д.Полонської-Василенко, через подібне судилище пройшла плеяда авторитетних дослідників, таких як академіки М.С.Грушевський, К.Г.Воблий та Л.М.Яснопольський⁵. Четвертим в цьому сумному реєстрі був професор О.П.Оглоблин.

Звичайно, вже сама організація подібного дійства промовляла про неабияке значення фігури обговорюваного і про той вплив, який вона мала на суспільно-політичну думку того часу. Шельмування і нищення українства досягало свого апогею. Під чистку, в тому числі і академічну, знадобилося підвести теоретичну базу, з тим, щоб піддати потопту все національне, а недостріляне залишити на свободі, паралізувати його волю та свідомість.

Про ці події розповідають 17 документів, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

При археографічному оформленні добірки упорядники дотримувались ustalених правил видань документів такого роду. Кожний документ супроводжується редакційним заголовком, який розкриває його зміст. Тексти подаються мовою оригіналу із збереженням їх мовних і стилістичних особливостей. Під редакційним заголовком для зручності користування вказано дати документів.

Науково-довідковий апарат добірки документів складають передмова (історична та археографічна частини), список скорочень, покажчик імен. Висловлюємо щире подяку Людмилі Косун та Сергію Кокіну за допомогу в підготовці цієї публікації.

*Колектив упорядників документальної добірки:
О.Пішніков (керівник), Д.Веденєєв, І.Верба, Г.Смирнов*

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

№ 1

Свідчення О.Оглоблина слідчому ГПУ УСРР
20 грудня 1930 р.

З родиною Фролових я познайомився р. 1919 (через родину Ветупиських, родичів мого знайомого з 1914 року поета Баскіна-Серединського). Це була родина київського купця А.Я.Фролова, що складалася з доньки (моєї дружини з 1922 року) й чотирьох синів. Родина тая була фінансово напівзруйнована підчас імперіалістичної війни (Фролови прогоріли на будіванні великих будинків і лазні на Подолі). І, що було ще великою мірою ускладнено суперечками в справах спадщинних між окремими членами родини (зокрема моя майбутня дружина виступила судовим порядком проти свого брата Олександра Фролова). Треба додати, що родина Фролових була зв'язана фамільними грошовими нитками з багатьма купецько-міщанськими родинами на Подолі. Зокрема великим авторитетом серед цього оточення користувався один з старших братів Фролових — Олександр Якимович, що, власне, й керував усіма справами фірми.

Не знаю нічого про його політичну діяльність до 1919 року. Але з різних спогадів дружини моєї (та дещо й власних, то хоч ми й незнайомі були до 1919 року з Фроловими, але, як сусіди, чули дещо про тую родину), пригадую, що ще був типовий подільський купецький синок, що, проте, найбільше цікавився зростанням свого чималенького майна (головне, домів), й що щільно зв'язаний був з клясовим та ідеологічним оточенням Кобців, Нівіжінських, Дубинських та іншого подільського купецтва та міщанства. Зокрема Дубинські були близькі родичі Фролових (жінка А.Я.Фролова) була з Дубинських), а Кобці були родичі Дубинських. Взагалі мало не все шкіряне купецтво Подола було між себе споріднено. В цьому ідеологічному оточенні й формувалися погляди Олександра Фролова, що були яскраво монархічні й реакційні.

Під час революції 1917 року, особливо в добу громадянської війни у Києві, Олександр Фролов був зайнятий відновленням свого фінансового стану (після банкруцтва р. 1915). Причём я знаю, що він великі надії покладав на **денікінщину**, коли він сподівався поправити свої фінансові справи. Він був у щільних стосунках з денікінською комендатурою на Подолі (вона містилася в його будинкові), безперечно співчував денікінцям і разом з подільською комендатурою він і його брат Іван відступали з Києва, з рушницями за плечима (по Андріївському узвозу). Можливо активними прихильниками денікінщини були два брати Олександра Фролова — Іван і Миколай (що р. 1919 емігрував до Сербії, де й перебуває

тепер як білоемігрант), Іван Фролов відступав з денікінцями з Києва аж до Одеси, де він і залишився на декілька років. Того-ж-часу подався до Ростова й четвертий брат — Олекса Фролов.

Як потім виявилось, Олександр Фролов далі Києва не відступив, а протягом деякого часу переховувався в своїх родичів — Дубинських (на Кожемяцькій вулиці). Скоро він легалізувався, почав працювати на кондиторський фабриці Харчотресту (на тодішній Деміївці), а потім протягом кількох літ у конфектний крамниці Харчотресту на Подолі, що фактично належала її колишньому власникові Яковлеву (на Подолі), з яким Олександр Фролов перебував у доволі тісних стосунках. У той же час він бере активну участь у справах різних церковних громад (зокрема кол. Михайлівського монастиря), має постійні стосунки й зустрічі з усякими ченцями та попами, підтримує їх і матеріально (були чутки — й доволі імовірні, — що він був пайщиком у підприємстві Яковлева).

Чимало тих покидіків старого режиму зустрічалося в приміщенні Ол. Фролова (він жив у своїх тіток на Кожемяцькій вулиці). Там збиралися, окрім родичів — Дубинських та Кобців, отії ченці й попи, **професор кол. Київської духовної академії Мухін**, великий приятель Олександра Фролова (так само денікінець, власник садиби на Куренівці, Фролов часто відвідував його й пізніше, аж до останнього часу), близькі приятелі Дубинських, здається, сусіди **Щербинські** (свічкова торговка) з їхніми родичами Подгурськими та Азбелями (все це подільське купецтво). Я бував (до 1924 року, коли, після багатьох родинних сварок, це припинилося (у тіток моєї дружини Дубинських) дуже рідко (на якійсь родинній святі), але й тоді зустрічав там за столом чимало отих знайомих і родичів Ол. Фролова.

Мушу зауважити, що стосунки між моєю родиною й родиною Дубинських та Фролових були доволі напружені, а іноді й цілком ворожі. Родичі моєї дружини, бачучи мою цілковиту незалежність од них, вороже ставлення до їхніх поглядів і настроїв, нарешті мій вплив на дружину, почали інтригувати проти мене, щоб спричинити мені родинні непорозуміння й труднощі. Великою мірою тому сприяло і постійне оточення Ол. Фролова. Зокрема недобитки подільського купецтва (можливо старий Кобець), вкупі з реакційними подільськими педагогами, розлучені на мене за мою громадсько-революційну діяльність 1919–1920 років, коли я був головою комісії Київської Губнаросвіти по чистці педагогів (і чимало реакційних учителів було вичищено), весь час інтригували проти мене, вплоть до одвертих контрреволюційних загроз на мою адресу (про що мені переказувала дружина, то з більшістю з тих людей я навіть не був знайомий, а то і ввічі не бачив ніколи).

Такі погрози чинив, приміром, старий купець Кобець. Знаю також, що дуже вороже ставився до мене **Мухін**, якого я відмовився влаштувати у Київському ІНО. Врешті, очевидно, **негативно ставився до мене Ол. Фролов, що тої доби майже ніколи не бував у нас. Треба сказати,**

що, починаючи з 1922 року (рік мого одруження), я й почасти дружина (що, через хворість, узагалі вела дуже замкнене життя), присвячуючи час виключно господарству, а з 1925 року ще й дитині, ми перебували у цілком одмінному оточенні (професура ІНО, особливо молода професура, зокрема партійці, мої учні, тощо), що було глибоко чуже й вороже оточенню Фролових і Дубинських, які це знали й ще збільшували свою нехить і ворожість до нас.

Тим часом почали налагоджуватися стосунки між братами Фроловими, й за осередок їх стає Київ. Іван Фролов приїздить до Києва (з Одеси, де він, як мені відомо, вчинив рострату, був заарештований — за що, не знаю точно; займався спекуляціями), і одразу створюється гострий конфлікт між мною та мою родиною й Іваном Фроловим, причім усе родинне кодло Фролових і Дубинських взяли під свій захист у цьому конфлікті (це була суперечка за меблі й інше хатнє майно) Івана Фролова. Це було десь 1924–1925 рр., і після того Іван Фролов, якому я заборонив уходити до мого помешкання, бував у нас дуже зрідка, коли мене не було вдома, та й то кожні відвідини його закінчувалися скандалами й погрозами з його боку на мою адресу й адресу дружини моєї.

Деякий час Іван Фролов перебував у Києві, мешкаючи в свого брата Олександра Фролова, а далі він одружився й здобув посаду у якомусь лісництві коло Києва. Він мав, здається, чималі гроші, походження яких ми пояснювали **раніш** участь Івана Фролова у різних спекуляціях. Років два тому Іван Фролов переселився до Києва, знов одружився, і то не один раз (нас зацікавив один його шлюб, як казали **фіктивний**, з якоюсь жінкою, що мала своє помешкання на вул. Енгельса, кол. Лютеранський); там і оселився був Іван Фролов. Олександр Фролов мав з ним постійні стосунки, хоча пильно з тим ховався. Взагалі Ол. Фролов був дуже конспіративний в усіх своїх справах, що ми пояснювали його різними комерційними (посередницькими комбінаціями). Останні два роки, коли Олександр Фролов був безробітний і, видимо, був іноді в грошовій скруті, його стосунки з Іваном Фроловим, очевидно, зміцнилися. Я чув, ніби то Іван Фролов робив деякі подорожі, буцімто в справах комерційних (**здається**, він їздив до Одеси, Вінниці, Ташкенту).

Приїздив був до Києва й третій брат Олекса Фролов (якщо не помиляюся, це було р. 1926–1927), що вчинив якусь рострату й нібито хотів видерти в київських родичів кошти, щоб її поповнити. Він мешкав у Києві, в Олекса Фролова, протягом кількох місяців, писав загрозливі листи (в грошових справах) моїй дружині (з натяками на мою адресу), й нарешті подався до Москви, а звідти до Північного Кавказу.

Олександр Фролов налагодив листування з своїм братом Миколою (білоемігранту на листи якого моя дружина не відповіла нічого). Знаю, що братів (в тім числі й Івана) цікавило питання про можливість віднови-

ти права Олександра Фролова на якийсь маєток, що його він мав у Польщі (десь на Білорусі). Микола Фролов брався оформити цю справу закордонно, але, документи, здається, були в Олександра Фролова. Дружина моя категорично відмовився брати будь-яку участь в цій справі.

Десь у 1926 році (точно не пам'ятаю) Олександр Фролов стає безробітним (бо крамниці Яковлева Харчотрест ліквідував). Починаючи десь з 1927 року він почав частіше бувати в нас, виконувати різні хатні господарські доручення моєї дружини й роблячи мені різні дрібні послуги. З весни р. 1928 це перетворилося на постійне явище, а що в дружини було чимало хатньої роботи (й коло господарства, й коло дитини), а хатньої робітниць ми не мали, то Ол. Фролов зробився мало не повсякденним одвідувачем нашого помешкання. Він бував по декілька разів на день, і іноді ночував (бо пізно вертати додому боявся і до речі, це взагалі великий боягуз і несильна людина, сильніше й брутальніше, й мабуть небезпечніше його брат Іван Фролов (і до нього приходили якісь невідомі нам особи (правда, це було не часто), буцімто посередники у різних комерційних справах; він приймав їх у передпокої й узагалі унікав нам щось про це казати (а іноді виходив з ними зовсім). Він коротко казав нам (або залишав здогад) про те, що займається різними посередницькими ситуаціями (приватна купівля садіб, речей, помешкань, тощо), що з того він живе.

Перші роки безробіття він якось виглядав краще, в грошах, очевидячки, не мав нестатку і брехливо казав нам, що дбає про те, щоб знайти собі посаду. Потім виявилось, що посади він зовсім якісно і не шукав. Під той час (1928–1929) він мало не щодня дзвонив моїм телефоном (іноді дзвонили й йому, але я скоро цю практику припинив) до різних осіб. Він мав мало не щоденні розмови з якимось Добровольським (здається, домовласником) та якимись жінками (2) у того Добровольського приміщенні, далі, так само з якимось Михайлом (забувся зараз, як по батькові), якого він викликав на номер телефона якогось Чечина (десь на Печерському, чи в Липках), з отою жінкою, що мала помешкання на к. Лютеранській вулиці (і з якою потім одружився — кажуть, фіктивно — його брат Іван), з своєю давньою знайомою Цепринською та її шурином, з юристами Татаровим (на Подолі) і Ярошевським, з своїм родичем кол. Гласним Київської Міської Думи Дубинським, з домовласником Пінчуком (колись орендував будинки на розі вул. Червоноармійської та П'ятакова), з якимось ченцем (чи не з Голосієва), з іншими (що їх прізвища зараз не можу пригадати, а декого й не знаю, бо Ол. Фролов, розмовляючи з ними, називав їх по імені). Розмови були здебільшого короткі, умовлялися, де зустрітися (це були такі місця: вул. Вороського, кол. Виконкому, якесь кафе на вул. Митна, раніше Червона площа на Подолі). Іноді розмовляли про якісь садиби, [...] * гроші й т.п.

* Слово не прочитано.

Ще раз підкреслюю, що зміст цих розмов (та й адреси) був дивно одноманітний. Припускаю, що, коли мене вдома не було, розмовляли і більше, тим паче, що й дружина моя вдень здебільшого бувала на кухні, чи коло примуса, готуючи страву. Я не раз казав дружині про те, що ці посередницькі комерційні, спекулянтські розмови моїм телефоном слід припинити, що вони просто незручні для мене тощо. І, мабуть, таки довелося б ужити нам рішучих заходів у цій справі, — як-то (р. 1930) раптом ці розмови урвалися, й рідко-рідко Фролов з кимсь розмовляв моїм телефоном. Ми з дружиною пояснили це тим, що доба комерційних операцій Ол. Фролова минулася й він опинився на мілі. Тим паче це було для нас правдоподібне, що Ол. Фролов раптом схуд, зблід, зробився надзвичайно нервовий, і, безперечно, мав велику потребу в грошах. Останнє було видно з того, що він частенько позичав у нас грошей (на життя, як він пояснював), або одержував в нагороду за різні господарчі доручення наші. Окрім того, останнього року (1929–1930) він різними **шахрайствами** способами привласнив собі щось близько 400 карбованців моїх грошей, що на образі виявилось й не раз призводило до гострих конфліктів між нами, але, шануючи родинні почуття дружини моєї, не робив з того потрібних висновків (кілька векселів Фролова й досі є в мене).

Треба ще сказати, що останні роки Ол. Фролов був близький з якоюсь Катериною Павлівною Логанцевою і, здається, був дуже нею захоплений. Нам спадало на думку, що гроші йому потрібні були не тільки для себе, а й для неї. Проте, і в цій справі, як і в інших, Ол. Фролов, безперечно крився від нас, особливо від мене, бо і взагалі ми здебільшого розмовляли з ним про всякі хатні господарчі справи моєї родини. Останні роки, коли Ол. Фролов був безробітний, він мав багато вільного часу, зустрічався з багатьма людьми, зокрема на Подолі, й, очевидячки, мав змогу поновити свої давні знайомства та звязки. Часто він бував у Пінчука, далі, на Куренівці (в Мухіна і ще в когось, прізвище мені цілком невідоме), незрідка зустрічали їх на Подолі удвох, з Іваном Фроловим. Мушу ще заважити, що настрої в Ол. Фролова був **цілком контрреволюційний**, і тут, очевидячки, виявилися, його давні реакційні монархічні тенденції (до речі, Фролов доволі вороже ставився до українства. Той же настрої був характерний для всього оточення Фролова, і я вважаю, що контрреволюційна діяльність легко могла втягти обох братів і їхнє громадське оточення, що про нього я вище згадував. На жаль, це мені зробилося ясным пізніше.

Останні тижні перед арештом Ол. Фролов був дуже нервовий, замислений, чимсь занепокоєний. В стосунках його з моєю родиною, після грошових шахрайств Фролова, позначилася певна недовіра й ворожість. Коли влітку цього року я з родиною був на Кавказі, **приміщення моє було в його (Ол. Фролова) цілковитому розпорядженні**. Характерно, що Фролов був не дуже вдоволений, що ми, після хвороби сина мого, поспішили

повернутися додому. Він, навпаки, в листах радив нас ще почекати з помешканням до Києва. Зустрів він нас доволі неприємно, заходив рідко й останні дні перед арештом його я його зовсім не бачив. Мушу визнати, що, хоч я й не був поінформований про дії Ол. Фролова (тим паче Ів. Фролова та інших), але, добре знаючи їхній настрій, зовсім не був здивований його й його брата арештом.

20/XII 1930 р.

Олександр Оглоблін

ДА СБУ, спр. 67093, т. 733, арк. 1–11. Автограф.

№ 2

Лист О.Оглобліна «До тов. Слідчого»
15 січня 1931 р.

До тов. Слідчого

Вночі 18–29 грудня року 1930 я був заарештований ДПУ і досі перебуваю під вартою.

Під час допитів я довідався від т. Слідчого, що підставою для мого арешту стали матеріали про мою участь у якійсь контрреволюційній організації.

Мені невідомі ті матеріали. Але запевняю й стверджую, що ніколи не належав і неналежу до будь-якої контрреволюційної організації й про існування таких організацій нічого не знав.

У тому ручуся головою моєю, честю моєю — честю громадянина УСРР, українського радянського вченого й історика України. Починаючи з 1919 року, я працюю щиро й чесно над будівництвом української соціалістичної культури й беру активну участь у боротьбі проти всіх її ворогів. З того-ж часу починаючи, мої політичні й особисті вороги, як з табору російського великодержавницького, так і з табору українського шовіністичного, ведуть шалену боротьбу проти мене, всякими засобами намагаються мене знищити або знеславити. Припускаю, що й того разу, саме напередодні мого рішучого виступу проти ворожої Радянської влади політичних угруповань в ВУАН (Воблого й Грушевського), мої вороги вдалися до звичайних наклепів, інтриг і провокацій проти мене. З огидою й обуренням откидаю цю нову спробу заплямувати моє чесне ім'я радянського українського вченого.

Я маю глибоку певність, що ДПУ у процесі слідства, з'ясує правдивість моєї заяви.

15 січня року 1931. Київ.

Проф. Олександр Оглоблін

ДА СБУ, спр. 67093, т. 733, арк. 12–13. Автограф.

№ 3

Лист О.Оглоблина «До тов. Слідчого»
28 січня 1931 р.

До тов. Слідчого

Під час допитів мене 19–20, 27 грудня й 20 січня, виявилось, що мій арешт зв'язаний з викриттям якоїсь контрреволюційної організації, що до неї належали родичі моєї дружини, зокрема її брат Олександр Фролов.

Тоді-ж-таки, і усно, і на письмі я давав докладні пояснення щодо моїх стосунків з родичами моєї дружини. Додатковий і систематизований матеріал я додаю до цього (див. Додаток на 12-ти сторінках).

Посилаючися на мою загальну заяву до тов. Слідчого від 15/1 1931 року, повинен додати таки. Мені цілком невідомі ті матеріали, що стали за підставу обвинувачувати мене в належності до контрреволюційної організації. Але я цілком переконаний, що тут має місце злісний і шкідницький **наклеп** проти мене з боку родичів моєї дружини, моїх особистих і громадсько-політичних ворогів, зокрема з боку Олександра Фролова.

Більш того, я припускаю, що ці нікчемні люди, недобитки денікінщини, зокрема Олександр Фролов, в своїй контр-революційній діяльності, могли іноді брехливо й шахрайські **прикриватися моїм ім'ям**, ім'ям авторитетного радянського робітника. Їхні спілники, що їх я не знав і жодних стосунків з ними не мав, й що вони мене особисто не знали, могли, довіряючи Олександрові Фролову чи іншим родичам моєї дружини, цілком упевнено пов'язувати моє ім'я з ім'ям Олександра Фролова, отже з того контр-революційною організацією, що до неї той належав. І це тим паче можливо було їм робити, що зовні, про людське око, для людей сторонніх, **могло видаватися**, що Олександр Фролов, який мало не щодня бував у моїй родині, виконуючи різні господарчі доручення наші, був у добрих і близьких стосунках зі мною.

Нарешті повинен заважити, що ті спілники Олександра Фролова, яких він під час слідства міг викрити, могли, з **помсти до Фролових, наклепницькі оговорити** мене, одруженого з сестрою Фролових й голову родини, яка приймала в себе Олександра Фролова. Колишні поплічники Фролових з тим більшим завдоволенням могли зробити на мене такий наклеп, що, з 1919–1920 рр. починаючи, коли я розпочав свою активну революційну радянську працю на Україні, отес купецько-міщансько-чиновницьке (зокрема старе вчительство) оточення Подолу зненавиділо мене, що й довело своєю участю в доносах на мене й арешті мене польсько-петлюрівською контр-розвідкою р. 1920 (підчас польської окупації).

Не відкидаю так само можливості **ширшої інтриги** проти мене з боку моїх громадсько-політичних ворогів, ще й ворогів особистих з київських

академічних кіл), приміром, угруповань Воблого, Грушевського, Кравчука (ВУАН), або спадкоємців Смірнова й «Центра дій» (кол. ІНО) **що безперечно, могла мати стосунки з ворожим мені оточенням Подолу (Петрівки) й персонально з Олександром Фроловим.** (Відповідні факти можу навести додатково). Ці угруповання провадять зі мною боротьбу, починаючи з того ж 1919–1920 років (історію цієї боротьби я подав був усно підчас допиту 28 січня).

Мимоволі спадає мені на думку й таке. Чи не **поплутали** у своїх свідченнях проти «професора Оглобліна» вчасника контр-революційної організації, щодо неї належав Олександр Фролов — двох осіб мені професора Оглобліна, чоловіка сестри Фролова, — й іншого якогось професора Оглобліна (аджеж у Києві, серед професури, є мої однофамільці, що їх частенько плутають зо мною).

Отож, вважаючи, що за **перводжерело** всіх наклепів і оговору родичів моєї дружини, зокрема Олександр Фролов, в їхніх балачках на волі, або в їхніх свідченнях після арешту, я, **цілком стверджуючи мою заяву від 15 січня** й усі мої попередні свідчення, дуже прошу Вас, тов. Слідчий, **перевірити** обставини мого особистого життя й, головне, мої стосунки з родичами моєї дружини, зокрема з братом її Олександром Фроловим, — шляхом свідчень тих людей, що були, справді, близькі мені й моїм родині й були в курсі **всіх** моїх справ, у тім числі родинних обставин і стосунків з родичами моєї дружини.

28/І 1931 р.

Олександр Оглоблін

ДА СБУ, спр. 67093, т. 733, арк. 14–17. Автограф.

№ 4

Лист О.Оглобліна «До тов. Слідчого» 28 січня 1931 р.

До тов. Слідчого

В додаток до мого свідчення від 19–20 грудня 1930 року і моїх усних пояснень під час допитів 19–20, 27 грудня й 20 січня маю подати таке:

1) З родичами моєї дружини — Фроловими, Дубинськими тощо я, починаючи з 1922 року (час одруження мого), підтримував лиш формально-родинні стосунки, дуже рідко (підчас свят традиційних) буваючи лиш у тіток дружини й зрідка приймаючи їх у себе. З тітками моєї дружини я вперше познайомився приблизно 1921 року. Відвідував їх разом з дружиною й за весь час знайомства. Був там не більше 10–12 разів. Тим часом цілковита протилежність наших громадсько-політичних і національно-куль-

турних інтересів і прагнень, загострена через родинні суперечки (давні — моєї дружини з її родичами: зокрема з Олександром Фроловим моя дружина мала, після смерті їх батька, судовий процес, обвинувачуючи Ол. Фролова в тому, що він підробив заповіт батька на свою виключно користь; й нові — мої з тітками й братами моєї дружини; на ґрунті розподілу хатнього майна й брутального наклепницького втручання Фролових й Дубинських в моє родинне життя та їхніх інтриг супроти мене, призвела до того, що з 1925 року я, а частково й моя дружина, цілком майже перервали стосунки з родичами дружини — Фроловими й Дубинськими з 1925 року (приблизно) я не бував зовсім у них. Тітки дружини лиш зрідка, здебільшого, коли мене не було вдома, заходили до дружини. Лиш р. 1927–1928 тітка дружини Кузьмінська (сестра Дубинських), що мешкає на Печерському, приходила до дружини, допомагаючи їй за повну плату по хатньому господарстві.

2) З братів моєї дружини Фролових я (з 1919 року) знайомий особисто з двома — Олександром і Іваном Фроловими. Як я зазначав у своєму свідченні 19–20 грудня, стосунки з Іваном Фроловим (він зрідка заходив до нас у 1924–1925 рр.) перервалися р. 1925, коли я, через його брутальну поведінку на ґрунті розподілу хатнього майна дружини, мусив вигнати його з мого помешкання й заборонив йому приходити до нас. Олександр Фролов до 1928 року бував у нас дуже рідко. Але починаючи з 1928 року, коли ми (я й дружина) посварилися з тіткою дружини — Кузьмінського, й вона припинила роботу в нас, Олександр Фролов почав заходити до моєї дружини мало не щодня, виконуючи різні господарчі доручення наші. Доглядаючи за дитиною моєю підчас відсутності дружини (хатньої робітниці в ніс не було); або за помешканням, підчас нашого від'їзду з Києва. За це Олександр Фролов одержував від моєї дружини певну нагороду, як їжею, так і грошима. Кепський стан здоров'я моєї дружини й мої наукові й громадські справи та обов'язки певною мірою полегшили Ол. Фролову стати потрібною людиною для нашої родини. Він почав виконувати деякі мої доручення (брав з бібліотек книжки для мене й повертав їх назад, возив до друкарки або перекладача мої рукописи, посилав через пошту кореспонденцію, одержував належні мені гроші, сплачував їх од мого імення — за помешкання, телефон, електрику тощо, зокрема мав доручення на ведення моїх справ з Подільським Товариством, що його членом я був до ліквідації того товариства у 1930 році. Він користувався моїм телефоном, брав мої книжки тощо. Проте, людина надзвичайно хитра й скритна, Ол. Фролов ніколи не казав ні мені, ні дружині моїм про свої справи, натякаючи лиш, що він займається комерційним посередництвом, з чого й існує (він був тоді безробітний). Ні в моїх громадсько-наукових справах Ол. Фролов не брав і не міг брати участі, не був обізнаний з ними, хіба лиш краєм вуха чув щось з моїх розмов з моїми товаришами й друзями по телефону, ні в моє особисте, інтимне життя я не впускав Фролова, людину мені чужу, з його реакцій-

ними поглядами. З його малою культурністю, з його ворожим ставленням до українства, нарешті з його недобррозичливістю й заздрістю до мене. У тих інтимних товариських бесідах і вечірках, що бували в мене вдома, де були мої друзі, товариші й учні, Ол. Фролов ніколи майже не брав участі (опріч деяких родинних свят, коли він, як брат моєї дружини, був допущений до загального стола), що його дуже обрало й драгувало (він не раз скаржився на це моїй дружині). Він не мав права, без мого дозволу входити до мого кабінету, з'являвся лиш тоді, коли я його кликав у якихось справах чи дорученнях.

Жодних розмов на політичні теми з Фроловим я не провадив, лиш слухаючи в пів вуха його контрреволюційні балачки, а здебільшого гадюче реакційне шипіння з ним я не сперечався опріч хіба тих випадків, коли він робив якісь наклепи на ті чи інші дії Радвлади. Часто-густо я іронізував з нього, навіть глузував і не раз зазначав цьому покидькові київського реакційного російського купецтва його нікчемність, його обмеженість політичну й культурну, його ледарство й непотрібність для радянського життя, тим паче, що на мої поради знайти якусь службу він не звертав уваги, хоча іноді й просив допомогти йому в цій справі (приміром, у 1929–1930 році). Але вже знаючи тоді його нечесність, я нічого серйозного в цій справі не хотів робити, хоч прохання його цілком і не відкидав.

Як мені переказувала моя дружина, Ол. Фролов ставився до мене недобррозичливо, скаржився, що я з гори дивлюся на нього, що я зневажаю його. Він заздрив моїм науковим і громадським успіхам, моему візначному становищу, моему матеріальному добробуту і цілковитій моїй незалежності, супроти родичів моєї дружини. Зосібно Ол. Фролов обвинувачував мене (перед дружиною) в тому, що я ставлюся до дружини недобре, поводжуся з нею брутально; він же поширював сплітку тіток дружині про те, що я її (дружину) зраджую, маю другу родину, тощо.

Згодом, узимку р. 1929–30 виявилася низка шахрайств Ол. Фролова, скерованих проти мене й моєї дружини. Виявилася багаторазова крадіжка продуктів (врешті довелось від Ол. Фролова замикати на ключ буфет, комод, тощо), привласнення моїх грошей, як дрібними, так і чималими сумами (не лічучи дрібних крадіжок, Ол. Фролов до свого арешту злочинським способом привласнив собі близько 400 карбованців моїх грошей, причім привласнення ним 200 карбованців виявилось вже після його арешту), брехливі вдавання виправитися й сплатити мені все, що він вкрав у мене. Дружина моя просила мене не робити родинного скандалу, що міг би розголотитися й компрометувати її, як сестру шахрая. Справа тоді залишилася на тому, що Олександр Фролов видав на ім'я моєї дружини два векселя (приблизно на суму 160 карб., які потім було нераз продовжувано на дальший термін (ці векселі є в моїх паперах). Але після того він продовжував обдурювати мене, привласнюючи мої гроші, тощо (здебільшого це виявилися після його арешту).

Цілком зайнятий своїми науковими і громадськими справами, доручивши всі господарчі й хатні справи й турботи дружині, я не міг приділити серйозної уваги поведінці Ол. Фролова та його махінаціям до різних осіб, як знайомих моїх, так і незнайомих, ніби то від мого (або дружини моєї імення, щоб позичити гроші буцім-то для мене (ці гроші він привласнював собі), або одержати для мене якісь продукти (часто він купував їх для себе, але на наше імя, криючися з цим од нас); мабуть він спекулював нашою книжкою, яка постійно була в його руках, бо дружина моя, через стан здоров'я й догляд за дитиною. Не мала змоги стояти в чергах). Виявилось також, що за дитиною він доглядав недбало, аж до того, що він насмілювався забирати собі сніданки дитини й т.інш. Були спроби його втягти мене в різні фінансові комбінації, очевидночки з метою добре нагріти собі руки при убитку. Нарешті, його підозрілі комерційні посередницькі махінації (він дзвонив моїм телефоном; йому дзвонили на мій номер, тощо); примушувати мене нераз ставити перед дружиною питання про те, щоб оддалити його від нашої родини, наших грошових і господарських справ, тощо. Коли взимку 1929–1930 року повторилася його шахрайська спроба привласнити мої гроші (після систематичного й нахабного питання про те, що змушений буду вдатися до карного розшуку, щоб припинити шахрайства Фролова), Ол. Фролов тоді звертався до мене й моєї дружини, благаючи мене, щоб я не знеславив його, покликався на свою бідність (він тоді був безробітний і до того ще закоханий у якійсь жінці на прізвище Логанцева), обіцяв. До того ще дружина моя, людина хвора й дуже нервова, довго уникала допомоги від сторонніх осіб, не хтіла наймати хатню робітницю (на цьому ґрунті в нас були великі суперечки), воліючи бачити вдома свою людину, брата свого Ол. Фролова.

Так навесні і влітку 1930 року ми (я й дружина) вирішили остаточно позбутися послуг Ол. Фролова й, якщо буде потрібно, відмовити йому від дома. Проте, маючи вирушити цілою родиною до Кавказу для відпочинку й лікування, ми відклали цю справу на осінь (треба було залишити когось для охорони нашого помешкання, майна й моєї бібліотеки, і дружина моя вважала, що це може зробити лиш її брат). Їдучи до Кавказу (у кінці липня р. 1930), ми залишили ключі від помешкання Ол. Фролову, але всі шафи, шухляди, буфет, комод, тощо зачинили й ключі взяли з собою, так само, як і цінні речі з одягу тощо. Окрім того, другий ключ від помешкання я залишив одному з моїх приятелів, доручаючи доглядати за помешканням і майном, надто за бібліотекою моєю (тут я його попередив про шахрайську вдачу Ол. Фролова). Ол. Фролов був дуже з того невдоволений (він згодом про це казав моїй дружині, почасти це видно з його листів до мене на Кавказ). Будь-що-будь, під той час він ще встиг привласнити собі 75 карбованців моїх грошей, залишених йому (власне, виданих з моєї платні у Києві) для виплати чоботареві за мої черевики (тії черевики і пропали). Причём у лис-

тах до мене на Кавказ (ми були в Железноводске) Фролов нахабно брехав мені, перекладаючи провину за затримку в цій справі на чоботаря (все це виявилось вже після арешту Фролова).

Мабуть Фролов на тому не обмеживсь би, але ми повернулися з Кавказу раніш, ніж можна було сподіватися (мій син був там хворий на шкарлатину), трохи несподівано для Фролова, який у листах до мене, немов-би щиро, радив нам затриматися на Кавказі. Фролов зустрів нас доволі стримано (це помітила й моя дружина), був з чогось невдоволений (особливо це позначилося, коли я категорично заявив йому, що ми маємо взяти хатню робітницю), взагалі похмурий і сумний, рідко заходив, очевидно уникаючи зустрічі зі мною. Це не перешкодило йому витягти в дружини ще карбованців 15–20. Після того він зник, і останній тиждень перед його арештом я його не бачив (про арешт його сповістили мою дружину тітки її).

Коли ми довідалися про його арешт, я не зважаючи на прохання тіток, а згодом самого Ол. Фролова (він надіслав моїй дружині, здається, два листи з Харківського ВУПРу), категорично відмовився (і заборонив робити це дружині) будь-чим допомогти цьому шахраєві, брехунові й, очевидно, політично неблагонадійній людині. Ці відмовлення допомоги викликало велике невдоволення проти мене з боку родичів та знайомих Ол. Фролова (відповідні факти можу ствердити). Всі ці факти моїх стосунків з Ол. Фроловим, ясна річ, не були широко відомі зовні, для сторонніх моєї родині людей, ці стосунки могли видаватися нормальними й цілком родинними. Роздмухувати ці родинні незгоди я не міг, шануючи мою дружину й оберігаючи її спокій.

З тих причин я не хотів гостро розв'язати цю справу й вигнати Ол. Фролова з нашої родини, хоча на це неминуче йшло. Звичайно, Ол. Фролову так само невигідно було б поширювати наші суперечки поза межі родини. Більш того, він усяко боявся, що довідаюся про його шахрайства, а ще боявся позбутися тих вигод, які він мав, буваючи в моїй родині, обдурюючи нас і зловживати моїм іменем і громадським становищем. Але все це дуже добре відомо й моїй дружині й деяким моїм друзям, що їм я часто скаржився на цю шахрайську поведінку Фролова, подавав головніші факти й просив поради в цій справі. Я певен, що дружина моя й друзі мої, а також сторонні особи деякі, можуть ствердити всі вищенаведені факти. Дещо, звичайно, може бути доведено документально. Так само друзі мої можуть ствердити вищенаведені факти й характеристику моїх стосунків з родичами моєї дружини й мого ставлення до них, протягом 1922–1930 років.

Ще раз цілком стверджую, що Олександр Фролов **ніколи нічого не казав мені про якусь контрреволюційну організацію**. Так само нічого я не чув од інших родичів моєї дружини. За тих ворожих стосунків, що утворилися між мною й усіма-чисто родичами моєї дружини, які до того ще прекрасно знали за мої цілком радянські погляди й активну діяльність

на терені Радянської України й особливо ненавиділи мене за мої **українські радянські** позиції, — вони й не могли наважитися говорити мені про це. Безперечно, що, коли б я не знав щось про існування контрреволюційної організації, я негайно повідомив би про це ДПУ, і жадних родинних почувань тут у мене не могло бути. Глибоко ворожий ідеї російського великодержавництва та її чорносотенним насінням у Києві, що до них належали й родичі моєї дружини та їхнє соціальне оточення — Київсько-подільське купецько-міщансько-чиновницьке багно, — тут я можу сміливо послатися на всі мої наукові твори й всенюк мою науково-громадську діяльність, — я, українець, радянський український учений та історик України, ніколи не міг би понукати контрреволюційної російської організації, тим паче не міг до неї належати.

3) Нарешті повинен цілком ствердити, що я, хоч мешкав на Подолі, але не мав жадних стосунків з Подолом, не був знайомий особисто з постійним оточенням родичів моєї дружини, майже ні в кого не бував на Подолі (окрім вищенаведених даних про відвідування до 1925 року тіток моєї дружини, можу повно й точно зазначити, в кого, приблизно коли й скільки разів і в яких справах я був на Подолі, починаючи з 1919 року); майже ніхто з подільських мешканців не бував у мене й не зустрічався я з ними й поза межами Подолу (Петрівки). Всеньке моє життя зв'язано було з центром Києва, вся моя праця проводилася в центрі, всі мої відпочинки зв'язані були з товариством моїх друзів, товаришів і учнів (як партійців, так і позапартійних), що всі мешкають не на Подолі: вони бували в мене й я одвідував їх. Все це товариство моє нічого спільного не мало й не могло мати з родичами моєї дружини. Не раз я збирався вирушити з Петрівки (Подолу) до центру міста, мало не щороку шукав нового помешкання ближче до місця моєї роботи, — але на перешкоді ставали — то брак часу, то брак відповідного приміщення в районі ІНО й ВУАН, то брак коштів.

Отож стверджуючи цілковиту відсутність будь-яких громадсько-політичних стосунків з родичами моєї дружини, зокрема з Олександром Фроловим, та їх соціальним оточенням, констатуємо з їхнього боку, зокрема з боку Олександра Фролова, вороже ставлення до мене (й почасти до моєї дружини), на ґрунті як родинних незлагод, так і гострої протилежності громадсько-політичних поглядів, я висловлюю свій глибокий жаль з приводу того. Що, шануючи родинні почуття моєї дружини, й допустив до моєї родини людину негідну, нечесну, дрібного шахрая (ще з давніх давен), що його контрреволюційну діяльність тепер, очевидячки, виявлено органами ДПУ, — брата моєї дружини — Олександра Фролова.

28/І 1931 р.

Олександр Оглоблін

ДА СБУ, спр. 67093, т. 733, арк. 18–29. Автограф.

№ 5

Додаткові свідчення О.Оглоблина слідчому ГПУ УСРР
30 січня 1931 р.

З лікарем Аркадієм Іларіоновичем Балабушевичем я познайомився р. 1923 влітку. Підчас хвороби матері моєї, що її він лікував. Чув я про нього ще раніше, й він одружений з лікаркою [...] * Григорівною Попович, що її родина колись (ще перед імперіалістичною війною) мешкала в тому-ж будинкові, де мешкав і я. Матір мою Балабушевич лікував безплатно, і наслідки лікування були вдалі. Я віддячив йому якимсь подарунком, і з того часу почалося наше знайомство. Тут треба згадати, що ще раніш, з 1920 року, я був знайомий з братом дружини Балабушевича — Григорієм Григоровичем Поповичем (р. 1920 я завідував підвідділом вищої школи Київської Губнаросвіти, й Попович вдався до мене, як офіційний представник колишньої Київської духовної Академії, що її тоді саме ліквідувалося).

З 1921 року Попович почав працювати в штаті бібліотеки Київського ІНО (туди було прилучено велику бібліотеку кол. Духовної академії), а з 1922 року був відряджений до бібліотеки Історичного Кабінету ІНО, що на чолі його я був. Там він працював років 3–4, зарекомендував себе, як прекрасний бібліотечний робітник; він же виконував різні книжкові (бібліотечні) доручення моєї кафедри, семінару мого, нарешті — мої особисті бібліотечні справи (діставав книжки, повертав їх, тощо).

Спільна робота в ІНО з Г.Г.Поповичем, очевидячки, визначила уважне ставлення з боку Балабушевича до хворої моєї матері, що, як вищезазначено, спричинилося до нашого знайомства з 1923 року (власне, з зими 1923–1924 р.). Д-р Балабушевич почав лікувати мою дружину (вона, після невдалих пологів і смерті перших наших дітей, у лютому 1923 року була у дуже кепському стані здоровля й мені Балабушевич був дуже корисний для моєї родини, як досвідчений і тямущий лікар (він був за асистента проф. Яновського і мав великий медичний стаж), спец по хворобам легенів (а на це саме слабувала тоді моя дружина; та й у мене це було в небезпечному стані), взагалі лікар, що своїми методами лікування був далекий од шаблону багатьох своїх колег. Дружина Балабушевича, лікар-гінеколог (ще й педагог), так само своїми порадами дуже допомагала моїй дружині.

Протягом 1923 і 1924 рр. я бачив Балабушевича доволі рідко, виключно в справах лікування мене або моєї дружини. Ближчого знайомства не було: «домами» ми не були знайомі. Іноді Балабушевич (і Г.Г.Попович) заходив до нас з візитом (традиційні свята, іменини дружини моєї, тощо), завсігди на дуже короткий час. Ближче знайомство — родинне — почалося з 1925 року, коли, під час другої вагітності й пологів моєї дружини (у серпні 1925

* Им'я не прочитано.

року), родина Балабушевичів дуже допомагала нам — лікарськими порадами, грошима тощо. Треба зазначити, що всі родичі моєї дружини покинули її тоді напризволяще, і в критичний момент пологів (дружина була при смерті) саме Балабушевич зробив великі послуги моїй дружині.

Тоді ж таки, р. 1925 (якщо не помиляюся, це було на Великдень підчас вагітності дружини), я з дружиною, **одного разу** були в Балабушевичів (вони кликали нас до себе багато разів, але я був завсігди зайнятий своїми службовими й науковими справами; дружина моя була заклопотана хатнім господарством, вагітністю своєю, а згодом дитиною; до того ще, за звичкою, чи не з 1923 року, я ніколи й ніде не бував разом з дружиною). На тій учті в Балабушевичів, де я був з дружиною, були ще такі особи: крім родини Балабушевича та Г.Г.Поповича, лікар-гінеколог Жемчужніков, приятель Балабушевича з родиною своєю, до речі, Жемчужніков допомагав моїй дружині підчас пологів р. 1925), здається (не пригадаю точно, чи це було того саме разу, чи іншого, коли я був у Балабушевичів сам, без дружини, мабуть це краще пам'ятає дружина, родина Чернявських (домовласник на Подолі), що її теж лікував Балабушевич (більше тої родини я не зустрічав), ще якась учителька дітей Балабушевича — жінка поважного віку, цілком непомітна; може, була ще якась жінка, з знайомих дружини Балабушевича (добре не пригадую).

На учті в Балабушевичів я був ще одного разу (це було або на Різдво 1925 року, або на Великдень 1926 року), вже сам (без дружини, що тоді зайнята була дитиною). Того разу в Балабушевича, крім його родини й Г.Г.Поповича, були: якийсь далекий родич Балабушевича (прізвіща не пам'ятаю; він десь працював на Подолі у Києві) з жінкою, якась співробітниця А.І.Балабушевича по Науково-Педологічному інституту (там вона працює); ще мабуть вчителька дітей Балабушевича. Не пригадую добре але можливо, що була ще родина Жемчужнікова, ні я, ні моя дружина не були. Справа в тому, що ці вечірки, де ми були, мали вузько-родинний характер; оточення Балабушевича (його родичі, товариші-лікарі, тощо) було мені зовсім не цікаве; отож мені було там доволі скучно; до того ще дружина моя й не могла й не хтіла бувати там. Це трохи ображало Балабушевичів (це подружжя разів два було на учті в нас), що мабуть іноді невдоволені були і з того, що ми їх удвох (родинно) рідко кликали до себе (я іноді запрошував Балабушевича самого на тії вечірки товариські, що були в мене, й де брали участь лиш мої друзі та товариші; а це нервувало дружину Балабушевича) й т. інш. Отож, починаючи з 1926 року стосунки наші з родиною Балабушевичів змінилися на гірше (почасти й тому саме, всупереч моему бажанню, Г.Г.Попович покинув працю в Історичному Кабінеті ІНО); я почав усе рідше й рідше звертатися до Балабушевича за лікарською допомогою (тим паче, що грошей за візити він не брав), а родинне знайомство цілком увірвалося. Бачив я Балабушевича дуже рідко, а р. 1928 (приблиз-

но) він переїхав на постійну роботу до Кременчуга. Останній раз я бачив його (протягом короткого часу) улітку 1930 року, коли він, перебуваючи у відпустці у Києві відвідував мене, хворого тоді на грип. Мушу ще додати, що Балабушевич іноді подавав лікарську допомогу декому з моїх друзів.

Серйозний лікар-практик (хоч приватна практика його у Києві була дуже мала), д-р Балабушевич з боку громадського — людина безбарвна (так було принаймні за його перебування у Києві). У наших бесідах головніші теми були: стан здоров'я мій та дружини (це мене цікавило найбільше), родинні справи, почасти справи Медінституту (де він працював), тощо; опріч того, Балабушевич був іноді дотепний оповідач і великий аматор анекдотів. Жадних розмов на політичні теми в нас не було. Ніколи нічого не казав він мені про якісь контр-революційні акції чи пляни.

30.I.1931 р.

Олександр Оглоблін

Допросил

ДА СБУ, спр. 67093, т. 733, арк. 32–35. Автограф.

№ 6

Додаткові свідчення О.Оглобліна слідчому ГПУ УСРР
31 січня 1931 р.

Прізвище «Добровольський» чув у Києві в зв'язку з кількома особами. Особисто знайомий був я з 1920–1921 р., з колишнім професором методики історії у Київському Інституті Народної Освіти — **Леонідом Павловичем Добровольським**, великим знавцем історичної минувшини Києва й Київщини, а також декабристського руху на Україні. З ним я працював в ІНО приблизно до 1925–1926 року. Зустрічався з ним і розмовляв лиш на ґрунті наших службових і наукових стосунків. Останні роки його життя (він помер десь у другій половині 1929 року) ми зустрічалися дуже рідко (я бачив його випадково у бібліотеці ІНО) й жадних розмов не мали (він був у стані напівненормальної людини). Оце **єдиний Добровольський**, що його я знав особисто.

Проте, мені довелося **чути й** за інших Добровольських. Чув я про брата професора Я.П. Добровольського — який був за **викладача в КПІ**, людину, як мені переказували, поглядів реакційних; чув я, що він дуже ворогував з своїм померлим братом — моїм колегою проф. Л.П. Добровольським. Та особисто я цього Добровольського ніколи не бачив.

Чув я також про якогось Добровольського, що служив в Академії Наук на якійсь технічній посаді (чи-то завгосп, чи-то бухгалтер). Про цього Добровольського мені оповідав лиш постійний лікар д-р Балабушевич (вони, здається, мешкали в одному будинку). Балабушевич, великий аматор анек-

дотів, взагалі дотепна людина згадував про цього Добровольського. Він характеризував його, як великого знавця анекдотів, людину, що любить «пожити», жуїра, бабника й т. інш. Той же Балабушевич казав мені, що Добровольський — колишній денікінець, людина цілком реакційних поглядів, українофоб, але працює в Академії Наук (правду кажуть, це після тоді трохи дивувала, адже за тих часів я ще нічого спільного з ВУАН не мав). Чув я також од Балабушевича, що Добровольський зв'язаний з якимись науковими справами, тощо. Це було приблизно року 1925. Казав про це Балабушевич між іншим; оповідання його про людину мені незнайому, якогось технічного службовця — для мене було нецікве, й слухав я Балабушевича в пів-вуха. Оцього Добровольського я ніколи не бачив у Балабушевича, чи де-інде, знайомий з ним не був і більше нічого за нього не знаю.

Чув я прізвище «Добровольський» також підчас розмов брата моєї дружини Олександра Фролова моєм телефоном у 1928–1930 рр. Фролов доволі часто дзвонив до якогось Добровольського й розмовляв, або з (не пам'ятаю точно, але мені здається, називав Фролов ту особу, що з нею він розмовляв цим телефоном), або з якимись жінками (Фролов називав тоді жіночі імення), за якісь комерційні справи (продаж будинку, приміщення йкогось, тощо), або вмовлявся про зустріч. Здається, номер телефону того Добровольського позначено в телефонній книжці. Чи має цей Добровольський якийсь відношення до Добровольського, що за нього колись казав мені Балабушевич, — не знаю.

Опріч того, мені доводилося чути за Добровольського, здається професора гігієни, що працював в ІНО в 1920–1921 р. (до мого призначення туди). Чув я це прізвище ще не раз (власник чи орендатор човнів на Дніпрі, [...])*, що мешкала у центрі Києва, за неї чув р. 1926–1927), але повторюю, що крім померлого професора ІНО — історика Леоніда Павловича Добровольського, нікого з усіх тих Добровольських не знав і їх не знаю.

31. I. 1931 р.

О.Оглоблін

ДА СБУ, спр. 67093, т. 733, арк. 30–31. Автограф.

№ 7

Лист О.Оглоблина «До тов. Слідчого»

11 лютого 1931 р.

До тов. Слідчого.

Останнього часу, в зв'язку з погіршенням стану мого здоров'я, відчуваю велику слабкість і важке моральне пригнічення. Одірваний од родини (мене дуже непокоїть стан здоров'я моєї родини й безпорадність моєї

* Кілька слів не прочитано.

дружини) й праці протягом майже двох місяців (мене заарештовано 18–19 грудня), я почувую, що сили мої значно підупали.

Я дуже прошу змінити мені «меру пресеченія» так, щоб я міг бути з моєю родиною й мав змогу науково працювати.

11/III р. 1931.

Олександр Оглоблін

ДА СБУ, спр. 67093, т. 733, арк. 36. Автограф.

№ 8

Лист О.Оглоблина, що починається словами

«Шановний тов. Родал»

1 березня 1931 р.

Шановний тов. Родал!

При цьому надсилаю Вам заяву, де я прошу змінити мені «меру пресеченія». Мене особливо лякає зараз стан здоров'я моєї дитини, а також дружини. Відчуваю, що їм страшенно важко без мене, в умовах матеріально кепських, з отою складною системою «передач» мені (а без цих «передач» я не можу існувати без очевидної шкоди для мого здоров'я). Та й себе почувую зле. В мене грип, але, мабуть, перевести мене до лікарні не можна. Щодня підвищена температура, кашель. Жити не хочу. А ці дні, коли нічого не робиш, коли відчуваєш себе одкинутим од науково-громадського життя й праці. Почувую в собі все ж великі сили й охоту велику до роботи, й боюся, щоб оце ув'язнення даліше цьому не зашкодило. А лікування в БУПРі, звичайно, важко.

Я дуже прошу Вас, Шановний тов. Родал, взяти до уваги мій важкий, особливо зараз — і чим раз більше, — стан.

З пошаною

Оглоблін

1/ III 1931 р.

ДА СБУ, спр. 67093, т. 733, арк. 62–63. Автограф.

№ 9

Лист О.Оглоблина «До тов. Слідчого»

1 березня 1931 р.

До тов. Слідчого

Вночі 18–19 грудня р. 1930 я був заарештований ДПУ й по сей день перебуваю під вартою у БУПРі. Під час допитів я дав докладні пояснення на ті запитання, що їх було мені поставлено. Поруч з тим 20/І р. 1931 я подав заяву (від 15/І) про те, що я ніколи не належав і не належу до будь-

якої контрреволюційної організації. З повним розумінням відповідальності радянського громадянина й наукового робітника, стверджуючи цілком вище-згадану заяву, прошу Державне Політичне Управління взяти на увагу таке.

Довге ув'язнення моє, в доволі важких для мого здоров'я умовах ВУПР'у, надто ж протягом останнього місяця, зле позначилося на моєму фізичному й моральному стані. Одірваний від наукової й громадської праці, віддалік од родини, під тягарем важкого ж образливого для мене обвинувачення, відчуваю великий занепад моїх сил. Останнього часу хвороба (мабуть, грип) ще більш виснажує мене, а умови ув'язнення, ясна річ, не сприяють конче потрібному, надто-ж для мого, взагалі не сильно-го, організму, лікуванню.

Опріч того, останнього часу мене особливо бентежить кепський стан здоров'я моєї родини. В дружини моєї був нещодавно грип; слабкий також мій син. Моє довге ув'язнення, в зв'язку ще з погіршенням матеріального стану родини моєї й з труднощами в справі «передач» мені, безсумнівно, зле позначаються на моїй родині, й це, в свою чергу, дуже мене хвилює.

Глибоко певний, що процес слідства виявить мою непричетність до контрреволюційної організації, й що мої сили й знання ще потрібні будуть для Радянської України, я прошу Державне Політичне Управління змінити мені «меру пресечення», випустити мене на волю й дозволити повернутися до наукової й громадської праці й до родини.

1/III 1931 р.

Проф. Олександр Оглоблін

ДА СБУ, спр. 67093, т. 733, арк. 64–65. Автограф.

№ 10

Протокол допиту О.Оглоблина в ГПУ УСРР
15 березня 1931 р.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА ОБВИНЯЕМОГО

1931 г. Марта месяца «15» дня,

Уполномоченный

Рай(Гор)Отдела Сектора

допросил в качестве обвиняемого гр.

который дал о себе такие сведения:

1. Фамилия, имя и отчество Оглоблин Александр Петрович

2. Возраст 31

3. Место рождения г. Киев

4. Соціальне положення сын служащ. округа — по посл. потомств. казак и личн. дворянин
5. Імущественне положення не имущ.
6. Гражданство УССР
7. Образование высшее-Историко-филолог.
8. Национальність Укр-ц
9. Семейне положення женат — сын 5 л.
10. Категорія воїнського учета запас не служивший в армиях
11. Професія Научн. работ.
12. Место служби и должность или род занятий ИПО, — ВУАН. — Профессор ИПО — Зав. катедр. Истор. Укр.—ВУАН.—Зав. комиссии соц. эконом. истории Украины
13. Сведения о судимости и нахождении под следствием не состоял
14. Партийная принадлежность бесп.
15. Состоит ли в Профсоюзе Рабпрос
16. Точный адрес г. Киев. Андреевский спуск 2. кв. 42
17. Социальное и политическое прошлое из семьи личн. двор. — в парт. организац. и белых властей учр. не служил.

Будучи допрошеним по существу дела обвиняемый показал следующее:

З професорів ІПО (кол. ІНО) знаю ближче Радзиковського Бориса Євгена й Беркута Леоніда Миколайовича (був особисто з ними знайомий, бував у них і вони відвідували мене). Окрім того, в поточній академічній роботі мені доводилося протягом кількох літ (я працював в кол. ІНО з 1921 року) мати службові стосунки з професорами Данилевичем Василем Юхимовичем, Філіповичем Павлом Петровичем, Зеровим Миколою Костьовичем, Грунським Миколою Кузьмичем, Якубським Борисом Володимировичем, Савченком Степаном Володимировичем, Расвським Олександром Миколайовичем, Жураківським Генадієм Євгеновичем, Манжосом Борисом Семеновичем (позначаю тут тих професорів ІНО, що з ними я працював в Інституті протягом довгого часу й що вони за своїм фахом близькі були до моєї дисципліни) та інш. Як декан факультету професійної освіти ІНО (а згодом зав. соц. Факультетом ІПО), — я знаю мало не всіх професорів Інституту й деяких викладачів його (серед останніх є й мої учні). Працюючи в Інституті з вищезгаданими особами протягом багатьох літ і близько обізнаний з їхньою академічною, а почасти й гро-

маською роботою, до того ж з деяким з них особисто знайомий, я, звичайно, могу подати тут певні матеріали для їхньої характеристики.

Почну з осіб, що з ними я мав особисте знайомство.

Професора Бориса Євгеновича **Радзиковського** знаю з кінця 1919 — початку 1920 рр. Мене познайомив з ним наш спільний приятель Микола Іванович Лобода, що тоді завідував Відділом Народної Освіти Київщини. Вони були товариші ще з гімназійських літ і Радзиковський був близько знайомий з родиною Лободи (я познайомився з Лободою навесні р. 1919, коли ми працювали в Наукоосвіті УСРР). Тоді (1919–1920 року) Радзиковський був викладачем якоїсь трудової школи у Києві, належав до тої молодшо-шкільних робітників Київських, що з неї насамперед відповідні органи Радвллади мали здобути сили, потрібні для реформи школи. Зокрема Радзиковського вважали за одного з революційно-настроєних учителів м. Києва. За рекомендацією Лободи, його було притягнуто до роботи деяких комісій при Губнаросвіті, а також уведено до складу Товариства вчителів-інтернаціоналістів, згодом Товариство вчителів-комуністів. Там я з ним зустрівся. Далі ми (разом з Лободою й іншими товаришами) працювали, як штатні лектори на Вищих політкурсах Правобережжя при ЦК КПБУ. Протягом 1920–1922 років, як учасники різних комісій при Губнаросвіті р. 1921, і нарешті з 1921 року почалася наша спільна робота в Інституті Народної Освіти. Курс політичної економії (згодом Катедра) в ІНО був доручений Радзиковському за рекомендацією й енергійною підтримкою **Лободи**, що тоді був за ректора ІНО. Пам'ятаю, що ця кандидатура проходила доволі нелегко, бо-ж Радзиковський з боку наукового був тоді ще цілком невідома особа, й на курс політичної економії були кандидати міцніші, ще й те впадало в очі, що з освіти фахової Радзиковський не економіст, а історик. Між іншим свого часу (це було здається, на початку 1922 року) я, що тоді був членом Правління ІНО, хоч уважав за можливе, й бажане притягти до складу викладавців ІНО молоду радянську людину (надто-ж тоді, коли допіру скінчилося в ІНО панування на кафедрі політекономії — Остапенка), але гадав, що доручати Радзиковському керувати цілою катедрою було передчасно й нетактовно. Проте, цю справу Лобода обстоював у Правлінні, й керування Катедрою Радзиковському було доручено. Перші роки своєї роботи в ІНО Радзиковський порівнюючи мало уваги приділяв цьому Інституту (він мав тоді багато лекцій по інших курсах, тощо). Але після тої фактично руйнації, що її залишили на цій кафедрі попередники Радзиковського — Остапенко і Тілецький, робота молодой й енергійной людини, до того ще з безперечним педагогічним хистом, мусіла дати певні наслідки. Отож, незабаром, Радзиковський здобув собі повного авторитету серед студентства ІНО як гарний лектор і організатор учбового процесу, як викладач-марксист і громадський робітник. Він користувався великим довір'ям з

боку адміністрації Інституту, осередку й студентських організацій. Не раз висувалася його кандидатура на адміністративні посади, але він завсідни ухилився від таких пропозицій. Врешті приблизно з р. 1925 головна робота Радзиковського концентрується в ІНО й так було до кінця існування ІНО, а далі в Інституті профосвіти, де Радзиковський посів Катедру політекономії. Треба завважити, що робота педагогічна Радзиковського в ІНО, хоч і вважалася за цілком задовільну, а про те, брак міцної наукової бази. Радзиковський майже не проводив науково-дослідницької праці — позбавляв його іменного наукового авторитету й серед професури й навіть серед студентства. Зокрема це великою мірою визначило моє доволі критичне й стримане ставлення до Радзиковського до 1924–1925 років. Отож зустрічалися ми тоді лише на роботі в Інституті й ближчого знайомства між нами не було. Певні умови для спільної роботи й ближчого знайомства з Радзиковським у мене з'явилися, відколи почалося в ІНО ректорування Семка, й велику силу у Правлінні зібрав Гермайзе, (як проректор). Семко й Гермайзе намагалися усунути з ІНО між іншим мене й Радзиковського. Щоб усунути Радзиковського з катедри, Гермайзе ввів до ІНО свого приятеля економіста О.С.Попова, що й мав заступити Радзиковського на катедрі. Спільна боротьба проти Гермайзе (на мою катедру історії України — мостився, очевидячки, він сам) зблизила мене з Радзиковським. Те близьке знайомство й приятелювання в нас почалося з січня 1928 року, коли ми зустрілися в Москві (я був там у науковому відрядженні) у нашого давнього приятеля Лободи. З того часу ми перейшли на «ти». Наше приятелювання змінилося влітку того ж таки року (1928), коли ми разом з моїм учнем приятелем Дмитром Євменовичем Бованенком зробили подорож по Кавказу. З осені 1928 року умови роботи в ІНО для мене й Радзиковського значно покращали (Гермайзе був усунутий од проректури, хоч деякий вплив на інститутські справи ще зберігав; здається, тоді-ж-таки він (Радзиковський) обраний на голову місцевому ІНО, а згодом на члена Міськради від колективу ІНО. Та особливо усталено було позицію Радзиковського в ІНО після уходу Семка до Харкова й призначення на посаду ректора ІНО тов. Артемського. Артемський притяг Радзиковського й мене до участі в адміністрації ІНО; мене, як декана Факпрофосу, а Радзиковського, як проректора в справах учбових. Окрім стосунків службових, доволі жвавих, я зустрічався з Радзиковським в обстановці інтимних товариських вечірок, що відбувалися або в Бованенка, або в Артемського, або ж у Радзиковського і в мене (останнє бувало рідко, бо в мене родинні обставини не дуже сприяли цьому й у моему родинному оточенні Радзиковський бував дуже рідко, іноді в проф. Беркута або в когось з знайомих жінок). Ці вечірки були здебільшого протягом 1928–1929 ак. року й почасти 1929–1930 ак. року. За останніх місяців 1930 року ці вечірки майже зійшли на нівець, почасти в зв'язку з збільшенням нашої ака-

демійної роботи, а почасти через деякі особисті обставини (зокрема через хворобу Радзиковського). За цих останніх років, і на роботі і під час відпочинку в моїх стосунках з Радзиковським характерно позначилися певні риси його вдачі. Ця людина нервова, метушлива, жадібна до життя, поверхова й легковажна й повний еkleктик, це за відзивами фахівців помітно і в його академічній роботі), — [...] * і педант, людина доволі вузька в своєму ставленні до роботи. Його егоїзм, велике самолюбство нелегко мирилися, або, краще кажучи, не мирилися з тим. Що навкого нього й товариші його й учні його проводячи інтенсивну наукову роботу, далеко пішли з ним шляхом і значно його випередили. Отож і мої стосунки з ним були дуже нерівні, частенько траплялися в нас гострі сутички й на ґрунті службовому й на ґрунті особистому, причім у певні моменти принципових незгод (зокрема питання про стан катедри політекономії в ІНО) я підтримував часто-густо не Радзиковського, а Артемського й Бованенка, що їх Радзиковський вважав за своїх конкурентів в ІНО, побоюювався їхніх наукових досягнень і мав з ними (а разом і зо мною) подекуди гострі суперечки. Треба додати ще, що Радзиковський, хоч і брав участь у моєму інтимному товаристві (мої друзі й учні), але тримався (а почасти й ми його тримали) трохи осторонь, та і в своє особисте життя він не дуже охоче нас пускав (характерно, що один в одного ми бували дуже рідко, особливо він у мене), маючи власне товариство знайомих (а коло його знайомств було доволі велике), що з ним я й тої друзі мали вельми мало спільного. Таким чином, хоч наші зовнішні приятельські стосунки врешті лишалися непорушні, а проте в глибині десь жевріли і в його і в мене якесь почуття недовіри й нехиті. Він, як мені переказувано (та й сам я бачив), трохи заздирив моїм академічним успіхам. Він безсумнівно недооцінював проблеми української соціалістичної культури, а разом з тим нацполітики Радвлади; в нього ми почували байдужість, а то й нехит до української культури; взагалі помітні були в нього пережитки російського великодержавництва в поглядах на нацпитання, зокрема, українське, а його постійне товариство знайомих у Києві і Москві, очевидячки, підтримувало такі настрої. Політичне обличчя Радзиковського було доволі неясне. З одного боку, він з початку перемоги Радвлади на Україні 1919 р., а власне кажучи після денікінської окупації, я як вище зазначено вперше з ним познайомився, один з перших виявив готовність працювати за відповідними вказівками й директивами органів Радвлади. Але і тоді й пізніше він уникав будь-яких відповідальних доручень, пояснюючи це своїм хистом; він у важкі моменти революційної боротьби тримався осторонь, скоріше був доброзичливим спостерігачем, аніж спільником у боротьбі за революційну перебудову шкільної (і взагалі освітньої), сис-

* Кілька слів не прочитано.

теми. Пізніше (після) польської окупації, коли розпочалася його робота, як лектора політекономії на Вищих політкурсах, ІНО, тощо, — він зосередив головну увагу на цій роботі, виступаючи скоріше, як спец. Проте і тоді й згодом його вважали за людину цілком радянську, й завжди відповідні радянські організації підтримували його й висували на відповідальну роботу. Так було до кінця й на роботі його в ІНО мені це доводилося спостерігати одвертих виявів якоїсь контр-революційности. Щоправда, були моменти, коли в Інституті на нарадах адміністрації, або в приватних розмовах, Радзиковський (і інші) виступали з критикою тих чи інших заходів Наркомосу УСРР щодо реформи Інституту Народної Освіти, але це торкалося здебільшого конкретних питань реформи вищої школи, поточних розпоряджень Наркомосу тощо, — не поширюючися на принципові засади даної справи. Треба завважити, що останнього часу, після реорганізації Інституту Народної Освіти, критика тая з боку Радзиковського почала набирати мовляв нервового характеру, надто-ж восени 1930 року, кол Інститут профосвіти переживав великі фінансові труднощі, зокрема була велика й важка затримка з виплатою заробітної платні, що дуже нервувало всеньку професуру Інституту. У приватних балачках доводилося чути від Радзиковського часто-густо суто обивательські твердження, що знов-таки я пояснював вдачею Радзиковського та його хатнім оточенням. Не можу зараз дати вичерпного аналізу діяльності Радзиковського, як одного з керівників Інституту протягом останнього року; але мушу завважити що за останніх місяців він робив чимало помилок у роботі, засвоюючи собі методів іноді нетактовних, що могли знервувати й дезорганізувати професуру, а через те відбитися негативних на учбовому процесі приміром, це позначалося на розподілі кафедр Інституту восени 1930 року на заміщенні вакантних посад на організації методів навчання, тощо. І знов-таки все це пояснюється вдачею цієї людини та браком у Радзиковського відповідного адміністративного хисту й досвіду. Така була моя думка, така була вона й у товаришів по роботі в Інституті, зокрема, в Артемського, Бованенка, тощо. Треба сказати, що за останніх місяців позиція Радзиковського трохи захиталася. Брак чіткої методологічної установки в роботі над курсом політекономії послабив його становище в кафедрі марксистсько-ленінізму (здається, він навіть втратив там штатну посаду). Це, а ще й стан здоров'я (він захворів на нирки і влітку 1930 року ми — я з родиною і він — перебували і Железноводске, де він лікувався) яскраво відбивалося на настрою Радзиковського, його нервовості, його невдоволення, його критичному ставленні до поточного життя. Все це позначилося й на наших особистих стосунках, що за останніх місяців певною мірою погіршилися, так само це було і в стосунках Радзиковського з Артемським і Бованенком. Повинен ще додати, що протягом останніх років у приватних бесідах мені доводилося чути від Радзиковського деякі критичні твердження й сумніви

щодо політики Радвлади в сфері запровадження п'ятилітнього пляну й колективізації в сфері питань фінансових, освітніх тощо. Він очевидячки, уважно стежив за партійним життям (це йому полегшено було через особисті й службові стосунки з партійними робітниками (зокрема, його свого часу цікавила троцькістська опозиція, правий ухил і взагалі внутрішні партійні стосунки). Але в розмовах на ці теми він висловлювався надзвичайно обережно, скоріше констатував певні факти, (переважно прогресивного характеру) аніж їх оцінював. Те ж саме помітно було і в розмовах на поточні політичні теми (приміром, процеси СВУ, промпартії, тощо), хоч узагалі — людина неглибока й легковажна — Радзиковський здебільшого висловлювався офіційно й лаконічно, розчиняючи часто-густо такі бесіди обивательського (анекдоти, чутки й таке інше).

Друга особа, що з нею мене зв'язувало, крім спільної праці в Інституті, ще й особисте знайомство — це професор Леонід Миколайович Беркут. Знав я його (як фахівця історика) давно, але познайомився з ним особисто у 1922 році, коли він — тоді професор Ростовського Університету — заявив про своє бажання переїхати на постійну роботу до Києва (він киянин за походженням). Хоч загальне ставлення академічних кіл Київських до Беркута було доволі стримане, а то й негативне, а проте були тоді певні обставини, що допомогли йому влаштуватися у Києві. Саме тоді у Київському ІНО (кол. Університет) кафедра всесвітньої історії (Беркут — медієвіст) перебувала в стані цілковитої руйнації (старі професори Київського Університету на цій кафедрі помандрували за Денікіним, а останній представник старої університетської професури — проф. Покровський переїхав на постійну працю до Ніжена. Молодих фахівців було обмаль і кафедра там на деякий час підпала під великий вплив відомого за процесом Ц.Д. професора російської історії Смірнова та його групи, що й намагалася закрити цю кафедру зі своїми людьми. Правління ІНО, що до складу його я тоді входив, з цим погодитися не могло й шукало професора з певним науковим іменем, який міг би посісти цю кафедру й усунути звідти впливи й креатуру Смірнова. Отож заява Беркута була до часу й після певної боротьби з групою Смірнова, а також з шовіністичною українською професурою. Беркута було обрано й призначено на керівника Катедри всесвітньої історії ІНО, а також доручено йому в 1922–1923 році керувати факультетом Профосу. Відтоді розпочалося й наше особисте знайомство: він бував у мене, я в нього, ще зустрічалися ми або в М.І.Лободи, або в проф. Г.Г.Павлуцького, що тоді був за проректора ІНО (помер 1924 року), а згодом (1928–1930 рр.) ще в Бованенка, Артемського й Радзиковського. Беркут, людина весела, компанійська (тоді він був ще холостяк), став частим гостем наших товариських вечірок (так було здебільшого до 1927 року), а наші службові стосунки й інтереси цьому сприяли. Проте, Беркут не спромігся усталити свої позиції ані в Інституті, ані в інтимному товаристві. Хоч

він багато часу приділяв роботі в Інституті (він зумів налагодити роботу деканату в 1922–1923 рр.), ретельно ставився до своїх лекторських обов'язків, чимало працював і науково, один з багатьох старих професорів — багато часу й уваги віддавав громадсько-професійній роботі, а проте незабаром виявилось, що він залишився на старих методологічних засадах (ідеологічних) у викладанні всесвітньої історії, що він своїм методом роботи викладання цілком не завдоволує студентів, (це невдоволення виявлялося чим раз дужче), що в сфері роботи адміністративно-громадської — він, скоріше, сумлінний старий чиновник, аніж робітник нової радянської вищої школи. Окрім того і в особистих стосунках наших виявилися певні розходження, що за головну причину їх стали як згадані вище вади громадсько-педагогічної роботи, так і негативні риси вдачі Беркута, як людини. В нас почалися різні сутички, наші придатні зустрічі відбувалися доволі рідко, а згодом майже зовсім припинилися (зокрема, після одруження Беркута в 1929 році). Громадсько-політичне обличчя Беркута доволі безбарвне. У минулому він — професор Варшавського (згодом Ростовського) університету — відомий був як людина поглядів консервативних, хоч, поскільки мені відомо, за реакціонера його не вважали, (очевидячки, він просто мостився коло правої професури, що йому протегувала й мабуть поклала на нього певні надії політичні, але ж активно себе не виявляв). За Радянської доби він ступив на позиції «зміновіховства», хоч весь час залишався звичайнісіньким обивателем, з доволі помітним впливом його давніших поглядів і симпатій політичних. Особливо цей вплив помітний зробився за останніх років, коли в Беркута виявилися неспроможність (а почасти може, й небажання) зрозуміти завдання будівництва соціалістичної культури, коли все більш і більш він почав одставати від темпу Радянського життя взагалі й вищої школи зокрема. Що треба завважити, що наукова діяльність Беркутова не могла розгорнутися почасти через властивості його фаху (дослідження історії середньовіччя, очевидно, не є актуальне завдання роботи наукових установ, отож тематика праць Беркута була великою мірою непридатна для плянів наукової роботи ВУАН або інших наукових інституцій Союзу), почасти через негативне ставлення до його особи з боку керівників наукових установ Укрнауки УСРР. Все це остаточно зробило з Беркута цілковитого обивателя, з настроями, хоч прихованими й обережними, але, звичайно, не радянськими. Це великою мірою позначилося й на наших негативних стосунках, викинувши Беркута з кола моїх товаришів і приятелів останнього часу.

Інших професорів ІНО (тепер ІПО) я знаю приблизно лише по роботі в Інституті. Тільки обмежуся короткими характеристиками, що за них згадував вище.

Професор Василь Юхимович **Данилевич** керівник катедри російської історії, з фаху історик і археолог України, стара, хвора людина, цілко-

витель [...] * нездатний вже керувати Катедрою. Людина з доволі плутаним і темним минулим, щоправда він був у великій опозиції керівних колах старої університетської професури, але то чималою мірою було на ґрунті його особистих незгод з проф. Довнар-Запольським, що за дореволюційного часу посідав Катедру російської історії у Київському Університеті, «учасник революції 1905 року», «більшовик» (це за його словами), він за тих часів умів робити іноді реверанси у бік реакції, а після революції 1917 року посів яскраві шовіністичні позиції (навіть з клерикальним відтінком). За останніх років він ніби-то став цілком радянським професором, але залишки старих гріхів його, очевидно, позначаються й досі на його роботі. Старий інтриган і сплітник (до речі, великий знавець Київського академічного болота — й дореволюційного й після революційного). Данилевич зрешті є типовий радянізований обиватель й за похилим віком і слабим здоров'ям, до активної діяльності мабуть нездатний. Знайомий я з ним з 1921 року. Представники Катедри історії української літератури — професори **Зеров** Микола Костьович і **Филипович** Павло Петрович, що з ними мені довелося працювати в Інституті приблизно з 1922 року (з Филиповичем і Зеровим зрідка зустрічався й у приватному житті протягом 1922–1924 рр., зокрема й Л.М. Беркута й М.І. Лободи) належало до групи української професури ІНО. Прихильники ідеалогічних (останнього часу механістичних) концепцій у будіванні українського історично-літературного процесу, нещодавно активні неоклясики в літературі й критиці українській, вони в житті Інституту протягом кількох літ посідали доволі помітне місце, керуючи Катедрою й відповідними семінарами, беручи участь в адміністрації Інституту (Филипович у 1923–1925 рр.), маючи неабиякий вплив на студентство, активні робітники Інституту, люди з ерудицією й талантом (особливо Зеров), вони, безперечно, були «легальним рупором» ідей «неоклясицизму» й СВУ в Інституті Народної Освіти, надто за доби Семка й Гермайзе, але вчасно зуміли викрутитися з справи СВУ й засудити своїх ідейних однодумців, принаймні, в царині літературознавства) й зберегли свої катедральні позиції в Інституті, але останнього часу зазнали великої поразки у відомій справі з явно ідеалістичними й шкідливими програмами своєї дисципліни, що їх вони склали й за «благословенієм» Семка, хтіли пустити у широкий академічний світ. Після процесу СВУ вони (власне, Зеров) декларували своє ідеологічне роззброєння, але в практичній роботі їхньої катедри це ще не позначилося. Лиш восени 1930 року з'явилася можливість зробити ревізію їхньої роботи в Інституті. Але наслідки тої ревізії мені невідомі.

Професора Миколу Кузьмича **Грунського** керівника катедри російського мовознавства, знаю з 1920 року, коли ми спільно працювали в Правлінні **Київського Робітничо-Селянського Університету** (1920–1922 рр.). Це —

* Слово не прочитано.

представник старої професури, у минулому обережно-ліберальна людина (ясна річ, легко робив і консервативні ходи), що за радянських часів узяв участь у реформі вищої школи, намагаючися поспішати за сучасним життям. Не дуже йому у цьому щастило, й раз у раз помічалися в нього й залишки старих ідей і вплив старого політичного світогляду. Декляруючи свою відданість Радвладі, він врешті являє собою той же тип радянського академічного обивателя, що й проф. Данилевич. Він лиш краще зберіг свої фізичні й розумові сили.

Професора Бориса Володимировича **Якубського**, керівника катедри російської літератури знаю з 1919 року, коли я вперше познайомився з ним у Наркомосі УСРР, де й разом працювали. Нас познайомив наш спільний приятель М.І.Лобода. З Якубським далі я працював у 1919–1920 рр. у Київському Відділі Народної Освіти, а з 1921 року починаючи в Інституті Народної Освіти. Якубський, старий меншовик-інтернаціоналіст, у період боротьби за радянську школу (1919–1921 рр.), хоч брав безпосередню участь у цій боротьбі (не так, як Радзиковський, що ховався у запічку), але завжди був не гарячий, а теплий. Це було настільки помітно, що лиш особисте довіря М.І.Лободи до нього й могло полегшити Якубському посісти впливове місце і в адміністративній роботі 1919–1921 років і в науково-педагогічній роботі в ІНО (з 1921 року). Чиш раз більш Якубський захоплювався теорією й методологією літератури (до речі, він був і великою мірою залишився формалістом у методології літератури), зробив у цій царині чимало, але він активної діяльності в Інституті відійшов, починаючи з 1924–1925 років, згодом важка хвороба перетворила цю ще порівнюючи молоду людину майже на цілковиту руїну (за останніх років не раз знімався питання про усунення його з Інституту, через хворість). Це-ж великою мірою дало йому можливість залишитися обивателем, що стоїть осторонь громадсько-політичного життя за останніх літ. Особисті стосунки наші продовжувалися з 1920 до 1923 року, коли на ґрунті поточних академічних справ ІНО наші взаємини зіпсувалися й перетворилися на ворогування, яке згодом припинилося, коли Якубський у житті Інституту являв вже якийсь «живий труп».

Професора Степана Володимировича **Савченка**, одного з керівників Катедри історії світової літератури, особисто знаю з 1921–1922 року, коли він почав працювати в Інституті. Людина молода, талановита й активна, Савченко зумів здобути собі певної популярності серед студентства ІНО й серед колективу ІНО, як один з активних робітників Місцевкому ІНО. Останнє зблизило його з М.І. Лободою, що деякий час поєднував обов'язки ректора ІНО й Голови правління Спілки Робос. У Лободи я зустрічав Савченка кілька разів у 1923–1924 рр. Савченко належав до групи російської реакційної професури ІНО, був близький до групи Смірнова, але мабуть од активної політичної діяльності ховався. Згодом Савченко трохи відійшов

принаймні від войовничого осередку російської професури в ІНО й останнього часу його вважали за «попутника». А він, ця нервова, хвора й гаряча людина — безперечно, старої політичної (реакційної) закваски й за певних обставин, може виявити зовсім не радянське обличчя.

Останні три імена, згадані на початку цих моїх свідчень, — професори **Раєвський, Жураківський і Манжос** — репрезентували катедри педагогічних дисциплін, теоретичних і практичних. Мушу завважити, що мої стосунки з цією **групою** професорів ІНО були весь час недобрі. Річ у тім, що всі вони (надто ж Раєвський і Манжос) були представниками войовничого «педагогізму» в ІНО і, треба визнати це, завзято билися за те, щоб свої катедри (й години курсів) поставити на чільне місце поміж усіх інших кафедр Інституту, й ще завзятіше боронили кожну пядь своєї педагогічної «території», занадто вже широкої, на шкоду інших дисциплін учбового пляну. До того ще згадані професори, люди молоді й активні, посіли впливове місце в громадсько-професійному житті Інституту (зокрема в Місцевкомі), а дехто (приміром, Раєвський) протягом певного часу належав до керівної адміністративної верхівки Інституту, або завсіди був серед перших кандидатів на адміністративні посади. Зі свого боку, я весь час уважав, що Інститут Народної Освіти на Україні, де немає університетів, як в РСФРР), повинні поруч головного свого завдання — готувати робітників освіти для різних шкіл, — дбати також за підготовку наукових робітників відповідного фаху, причім обидва ці завдання мусять бути поєднані (адже й педагог мусить бути добрим фахівцем з своєї дисципліни). З цього погляду в учбових плянах ІНО чимраз більше помічалася велика гіпертрофія педагогічних дисциплін, що викликало велике невдоволення з боку студентства й безперечно зле відбивання на якості продукції ІНО. Отож я протягом багатьох літ, як член Правління ІНО, як член факультетських і предметових комісій завсіди обстоював за тим, щоб ці ненормальні явища було усунено. Найгостріше це питання повстало 1929–1930 ак. Року, коли почалася робота над реорганізацією ІНО. Я був тоді деканом факультету Профосу, й мені довелося витримати багато боїв з Раєвським і особливо Манжосом (перший виступав, як Голова педагогічної предметової Комісії; другий, — як керівник «покривдженої» Катедри методики й дидактики, де, за новим учбовим пляном, було цілком раціонально зменшено кількість годин). Вони закидали мені «ворожість» до педагогічних дисциплін «руйнацією» їхніх кафедр, тощо; на відповідних засіданнях гостро виступали проти мене, намагаючися усунути мене з посади декана; зокрема Манжос писав на мене доноси до Наркомос в цій справі (через Семка), тощо. Після реорганізації ІНО питання частково втратило гострість (замість надмірної сили теоретичної педагогіки, було заведено в нових учбових плянах педпрактику), а до того ще всі педагогічні катедри перейшли в ІНО під безпосереднє керування заступ-

ника директора по учбовій частині (себ-то Радзиковського). Тим-то й мої стосунки з згаданими професорами стали трохи «спокійнішими».

Все це позачалося, звичайно, на моїх взаєминах з кожним з тих професорів, зокрема. Якось лагідніші вони були з професором Генадієм Євгеновичем **Жураківським**. Я знав його ще по Університету, хоча були на різних курсах і відділах. В ІНО він з'явився пізніше (після закінчення відповідного аспірантського стажу, в катедрі педагогіки). Тримався на другому пляні (педагогічні зірки першої величини були тоді Раєвський і Менжос), взагалі його педагогічні колеги тримали його трохи у «чорному тілі». Я почав цікавитися ним ближче, коли довідався, що він працює — і ретельно — над історією освіти й освітньої думки на Україні. Я звернув увагу на ці його досліді, відкрив їм шлях до Комітету Соціально-Економічної історії України при ВУАН, що нею я керував, привів Жураківського до складу членів тої Комісії, а це дало йому змогу поставити свої досліді на міцний науковий ґрунт. Після реорганізації ІНО, Жураківський не залишився в ІНО, й ми зустрічалися лиш на ґрунті нашої праці в Комісії ВУАН. Громадсько-політичне обличчя Жураківського було доволі невиразне. Належав він до групи професури, хоча він почав професорувати вже тоді, коли тая група. Після ліквідації Ц.Д. і групи Смірнова в ІНО, чимало змінилася. Відбиток старої школи був доволі помітний на Жураківському; його громадсько-професійна робота була, врешті бліда (взагалі це постать сіра), й на мою думку, він був і залишився академічним обивателем, що за певних обставин, легко міг-би змінити свої тимчасові радянські позиції.

Професора Олександра Миколаєвича **Раєвського** знаю з 1920–1921 рр. по Робітничо-Селянському Університету, а згодом по спільній роботі в Інституті Народної Освіти. Він учень професора психології Зінківського, що був за Скоропадщини Міністром культів, а згодом емігрував за кордоном. Після від'їзду Зінківського, Раєвський залишився без наукового керівництва (здається деякий час він працював у професора педагогіки Ананьїна; проте він скоро розпочав самостійно викладати лекції в ІНО, а після того, як безнадійно захворів проф. Ананьїн, зробився Головою педагогічної предметової Комісії. У 1922–1923 рр. Він був за секретаря Основного факультету ІНО, де й був деканом, а далі — секретарем і в.о. декана факультету професійної освіти, де він був спочатку помічником, а згодом заступником проф. Лебедінцева (помер 1925 р.). що був першим лідером войовничого «педагогізму» в ІНО. Після того Раєвський одійшов од адміністративної роботи, хоч і далі не раз ставилося питання про повернення його до неї (висували його певні групи ростовської професури, що до неї він належав, а також Місцевком ІНО), зате він бере участь у громадсько-професійній роботі й був за Голову Місцевкома ІНО (зокрема 1929–1930 р., коли Радзиковський — його попередник — пішов на проректуру). Раєвському пощастило створити собі доволі міцне й впливове місце в ІНО (він керував катед-

рою педології та рефлексології) й поза межами його (приміром, у відповідній науково-дослідчій кафедрі). З боку наукового, Раєвський ще мало відома людина. Хоч він і працює в ІНО близько 10 літ і керує довгий час кафедрою, а проте мені зовсім невідомі його наукові праці, мабуть, цей бік діяльності академічної в нього, так само, як і в Радзиковського, був занедбаний. Авторитету серед студентства ІНО він не набував, хоч треба сказати, що колеги педагогічні Раєвського були значно слабші за нього, й це, певною мірою, визначало в студентів ІНО краще й поважніше ставлення до нього, ніж, приміром, до Менжоса або Жураківського. Громадсько-політичне обличчя Раєвського в Інституті було доволі бліде. Зовні людина радянська (за такою його зважала й адміністрація ІНО), Раєвський, очевидячки, намагався бути осторонь політичних питань з цього боку я його майже не знаю). А втім, за певних обставин, він, очевидячки, міг би показати — мабуть так само бліде — інше політичне обличчя. Повинен додати, що на мене особисто Раєвський справляв вражіння доволі стриманої, обережної й скритної людини.

Іншої вдачі третій представник педагогічний кафедр ІНО — професор Борис Семенович Манжос. Вперше це ім'я я побачив р. 1918 на шпальтах поганенького журнальчика у Києві «Голос життя», що об'єднував за доби махрової реакції гетьмана різних російських, малоросійських кадетів (дехто з них волів зватися безпартійними соціялістами). Там умостився й Манжос з своїми статтями. Цілком природньо від «Голоса життя» 1908 року Манжос прийшов до денікінщини 1919 року, принаймні мені вже згодом переказувано, що він був денікінським офіцером), й з нею кудись подався з Кисва на південь. Після 1920 року віхи Манжосового життя почали мінятися й повернули вони його до Києва, хоч, ясна річ, білі фарби «Голоса життя» й денікінщини довелося замінити фарбою червоною. Треба сказати, що Манжос, з природи своєї, вмів «широ каятися» (здається, й чомусь він кається ще в «Голосе життя»), і вмів так це робити, що йому вірили. Повірили йому отож, коли він повернувся до Кисва й, після попередніх етапів науково-педагогічних, почав працювати в ІНО. Отоді я з ним і познайомився, але перші кроки нашого знайомства були такі непомітні, що я навіть не пригадую, коли це сталося (мабуть 1924–1925 р., а може й пізніше). Минуле Манжоса було добре відомо киянам; в Інституті я гостро висловлювався проти його кандидатури, вважаючи, що вона компромітує радянський ВИШ. Про це Манжос знав, а тут ще масла у вогонь підливав родич Манжоса (брат його дружини) мій колишній слухач Сонні, що з рук Смірнова перейшов до рук Гермайзе, й за своїми вчителями отими, дихав на мене духом лютим (це позначалось між іншим на рецензіях Сонні на мою «Фабрику», вміщених у «Пролетарській Правді» р. 1925). Але найгостріші сутички у мене з Манжосом були 1929–1930 роки в справах деканату, (про це я згадував вище). Восени 1930 року, вже в ІПО наші стосунки службові

формально трохи налагодилися, але мені не раз доводилося констатувати, що Манжос укупі з Радзиковським займали в деяких питаннях учбового характеру, спільну ворожу позицію проти мене. Наукове життя Манжоса мені відоме дуже мало. Він часто — і то не до ладу — згадував свою докторську дисертацію, що будім то друкується, мені так і не пощастило побачити того твору; статтів він друкував, здається, чимало. Ще більш було проєктів, іноді цілком спекулятивних. Як професор ІНО, Манжос серед студентства не мав жадного авторитету, був скоріш персонажем негативним і одіозним; мені, як деканові, доводилося одержувати часті скарги на Манжоса від студентства, яке було невдоволене з його викладів, а ще тільки з того, що він великою мірою, завдяки йому, практика в ІНО (він керував нею) восени 1930 року провадилася. Типовий авантюрист і Хлестаков, людина надзвичайно брехлива й легковажна, але зарозуміла й нахальна, ще й надміру спритна й хитра, Манжос умів «втирати очки», вмів добре людям запоросувати очі, й, розгорнувши (так він казав в ІНО) культосвітню працю на одному з київських підприємств (здається ГЗМ), подав заяву про вступ до партії (принаймні так переказувано в ІНО). Згадані вище риси його вдачі й моменти його політичної біографії показують, доводять, на мою думку, що Манжос, який свого часу «широ» засудив свої білогвардійські позиції, міг би вже зовсім легко й широко, за певних обставин, засудити свої позиції й свою фразеологію радянську.

Олександр Оглоблін

Як я зазначав у своєму попередньому свідченні, мені доводилося на поточній академічній роботі, протягом багатьох літ зустрічатися також з іншими професорами та викладавцями Інституту. Щоправда я менш знаю професорів інших факультетів, (крім Соц-Ек.фак.). Але повинен зазначити, що головні фортеці російської професури були саме на відділах фізико-хіміко-математичному й агробіологічному, де збереглося більш старої університетської професури, ніж, природньо, на відділах історично-економічному та літературно-лінгвістичному. Згадана вище група Смірнова, хоч безпосередньо зв'язана була з відділами історії та літератури, а проте найміцнішу підтримку мала серед професури відділів т.зв. «точних» наук. Отож не дивно, що лідерами російської реакційної професури в ІНО були такі особи, як професор фізики Де-Метц, професор зоології Воскобойников (зять Де-Метца), професор математики Букреев, професори хемії Єгоров і Реформатський та інші. Ця група, подекуди, зокрема в особі молодших своїх представників, прикриваючись «зміновіховством», радянською фразеологією й участю в громадсько-професійній роботі, як в Інституті, так і поза межами Інституту, фактично провадила практику опозиційну щодо реформи вищої школи (обстоюючи старі університетські позиції, ще й реакційні традиції Університету св. Володимира), вороже ставлення до радянсь-

зації ІНО (це позначалося на доборі молодшого складу викладавців та аспірантів), зокрема, чинила активний опір українізації Інституту. Проте ліквідація Ц.Д. й енергійні заходи Радвлади щодо радянізації ІНО завдавали чималого вдару цій верхівці російської реакційної професури: дехто з тих професорів одійшов до активної академічної роботи, дехто вийшов з Інституту. Тоді керівна роля перейшла до молодшої генерації професури відділів «точних» наук, що вже не мали того авторитету і впливу на всенюк професуру ІНО як отії старі [...]*. Ця молодша генерація виявлялася вже більш радянізованою (великою мірою формально), хоч іноді брикалася в справі українізації Інституту. Тут особливо позначилися професори хемії Волков, фізик Роше, зоологи Белінг, (один з найактивніших і найспритніших) і Артобелевський; ще з молодших — зоолог Воскресенський (асистент катедри зоології, а згодом доцент). А втім, повинен зазначити, що цю наймолодшу генерацію (доценти, асистенти, тощо) викладавців ІНО по відділах точних наук я знаю дуже мало, бо і фахом моїм од них був далекий і тим, що на керівній адміністративній роботі моїй мені доводилося мати справу здебільшого з професорами — керівниками відповідних кафедр, і тим, врешті, що мої стосунки з групою російської реакційної професури в ІНО були доволі ворожі (надто-ж після процесу Ц.Д.), або, принаймні стримані.

Значно менший уплив і силу мала група української професури на відділах «точних» наук. Тут, власне кажучи, були лиш одиниці, і то здебільшого представники середньої й молодшої генерації. Але, зате, тут отаборилися такі сили української шовіністичної професури ІНО, як Радзимовська (катедра фізіології) й особливо Кравчук (катедра математики), а до них горнулися деякі доценти й асистенти (приміром, ботаніки Соколовський і Зеров, фізіолог **Ємченко**). Кравчук і був лідером войовничого українського шовінізму в ІНО в період ректорування Семка, маючи на правому крилі своєму свого приятеля Гермайзе, а на лівому — Дорошкевича (останній, правда, з Інститутом Народньої Освіти був зв'язаний значно менше). Треба підкреслити, що в багатьох випадках спостережено було альянс обох «національних» груп іновської професури. Тут особливо характерна позиція Радзимовської, яка не раз одверго й демонстративно блокувалася з реакційною частиною російської професури. Туж позицію, більш обережніше і тактовніше, посідав Кравчук. За добу ректорування Семка, мене було віддалено від активної участі в житті Інституту; отож багато чого лишилося мені невідомим. Але те, що я знаю свідчить про те, що під крильцем Семка, безперечно, утворився блок реакційної російської й української професури ІНО (правда російська група поступилася дечим у справі українізації й деякими, особливо одіозними своїми фігурами, що, власне кажучи, за похилим віком своїм, й так мали вийти в тираж), скоро-

* Далі не прочитано речення.

ваний проти дальшої радянзації Інституту. До речі, містком між цими двома групами з'явилися деякі професори, як-ото, приміром, «група академіків» (Граве, Пфейфер, Фомін, Шмальгавзен), або такі «малороси», як Столяров (професор математики) почасти Синявський (економгеографія) та інші. Згаданий вище бльок, безперечно, мав чималий уплив і на радянську професуру Інституту й взагалі на всьєнє його життя.

З професорів ПО (факультет Соц.-Ек.) — це керівників катедр, доцентів, викладавців мені доводилося частіше мати справу з такими особами: проф. Антоном Степановичем Синявським (економгеографія), доцентом катедри літератури української й російської (він же завідував бібліотекою ІНО) — Олександром Андріановичем Назаревським, доцентом всесвітньої історії Григорієм Натановичем Лозовиком та інш. Моє знайомство з ними, так само обмежувалося службовими стосунками по Інституту, а почасти спільною працею по інших учбових закладах (ВУАН, Марксо-Ленінська катедра, тощо). Декого з них я знаю давніше (Синявського й Назаревського з 1921 року), декого — пізніше (Лозовика — здається з 1927 року). Професор Антон Степанович **Синявський**, що деякий час керував катедрою економгеографії ПО (згодом її, здається, було скасовано), зв'язаний був ще з старою Київською Громадою й драгоманівським гуртком у Києві, далі працював на педагогічній роботі в провінції, (поєднуючи її іноді із адміністративними посадами), зокрема довгий час був у кол. Катеринославі. Він опублікував чимало праць (здебільшого брошур і статтів) не дуже високої наукової вартости з питань економічних, історичних, археологічних, тощо. Був громадським діячем і навіть «рискував» передплачувати «Раду», за що на початку споглядало на нього косо (цей факт неодмінно занотували буржуазні українські мемуаристи). Революція 1917 року винесла його до Києва на «височінь» директора Департаменту гетьманського Міністерства Народної Освіти, а перемога Жовтневої Революції на Україні спочатку викинула його до Кам'янця (там він здобув, здається, приват-доцентуру в Університеті), а згодом створила для нього можливості працювати в Київських вишах (зокрема в ІНО). Людина дуже активна, хоча надзвичайно хаотична й неадаптна, Синявський розгорнув широку науково-учбову й науково-популяризаційну роботу, вліз мало не до всіх наукових установ і комісій м. Києва, ретельно відвідував усі засідання й наради наукові, бував на всіх наукових похоронах, писав усім некрологи й т. інш. Звичайно, він залишився буржуазним економістом, до того ще без солідної наукової бази, як лектор ІНО, стяг на себе величезне невдоволення всьєного студєнства, що завсїди гостро дорікало його вкрай невдалому методіві викладання. Фігура взагалі мало авторитетна, він, проте, серед іновської професури, в її академічно-політичній боротьбі, був водночас мостиком і поміж обома «національними» групами реакційної професури поміж ними й професурою радянською.

Це — типовий академічний обиватель, доволі погано пофарбований радянською фарбою, крізь яку помітні рештки його буржуазної ідеології.

Доцент Олександр Андріянович **Назаревський** людина неталановита, але працездатна, сумлінно готувався до професури в старому Володимирському Університеті, де, звичайно й здобувся на приват-доцентуру. Підчас денікінщини він, як мені оповідав проф. Данилевич «чесно» працював в «Освазі», а далі після довгих академічних митарств почав лаштуватися в ІНО, де йому й до останнього часу не дуже щастило. Належав він до групи російської реакційної професури. Близький був, здається, до групи Смірнова, але хитрий і взагалі не дуже активний, врятувався під час ліквідації Смірновської групи, а далі створив собі тепле кубельце в ВУАН, під упливом захистом реакційного академіка Перетца (він секретар Комісії Перетца), що зв'язало його мабуть не з революційними колами ВАН (Перетц — академік також ВАН і постійно мешкав в Ленінграді). Людина зовні радянізована, Назаревський являє собою доволі звичайний екземпляр небезпечного академічного обивателя — за певних обставин. Сам по собі мало активний і авторитетний, він, проте, підсилював подекуди антирадянські настрої серед реакційної російської професури ІНО (мабуть у тім же дусі, лиш українськими жартами забарвлений, робив він своє «маленьке» діло в ВУАН).

Доцента Григорія Натановича **Лозовика** знаю менше, ніж обох вищезгаданих осіб. Людина з доволі темним політичним минулим (він був чи то кадетом, чи то «народнім соціалістом», принаймні писав і друкував якісь кадетсько-меншовицького типу брошурки). Він спеціалізувався за Радянської доби на виданні й перевиданні явно — спекулятивних підручників з історії, культури, улаштувався, як лектор, по багатьох вишах, умос-тився в катедрі марксизму-ленінізму (і, здається, в Інституті Марксизму-Ленінізму у Харкові), проліз до марксистських історичних журналів і нарешті добився штатної посади в ВУАН. Його науковий і педагогічний авторитет в ІНО — вельми невеликий, його праця там посідає другорядне місце, й я частіше зустрічався з ним в ДВУ або ВЗІНО (у Харкові) ніж в ІНО у Києві. Це — людина, що її всі вважають за радянську може й справді тепер радянська, але своєрідний тип академічного обивателя й спекулянта, що врешті міг би легко обійтися й без Радянської влади, хоча, маючи чималенькі доходи не має жадних підстав на неї нарікати.

Олександр Оглоблін

ДА СБУ, спр. 67093, т. 733, арк. 37–61. Автограф.

№ 11

Тези доповіді Т.Скубицького
стосовно концепції історії України О.Оглобліна
26 травня 1931 р.

ТЕЗИ

1). Дореволюційна Українська буржуазна історіографія вивчала головним чином, політичну, адміністративну й тільки частково економічну історію України. Жовтнева революція вплинула на буржуазну історіографію так, що дехто з істориків залишаючись на старих буржуазних методологічних позиціях, почасти змінили тематику своїх робіт, почали вивчати історію економіки, торгівлі, промисловости й сільського господарства України.

Дореволюційна буржуазна історіографія дала низку праць з історії промисловости сільського господарства України, як по окремим галузям виробництва, так і загальні курси (Оглоблін, Слабченко, Воблій, Плевако й інші).

2). Серед істориків не останнє місце посідає Оглоблін. За останні 10 років, Оглоблін, крім дрібних статей в різних журналах, надрукував дві великі праці з історії української промисловости й написав курс лекцій з історії українського народного господарства. Схему історії України, Оглоблін побудував не на основі розвитку продукційних сил і класової боротьби на Україні, а на націонал-демократичному розумінні українського історичного процесу — як боротьби українського національного капіталу проти російського й польського. Двигуном історичного процесу за Оглобліним є не розвиток продукційних сил, як база соціально-економічних виробничих відносин, а торговельні та промислові інтереси пануючої класи, або тої чи іншої країни.

Починаючи з Київської Русі й кінчаючи першою половиною XIX стол., на всіх етапах розвитку господарства, Оглоблін в першу чергу досліджує стан та умови розвитку торгівлі й в залежності від розвитку торгівлі і вивчає розвиток виробництва. Обмін з'являється основним стимулом розвитку продукційних сил. Примату виробництва над обміном і діалектики взаємодії їх в роботах, Оглобліна немає.

Виникнення й розвиток нової суспільно-економічної формації в надрах старої, як й саму періодизацію історичного процесу за суспільно-економічними формаціями, Оглоблін не визнає. Періодизацію українсько-історичного процесу Оглоблін побудував на основі механістичного й електичного поєднання націоналістичної періодизації за принципом розвитку української державности та елементів економічного матеріалізму; доба натурального господарства та період — феодального суспільства (до XVI століття), яка поділяється на періоди: 1) Київський (IX й XIII ст.); 2) Галицько-

Волинський (XIII і XVI ст.); 3) Літовсько-Українськ. (XIV–XVI ст.); доба торговельного капіталізму й шляхецького господарства (XVI–XIX ст.), з періодами: 1) польсько-казацьким (1569–1648); 2) казацької держави (1648–1709) 3) гетьманщини (1709–1783). Доба капіталістичного господарства і буржуазного суспільства (XIX–XX ст.), яка поділяється на періоди: предкапіталістичний (перша полов. XIX ст.), промислового на аграрного капіталу та зростання робітничої класи (2-га половина XIX ст.), фінансового капіталу на підготовку соціалістичної революції (початок XX ст.).

4). В лекції для студентів ВЗІНО з історії класової боротьби на Україні, характеризуючи Київську Русь, Оглоблін дає перелік майже всіх торговельних шляхів, їх напрямку. Перелічує класові групи, але зовсім нічого не говорять про характер й форми привласнення додаткового продукта, про хижацьку експлуатацію князями та їх дружинами безпосередніх продуцентів і про класові суперечності Київської Русі.

5). В основу характеристики феодалізму, Оглоблін кладе не стан продукційних сил і виробничих відносин, а елементи надбудови: сеньоральне право, васалітет, політичний устрій.

6). Марксо-Ленінську класифікацію форми промисловости — домашня промисловість, ремесло, проста кооперація, мануфактура, фабрика, Оглоблін замінює на буржуазно-еклектичне ремесло, предмануфактурна, мануфактурна, кріпацька ф-ка, предкапіталістична ф-ка й капіталістична ф-ка.

7). Історичної послідовности співіснувань, переростання однієї господарчої форми в другу, боротьба й витиснення нижчих форм промисловости вищими, структурні зміни, класові виробничі відносини, у підприємствах окремих галузів виробництва, Оглоблін не дає.

8). Марксову науку про форми мануфактури, їх виникнення й розвиток — Оглоблін відкидає й приймає буржуазну струвіянську класифікацію — централізована мануфактура й кустарна промисловість. Історія мануфактури в Гетьманщині, не є швидча історія окремих представників дворянства та купецтва, що мали те чи інше відношення до окремих підприємств та історія норм промисловости, їх економічної та соціальної організації, виробничих відносин у різних формах мануфактури.

9). Розвиток господарства першої половини XIX ст. Оглоблін вивчає тільки як еволюційний процес росту купецьких фабрик за рахунок кріпацьких, а на добу формування промислового капіталізму, як нової суспільної економічної формації, нової системи з старими економічними формами, боротьби фабрики з мануфактурою. Розглядаючи розвиток господарства 1-ої пол. XIX ст., механістично, Оглоблін не зміг поставити проблеми промислової революції на Україні.

10). Промислова революція відбулася не тільки в Англії, Франції й Німеччині, а також в Росії й на Україні, проходячи в кожній країні в своєрідних умовах, і своєрідними шляхами. Маркс накреслив 3 основні етапи промис-

лової революції: 1) появлення й запровадження машин у виробництві: на цьому етапові, машина ще не витискує ручної праці, але здешевлюючи її, ставить в більшу залежність від капіталу. 2) в наслідок конкуренції підприємства з машиною технікою витискують підприємства ручною працею. 3) самі машини починають продукуватися машинами.

11). На Україні, як і в Росії промислова революція, почавшись в 40–50-років XIX ст., проходячи в кріпацьких умовах, розкладала кріпацькі виробничі відносини, ставила на порядок денний реформу ринку робочої сили й ринку товарів. Розвиток капіталістичних форм господарства, вимагаючи зміни старих кріпацьких виробничих відносин, привів до селянської реформи, але реформа була компромісною, вона провадилася поміщиками й в їх інтересах, а не промисловою буржуазією й не остання визначає весь від реформи, як це зазначає Оглоблін.

12). Таким чином, схема історії України Оглобліна побудована на засадах економічного матеріалізму, вузького об'єктивізму, що не відмовляється від вивчення даної суспільно-економічної формації та нею породжених антогоністичних відносин, відмовляється від викриття класових протиріч, замінюючи аналізу їх техніко-економічним описом. По основним своїм методологічним засадам — Оглоблін є типовий буржуазний історик, що в умовах пролетарської революції й соціалістичного будівництва прикриває свою буржуазну суть марксіською фразеологією.

ЦДАВО України, ф.3561, оп.1, спр.303, арк.4–5. Машинописна копія.

№ 12

Виступ О.Оглобліна під час «дискусії»
щодо його концепції історії України
26 травня 1931 р.

Мені доводиться сьогодні виступати тут не тільки з приводу доповіді тов. **Скубицького**, а найголовніше і ще більше з приводу моєї науково-дослідницької роботи в царині історії України. Зараз, коли питання класової боротьби на українському історичному фронті поставлено на всю широчінь і поставлено надзвичайно гостро, ми мусимо, очевидно, не тільки розпочати роботу відповідної марксіської критики й самокритики, але мусимо це довести до безсумнівного логічного кінця. Виступи, які були сьогодні, поставили низку важливих питань щодо моїх праць в царині історії України й поставили ці питання надзвичайно гостро. Та не ця гострість викличе ті зауваження й заперечення, які я маю зробити, бо я сам, в порядку самокритики, хотів би виступити ще гостріше з приводу деяких моїх концепцій, особливо в давніших моїх роботах. Але ті заперечення, які мені

доведеться зробити з приводу доповіді, торкатимуться найбільше, з одного боку, тих серйозних неясностей і неточностей, яких допустилися товариші, що тут виступали, а, з другого боку, з приводу самого поставлення даної критики. Насамперед треба визнати, що, очевидячки, треба було мені давно виступити з самокритикою і моя велика провина, що я роблю це з таким запізненням. Треба докладно сказати, як я вів протягом останніх літ мою науково-дослідницьку роботу, аналізуючи й оцінюючи мої давніші праці й мої пізніші праці, які в мене зараз історіографічні позиції, які історіографічні хиби, власно кажучи, методологічні хиби, нарешті, які висновки, в порядку самокритики, я зробив на цей день і маю робити надалі. Насамперед я хотів би сказати кілька слів про те, за яких обставин розпочалася й йшла моя науково-дослідницька робота, які питання були основними, вузловими в моїй науково-дослідницькій роботі. Перш за все повинен сказати, що коли я в 1920 р. починав науково-дослідницьку роботу в царині історії України, цілком зрозуміло, що мені доводилося багато важливих проблем ставити вперше в царині історичного досліджу, до того роблячи це в умовах великої ізоляції моєї науково-дослідницької роботи, великої її, мовляв, індивідуалістичности. Треба сказати, що в умовах першого періоду моєї науково-дослідницької роботи, а це я відзначаю з 1920 р. до 1925–26 рр., коли вийшли два томи моєї праці «Історія української фабрики», в той період не тільки я, хоч може найбільше я, був недостатньо озброєний марксо-ленінським методом історичного досліджу; тоді багато з нас, товариші, були ще учнями од марксизму. Може дехто краший, дехто гірший учень, але в кожному разі ми ще вчилися, та й тепер вчимося. А коли я починав мою науково-дослідницьку роботу, — а тоді саме були закінчені мої найголовніші праці, — то, великою мірою, був я учнем од марксизму, що тільки починав цю науку. З другого боку, треба сказати, що та тематика, яка властива була дореволюційній буржуазній українській історіографії, вона в добу Жовтневої революції, цілком зрозуміло, втратила свою вагу, свою актуальність. На перший плян висунулися досліджу з історії України XVIII–XIX–XX ст. ст. і то переважно історії соціально-економічної. Тут як раз дореволюційна українська історіографія зробила дуже мало, або, власне кажучи, нічого не зробила, навіть не зібрала відповідного фактичного матеріалу. І ось, обираючи тему для моєї першої і на сей день основної праці («Історія української фабрики»), я мусів зважити, на не випадкову неуважність дореволюційної української історіографії до проблем соціально-економічної історії України, до проблем історії господарства України. З'ясовуючи тогочасну ситуацію на фронті української історичної науки (в період 1920–1925 рр.), я мущу констатувати, що тоді той тиск української буржуазної історіографії, про який ми говоримо тепер, і маємо всі підстави і обов'язок говорити, цей тиск тоді був особливо сильний. На ділянці історичного фронту тоді ще цілком перемагала українська дореволюційна

буржуазна історіографія. Отож зрозуміло, що ця обставина, додаючи ще сюди умови історичної праці у Києві, а це надзвичайно важливий момент, особливо для доби 1924–25–26 рр. — ця обставина відіграла важливу роль у розвитку в нас української історичної науки, зокрема вона мусила позначитися й на моїй роботі в цій царині. Та не тільки був сильний вплив і тиск буржуазної дореволюційної української історіографії, але великою мірою був ще сильний тиск, якого ми ще й по сей день не позбулися цілком, з боку тих великодержавницьких тенденцій, які властиві російській буржуазній історіографії, які великий вплив мали, особливо спочатку десятиліття 1920-х рр. Також і на деяких істориків-марксистів. Повинен ще сказати, що до тих загальних обставин, які неминучо мусили позначитися на моїх роботах, і, очевидно, впливають на мене і по сей день, треба прилучити одну надзвичайно важливу обставину — це відсутність за попередніх років марксистської критики й самокритики, а в зв'язку з цим і певну ізоляцію і певну індивідуалістичність в науковій роботі поодиноких дослідників історії України. Я не буду докладно зупинятися на характеристиці цієї справи, бо це всім добре відомо. Зокрема тов. **Скубицький** навів тут в своїй доповіді і деякі приклади, коли, приміром, дуже легко роздавалися певні рекомендації марксистські лише на підставі того, що той чи інший дослідник або декларував своє визнання марксизму, або намагався йти марксистським шляхом історичного досліду. Оце ті основні загальні обставини історичної роботи на Україні, зокрема на терені Києва, які мусили неминуче позначитися на моїй роботі, які, великою мірою, цілком негативно позначилися на моїй науковій праці. За першу основу теми моїх наукових досліджень я можу визнати історію української фабрики, з додатком деяких спеціальних питань. Я, між іншим, повинен заперечити проти твердження тов. **Скубицького**, що я досліджував історію української фабрики і історію української промисловости. В даному разі мене, очевидно, цікавила певна форма промислової організації, а не просто історія української промисловости в цілому, хоча, цілком природньо, що цього доводилося торкатися. Друга основна тема моїх наукових студій — це генеза капіталізму на Україні. Цю роботу я ще не закінчив, я встиг опрацювати тільки деякі спеціальні питання (зокрема питання про міжнародню економічну й політичну боротьбу за український ринок в першій половині XIX ст., що зараз друкується цілою книгою), але, в кожному разі, це лише одна частина загальної теми: «Генеза капіталізму на Україні». Ця тема далеко ще в моїй роботі не закінчена. І, нарешті, третя основна тема, яка так само незакінчена на сей день, — це історія повстання Петрика. Що ж характерне, на мою думку, в цих трьох основних темах моїх наукових студій. Характерне є те, що на всіх них — на деяких більше, на деяких менше, але на всіх, безсумнівно, — оті складні, важкі обставини української історіографії, про які я казав, позначилися. Коли, приміром, взяти історію української фабрики,

тут доводиться застерігти, що я головну увагу зосередив на добі докапіталістичній, хоча в плані роботи була й фабрика доби капіталістичної. Я надмірно поширив вивчення цієї докапіталістичної фабрики, починаючи з мануфактури, я розтяг цю роботу на багато літ, і, ясно, на сьогодні не можу похвалитися тематикою в царині історії української фабрики за доби капіталістичної. Це одне. Далі, я надмірно обтяжував деталями свої студії з історії докапіталістичної фабрики на Україні (мануфактури і фабрики), і в той же час, очевидячки, не звернув достатньої уваги, — власне кажучи це дефект пляну, але дефект дуже серйозний, — на те, що історія фабрики повинна нас цікавити не з погляду лише історії певної форми промислової організації, а, очевидячки, в зв'язку з основними, центральними проблемами історії пролетаріату на Україні. Таким чином, велика частина тих зауважень і закидів, які зробила мені марксівська критика, які почасти чули ми в доповіді тов. **Скубицького**, і які я хочу зробити сам в ще більшій мірі, стосуються як раз того, що студіюючи історію української фабрики, я зосередив головну увагу на питаннях економічної організації цієї фабрики і найменше зупинився на питаннях соціально-економічного характеру, що, очевидячки, в даній темі повинно бути найголовнішим. До певної міри теж саме можна констатувати і в інших моїх працях, які ще не закінчені. Треба сказати, що в цих моїх працях, а під їхнім тиском і в пізніших, позначився вплив економічного матеріалізму. Цей вплив особливо характерно позначився і в «Мануфактурі в Гетьманщині» і, меншою, правда, мірою, а моїй праці «Предкапиталистическая фабрика». Я не маю змоги забирати багато часу зараз, оцінюючи докладно ті чи інші конкретні мої хиби, які логічно неминуче виходили з економічно-матеріалістичної установки. Сюди, приримером, безсумнівно треба прилучити таке питання, як подане в моїй праці «Мануфактура в Гетьманщині» висвітлення колоніальної політики російського торговельного капіталу на Гетьманщині. Я не подав цієї колоніальної політики з погляду клясової аналізи. Це важлива хиба цієї роботи, яка виходить з основної економічно-матеріалістичної установки, що властива була особливо моїм першим працям. Далі треба сказати, що той же вплив економічного матеріалізму позначився і в праці «Предкапиталистическая фабрика» і позначився, очевидно, в тих курсах з історії України, а частково і з історії українського господарства, що їх мені довелося викладати в Києві протягом останніх 10 літ. Вплив економічного матеріалізму якнасерйозніше позначився й на моїх дальших працях, які перебувають під впливом давніших моїх праць, що тяжили й тяжать і по сей день над моїми пізнішими роботами, роботами, мовляв, другого вже періоду моїх наукових студій, після 1925 р. Але, на мою думку, найголовніша, найсерйозніша методологічна вада моєї праці, що виникла, безсумнівно, на ґрунті економічного матеріалізму, — це було механістичне розуміння клясової боротьби, відсутність діалектично-матеріалістичного підходу. Вона позначилася, як

щільно зв'язана з першою вадою, а саме: впливом економічного матеріалізму, особливо в «Предкапиталистической фабрике», де як раз подано аналізу класових стосунків, класових суперечностей навіть, але не подано діялектика класової боротьби. Це, безсумнівно, свідчить, про механістичне розуміння класової боротьби. Це позначилося і в оцій роботі, і в деяких спеціальних, уже меншого масштабу розвідках і статтях, і в курсах лекцій, приміром, у тому курсі лекцій для ВЗІНО, про який казав тов. **Скубицький** (я повинен визнати, і визнаю це з великим задоволенням, що цей курс складається лише з одної, першої й останньої лекції, присвяченої історії класової боротьби).

Третя основна методологічна вада, яка характерна для моєї наукової праці, — це брак чіткого політичного наставлення, партійного наставлення, що в працях історичних, особливо в працях з соціально-економічної історії України, конче потрібно. Про це свідчить плян «Фабрики», де таке важливе питання, як історія пролетаріату посідає другорядне місце. Очевидно, і тематика деяких моїх праць, наприклад, розвідок з історії повстання Петрика, свідчить про той брак самокритики, який до останнього часу був мені властивий, який, безсумнівно, ще далі поглиблював мої методологічні вади і в той час великою мірою позначився на тих критичних оцінках моїх робіт, що їх зроблено було в марксистській історичній літературі. Я ці основні твердження міг би деталізувати прикладами з моїх робіт, міг би докладніше на цьому зупинитися. До речі в новій моїй роботі «До методології історії української фабрики» я маю, на широкому тлі його питання, дати аналізу, більш того — дати генезу тих хибних концепцій щодо історії української фабрики, що виявилася в моїх попередніх працях. Так само мені доведеться зробити і з іншими головнішими моїми працями. Отож найближчим завданням я ставлю собі, в порядку цієї самокритики, зважаючи, великою мірою, на ті критичні зауваження, що зроблені були в марксистській історичній літературі, — переглянути свої основні попередні праці, переробити найголовніші з них, і, безсумнівно, тих методологічних вад, що про них я казав, я повинен позбутися в моїх дальших студіях.

Я вважаю, що це є як раз ті головні методологічні вади, які властиві моїй праці, звідси пішли всі численні окремі методологічні помилки, які є в моїх роботах. Але я заперечував би проти того, що, є, очевидно, головним твердженням сьогоднішньої доповіді. Я заперечую проти того, що ці методологічні вади складають суцільну концепцію українського історичного процесу, оту ніби то мою концепцію історії України, про яку говорять тези тов. **Скубицького** і його доповідь. Треба сказати, що тов. **Скубицький** оцінюючи мою наукову роботу, на мою думку, допустився однієї головної хиби, яка має певне методологічне значіння. Тов. **Скубицький** оглядав мої праці без потрібної аналізи умов моєї науково-дослідницької роботи і, що найголовніше, не з'ясовуючи динаміку моєї наукової роботи. Наводилися

деякі приклади з давніших праць, поєднувалися — і іноді штучно поєднувалися — з працями пізнішими, і до того ще тов. **Скубицький** оперував не тільки тими науково-дослідницькими працями, які є основні і моїй роботі, але й такими працями, за які я цілковитої відповідальності на себе взяти не можу. От, приміром, курс лекцій з історії українського господарства, про який тов. **Скубицький** каже, що я його написав. Цього курсу я не писав; це є студентські записи, які були надруковані виключно для студентів певного курсу (Тов. [...] * «А ви ж редагували»), і які я проредагував. Отже, це був конспект, писаний не від мене, а лише майже в останній день мною зредагований. Інша справа одна лекція для Всеукраїнського Заочного Інституту Народної Освіти (ВЗІНО), що її я вперше тут побачив у друкованому вигляді. Це конспект лекції, але, справді, написаний від мене. Але і тут я мушу застерігти, що це не є моя науково-дослідницька праця, і тому ставити це на одну дошку з «Історією фабрики», очевидно, було б не цілком правильно. В своїй другій тезі тов. **Скубицький** каже про те, що схему історії України, я побудував не на розвитку продукційних сил України, а на націонал-демократичному розумінні українського історичного процесу, як боротьби українського національного капіталу проти російського і польського. Це твердження, що в доповіді посідає одне з центральних місць, на мою думку, сперто на непорозумінні. Справді-ж, в моїх працях, зокрема в «Історії української фабрики» поставлено основне питання розвитку продукційних сил, — і заперечувати цього не можна. Але цілком зрозуміло, що економічно-матеріалістичне і механістичне розуміння клясової боротьби негативно позначилися на цьому, бо розвиток продукційних сил в моїх працях, здебільшого, справді одірваний (хоча не цілком до всіх праць стосується) від того розвитку виробничих стосунків, який, очевидно, мусить бути поставлений в центрі відповідних дослідів. Доводити, що, приміром, історія України у мене побудована на ґрунті боротьби українського капіталу проти російського і польського — важко і ті приклади, що наводилися, не переконують мене в тому, що це є як раз те розуміння українського історичного процесу, яке мені властиве. Я справді приділяв значну увагу питанню про взаємини капіталу українського, російського, польського, а почасти й німецького. Це, безсумнівно, так, але треба сказати, що я говорив найбільше не за боротьбу польського капіталу з українським капіталом, а за боротьбу польського і російського капіталу за український ринок, — це не одне і те ж. Цим як раз питанням я приділяв увагу і в «Предкапіталістической фабрике» і спеціально в моїй розвідці «Польський капітал і український ринок в першій половині XIX ст.». Це не є ще національно-демократичне розуміння українського історичного процесу. З другого боку, так само вивчення боротьби українського і російського капіталу у мене

* Пропущено в тексті.

поставлено, — я повинен це зазначити, в дусі економічно-матеріалістичного й механістичного розуміння історичного процесу. Отже методологічна хиба у мене дійсно є, але це зовсім не є схема історії України, про яку тут з таким притиском казав тов. **Скубицький**. Коли тов. **Скубицький** каже, що, починаючи з т.зв. Київської Русі і кінчаючи першою половиною XIX ст., я в першу чергу, досліджую розвиток торгівлі і, в залежності від розвитку торгівлі, визначаю розвиток виробництва, то це, великою мірою, неточно. Адже-ж у своєму конспекті лекцій з історії українського господарства, або в лекції з історії України, як раз присвяченій, «Київській добі», я не так ставлю це питання. Правда, і тут знов таки є економічно-матеріалістичний підхід, це я визнаю цілком. Я починаю з огляду впливу міжнародної торгівлі на розвиток тогочасного українського господарства. Це справедливо. Але зовсім не є властиве мені твердження, що обмін являється основним стимулом розвитку продукційних сил. Я міг би зараз навести відповідні цитати, у мене є програма, за якою побудовано мій курс історії господарства України. Тут, приміром, як раз так звану, «Київську добу» я починаю з такого питання, як загальна характеристика економічного побуту південної частини східного слов'янства. Далі переходжу до характеристики хліборобства, добувної промисловости, і лише тоді у мене йде характеристика торгівлі. Переважно я зупиняюся на характеристиці торгівлі так званої зовнішньої, але цілком зрозуміло, ставлю й питання впливу міжнародної торгівлі на розвиток господарства України. Коли взяти цей конспект лекції з історії «Київської доби», то там можна побачити, що як раз я починаю з характеристики продукційних сил, з характеристики виробництва, і лише далі йде характеристика міжнародної торгівлі, що її вплив позначився і на соціально-економічному розвитку тогочасної України. Я вважаю, що, звичайно, без того економічно-матеріалістичного розуміння, яке було мені властиве, ставити питання про цей вплив міжнародної торгівлі для так зв. «Київської доби» — можна. Ми маємо, з одного боку, одну систему господарчої організації на терені України, і з другого боку, відмінну до певної міри систему, приміром, Візантії, що, звичайно, мусила мати вплив і на розвиток української торгівлі. Центральний пакт* в 2-й тезі тов. **Скубицького** — це періодизація українського історичного процесу. Тов. **Скубицький** вважає, що періодизація українського історичного процесу за економічними формаціями я не визнаю. На доказ того він наводить відповідну схему, запозичену, очевидно, з програми курсу історії України, якої я вживав як раз до 1928–29 (ак. Р.) (включно). Цілком зрозуміло, що в програмі є певний розподіл, але розподіл **насамперед** — це я підкреслюю — **не за ознакою української державности**, а розподіл на три основні економічні доби: доба натурального господарства та феодального

* Так в тексті.

суспільства, далі доба торговельного капіталу і шляхетського суспільства, і, нарешті, доба капіталістичного господарства і буржуазного суспільства. Цілком зрозуміло і ясно, що ця класифікація не є класифікація марксівська, вона є наскрізь механістична. Це треба визнати, і це було визнано від мене в поточній академічній роботі ще минулого 1929–1930 року, коли цей розподіл, за такою класифікацією, був замінений на розподіл за іншими ознаками, за ознаками суспільно-економічних формацій; а втім я повинен сказати, що і програма історії України, яку я склав минулого року, не була ще побудована за схемою марксизму, бо там, приміром, були в мене такі розділи: доба передфеодального і феодального суспільства, доба шляхетсько-кріпацького суспільства — отут найголовніша вада, була й доба буржуазного суспільства. Це цілком зрозуміло, впливало з того економічно-матеріалістичного та механістичного впливу, про який я казав. Щодо розподілу кожної доби по періодах за ознакою державности, цілком зрозуміло, що це було зроблено не як обстоювання певної концепції історії України, а виключно з міркувань практичного розташування відповідного матеріалу. Але в цьому, звісно, була важлива небезпека, і ця небезпека виявилася в процесі поточної роботи.

Проте, звичайно, беручи на себе цілковиту відповідальність за всі ці програми і курси історії України, які я протягом всіх літ моєї роботи в ІНО провадив, я жадною мірою не можу прийняти на себе доволі-таки сумніву «честь» авторства згаданої в тезах тов. **Скубицького** програми і відповідної схеми. Товаришам добре відомо, що ця періодизація українського історичного процесу мало не до останнього року, принаймні до 1928 року (з невеличкими відмінами) була скрізь уживана, зокрема в Педвишах, і це було стверджено у відповідному обіжнику НКО. Я можу зараз процитувати з одного з цих видань НКО «Програми суспільних наук для соцквузів» (Харків. 1928). Схема української історії тут майже дослівно збігається з тим, що тов. **Скубицький** поставив в центрі своєї другої тези і що він вважає за мою концепцію. Тут у програмі історії України ми знайдемо і «добу натурального господарства і передфеодального та феодального суспільства», з розподілом на «Київську державу». «Галицько-Волинську Державу» і т.д. Тут знайдемо й «добу торговельного капіталізму і шляхетсько-кріпацького суспільства». Товариші, я жадною мірою не хочу зняти з себе відповідальність і покласти її на Методком НКО, але дозвольте взяти лише певну частку відповідальности і відкинути те, що тов. **Скубицький** приписує виключно мені: сумнівну честь авторства цієї, безсумнівно, немарксистської схеми (тов. [...] * «Ви за справедливий розподіл»).

В 4-й своїй тезі тов. **Скубицький**, характеризуючи мою єдину лекцію для студентів ВЗІНО з історії класової боротьби на Україні, каже, що тут у

* Пропущено в тексті.

мене немає характеристики привласнення додаткового продукта, кріпацької експлуатації і клясових суперечностей «Київської Русі». Знову таки ця праця написана за цілковитим впливом тих основних наставлень методологічних, що були в мене раніше і що почасти впливають і досі, — економічно-матеріялістичних і механістичних. Там, справді, у мене, можливо, в наслідок невдалого розташування фактичного матеріалу, є одірваність цих питань. Окремо йде характеристика господарства, окремо йде характеристика соціально-економічних взаємин і клясових суперечностей. Відсутність певної чіткої марксистської настанови, безсумнівно, позначилася на цьому, і я повинен сказати, що з цієї моєї єдиної і останньої лекції для ВЗІНО я був незадоволений. Доречі, цього курсу я не продовжую тому, що його основна методологічна вада для мене тепер цілком зрозуміла і ясна. Повинен сказати, що я навіть не знав, що ця лекція була вже надрукована (тов. Скубицький: «Пішла в широкий вжиток»). Це, звичайно, дуже прикро. Проте, я рішуче заперечую проти 5-ої тези тов. Скубицького. Справа в тому, що якраз «Київська доба», про яку мова мовиться в згаданій лекції, в моїй характеристиці це є **доба передфеодальна і лише початок феодального суспільства**. Тому я не міг тут широко розгорнути проблеми феодалізму. В офіційній програмі, що її затвердив був ВЗІНО, була окрема тема під назвою «Феодалізм на Україні». Проте, і в згаданій лекції в основу схеми феодалізму я поклав на елементи надбудови; аджеж насамперед я кажу там за натуральне господарство й розвиток великої земельної власності. Що правда, схему подано в дусі економічного матеріалізму.

В 6-й своїй тезі тов. Скубицький каже, що марксо-ленінську клясифікацію промисловости я заміною на буржуазну. Тут якимось зовсім для мене дивне непорозуміння. Тов. Скубицький свої методологічні твердження підпирав міцними цитатами, які є безсумнівні. Але треба сказати, що моїм завданням в історичній праці, очевидно, було, на базі економічної клясифікації форм промисловости, дати аналізу конкретного історичного процесу. Я не працював спеціально над історією ремесла, але ремесло, як певна форма промислової організації, в моєму курсі («Іст. Госп. України») певне місце має. Далі, про передмануфактурну форму промисловости. В моїх твердженнях немає принципового розходження зі схемою Маркса. Аджеж і тут марксівської клясифікації я не відкидаю, я її визнаю цілком, але в мене, великою мірою, позначилася неясність методологічна й редакційна неохайність, яка є в моїх конспектах. Я не дав вичерпливої аналізи (тов. [...])* «А мануфактура і фабрика?») форми простої кооперації, замінюючи це на невиразний термін «передмануфактурна форма промислової організації». «мануфактура» у мене є, фабрика у мене теж є. До речі, я зовсім не протиставляю кріпацьку фабрику й фабрику передкапіталістичну — капіталіс-

* Пропущено в тексті.

тичній фабриці. Мова мовиться в даному разі лише про мануфактуру й фабрику, і коли я диференціював останню форму промислової організації, а саме фабрику, підкреслюючи це в термінології («Кріпацька фабрика», «Предкапиталистическая фабрика»), то тут я мав на увазі відрізнити фабрику кріпацьку й фабрику з вільно найманою працею в умовах кріпацтва. Далі я говорю про фабрику капіталістичну, що нею я досі майже не працював. Отже, я констатую, що та класифікація, яка є в мене, вона не суперечить класифікації марксо-ленінській, але певні неясності методологічні, а ці неясності мають доволі важливе значіння, в мене є. Приміром, передмануфактурна форма промислової організації (тов. Скубицький: «Кустарна промисловість»). Про це у вас зазначено в тезах і до того я зараз перейду. Коли говорити, як каже тов. Скубицький, що я приймаю буржуазну класифікацію, то це знов таки не точно. Я досліджував тільки **централізовану** мануфактуру, але, виходячи знов таки з Марксового визначення мануфактури, її двох основних форм. Але й та тема, яку я поставив собі, і той матеріал, який був у мене для Гетьманщини, вони обмежили мене лише однією формою, а саме — централізованою мануфактурою і одсунули від мене форму капіталістичної кооперції. Але тов. Скубицький випустив з ока один важливий момент. В своїй праці «Предкапиталистическая фабрика» я даю характеристику оцього, так званого, «кустарного» підприємства. Я кажу і тов. Скубицький мабуть, знає це — про «капиталистическую сущность кустарного производства», що «природа кустарного предприятия была экономически более мощной, практически более гибкой, нежели крепостная организация вотчинной фабрики» (ст. 176). До того ще в тій же «Предкапиталистической фабрике» (на стор. 98) я пишу дослівно таке: «Мы не анализируем здесь различных типов хозяйственной организации, обычно (и неточно) объединяемых общим понятием «кустарной» промышленности». Для мене це цілком ясно, і тому в даному разі я відкидаю твердження тов. Скубицького, що Марксову формулу я замінив на буржуазну. Я вживаю лише деякі звичайні вульгаризовані назви, але застрігаю їхню неточність. З тої ж «Предкапиталистической фабрики» видно, що моя класифікація не суперечить класифікації Марксовій (тов. [...] * «А Дуновецькі фабрики як були організовані?»). Я точно з'ясовую, що це були за фабрики (Див. розд. VI). Я з'ясовую також, як широко і неточно вживалося термін «фабрика» (Далі, тов. Скубицький в 7-ій тезі говорить про те, що «історичної послідовності співіснувань, переростання однієї господарчої форми в другу, боротьби й витиснення нижчих форм промисловости вищими ... Оглоблін не дає». Це неточно. В «Предкапиталистической фабрике» чітко визначено переростання однієї форми промислової організації в другу. Адже тов. Скубицький у IV тезі говорить, що я констатую, як купецька фабрика рос-

* Пропущено в тексті.

те за рахунок кріпацької. Я з'ясовую в «Предкапиталистической фабрике», що поруч існують фабрики дворянські («вотчинні») й купецькі (з вільно-найманою працею), що між цими двома типами промислової організації є певне змагання. Але там ще я з'ясовую, що торговельний капітал, нарешті, мав великий вплив на «вотчину», на процес експлуатації робочої сили. Отож ці два типи промислової організації в умовах кріпацтва об'єднуються. Про це в «Предкапиталистической фабрике», в розділах, присвячених питанню про торговельний капітал у фабрично-заводській промисловості, сказано. Я визнаю лише твердження тов. Скубицького в 7-й тезі, що, розглядаючи розвиток господарства в I-й пол. XIX ст. механістично, я не міг поставити проблему промислової революції. Матеріал для цього я зібрав чималий, але плян «Фабрики» призвів до того, що основне для цієї проблеми, а саме — соціально-економічна організація фабрики, випало. Зрозуміло, що, не з'ясувавши розвитку техніки виробництва, не з'ясувавши розвитку робітничої класи, я не міг поставити проблему промислової революції на Україні.

З тезами 10 і 11-ою принципово я цілком погоджуюся, цілковито визнаю. Отже зауваження треба зробити щодо реформи 1861 р. Я справді кажу, що «інтереси промислової буржуазії... визначали весь хід реформи». Ця фраза, випадкова і невдала, є у моїй статті «Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX ст.» (Червоний Шлях, 1928, IX–X, стор. 170). Цією фразою я хотів підкреслити, що реформа 1861 року йшла в напрямку інтересів капіталістичного господарства. Але цілком зрозуміло, що я не відкидаю тут величезного впливу дворянських інтересів. Для мене це, безперечно, ясно: про це свідчить останній розділ Предкапиталистической фабрики», що його тут згадував тов. Скубицький і згадував, на великий жаль, не розуміючи його, як слід. Там чітко зазначено, що хід реформи як раз визначали інтереси поміщиків (Тов. [...] * Ви там говорите про підготовку, а не про хід»).

Я повинен на кінці зупинитися ще на тому основному твердженні, що ним закінчував свою доповідь тов. Скубицький, й що воно, великою мірою, покладено, було в основу [...] ** оцінки, яку тов. Скубицький дав моїй науковій праці. Звичайно, цьому питанню треба було б приділити спеціальної уваги. Гадаю, що цей виступ не останній (я всі свої основні твердження маю розвивати і в розвідках, і в пресі). Отже, далі буде ширше розвинуто це питання. Але зараз можу сказати, що головний закид, який мені зробив тов. Скубицький — безсумнівно, опертий на непорозумінні, на невдалих висловах вступного розділу до моєї праці «Предкапиталистическая фабрика». Я маю на увазі оцінку праці Леніна. Я зовсім

* Пропущено в тексті.

** Слово не прочитано.

не хотів ставити на одну дошку Леніна і Струве, це побачить кожний, хто прочитає уважно весь отой розділ. Аджеж я там кажу, що методологічні висновки Леніна щодо колоніального становища України за царату є цілковито правдиві. На цьому я мушу сьогодні закінчити. Я визнаю, великою мірою, за правдиві зауваження, які зробив тов. Скубицький щодо впливу на мої праці економічного матеріалізму й механістичного розуміння історичного процесу. Я міг би, в порядку самокритики, сюди же додати неясне освітлення проблеми колоніальності і хибне твердження про господарчу «автономію». Про це я буду ще говорити. Але рішуче одкидаю ту основну думку, яку подано в доповіді тов. Скубицького, думку про те, що всі ці окремі методологічні вади неї, які я визнаю цілком, почав уже їх виправляти, і сподіваюся виправити за допомогою марксівської критики, є суспільна концепція українського історичного процесу. Я так само заперечую й проти ставлення на одну дошку науково-дослідницьких робіт, — і конспектів, часто-густо не від мене писаних та програм, що за них я можу нести тільки свою частку відповідальності. Я думаю, що дальша критика і та самокритика, якій я маю приділити свою найближчу роботу, цілком з'ясують питання, зроблять належні висновки щодо моїх праць, дадуть належну оцінку й твердження тов. Скубицького. І тоді, очевидно, питання про мої стосунки з Товариством істориків-марксистів буде поставлено інакше, аніж воно поставлено на сей день.

ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 303, арк. 148–160. Машинописна копія.

№ 13

Резолюція київської філії Українського товариства істориків-марксистів щодо концепції історії України О.Оглоблина 28 травня 1931 р.

Пролетарська революція спричинилася до кризи в буржуазній науці так в цілому, як в окремих її ділянках в тому числі і в першу чергу, ця криза позначилася в історичній науці. В полум'ї революції та горожанської війни захмарювалися рожеві перспективи вічного буржуазного панування і лишилися старі традиції, як «наука для науки», «храм науки» для обраних, тощо, словом, нищився старий світ з його підгнівшими «теоріями і теоріями». Пролетаріят переможною ходою йшов вперед шляхом великих завойовань, наступаючи на старий світ, він завойовував одну по одній височини науки, висовуючи своїх торетиків в галузі історії, філософії літератури тощо.

Історики-марксистидучи під проводом комуністичної партії об'єднались навколо основної проблеми, навколо основної мети — перемоги і укріплення усих завойовань і позицій, здобутих пролетаріатом у Жовтневій

революції. Навколо цієї проблеми її розв'язання було зосереджено всю силу, волю і думку партії, пролетаріату, біднішого селянства та кращої частини трудової інтелігенції, що органічно поєднала свою долю з інтересами пролетаріату. Коли, для розв'язання цієї проблеми навколо партії та за її проводом об'єдналась краща сила істориків, філософів, літераторів, взагалі вчених, то перед нашою історичною наукою було висунуто основне кільце, за яке всі історики-марксистки і наш головний теоретик марксо-ленінської історичної науки в Росії та на Україні — т. Покровський, всі схопились за це кільце: органічно поєднувати свою роботу і творчість на історичному фронті з загальною клясовою боротьбою, з загальним соціалістичним будівництвом, підпорядковуючи таким чином історичний фронт загальному пролетаріату.

І коли поставити тепер конкретно питання, чи всі історики ухопились за це кільце, чи це зробили всі ті, які декларували свій перехід до діалектичного матеріалізму, які декларували свій перехід до ленінізму. А треба сказати що цей перехід до марксистки-ленінізму декларував і проф. Оглоблін. То треба рішуче сказати, що ні, далеко не всі вони перейшли насправді на бік пролетаріату і до сьогодні у своїх працях виходять з засад буржуазних творів та концепцій.

Не перейшов на бік пролетаріату та його марксо-ленінської теорії і проф. Оглоблін, хоч й декларував цей перехід. У своєму великому виступі, який ми з Ради тут вислухали, Олександр Петрович говорив про різні впливи на нього з боку буржуазних історичних шкіл про динаміку його розвитку, про динаміку його науково-історичної роботи тощо і тут він, як і у всіх своїх працях весь переповнений об'єктивізмом та формалізмом. За формою він начеб то і правильно ставить питання, але насправді він не тільки його розв'язує, а навіть, заплутує; він старанно обходить суть і зміст своїх буржуазної системи поглядів на історичний процес, він «ховається за динаміку», «за впливи», словом, за об'єктивні фактори, намагаючись одвести вдари направлені на суб'єктивний фактор на викриття ворожої нам історичної концепції, фактором якої з'являється сам Оглоблін. Треба викрити соціальні замовлення, що їх виконував, а виконував він соціальні замовлення тієї кляси, з якої сам вийшов, які для нього були близькі — замовлення буржуазії.

Жовтнева революція зробила певний вплив на Оглобліна, що був тоді студентом та й доречі терпів матеріальну нужду, але це був лише вплив, бо в основному Оглоблін продовжував стояти на засадах буржуазної науки й світогляду. Бо інакше, чим пояснити й буржуазну продукцію в історичній науці за останні десять років. За радянської державної системи, як про це доводить сама практика, сам досвід, одкриваються поширені перспективи і можливости, утворюються найсприятливіші умови для розвитку науки, техніки й культури. Радянська влада для колишніх буржуаз-

них учених, фахівців, що не виступили в одкритому бою по той бік барикад, а доляльно поставились до неї для їх наукової, фахової, культурної роботи, відкрила широкі можливості, вона утворила їм найкращі умови — для чесного служіння великій справі пролетаріяту, справі пролетарської революції та соціалістичного будівництва. Дальніше залежало од самих вчених та фахівців, або ж чесною роботою вписати червону сторінку в історію великих боїв, що ними керує пролетаріят за комунізм, або ж своєю ганебною шкідницькою роботою всерівно чи на практиці, чи в теорії залишити в історії цієї словесної доби чорну пляму. Історія клясової боротьби доводить про те, що серед цих вчених, фахівців, теоретиків знайшлися і ті і другі. Одні своєю самовідданною роботою на фронті науки, культури, техніки, будівництва довели про своє чесне служіння пролетаріатові; другі заплямували себе чорними вилазками проти Радянської Влади (шахтинці, промпартія, СВУ тощо). Поплентався в хвості за цією групою частинок інтелігенції і проф. Оглоблін.

У наслідок пролетарської революції студ. Оглоблін, що подає певні надії, як історик в розквіті своїх літ і сил був поставлений в надзвичайно гарні умови для науково-громадської роботи він посів посаду професора катедри ІНО, посівши катедру історії України в ІНО при наявності того великого засиля буржуазного світогляду і спрямувань в тій галузі науки, декларувавши свій перехід до марксо-ленінської теорії, перед Оглобліним відкрилися самі широкі можливості для праці і зросту і він дійсно працював і зростає, але виріс не в той бік, як ми сподівалися. Чому, тому, що Оглоблін був лібералом, а не революціонером. Він своєрідно розумів і марксизм-ленінізм, підмінюючи його економічним матеріалізмом, а економічний матеріалізм сприймало не мало буржуазних вчених, його ж одкидав і Струве.

Що таке марксизм-ленінізм[?]. Коли ми візьмемо історію боротьби клясів, історію марксизму-ленінізму, як теорії як науки та історії більшовизму, то побачимо, що більшовизм виник, окріп і оформився лише на засадах марксизму-ленінізму. Більшовизм виник і розвивався та міцнів в непримірній боротьбі з струвізмом, меньшевизмом, центрізмом, опортунізмом тощо. [...] * більшовизму тим більше виточувалося ошліховувалося, чим більш непримірену він переводив боротьбу з згаданими течіями. В окремих ділянках науки і в першу чергу в історичній науці виростили теоретики-марксиста, історики-марксиста тим скоріше, і краще, чим більше вони були зав'язані суттю з партією більшовиків. Історія доводить, що в любых галузях науки і творчості тільки ті правильно застосовують марксо-ленінську методологію, хто органічно поєднав свою роботу з роботою і напрямком партії та її генеральної лінії, що єдино стоїть вірно на сторожі чистоти марксо-ленінської науки. І ось, коли ми розгля-

* Початок речення пропущений.

немо всю творчість і наукову продукцію проф. Оглобліна, то вона йшла осторонь партії, осторонь мас, проф. Оглоблін лишався на засадах буржуазної науки і теорії, на засадах якої виховувався і яку всмоктував, втілював у себе, у свою творчість. Оглоблін не був і не став революціонером, не будучи відданим справі пролетаріату, він не поєднував органічно свою роботу з загальною роботою і боротьбою пролетаріату, він не переводив боротьби з буржуазними вченими типу Грушевського, Василенка тощо, і ясна річ, поза цією боротьбою він не міг оволодіти марксо-ленінською методологією, марксо-ленінською наукою він не міг стати войовничим істориком-матеріалістом. Це основне, чого не вистачало у Оглобліна, без чого ні один історик, що декларує своє приєднання до марксо-ленінської науки, не стане насправді істориком-марксистом.

Одже жодного теоретика-марксиста в галузі історії філософії, літератури не було і зараз Ви не зустрінете ні в радянському Союзі, на закордоні, який би не вів непримиренної боротьби з буржуазними вченими їх концепціями в тій, або в тій галузі * науки, в тому числі ми не знайдемо ні в Союзі, ні закордоні такого історика-марксиста, який не поєднував би свою роботу наукову з загальною роботою і боротьбою комуністичної партії, який не переводив би рішучої з буржуазними школами, чи їх впливами в ділянці історії, тому що таких істориків-марксистів в природі не може існувати.

ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 303, арк. 143–147. Машинописна копія.

Примітки

- ¹ Див., напр.: Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук (нарис історії). — Ч. 2. — С. 17.
- ² Про репресії історик згадує, але свою участь обходить. (Див.: Оглоблін О. Спогади про Миколу Зерова і Павла Филиповича. — С. 101.
- ³ Архівно-слідча справа О.Я.Фролова // ДА СБУ, спр. 67093, т. 732, арк. 307.
- ⁴ Там само, т. 870, арк. 3–4.
- ⁵ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук (нарис історії). — Ч. 2. — С. 16–17.

Список скорочень

ВЗІНО	Вищий заочний інститут народної освіти
ВИШ	Вища школа
ВУАН (УАН)	Всеукраїнська Академія Наук

* Так у тексті.

ВУТР	Всеукраїнська професійна спілка робітників
ГПУ	Государственное политическое управление
Губнаросвіта	Губернська народна освіта
ДВУ	Державне видавництво України
ІНО	Інститут народної освіти
ІПО	Інститут професійної освіти
КОЦД	Київський обласний центр дії
КПІ	Київський політехнічний інститут
НКО	Народний Комісаріат освіти УСРР
Соцеквуз	Соціально-економічний вуз
СВУ	«Союз Визволення України»
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
Факпрофос, Профос	Факультет професійної освіти

Інтелігенція в лещатах тоталітаризму

*Тамара Вронська,
Михайло Коваль
(Київ)*

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО СПРАВИ АКАДЕМІКА ОЛЕКСАНДРА ГОЛЬДМАНА

У № 1/2 журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» за 1997 р. було опубліковано статтю про драматичну долю дійсного члена АН УРСР, академіка-секретаря Відділення математичних та природничих наук Академії, доктора фізико-математичних наук, професора, засновника і першого директора Інституту фізики АН УРСР Олександра Генріховича Гольдмана. Сумне сходження видатного українського вченого на ежовсько-берієвську Голгофу проілюстроване документами, які у хронологічній послідовності простежують досить звичайну для того часу долю порядної людини.

Проте для більш ґрунтовного висвітлення драматичних сторінок життя академіка О.Гольдмана доцільно навести й інші документи, надати, так би мовити, слово самому вченому, звинуваченому і згодом засудженому до заслання. Йдеться про його листи з чужини. З погляду сьогодення листування О.Гольдмана з урядовими особами УРСР та керівниками Академії наук, викликане його бажанням відновити наукову діяльність в Інституті фізики, схоже на замкнене коло. Так і пригадується солженіцинське: «Буцалося теля з дубом».

Нагадаємо, що 5 жовтня 1939 р. Особлива нарада при народному комісарі внутрішніх справ СРСР ухвалила заслати О.Гольдмана на 5 років в один із районів Казахстану «за участь в антирадянській націоналістичній організації».

Одразу після відбуття покарання вчений розпочав тривале, марудне і, як з'ясувалося згодом, безплідне листування з можновладцями. Це листування досить яскраво відтворює, з одного боку, суспільно-політичну обстановку в державі, а, з іншого, — мужню життєву позицію О.Гольдмана, який, не звертаючи уваги на штучно інспіровані брудні чвари на-

вколо нього в академічному середовищі та на своє безнадійно-безперспективне становище як «ворога народу», вступив у боротьбу за продовження свого наукового життя.

Фундаментальне юридичне поняття «презумпція невинуватості» у 30-ті роки не спадало на думку ані катам, ані їхнім жертвам і не було чинником у вирішенні долі людини. Єдине, що залишалось людям, безпідставно звинуваченим у нескоених злочинах, це за будь-яких обставин не визнавати себе винними. Таку позицію зайняв і опальний академік.

23 січня 1943 р. завершився термін заслання О.Гольдмана. У м. Акмолінську вченому повернули головний документ радянського громадянина — паспорт. Особам, що відбули заслання терміном до 5 років, він повертався з відповідною позначкою у вигляді обмежувального запису у 10-й графі. У такий спосіб О.Гольдман автоматично потрапив до «небезпечних» категорій громадян, проживання яких було небажаним у режимних (I та II категорій) місцевостях СРСР.

Наказ НКВД СРСР № 0107 від 17 серпня 1935 р. «Про порядок адміністративного заслання та вислання та здійснення гласного нагляду», інші циркуляри та директивні документи союзного та республіканського рівня забороняли проживання тим, хто відбув «міру соціального захисту у виправно-трудових таборих, трудових поселеннях», та особам, яких було визначено як ворожих суспільству, у Москві та 100-км зоні, Ленінграді та 100-км зоні, Києві та 50-км зоні, Харкові, Сталіно, Дніпропетровську та інших промислових, наукових і культурних центрах СРСР¹.

Ця обставина, вкупі з іншими, і могла вплинути на вирішення подальшої долі вченого. Але у жодному з відомих нам документів ці чинники не згадуються і ніхто на них не посилався.

Отож, через місяць після закінчення терміну заслання, 21 лютого 1943 р., О.Гольдман звернувся із заявою до народного комісара освіти УРСР, в якій попросив надати йому можливість «продовжити роботу на милій, рідній Україні і прийняти посильну участь у праці по відродженню зруйнованих і розграбованих ворогом вищих учбових закладів або науково-дослідних інститутів і потім повернутися до своєї наукової праці»². Через місяць Гольдман отримав відповідь, яка містила досить обнадійливі рядки: «Ваша заява взята на облік і при першій необхідності Ви будете відкликані»³.

Сповнений надій на швидке вирішення своєї подальшої долі, Гольдман 11 квітня 1943 р. звернувся із заявою до президента Академії наук УРСР з проханням «розглянути питання про надання можливості продовжити наукову роботу при Академії наук УРСР». Не отримавши відповіді, він знову нагадав про свою заяву і незабаром отримав відповідь віце-президента Академії наук УРСР академіка О.В.Палладіна, що могла збудити надію⁴.

Сподіваючись вплинути на рішення керівництва Академії наук УРСР згадкою про актуальність і цінність своїх наукових розробок саме у час війни, О.Гольдман 23 серпня 1943 р. нагадав про свою заяву і вислав детальний план робіт оборонного значення⁵. До речі, у жодному випадку наукові здобутки академіка Гольдмана керівними інстанціями не піддавались сумніву.

І знову остаточне вирішення питання із працевлаштуванням в Академії наук УРСР було перенесено на більш віддалений термін, про що повідомили Гольдмана листом, обґрунтовуючи це переїздом Академії наук до Москви і реорганізацією інститутів.

Наприкінці листопада вчений знову наважився нагадати про себе і, нарешті, 22 грудня 1943 р. отримав більш-менш «зрозумілого» листа за підписом вченого секретаря Президії Академії наук М.І.Супруненко, в якому містилася рекомендація звернутися безпосередньо до Раднаркому УРСР і особисто до заступника голови Раднаркому УРСР (з питань культури і науки) М.П.Бажана⁶.

Зіткнувшись з репресивно-каральною машиною і збагнувши, мабуть, розмах репресій у державі, Гольдман все ж таки сподівався на справедливе вирішення своєї долі, на добру волю благородного та могутнього рятівника. В уяві академіка ним міг стати відомий поет і державний діяч М.Бажан. До нього і звернувся академік, що, як справжній вчений, вирішив обґрунтовано, в академічному стилі, з наведенням усіх можливих аргументів, довести необхідність свого поновлення на науковій роботі. Тому лист Олександра Генріховича не лише великий за обсягом, а й насичений інформативним матеріалом. Він схожий і на науковий звіт, і на сповідь людини чистої своїми ділами і помислами, безмежно відданої науці, іноді наївної, але не озлобленої, патріотично налаштованої.

Розпочавши листа найважливішими для себе словами: «Прошу відновити мене на науковій роботі в Академії наук УРСР»⁷, О.Гольдман все наступне виклав у тій логічній послідовності, яка, на його думку, могла переконати високу посадову особу у необхідності позитивного вирішення життєво важливого для вченого питання.

Лист передає нестерпно задушливу атмосферу, що панувала у суспільстві в цілому і в академічному середовищі зокрема. Повертаючись до подій січня 1938 р., Гольдман виклав історію свого арешту, наслідками якого стали звільнення з посад члена Президії Академії, академіка-секретаря Відділення математичних і природничих наук, директора Інституту фізики.

Президія Академії наук УРСР виключила його також із складу дійсних членів академії, посилаючись на параграф 24-й статуту Академії (згідно з ним виключенню з Академії підлягали особи, «діяльність яких спрямована на шкоду УРСР або СРСР»)». Загальні збори Академії наук УРСР своїм рішенням одноголосно затвердили постанову Президії. І все це

відбувалось при відсутності будь-якого судового рішення, а отже, і формальних правових підстав. Така вона була, сталінська конституція в дії.

Викладаючи «витівки» слідчих та їх добровільних помічників з академічного середовища, вчений доводив безпідставність звинувачень на свою адресу. Так більша частина «злочинів», що інкримінувалися йому, не підтверджувалася ніякими доказами, слідство змушене було по черзі відмовлятися від них, бо не могло їх довести. Все це свідчило про тверду позицію академіка, який раз у раз, незважаючи на тиск слідчих, відкидав безпідставні наклепи.

Можливо, саме внаслідок цього справу передали не до суду, а на розгляд Особливої наради при НКВД СРСР. Гольдман, згадуючи про це, вважав, що повній його реабілітації завадили академічні кола, а саме постановою Президії Академії та рішення загальних зборів про виключення його із числа дійсних членів Академії. А органи НКВД, у свою чергу, не вважали за можливе звільнити його як виключеного із складу членів Академії⁹. Отаке виникло собі замкнене коло.

«Всі звинувачення, які були пред'явлені від початку і до кінця — марні вигадки, нічим у дійсності не обгрунтовані», — писав О.Гольдман. — «Протягом всього свого життя я не знаю жодного вчинку, який я мусив би приховувати від радянської громадськості... Ніхто із тих, хто мене близько знає, не запідозрять мене в поступливості або у хитаннях з принципових питань, у схильності до підступних дій, тобто у недоліках, при наявності яких я міг би проти свого бажання опинитися серед ворогів»¹⁰.

З огляду на обвинувачення, за яким було засуджено О.Гольдмана («участь в українській націоналістичній організації»), неймовірно небезпечним уявляється його простодушний виклад свого ставлення до «українського питання». Вчений спеціально привернув до цього увагу тих, хто мав читати листа. Ця принижена і беззахисна людина свідомо пішла на ризик, щоб окреслити свою громадянську позицію, наголосити, що він любить Україну як землю, на якій виріс і живе, українську мову, яка є природною для нього, і палко бажає відведени роки життя і роботи провести в Україні¹¹.

О.Гольдман докладно зупинився на своїй науковій та науково-організаційній діяльності, перерахував численні проблеми, над якими працював у академічних установах, акцентував увагу на відкриттях, що були зроблені ним, або за його безпосередньої участі. З огляду на величезний обсяг наукових розробок, їх неабияке значення для розвитку української науки, зміцнення обороноздатності країни, вчений поставив головне і найбільочіше для себе запитання: «Як пояснити, що партія і Радянський уряд позбавили мене своєї довіри?»

І сам же на нього відповів, відверто охарактеризувавши обстановку, що склалася у суспільстві і Компартії. Єдине пояснення він вбачав у нестерпних умовах, що створилися на кінець 1937 р. у київській партійній

організації і, зокрема, у парторганізації Академії наук УРСР, де всього на обліку перебувало 130 комуністів, а наклепницьких заяв було подано на 111 осіб¹². Це дає підстави зробити висновок, що зусиллями партійних ідеологів і співробітників НКВД «храм науки» — Академію наук УРСР було перетворено на «передбанник» ГУЛАГу, де штучно, за сценаріями «органів» створювалися «антирадянські підпільні організації», «виявлялися» у середовищі науковців «вороги народу». Може саме через такий сміливий натяк і було вирішено, що академік не виправився, вільнодумствує і не заслуговує на пом'якшення своєї долі.

Але простодушний і водночас твердий у своїх поглядах, гнаний інтелігент щиро сподівався переконати можновладців у необхідності свого повернення до наукової діяльності. На завершення листа до М.Бажана він написав: «Я сподіваюсь, що наведені матеріали полегшать справедливую оцінку моєї діяльності»¹³. Проте все вийшло навпаки: поінформованість і невміння «тримати язика за зубами» давали, як правило, протилежні наслідки. Заступник голови РНК УРСР, отримавши цей лист-сповідь, переадресував його до того, хто вже один раз «відфутболив» звернення Гольдмана, — до президента Академії наук УРСР з проханням «повідомити свою думку з цього приводу». Таким чином, листування щодо вирішення долі О.Г.Гольдмана знову опинилося в канцелярії Академії наук.

Бюрократичний механізм продовжував обертатися, і знов не на користь Олександра Генріховича. Президія «знайшла крайнього»: направила його листа для остаточного висновку до Інституту фізики АН УРСР. А там швиденько відмежувалися від незручного Гольдмана, обгрунтувавши своє рішення штучно сконструйованими, навіть сміховинними аргументами. Виходило так, що засновник цього інституту і його директор може тільки завадити колективу науковців. Як фарс виглядав такий, наприклад, постулат: «Залучення проф. Гольдмана у якості рядового наукового співробітника також недоцільне, тому що він за своєю підготовкою і науковими традиціями належить зовсім до іншої школи фізиків»¹⁴.

Доцільно підкреслити: ті, хто піддав О.Гольдмана остракізму як представника «іншої» (читай — «буржуазної») школи фізиків (або від імені яких це було зроблено), самі належали до школи академіка Гольдмана — засновника першої в Україні науково-дослідної установи у галузі фізики.

Досить скоро на ім'я М.Бажана з Академії наук УРСР за підписом віце-президента академіка О.Палладіна надійшла відповідь (з посиланням на лист-висновок директора Інституту фізики академіка О.І.Лейпунського), яка і визначила на довгі роки долю видатного вченого і організатора науки О.Г.Гольдмана. З часу рішення Особливої наради про заслання це був другий страшний для нього вирок: «Президія погоджується з думкою акад. Лейпунського про недоцільність поновлення т. Гольдмана

на роботі в Інституті фізики». І вже сам М.Бажан олівцем накреслив остаточний вердикт: «Згоден з думкою тов. Лейпунського»¹⁵.

Таким чином, вчений був позбавлений права працювати в академічній науці, займатися справою, без якої не уявляв свого життя і завдяки якій міг принести користь Батьківщині. Не бажаючи таврувати українські академічні кола, які негативним чином вплинули у 1944 р. на вирішення долі Гольдмана, все ж таки зазначимо, що слова Олександра Генріховича, який у 1955 р. заявив, що «перебуванню в Акмолінську, я, вочевидь, зобов'язаний академіку А.Ф.Йоффе...»¹⁶, можна було б адресувати й іншим колишнім його колегам. Звичайно, нині важко судити наскільки правий був О.Гольдман у своїх підозрах. До того ж не можна не визнати: «директивні органи» культивували в наукових установах обстановку нездорового суперництва та інтриганства, вважаючи, що в такий спосіб їм буде легше тримати інтелектуалів «під ковпаком», маніпулювати ними у разі потреби.

Лише у 1959 р., в умовах «відлиги», О.Гольдман отримав змогу повернутися до наукової діяльності. Але цьому передували довгі роки напруженої боротьби, що негативно позначилося на його здоров'ї і науковому потенціалі. Та й у подальшому тавро репресованого тяжіло над ним, коли він у званні академіка очолював відділ Інституту фізики АН УРСР.

Помер Олександр Генріхович 30 грудня 1971 р. у м. Києві. В «Українській радянській енциклопедії» у статті про вченого найбільш похмурі роки його життя відображені досить невинним чином: «1938–59 — на викладацькій роботі»¹⁷. Та справедливість, зрештою, хоч і через 20 років, перемогла.

Великої поваги заслуговує ця людина, безвинно оголошена «ворогом народу», засуджена на довгі роки заслання та забуття, зраджена заляканими репресіями колегами-одномумцями. І нагородою для нього стали не тільки довгоочікуване повернення до наукової діяльності, а й добра пам'ять прийдешніх поколінь учених.

Примітки

¹ Архів МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 1, арк. 220–221, 228–228 зв., 231; спр. 5, арк. 35.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2, оп. 7, спр. 1514, арк. 20 зв.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само, арк. 21.

⁶ Там само, арк. 21 зв.

⁷ Там само, спр. 1525, арк. 6.

⁸ Там само.

- ⁹ Там само, арк. 6 зв.
¹⁰ Там само, арк. 7.
¹¹ Там само, арк. 9.
¹² Там само, арк. 8 зв.
¹³ Там само, арк. 9.
¹⁴ Там само, спр. 1514, арк. 5.
¹⁵ Там само, арк. 19.
¹⁶ Кияк Б., Проскура О. Доля академіка Олександра Гольдмана // «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». — 1997. — № 1/2. — С. 261.
¹⁷ Українська радянська енциклопедія. — К., 1977. — С. 94.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

Документ № 1

Заместителю Председателя
 Совета Народных Комиссаров УССР
 тов. БАЖАНУ Н.П.

Доктора физико-математических наук
 Гольдмана Александра Генриховича
 г. Акмолинск, Акмолинская 24

ЗАЯВЛЕНИЕ

Примечания и материалы

Прошу восстановить меня на научной работе в Академии наук УССР.

Я был избран действительным членом Академии Наук УССР летом 1929 года. В Академии занимал должности: члена Президиума, академика-секретаря Отдела математических и естественных наук и Директора Института Физики.

Приложение № 1. Вытяг з протоколу Президії АН УРСР від 29.I.38 р.

23 января 1938 года я был арестован. 29 января Президиум Академии уволил меня от должностей члена Президиума, Секретаря Отдела и Директора Института, что вытекало из факта ареста, так как арестованный не может выполнять этих обязанностей.

В тоже время Президиум исключил меня из состава действительных членов Академии «як заарештованого органами НКВС», ссылаясь на параграф 24 статута Академии, согласно которому из состава Академии исключаются лица, деятельность которых направлена во вред УССР

или СССР. Однако Президиум Академии известно, что факт ареста не является достаточным доказательством виновности арестованного в деятельности, направленной во вред УССР или СССР, а параграф 24 статута Академии устанавливает как единственное основание для исключения действительного члена из состава Академии деятельность во вред УССР или СССР. В данном случае был арестован член Академии, не причастный ни к каким преступлениям против Советской Власти, и потому постановление Президиума было по существу неправильным.

Приложение № 2.
Виписка із
стенограми
Загальних зборів
АН УРСР
від 2.VII.1938 р.

2 июля 1938 года Президиум Академии подал свое постановление об исключении меня из состава действительных членов «як заарештованого органами НКВС» на утверждение Общего Собрания, т.е. внес предложение, не удовлетворяющее указанным требованиям параграфа 24 статута Академии Наук — и получил утверждение Общего Собрания.

Своим решением и последовавшим утверждением Общего Собрания Президиум в известной мере связал следственные органы НКВД, которые к указанному сроку — 2 июля 1938 года еще не предъявили мне оформленное обвинительное заключение. Первое такое оформленное обвинительное заключение следственных органов было мне предъявлено к ознакомлению и подписи 3-го сентября 1938 года (следователем Гранкиным).

Это обвинительное заключение было отменено постановлением следственных органов от 23 февраля 1939 года, откуда ясно, что оно не имело под собой никаких оснований. Одновременно следствие предъявило мне 23 февраля обвинительное заключение с новыми (после 13 месяцев ареста) обвинениями. Вместе с тем дело из-под наблюдения Прокурора при Военном Трибунале было передано в ведение Прокурора по спецделам. Позже была снята значительная часть обвинений, предъявленных 23 февраля 1939 года. Следствие каждым из своих последовательных постановлений снижало тяжесть предъявленных обвинений. В результате дело не было передано на суд, а направлено на решение Особого Совещания при НКВД СССР.

В этом «спуске на тормозах» следственные органы не дошли до признания действительного результата всего следственного процесса, а именно: признания моей полной невиновности и до постановления о полной реабилитации, а остановились на пол-пути.

Полагаю, что полной реабилитации помешало постановление Президиума Академии, утвержденное 2 июля 1939 года Общим Собранием, а именно: Академия меня исключила из числа действительных членов «как арестованного органами НКВД», а органы НКВД не находили возможным полностью меня реабилитировать, так как я был исключен Общим Собранием из состава действительных членов Академии Наук.

Особое Совещание при НКВД СССР 5 октября 1939 года вынесло постановление о направлении меня в ссылку на жительство в Казахстан сроком до 23 января 1943 г., приписав мне как мотивировку постановления «участие в украинской националистической организации».

Ссылку я прожил в г. Акмолинске: 23 января 1943 г. освобожден из ссылки, и мне возвращен паспорт. Все предъявлявшиеся обвинения от начала и до конца представляли пустые измышления, ничем в действительности не обоснованные. Ложна и заключительная формулировка Особого Совещания: «участие в украинской националистической организации», так как ни в какой националистической и ни в какой иной антисоветской организации я не участвовал. На протяжении всей своей жизни я не знаю за собой ни одного проступка, который я должен был скрывать от советской общественности. Я с полной искренностью по внутреннему убеждению примкнул в 1919–1920 годах к социалистическому строительству под руководством Партии и Советского Правительства и с той поры активно и инициативно работал на великой социалистической стройке, внося в свой труд на порученном мне участке всю страсть, все силы, знания и опыт. Всей своей деятельностью на протяжении почти двадцати лет я доказал свой советский патриотизм, свою преданность делу Партии. Никаких уклонений от советской и партийной линии у меня не было ни в действиях, ни в мыслях. Никто из ближе меня знающих не заподозрит меня в уступчивости или в шатании по принципиальным вопросам, в слабости, в податливости проискам, т.е. в недостатках, при наличии которых я мог бы против своего желания оказаться среди врагов. Вполне сознавая суровую напряженность переживаемой эпохи, я четко и упорно проводил в своей работе линию Партии. С полной ответственностью называю себя горячим патриотом нашей Родины, верным Партии и великому Сталину.

Приложение № 3.
Справка с указанием лиц, которые могут охарактеризовать мою деятельность.

Вся моя деятельность проходила на глазах широкой советской общественности. Я работал 18 лет профессором Киевского политехнического института, позже Киевского Университета, 17 лет руководил научно-исследовательскими учреждениями, 9 лет работал как академик Академии Наук УССР.

Приложение № 4.
Справка
Объединенного
Украинского Гос.
Университета
от 21/XI.43 г.

Свыше 8 тысяч студентов учились физике на моих лекциях; сотни работали под моим руководством в лабораториях, а многие десятки получили от меня помощь и руководство в научной работе и стали профессорами и доцентами Высших Учебных Заведений, научными исследователями в Инс-

титутах и в лабораториях заводов, докторами и кандидатами физико-математических наук.

Выполняя директиву Правительства, учредившего в Киеве с 1 января 1929 года Физический Институт и назначившего меня директором, я в кратчайший срок, преодолев большие затруднения, при минимальной затрате государственных средств выполнил задание — создать научный Институт, достойный советской страны, и развернуть его научную работу.

К 1936 году в 20 лабораториях Института работало несколько десятков молодых исследователей, которые были воспитаны Институтом и из которых некоторые достигли высокой научной квалификации; Институт был оборудован многочисленными крупными экспериментальными установками (рентгенографической, электронографической, высоких напряжений, сложными вакуумными установками и т.д.), имел значительное собрание ценных измерительных приборов, тщательно пополненную библиотеку. Техническое обслуживание научных работ высоко-квалифицированными мастерами (механиками, стеклодувами) обеспечивало наиболее благоприятные условия для экспериментальной работы сотрудников.

Гр. Бюджет АН УРСР за 1936, 1937 и 1938 г. Признание быстрого роста Института выявилось том факте, что Советское Правительство предоставило на протяжении 1936–37 годов сумму около двух миллионов рублей на постройку нового здания Института и реконструкцию старого, объединенного с новым в одно сооружение. Проект был разработан известным архитектором Алешиным по моим техническим заданиям.

Адрес Института: Новое здание было готово к началу 1938 года.

Киев. Чудновского, 3. Освоением нового прекрасного здания Института заканчивал период строительства и должен был широко развернуть свою научную деятельность. В работе Института центральное место занимали вопросы ионных и электронных процессов, используемые в разнообразных приборах современной электротехники и представляющие глубокий интерес для экспериментального и теоретического исследования. [...]

Совокупностью этих разносторонних исследований создавалась группа исследователей с весьма полными и глубокими знаниями по вопросам ионных и электронных процессов. Научные и технические достижения давали этому коллективу возраставший авторитет в среде русских физиков. [...]

См. «Українські
Фізичні Записки»
за 1936 р.

Ко времени моего ареста сотрудниками Института было напечатано около 100 работ в научных журналах СССР; было издано 6 томов научного жур-

нала «Українські Фізичні Записки» (под моей редакцией), было проведено ряд научных конференций, в том числе 2 союзного значения 1936 г. по полупроводникам), были изданы обработанные мной труды Конференции по полупроводникам 1935 года.

Силами Института была обеспечена квалифицированная постановка преподавания физики в восстановленном в 1933 году Киевском Университете и обеспечено развитие на Физико-Математическом Факультете специальности по электронным и йонным процессам; были установлены связи с Группами Академии Наук Союза ССР, на сессиях которых сотрудники Института выступали с докладами и в дискуссиях; многочисленные консультации давались киевским заводам и иным производственным организациям; результаты некоторых исследований, несколько изобретений, ряд технических приемов были переданы производственным организациям.

Приложение № 5.
Справка о работах, переданных производственным организациям.

С чувством морального удовлетворения отмечаю успех проведенной работы, в которую я вложил большевистскую волю при преодолении препятствий, упорную инициативу, настойчивое руководство, многолетний опыт и знания.

Отмечу некоторые работы, которые я лично выполнял в 1937 году или которыми непосредственно руководил:

а) «Высоковольтная поляризация в твердых диэлектриках». В этой работе я дал теоретические основы для расчета электрических токов через твердые тела, когда в них образуются объемные заряды. Работа давала направление для дальнейших экспериментальных работ по этой новой главе электрохимии твердого тела и устраняла пробелы в работах прежних исследователей, мешавшие освоению этой новой области. Работу я докладывал на сессии Физико-Химической Группы Академии Наук УССР весной 1937 года, в Институте Физической Химии им. Карпова в Москве у академика А.Н.Фрумкина в сентябре 1937 года и на Сессии Физической Группы А.Н.Союза ССР в декабре 1937 года. Рукописи этой работы, готовые к отсылке в Академию Наук СССР, были взяты при аресте и мне не возвращены. Это теоретическое исследование представляло звено в многолетней цепи моих работ, направленных к конечной цели — освоению действий света, в частности превращения энергии солнечного света в электрическую.

Приложение № 6.
Справка об откликах на указанные работы в научной литературе.

Некоторые из этих работ пользуются известностью среди ученых специалистов США и стран Западной Европы.

б) «Метод подобия и моделирования в различных областях науки и техники». По этой важной технической проблеме мной была организована в

1937 году коллективная синтезирующая работа при участии акад. Проскура, проф. Майзель (Харьков), проф. Штаермана, чл.-корресп. АН УССР проф. Дьяченко, доц. Розенберга (Киев) и сотрудников Института доц. Павленко и Сахарова. Большая часть рукописей была закончена авторами и сдана мне. Рукописи мне не возвращены и об их судьбе не знаю.

в) По моему предложению был разработан новый фотоэлемент (из сернистого серебра), создающий электрический ток при освещении невидимыми (инфракрасными) лучами и обладающий очень большой чувствительностью. Работа дала ожидаемый успех и была опубликована после моего ареста сотрудницей, выполнявшей ее, без упоминания обо мне.

См. напр.
«Советская наука»
1941 № 2 стр. 127.

г) была создана сложная установка высокой частоты для ускорения ионных лучей до огромных скоростей порядка миллиона электровольт и для изучения свойств этих лучей. Для работы на ней была подготовлена группа молодых исследователей (Борзяк, Пасечник, Бойко). Задание было утверждено НКО. О дальнейшей судьбе этой работы я не знаю.

д) Я приступил к разработке высоко-чувствительных автоматических сигнализаторов для предупреждения о газовой опасности. Работа была оторвана в самом начале.

Позже в трудных условиях в Акмолинске, когда началась Великая Отечественная война, желая внести возможную в данных условиях свою долю в дело обороны, я разработал некоторые идеи, возникшие у меня в связи с этой темой и переслал их в отдел по делам Изобретательства Наркомата Обороны. Работа была признана не подлежащей опубликованию, а мне присуждено авторское свидетельство.

Приложение № 7.
Справка Отдела
по делам
Изобретательства
НКО СССР
от 15/XI.43 г.

е) Под непосредственным моим руководством была построена «Читальная машина для слепых» для чтения книг с обычным печатным шрифтом. 1-я модель была закончена к 1937 году, действовала и демонстрировалась; производились опыты по освоению ее слепыми, но не были закончены. Для упрощения и удешевления ее и для устранения замеченных недостатков я наметил ряд новых принципов в ее конструкции.

Приложение № 8.
Фотография
«Читальной
машины для слепых»

ж) В 1937 году я напечатал в журнале «Под знаменем марксизма» работу по истории физики «Ломоносов, как физик», обоснованную по оригинальным материалам 18-го столетия (частью на латинском

См. «Под знаменем
Марксизма» 1937 г.
№ 9 стр. 143–171.

языке). Часть собранных материалов я предполагал использовать для дальнейшей работы: «Борьба картезианского и ньютоновского мировоззрений в 18-м веке».

Вся эта работа была сорвана арестом.

Как же объяснить, что Партия и Советское Правительство лишили меня своего доверия?

Единственное объяснение я вижу в тех условиях, которые образовались в Киевской партийной организации к концу 1937 году и на которые было указано в решениях январского Пленума ЦК ВКП(б) (в 1938 г.) и в частности в условиях в парторганизации Академии Наук, членом которой я был и о которой было указано на 18-м съезде ВКП(б) (Стенографический отчет, стр. 595) «в парторганизации Академии Наук, в которой состоит на учете 130 коммунистов, было подано клеветнических заявлений на 111 человек».

Приложение № 9.
Характеристика
от Акмолинского
ГорОНО
от 17.VII.1943 г.

В Акмолинске я нахожусь с декабря 1939 года. С 15 января 1940 года работаю преподавателем физики в средней школе № 1 им. С.М.Кирова. Мне выдана Акмолинским ГорОНО характеристика по этой работе.

С 1 июня 1942 года я совмещаю работу в школе с работой в должности инженера по гидравлическим расчетам в Ленинградском Отделении Всесоюзного объединения изыскательно-проектных организаций НКПС «Союзтранспроект», временно находящемся в Акмолинске.

Приложение № 10.
Характеристика от
Лентранспроекта

Помимо текущей работы по гидравлическим расчетам выполнил совместно с начальником группы стока 6 рационализаторских работ, дающих значительное облегчение и ускорение гидравлических расчетов малых искусственных сооружений при проектировании железных дорог.

Приложение № 11.
Справка о работах
в Лентранспроекте
от 25/IX.43 г.

Эти 6 работ изданы Лентранспроектом, а Союзтранспроектом намечены к напечатанию. Далее работал 3 исследования по вопросам впитывания воды почвой.

В последнее время составил диаграммы для ускорения гидравлических расчетов деревянных труб для восстановительных работ, а также инструкцию по некоторым теплотехническим расчетам. С начала Отечественной войны выполнил по своей инициативе несколько работ оборонного

характера, упомянутых выше. На протяжении года пришлось вести обширную переписку для пояснения основных идей изобретений и устранения необоснованных возражений, пока в октябре 1943 г. была признана новизна предложенных мной идей и мне присуждено авторское свидетельство.

Таким образом в трудных условиях Акмолинска я сделал все, что был в силах сделать для того, чтобы быть полезным своей Родине. Однако возможности здесь весьма ограничены, и мои знания использовались только в минимальной степени. В заключение приведу некоторые биографические данные.

Приложение № 12.
Краткие
биографические
данные.

Я родился в 1884 году в г. Варшаве в еврейской семье врача Г.И.Гольдмана. В 1890 году родители переехали в Киев. Здесь я воспитывался и обучался в Киевской 1-ой гимназии, а затем в Киевском Университете. Здесь же начал преподавательскую работу (лаборантом при физической лаборатории Киевского Университета). Попечитель Учебного Округа Зилон не утвердил меня лаборантом и пояснил, что дорога к продолжению научной работы при Университете для меня закрыта вследствие еврейского происхождения. Чтобы продолжить научную работу, пришлось выехать за границу. Я работал 3 года ассистентом при Физическом Институте в Лейпциге. Началась империалистическая война, и я возвратился на Родину. Сперва 3 года работал преподавателем физики в Политехническом Институте в Ленинграде; наезжал к отцу на Киевщину. Затем поступил преподавателем в Киевский Политехнический Институт. С 1920 года был назначен профессором, заведующим кафедрой. Вся дальнейшая работа до 1938 года протекала в Киеве. В Киеве же я был принят кандидатом с 1930 года и членом ВКП(б) с 1932 года. За все время пребывания в Партии партийных взысканий не имел. В общей сложности прожил в Киеве 40 лет.

С переходом Высшей школы на **украинский язык преподавания с 1920 года** преподавал на украинском языке. Свободно им владею: говорю и пишу свои работы. Женился я в 1921 году на крестьянке-украинке, и в домашнем быту разговорный язык — украинский. Прожив на Украине, в Киеве 40 лет, обучаясь и уча в украинской среде, сроднившись с нею, свободно владею украинской речью, я отношу себя по национальности к украинцам и горячо желаю остающиеся мне годы жизни и работы провести на Украине. С весны 1943 года я находился в переписке с Академией Наук УССР по вопросу о восстановлении меня на научной работе в Академии. В январе 1944 года я получил из Президиума Академии указание, что по данному вопросу надлежит обратиться непосредственно к Вам. Я надеюсь, что приведенные материалы облегчат справедливую оценку моей деятельности, которая неизменно была направлена на пользу Родины, на

пользу советской науки, на пользу и к чести Академии Наук УССР. В настоящее время я стремлюсь возобновить и продолжить научную работу по оборонной тематике и по вопросам, существенным для советской техники и ее дальнейшем развитии. Для этого нужны экспериментальные средства и текущая научная литература; и то, и другое имеется только в крупных научных центрах. Постановление Академии Наук об исключении меня из действительных членов на том только основании, что я был арестован, нарушает статут Академии и глубоко неправильно по существу. Я прошу дать мне возможность вернуться к научной деятельности, восстановив меня в числе действительных членов Академии Наук УССР.

Заявляю, что при всех условиях буду продолжать работать как патриот нашей Великой Советской Родины, как верный сын трудового народа, идя в борьбе и в труде вместе с миллионными массами под великим победоносным знаменем

ЛЕНИНА-СТАЛИНА.

гор. Акмолинск.
Акмолинская, 24.
18 февраля 1944 г.

А. Гольдман

ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 1525, арк. 6-9 зв.

Документ № 2

№ 43/2502
19/V-44 г.

ПРЕЗИДЕНТУ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
академіку БОГОМОЛЕЦЬ А.А.

До Раднаркому УРСР надійшла заява від тов. ГОЛЬДМАНА Олександра Генріховича — колиш. директора інституту фізики та колиш. дійсного члена Академії Наук УРСР з проханням про використання його на роботі в Академії Наук УРСР.

Раднарком УРСР просить повідомити з приводу цього Вашу думку.

Заступник Голови
Ради Народних Комісарів УРСР

М. БАЖАН

ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 1525, арк. 5.

Документ № 3

Заместителю Председателя
Совета Народных Комиссаров УССР

Тов. БАЖАНУ Н.П.
Доктора физико-математических наук
Гольдмана Александра Генриховича

ЗАЯВЛЕНИЕ

21-го февраля 1944 года заказным письмом из г. Акмолинска (квит. № 459 Акмолинской Почтовой конторы) было выслано в Ваш адрес заявление, подробно мотивированное на 8 страницах с приложением материалов и документов на 12 листах, в котором я просил о восстановлении меня на научной работе в Академии Наук УССР.

14-го июня 1944 г. заказным письмом из г. Вологды (квит. № 279 Вологодской Центральной почты) было выслано в Ваш адрес дополнительное заявление с указанием нового адреса и просьбой сообщить решение по первому заявлению.

До настоящего времени я не получил никакого сообщения по указанным заявлениям.

Ввиду того, что я не хочу ни в малейшей мере допустить упрек, что я недостаточно убедительно, недостаточно энергично, недостаточно упорно добивался справедливого решения и восстановления своих прав, позволю себе кратко изложить развитие данного дела, охватывающее полтора года бесплодной переписки.

21 февраля 1943 года, т.е. 1^{1/2} года тому назад я обратился с заявлением на имя Народного Комиссара Просвещения УССР (в адрес: г. Москва, Тверской бульв., 18), в котором просил предоставить мне возможность «продолжить работу на любимой, родной Украине и принять посильное участие в труде по восстановлению разрушенных и разграбленных врагом Высших Учебных Заведений или Научно-Исследовательских Институтов и затем вернуться к своему научному труду». Я получил ответ от 18 марта 1943 г. за подписью т. Кисиленко следующего содержания:

«Ваше заявление взято на учет и при первой необходимости Вы будете отозваны.

Одновременно рекомендуем Вам обратиться в Украинскую Академию Наук, которая находится в г. Уфе.

Киевский и Харьковский университет объединены и функционируют в г. Кзылорда.

18/III 1943

Кисиленко (подпись)»

Следуя этому указанию, я обратился 11-го апреля 1943 г. с заявлением на имя Президента Академии наук УССР с просьбой «рассмотреть вопрос о предоставлении мне возможности продолжить свою научную работу при Академии Наук УССР». Не получая ответа, я 19 мая напомнил о своем заявлении и получил ответ от 3 июня 1943 г. № 10141 следующего содержания:

«В ответ на Ваше заявление от 19/V с.г. на имя президента Академии Наук УССР сообщая Вам, что Ваше заявление от 11/IV с.г. направлено на разрешение.

Как только будет получен ответ, немедленно Вас известим.

Вице-президент Академии Наук УССР академик *Палладин (подпись)*»

23 августа 1943 г. я в новом заявлении на имя Президента Академии напомнил о своем заявлении и выслал подробный план «работ по вопросам диффузии в применении к военной химии, имеющих целью улучшение приборов газовой разведки». Это заявление заканчивалось словами: «При благоприятных условиях срок выполнения тем может быть определен — один год. Сообщая эти данные с целью поставить Вас в известность о возможном направлении моей научной деятельности на ближайший срок. В дальнейшем, после окончания Отечественной войны я желал бы наряду с разработкой актуальных плановых заданий Академии вернуться к своей основной тематике — вопросу об использовании электрохимических процессов в твердых телах для утилизации солнечной энергии, в первую очередь к вопросам теории высоковольтной поляризации в твердых телах, очерк которой я докладывал в 1937 году на Сессии Группы Физики и Химии Академии Наук УССР, в Институте Физической Химии им. Карпова в Москве и на Сессии Физической Группы Академии Наук СССР в декабре 1937 г.»

Я получил ответ от 13 сентября № 14866 следующего содержания:

«Питання, поставлені Вами в листі від 23 VII, як і у попередній Вашій заяві будуть розглянуті після закінчення переїзду Академії Наук до Москви і реорганізації її Інститутів. Про рішення негайно сповістимо Вас.

Вчений Секретар Президії АН УРСР *Супруненко (подпись)*»

Так как и после этого сообщения не последовало обещанного извещения, мне пришлось обратиться 30 ноября 1943 г. с письмом на имя Президента Академии, в котором я просил чтобы мне был дан ответ.

Я получил ответ от 22 декабря 1943 года № 329 следующего содержания:

«На Ваш лист від 30/XI 43 р. на ім'я Президента Академії Наук УРСР академіка О.О.Богомольця сповіщаємо, що у справі, яка Вас цікавить із

питань, що Ви їх порушували у попередніх листах, Вам потрібно звернутись безпосередньо до Раднаркому УРСР і особисто до замісника голови Раднаркому УРСР тов. Бажана М.П.

Вчений секретар Президії Академії Наук *Супруненко (подпись)»*

Итак, в результате почти годичной переписки с Академией Наук УССР я добился только указания, что по вопросу о возобновлении научной работы при Академии Наук УССР и по вопросу о плане этой научной работы надлежит обратиться лично к Вам.

Следуя этому указанию Президиума Академии Наук, я выслал 21 февраля 1944 г. в Ваш адрес пакет с подробным заявлением, о котором упоминаю в начале данного заявления.

В заявлении от 21 февраля я указывал на неправомерность предложения Президиума Академии Наук и принятого по нему постановления Общего Собрания Академии Наук УССР от 2/УП 38 г., лишивших меня возможности продолжать научную работу при Академии, на полную необоснованность и неправильность предложений, которые могли играть роль при этом постановлении; в приложении № 3 были названы лица, которые могут на основе достоверных данных охарактеризовать мою деятельность в Киевском Политехническом Институте (12 лет), в Киевском Госуниверситете и предшествовавших Институтах (9 лет), в Академии Наук УССР (9 лет), в Институте Физики и ранее Н-иссл. кафедре физики (15 лет); была приведена краткая характеристика, легко доступная проверке, моей деятельности в Институте Физики, составлявшей главную часть моей работы, и была указана тематика научных работ, которые велись мной или при непосредственном моем участии, и были оборваны.

Далее словами т. Сердюка из его выступления на 18-м Съезде ВКП(б) я отметил обстановку, которая сложилась в партийной организации АН УССР к 1938 году. Затем были приведены данные автобиографического характера и данные о моей рационализаторской, оборонной и иной работе за последние годы, документированные приложениями № 7, 9, 10, 11.

В заключении я просил дать мне возможность вернуться к научной работе при Академии Наук УССР.

Отмечу на основании материалов февральской сессии Академии Наук УССР (24–26/II 44), опубликованных в Вестнике Академии Наук СССР № 4–5 за 1944 г., что и в настоящее время — 6 лет после моего ухода из Института Физики АН УССР Институт продолжает разрабатывать тематику, поставленную в Институте по моей инициативе, что указывает, насколько правильно она мной была выбрана и поставлена.

Я надеюсь, что длительная задержка ответа Академии при отсутствии отрицательного ответа со стороны Академии и передача этого дела на Ваше окончательное разрешение не является неблагоприятным призна-

ком, а свидетельствуют о желании разобраться в существе данного дела и найти справедливое и политически правильное решение, которое я вижу только в полном восстановлении меня на научной работе в Академии.

Если Вы сочтете желательным моей приезд в Киев для дачи устных пояснений, прошу меня вызвать в ближайшее время, так как, начиная с половины сентября я буду занят учебной работой в Вологодском Пединституте, куда я назначен профессором физики приказом по Народному Комиссариату Просвещения РСФСР.

С июня я приступил к работе в Вологде.

Позвольте заверить, что при всех обстоятельствах я буду продолжать своей работой «открывать двери науки молодым силам нашей страны» и в союзе с ними бороться за овладение вершинами науки на благо Родины.

Прошу известить о Вашем решении.

1/VIII.1944

А. Гольдман

Мой адрес:

г. Вологда, ул. Маяковского, 8, кв. 54,

Проф. А.Г.Гольдман

ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 1514, арк. 20–22 зв.

Документ № 4

Лист на бланку Академії наук УРСР (м. Київ, вул. Короленка, 54)

Київ, 9 жовтня 1944 р.

№ 879 а

Заступнику Голови Ради Народних Комісарів УРСР
тов. М.П.Бажану

У відповідь на Ваш лист від 2/IX — ц.р. за № 4/10816 Президія Академії Наук УРСР надсилає до Вас висновок Директора Інституту Фізики академіка О.І.Лейпунського по питанню запрошення на роботу в інститут Фізики доктора фізматематичних наук О.Г.Гольдмана і повідомляє, що Президія погоджується з думкою акад. Лейпунського про **недоцільність поновлення т. Гольдмана на роботі в Інституті Фізики.**

Віце-президент Академії Наук УРСР
Академік

О.В.Палладін (підпис)

ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 1514, арк. 19.

Документ № 5

ВИЦЕ-ПРЕЗИДЕНТУ АКАДЕМИИ НАУК УССР
академику А.В.ПАЛЛАДИНУ

К вопросу о приглашении на работу в Институт Физики
профессора А.Г.Гольдмана.

Институт Физики считает **нежелательным приглашение А.Г.Гольдмана по следующим причинам:**

1. Существующий в Институте отдел, который занимается вопросами, близкими к намечаемой проф. А.Г.Гольдманом тематике, руководится проф. В.Е.Лашкаревым, которым мы вполне удовлетворены. Проф. В.Е.Лашкарев является несомненно одним из ведущих ученых Союза в своей области и под его руководством отдел добился значительных успехов.

2. Учреждение в составе и-та еще одного отдела для проф. А.Г.Гольдмана нецелесообразно, т.к. отдел проф. В.Е.Лашкарева обеспечивает в и-те нормальное развитие соответствующей области физики и параллельная работа в одном и-те не может пойти на пользу делу.

3. Привлечение проф. Гольдмана в качестве рядового научного сотрудника также нецелесообразно, т.к. он по своей подготовке и научным традициям принадлежит к совсем другой школе физиков.

Директор и-та Физики
академик

(А.Лейпунский)

7.9.1944 г.

Верно: заверено

ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 1514, арк. 23.

*Ірина Матяш
(Київ)*

ОЛЬГА ВОДОЛАЖЧЕНКО: ІСТОРИК, ОРГАНІЗАТОР АРХІВНОЇ ОСВІТИ, ... БОРОГ НАРОДУ

Її досі пам'ятають в Миколаївській обласній науковій бібліотеці — інтелігентну, скромну й врівноважену, високоєрудовану літню жінку, до якої завжди можна було звернутися за консультацією чи порадою. Ті, кому довелося працювати поряд із нею, неодмінно відзначають гострий розум і делікатність вченої (З.М.Овчинникова), високу культуру і освіченість (О.Б.Калгатіна), людяність, професорську універсальність знань і вільне володіння французькою, німецькою, англійською мовами (М.І.Сучкова), вміння не коритися негараздам долі, що була до неї аж надто суворою...

В Енциклопедії українознавства їй присвячена коротенька стаття з далєбі не повною інформацією про цю непересічну особистість: «історик, науковий співробітник Харківської науково-дослідної кафедри історії культури; праці з історії України та історії освіти на Слобожанщині; за 1937–38 рр. заслана»¹. Її робота на архівній ниві висвітлена в біобібліографічному довіднику «Українські архівісти»², а про наукові студії згадується в монографії О.М.Богдашиної «Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія (1921–1934 рр.)» (Харків, 1994). Проте в цілому життя та діяльність історика, філолога, архівіста, перекладача — Ольги Гаврилівни Водолажченко залишаються маловідомими.

Важливим джерелом дослідження життєвого шляху репресованої вченої є її архівно-слідча справа № 022303, де зібрані гіркі свідчення про безпідставне звинувачення, поневіряння часів заслання, домагання справедливості... Ці та інші документи, виявлені нами у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, Державного архіву СБУ,

дозволяють відтворити основні віхи життя та діяльності О.Г.Водолажченко, адже її праця безумовно заслуговує на увагу сучасних науковців.

Ольга Гаврилівна народилася 28 травня 1888 р. у Севастополі, в родині офіцера російської царської армії, «полковника по адміралтейству Чорноморського флота»³ та гувернантки, доньки французького фермера. Проте при заповненні в анкетах відомостей про національність називала себе лише україною. З дитинства рідними вважала російську й французьку мови, виявляючи неабиякі здібності в оволодінні іншими: англійською, німецькою, польською, сербською, латиною.

У 1896–1905 рр. Ольга навчалась у Севастопольській жіночій гімназії, де привертала увагу викладачів логікою мислення, природним хистом організатора й наполегливістю. Спеціалізувалася з історії та географії, захоплювалася політикою. Така зацікавленість (не лише теоретична, а й практична) дівчині не минулася. На початку 1906 р., одразу після закінчення восьмикласного гімназичного курсу, вона була вислана за межі Севастопольського «градоначальства» через підозру у нелегальній роботі — за «участь у пропаганді серед матросів»⁴.

Так потрапила до Харкова, де заробляла на життя приватними уроками і співпрацювала з групою українських соціалістів-демократів (1907–1912 рр. — член УСДРП). Але прагнення стати високоосвіченою людиною переважило. 1907 р. дівчина вступила на історичне відділення Вищих жіночих курсів, згодом — на історико-філологічний факультет Харківського університету, де одразу набула авторитету як серед студентства, так і серед викладачів. Ольгу було обрано старостою курсу.

Під час навчання (1908 р.) вона активно відвідувала студентський гурток «аматорів економічної науки», на одному із занять якого виступила з рефератом «Аграрна реформа соціал-демократів». Її цікавила майже однаковою мірою історія, філологія, педагогіка. Відтак відлік здобутих вершин розпочав диплом першого ступеня, з яким, склавши державні іспити й захистивши дипломну роботу «Селяни Правобережної України», 1912 р. вона закінчила історичне відділення історико-філологічного факультету й отримала направлення до кримського містечка Карасубазар.

Одразу без перерви, не дивлячись на те, що встигла 1909 р. вийти заміж за студента-технолога Трохима Тихоновича Водолажченка й стати матір'ю, розпочала шлях до другої і третьої вершини — вступила на словесне відділення того самого факультету Харківського університету, а трохи згодом стала слухачкою педагогічних курсів.

Навчатися доводилося заочно, складати іспити — екстерном, бо з грудня 1912 р. до жовтня 1917 р. проживала в Карасубазарі. Ольга Гаврилівна викладала російську мову й історію в чоловічій гімназії, створила гурток старшокласників, де вела бесіди з політекономії. Незважаючи на постійні материнські турботи (бо жила з маленькими синами: Юрієм і Всеволо-

дом), Ольга Гаврилівна провадила бурхливу громадську діяльність: організувала спілку садових працівників Карасубазара й була членом її правління, працювала у місцевому виконкомі, була членом продовольчого комітету, а на початку 1917 р. її обрали до міської думи.

Водночас попри всі турботи й навантаження молода жінка не припиняла навчання. Уже в 1914 р. вона отримала черговий диплом — склала педагогічні іспити, а 1917 р. — державні іспити за курс слов'яно-російського відділення Харківського університету й здобула диплом I ступеня. В листопаді 1917 р. вона повернулася з дітьми до Харкова, де мешкав чоловік. Після закінчення курсів українознавства, організованих Харківським губернським земством, отримала місце учительки української мови Першого реального училища. Тут викладає українознавство, російську мову та історію, згодом (до травня 1921 р.) працює заступником директора 8-ї харківської початкової школи. Та її вабить наукова праця.

Вже з 1919 р. О.Водолажченко працює в архівній секції Харківського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини, де панує атмосфера справжнього розуміння цінності архівних скарбів, а її наукові зацікавлення підтримують мудрі наставники, історики-архівісти: Д.І.Багалій (керівник секції), В.О.Барвінський, В.І.Веретенников, Є.М.Іванов. Невдовзі (1920 р.) її запрошено на посаду ученого архівіста (за сумісництвом) Харківського Центрального Історичного Архіву (завідувач — Є.М.Іванов).

Тут найголовнішою для неї справою стає наукове описування архіву Харківського Колегіуму. Водночас доводиться займатися й іншими нагальними справами, брати участь в «утилізаційній кампанії» (вилученні архівних документів, що не мають історичного та наукового значення, для потреб паперової промисловості). Так, з лютого по травень 1920 р. разом з іншими співробітниками Архівної секції (Л.М.Булат, Л.С.Дудником, О.І.Цветковим) у зв'язку з організацією Особливої Всеукраїнської Архівної Комісії О.Г.Водолажченко працювала як вчений архівіст понаднормово по 2 години на день, займаючись реєстрацією архівів та упорядкуванням архівних документів у архівах Земельного банку, Російсько-Азіатського банку, Продмету, Південстану, Військового Начальника та кількох приватних підприємств. Після утворення Головарху вона виконує обов'язки секретаря колегії та вченого секретаря експертного відділу (з вересня 1921 р.). Архівна евристика і описування захоплюють, підказують напрям наукових студій.

Навесні 1922 р. О.Г.Водолажченко вступила до аспірантури щойно створеної при Харківському інституті народної освіти Науково-дослідної кафедри історії України під керівництвом Д.І.Багалія⁵, обравши тему дослідження «Шкільна справа в Лівобережній і Слобідській Україні XVII–XVIII ст.». Заява, написана 16 січня до Комітету науково-дослідних кафедр, засвідчує певні сумніви у виборі спеціалізації: прохання прийня-

ти її до аспірантури при кафедрі російської історії змінено на бажання отримати наукову кваліфікацію фахівця з історії української⁶.

Відтак вона стає членом кафедри Д.І.Багалія (одна з трьох перших аспірантів: Є.В.Берченко, О.В.Водолажченко, Т.І.Тесленко), прилучається до «Харківської школи істориків українського письменства, мистецтва, етнографії, фольклору, краєзнавства України»⁷, працює в підсекції історії України (керівник В.О.Барвінський) секції історії України (голова — академік Д.І.Багалій, заступник — професор В.О.Барвінський).

Основу джерельної бази дослідження склали архівні документи XVIII ст. Харківського Колегіуму. Високу оцінку керівників-учених здобули вже її перші наукові спроби. Щодо реферату «Харківський Колегіум XVIII ст.», прочитаному нею на засіданні кафедри 1922 р., В.О.Барвінський відзначав, що їй вдалося «частью дополнить, частью исправить существующие в научной литературе представления о Коллегиуме»⁸.

В тому-таки 1922–1923 академічному році вона виступила ще з одним рефератом «Теорія історичного матеріалізму і її застосування до студіювання історії України», тема якого визначалася вже вимогами «переведення історичної науки на марксистські рейки». Акуратність молоді дослідниці, ретельність у виконанні будь-якої праці, відповідальність за доручену справу не залишилися непоміченими й на кафедрі. Як секретар кафедри вона 1926 р. входить до складу бюро кафедри, роботою якого керував безпосередньо Д.І.Багалій, а членами були голови секцій: В.О.Барвінський, В.І.Веретенніков, О.В.Ветухов, М.А.Максимейко та представники аспірантів: М.В.Горбань, Н.Ю.Мірза-Авак'янц.

Закінчивши 1927 р. навчання в аспірантурі, зберігає тісні контакти з кафедрою — входить до складу об'єднаної комісії кафедр історії української культури та історії європейської культури по вивченню методології історії, де працюють Д.І.Багалій, В.І.Веретенніков, О.Д.Багалій-Татарінова, М.В.Горбань, В.Я.Дашкевич, М.Є.Редін, М.М.Сіяк, М.М.Тихонов та ін.

Певною мірою вступ до аспірантури визначив і її дальшу архівну кар'єру, адже співробітники кафедри історії української культури були активними діячами архівної справи 1920–1930 рр., штатними працівниками керівних архівних установ. Зокрема, в згадуваній вже архівній секції Харківського губкопмису працювали Д.І.Багалій (голова), В.О.Барвінський, В.І.Веретенніков, О.Г.Водолажченко, Є.М.Іванов. Тут вироблялися плани розвитку архівістики, закладалися підґрунтя централізації архівної справи, визначалися шляхи архівної освіти.

Впродовж травня-червня 1923 р. О.Г.Водолажченко брала активну участь у підготовці та проведенні перших короткотермінових курсів для співробітників архівних установ, що проходили в два етапи: у Харкові (1–14 червня) та Києві (3–18 серпня). Організація цієї форми навчання поклала початок реалізації завдань Укрцентрархіву щодо забезпечення архівів

кваліфікованими працівниками. Схеми-плани викладання архівознавчих та історичних дисциплін, подані лекторами, концепцію проведення практикуму та заключних колоквиумів, розроблену В.І.Веретенниковим і Є.І.Івановим, було затверджено на травневій нараді лекторів короткотермінових курсів, напередодні початку занять. Планувалося по можливості видати тексти лекцій як практичні посібники для самостійної підготовки.

На курси у Харкові зібралися, крім місцевих (7 осіб) архівістів, співробітники архівних установ з Катеринослава (1 особа) та Полтави (7 осіб). Для навчання архівістів було створено доволі сприятливі умови: виділено аудиторні приміщення, функціонувала бібліотека, укомплектована літературою (хоч і не численною) з питань архівної справи, слухачів забезпечували житлом на час курсів. Досвідчені викладачі (Д.І.Багалій, В.О.Барвінський, Є.М.Іванов, В.І.Веретенников, О.Г.Водолажченко, В.В.Мігулін) читали курсистам лекції з архівознавства, джерелознавства історії України, архівного законодавства в Росії та за кордоном, про архіви УСРР і архівну україніку в архівах республік Радянського Союзу та країн Європи. Ольга Гаврилівна прочитала курс лекцій (3 години) «Архівне законодавство в Росії».

Невгамовність її вдачі виявлялася в різноплановій діяльності, потребувала постійного напруження, руху. Впродовж 1923–1925 рр. О.Г.Водолажченко поєднувала основну діяльність (вона в цей час обіймала відповідальні посади завідувача адміністративно-організаційного відділу Укрцентрархіву, завідувача секретаріатом⁹) з редакторською: як член педагогічної секції ДВУ вона завідувала редакційною частиною дитячого журналу «Червоні квіти» та викладацькою — «читала лекції з української мови в різних установах»¹⁰.

1924 р. О.Г.Водолажченко, відбуваючи у відрядження до Москви разом з тодішнім завідувачем Харківського Центрального Архіву Революції М.В.Гливенком, як член створеної з ініціативи Д.І.Багалія комісії для виявлення за межами України українських архівів та їх повернення на батьківщину, виконувала важливу місію повернення в Україну евакуйованих свого часу українських архівних матеріалів 1919 р. (головним чином Наркомпроду). Водночас влітку 1924 р. вона здійснила інспекторські поїздки до Житомира та Чернігова для ознайомлення з діяльністю губернських архівних управлінь, надання їм наукових консультацій та методичної допомоги, всіляко сприяючи становленню гурткової роботи як форми архівної освіти.

Зокрема, О.Г.Водолажченко високо оцінила роботу створеного у жовтні 1922 р. історико-архівного гуртка для студентів Чернігівського ІНО, яким керував аспірант Д.І.Багалія В.В.Дубровський. Учасники гуртка знайомилися з методикою роботи у архіві та архівними технологіями, формували уміння та навички архівного описування, читання текстів з палеографічними особливостями, археографічної обробки, виконували археологічні

роботи Випускники ІНО таким чином набували другої спеціальності й могли працювати як кваліфіковані архівісти.

Захоплення Ольги Гаврилівни «чернігівською ініціативою» щодо пошуків форм архівної освіти поділяли й інші столичні та київські гості: професор, завідувач Київського центрального історичного архіву В.О.Романовський, професор Київського археологічного інституту В.М.Базилевич, завідувач Київського губарху В.В.Міяковський, професор В.І.Веретенников та ін. «Негромким и незаметным, но полезным культурным делом» назвав роботу В.В.Дубровського В.О.Барвінський¹¹.

Крім секретарської та інспекторської діяльності, О.Г.Водолажченко виконувала й значну організаційну роботу. Так, вона була одним із організаторів і членом президії Першої Всеукраїнської наради архівних працівників у Харкові (6–10 грудня 1924 р.), керуючи, за дорученням завідувача Укрцентрархіву С.М.Тетіна, розробленням програми наради. Основну увагу учасників та 17-и доповідачів було зосереджено на організаційних питаннях. О.Г.Водолажченко виступила з доповіддю «Організація курсів для підготовки архівних працівників», висвітивши основні проблеми організації архівної освіти. Згодом детально розповіла про роботу наради на сторінках центрального архівознавчого журналу¹².

На засіданні редколегії Укрцентрархіву 8 квітня 1925 р. з її участю, було остаточно визначено назву часопису «Архівна справа», а О.Г.Водолажченко обрано відповідальним секретарем редколегії. Виконуючи обов'язки секретаря редколегії, вона підтримувала тісні контакти з видавництвами, друкарнями щодо видання часопису та авторами, котрі надсилали матеріали для публікації у «Архівній справі» та «Червоному архіві», друкувала власні розвідки та переклади, що стали вагомим внеском у історіографію архівознавства.

Донині не втратили наукового значення її статті та рецензії в «Архівній справі» «Підручник до класифікування та опису архівів Мюлер'а, Фейт'а та Фруен'а» (1925, кн. 1, с. 24–33), «Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіву за 1924 р.» (у співавторстві з В.О.Барвінським, 1925, кн. 1, с. 45–72), «Перша нарада архівних працівників України» (1925, кн. 1, с. 144–154), «Дженкінсон «Порадник архівної адміністрації, включаючи проблеми архівів війни і складання архівів» (1925, кн. 1, с. 165–170) та ін.

Була Ольга Гаврилівна і серед організаторів Першого Всеукраїнського з'їзду архівних працівників у Харкові (8–13 травня 1926 р.). Зокрема брала участь у складанні й затвердженні кошторису діяльності ЦАУ на 1924–1925 рр., яким передбачалися витрати на з'їзд, але до початку з'їзду звільнилася з ЦАУ УСРР. Залишивши роботу в ЦАУ УСРР (де обіймала посади ученого секретаря експертного відділу, завідувача секретаріатом, виконувала обов'язки секретаря колегії, була членом редколегії Укрцент-

рархіву), викладала українську мову в Інституті народного господарства (1925–1926), була членом об'єднаної комісії по вивченню методології історії при ХІНО (1926–1927 рр.), завідувала інформаційно-видавничим бюро Укрнауки (1926–1930), була референтом в справах науково-дослідної літератури та популяризації науково-дослідної роботи сектору науки (1930–1931), інспектором наукового видавництва (1931–1932) та співробітником сектору науки Промкооперації (1931–1936 рр.).

В середині 20-х років відбулися значні зміни в її особистому житті: вона стає дружиною професора-мовознавця В.Д.Гавриленка. То були її найщасливіші дні. «В семье Водолаженко и Гавриленко жили очень хорошо и дружно, они любили друг друга, мало куда ходили, больше занимались дома научной работой», — згадувала О.Б.Калгатіна¹³. Найбільшою цінністю для них були книги. Довелося побувати подружжю й за кордоном у науковому відрядженні: 1927 р. — у Афінах (Греція) та 1929 р. — у Берліні (Німеччина).

Від 1936 р. О.Г.Водолаженко — доцент Харківського інституту інженерів залізничного транспорту, з 1937 р. викладає у Харківському Інституті Держторгівлі. В цей час над нею як представницею української інтелігенції, вихованкою кафедри Д.І.Багалія нависла загроза арешту. За підрахунками О.М.Богдашиної, 25 співробітників кафедри (інституту) історії української культури були репресовані як «вороги народу»: В.О.Барвінський, М.А.Гніп, М.В.Горбань, В.В.Дубровський, А.І.Козаченко, В.О.Романовський та ін. Серед тих, хто потрапив за ґрати — Ольга Гаврилівна...

2 серпня 1937 р. О.Г.Водолаженко була заарештована як «активна учасниця антирадянської української повстанської організації, за завданням якої проводила антирадянську діяльність». Її звинувачували в традиційних для свідомої української інтелігенції «злочинах» за статтями 54–10, ч. 1–а (пропаганда або агітація щодо повалення, підризу чи ослаблення радянської влади, виготовлення, поширення і зберігання контрреволюційної літератури) і 54–11 (будь-яка діяльність, спрямована проти радянської влади) УК УРСР¹⁴.

У документах архівно-слідчої справи зазначено підстави для арешту: участь у діяльності «антирадянської партії УСДРП» та «націоналістичної організації Український національний центр (згідно з свідченнями Попова і Яворського)»¹⁵. Відтак жінка потрапляє до харківської Холодногорської в'язниці спецкорпусу № 2, розпочинаються допити (7 серпня та 15 листопада 1937 р., 9 та 23 лютого 1939 р.). очні ставки (9 лютого 1939 р. з О.І.Поповим), нестерпне очікування вироку за нездійснені злочини.

На допитах, слідчі, що постійно змінювалися, як згадувала пізніше Ольга Гаврилівна, не висували конкретних звинувачень, а пропонували зізнатися «невідомо в чому»¹⁶, хоч і «не били й не кричали». Але зізнава-

тися не було в чому. Незабаром після неї арештовують Т.Т.Водолажченка (її першого чоловіка), який помирає у в'язниці.

Дізнавшись про арешт матері й батька як «ворогів народу», син Всеволод кінчає життя самогубством, донька Галина виїжджає на Далекий Схід. Але на цьому жахливий калейдоскоп подій не припиняється. Згодом, 23 грудня 1937 р., за граги потрапляє й В.Д.Гавриленко. Мабуть, побуюючись нашкодити Ользі Гаврилівні, Володимир Дмитрович жодного разу не називає її дружиною. На долю подружжя випадає побачення — останній передноворічний сюрприз кривавого 1937 року...

«Муж сказал, что я приговорена к 10 годам лагерей, что мы будем отбывать срок в одном лагере, как обещал ему его следователь, нам нужны деньги», — писала О.Г.Водолажченко в одному зі своїх численних листів до чиновників, наділених владою. Тому на всі зібрані з літературних гонорарів для дітей гроші, на прохання чоловіка, вона написала доручення його двоюрідній сестрі О.Б.Калгатиній.

Але вже 4 лютого В.Г.Гавриленка було засуджено до вищої міри покарання (виконано 11 березня 1938 р.). Не дивно, що стан здоров'я Ольги Гаврилівни невпинно погіршувався. Серед записів медичного розділу її особистого формуляра: «міокардит, артеріосклероз, емфізема легень, міозит» особливо вражає висновок: «К легкому фізтруду годна. Етапом слєдовать может»¹⁷.

Напрямок «етапу» було визначено лише 23 листопада 1939 р. Особлива нарада при НКВД СРСР (протокол № 41) ухвалила: «Водолажченко О.Г. за участие в антисоветской националистической организации сослать в один из районов Казахстана сроком на 5 лет, считая срок с 2 августа 1937 г.»¹⁸. Наприкінці січня 1940 р. її відправлено на заслання. Виїжджала в розпачі: понівечена душа волала від згальбленої справедливості, материнські почуття не мали спокою (під час короткої зустрічі від О.Б.Калгатині дізналася про долю дітей). Єдине примиряло з жорстокою дійсністю: залишилося менше трьох років бути «ворогом народу».

З березня 1941 р. О.Г.Водолажченко працювала рахівником Дорвідділу станції Джусали селища Кармакчі Оренбурзької обл. По закінченні терміну покарання в серпні 1942 р. перейшла на роботу до середньої школи, викладала російську мову та літературу, англійську мову, історію. А в цей час на окупованій бацьківщині архівісти Головного історичного архіву імені Антоновича у Києві планують залучити її як досвідченого фахівця до участі в підготовці ювілейного збірника до 100-річчя архіву давніх актів та 25-річчя Головного історичного архіву, доручивши укладання словника архівних діячів (відповідальна за цю ділянку роботи — К.М.Остроградська)¹⁹.

Проте висококваліфікований досвідчений педагог вищої школи, зі знанням іноземних мов, автор підручників, наукових статей, перекладів з іноземних мов, згідно з виданим їй кармакчинським РВМ паспортом,

Ольга Гаврилівна була позбавлена навіть права на проживання в містах, а відтак — і викладання в інститутах чи технікумах. Влітку 1944 р. вона наважується написати листа особисто наркому внутрішніх справ СРСР Л.П.Берії з проханням допустити її до викладання у вищих навчальних закладах з огляду на «велику потребу в досвідчених педагогах».

Та найголовнішим було навіть не відчуття неможливості спілкування з тим світом, до якого вона звикла. Нестерпним було бажання відновити справедливість. «Прошу пересмотреть мое дело, убедитесь в том, что я ни в чем не виновата перед Советской властью и реабилитировать меня. В Харьков я не хочу возвращаться — мне было бы слишком тяжело жить там, где покончил самоубийством после ареста меня и моего первого мужа мой сын, где я потеряла при конфискации вещей моего второго мужа, профессора Гавриленка В.Д., квартиру, обстановку, а главное — собранную с большим трудом библиотеку, но я могла бы быть полезной в каком-нибудь из городов Западной Украины, преподавая русский для галичан»²⁰, — зверталася вона з надією.

Зрозуміло, що ні реабілітації, ні права проживання у містах Західної України вона не отримала. Проте єдине прохання було задоволене: з осені 1945 р. О.Г.Водолажченко викладає мовознавство, історичну граматику російської мови та старослов'янську мову в Кзил-Ординському педагогічному інституті на основному і заочному відділеннях й читає лекції з мовознавства у Вечірньому університеті марксизму-ленінізму. Грошей, які вона отримувала, вистачало й на матеріальну допомогу сестрі, що проживала в Миколаєві, й дітям.

У серпні 1952 р. Ольгу Гаврилівну, незважаючи на численні подяки в наказах по інституту, звільнено з роботи без пояснення причин, хоч про них вона, без сумніву, здогадувалася. Як викладачеві вступу до мовознавства та старослов'янської мови, О.Г.Водолажченко було запропоновано читати спецкурс по праці Сталіна про мову. З бажанням з'ясувати «мовознавчі заслуги» «вождя», вона наївно звернулася до Академії наук СРСР й особисто до академіка Л.Булаховського, з яким була знайома до арешту, з проханням пояснити, як викладати історію виникнення російської мови після висловлювання Сталіна про курсько-орловський діалект в основі російської мови. Академія наук обережно відповіла, що це питання лише розробляється, Л.Булаховський порадив говорити про роль курсько-орловського діалекту в розвитку літературної мови, а стародавній період висвітлювати як раніше.

Проте, згадувала Ольга Гаврилівна, «Казахському министерству было все равно, какой диалект или диалекты лежат в основе русского языка, но самый факт сомнения в словах Сталина был преступлением»²¹. Проїшовши пекельні кола «виправно-трудоих таборів», вона не навчилася приховувати почуття, а надто — ставлення до влади. Певний час вона

викладала російську мову в педагогічному училищі, але й тут не догодила керівництву. Відмовившись ставити позитивні оцінки «малограмотним студентам», котрі не бажали «утруждати» себе навчанням, вона знову залишилася без роботи.

В 1954 р. О.Г.Водолажченко виїхала до Миколаєва, де проживала молодша сестра. Але й тут, незважаючи на похилий вік і хворобливість, вона знайшла застосування своєму досвіду й знанням — понад 10 років (1954–1966 рр.) працювала на громадських засадах у Миколаївській обласній науковій бібліотеці. Працюючи щодня по 2 години, Ольга Гаврилівна допомагала розбирати книжки, «писати картки» на іноземну літературу, зігрівала молодь добрим словом і порадами. Вечорами часто запрошувала колег до себе, де під пам'ятним «зеленим абажуром» відбувалися незабутні бесіди про вічне...

Водночас жінка не припиняла своєї впертої боротьби за справедливість і перемогла. Її реабілітували в березні 1964 р. Постанова президії Харківського обласного суду (в складі Н.Тарараки, Повх, Ключко, Гурджанідзе, Аненко) констатувала: «Следствие по делу проведено с нарушением норм УПК, Водолажченко арестована 1.08.1937 г., а обвинение ей было предъявлено только 28.02.1939 г., то есть через 1 год и 6 месяцев и в течение этого времени никаких следственных действий не проводилось. На основании изложенного, руководствуясь ст.ст. 389, 393 УПК УССР, президиум облсуда постановил: протест прокурора Харьковской области удовлетворить. Постановление особого совещания при НКВД СССР от 23 ноября 1939 г. в отношении Водолажченко О.Г. отменить и дело производством прекратить за отсутствием состава преступления»²².

За безповоротно знівечену долю жінка отримала компенсацію — 1778 крб. 25 коп. (за конфісковане майно) та 205 крб. не виплаченої через арешт заробітної платні від Автоторожного інституту. Найбільше шкодувала за втраченою бібліотекою, яка складалася майже з 3000 цінних книг... Відійшла у вічність Ольга Гаврилівна Водолажченко 30 жовтня 1972 року, тихо померла вдома від «хвороби серця».

За своє довге важке життя вона жодного разу не змінила своїх переконань, не зреклася віри в добро й справедливість, залишилася вірною Україні, науці, людям. Визначальними складовими її розуміння сенсу життя були постійний потяг до знань, відверті й чесні людські стосунки, самовідданість у кожній справі, за яку бралася. Наукові праці та організаційна діяльність О.Г.Водолажченко на ниві архівістики, педагогіки, мовознавства нині заслуговують на окреме дослідження.

Примітки

- ¹ Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. — К., 1993. — Т. 1. — С. 299.
- ² Матяш І. Українські архівісти: Біобібліографічний довідник / Упор. О.М.Коваль, І.Б.Матяш, В.С.Шандра: У 3-х вип. — Вип. Перший (XIX ст. — 1930 р.). — К., 1999. — С. 75–78.
- ³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 11, арк. 9. В більшості інших документів вона, як правило (із зрозумілих причин) обмежувалася такою інформацією: «донька моряка».
- ⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1227, арк. 2.
- ⁵ Фактично кафедра почала працювати як повноцінний науково-дослідний заклад лише в березні-квітні 1922 р. із зарахуванням до штату професорів О.В.Ветухова, С.А.Таранушенка, Р.С.Даньківської та перших аспірантів Є.В.Берченко, О.Г.Водолажченко, Т.І.Тесленко. Див. Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія (1921–1934). — Харків, 1994. — С. 28.
- ⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1227, арк. 6.
- ⁷ Див.: Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія (1921–1934). — Харків, 1994. — С. 6.
- ⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1227, арк. 8.
- ⁹ Як свідчать архівні документи, через те, що Ольга Гаврилівна обіймала високі посади в Укрцентрархіві, змушена була в липні 1925 р. залишити роботу друкарки в Центральному архіві революції її сестра — Надія Гаврилівна Сухомила, бо вважалося неприпустимим, щоб родичі працювали разом. (Див.: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1-л, спр. 5).
- ¹⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1227, арк. 2.
- ¹¹ Державний архів Чернігівської області, ф. Р-651, оп. 5, спр. 4, арк. 11.
- ¹² Водолажченко О.Г. Перша нарада архівних робітників в центрі й на місцях // Архівна справа. — 1925. — № 1. — С. 144–154.
- ¹³ ДА СБУ, спр. 022303, арк. 61.
- ¹⁴ Уголовный Кодекс Украинской ССР. — М.: Госиздат юридической литературы, 1954. — С. 17–21.
- ¹⁵ ДА СБУ, спр. 022303, арк. 2.
- ¹⁶ Там само, арк. 47.
- ¹⁷ Там само, арк. 36.
- ¹⁸ Там само, арк. 45.
- ¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 45, арк. 3.
- ²⁰ ДА СБУ, спр. 022303, арк. 46.
- ²¹ Там само, арк. 50.
- ²² Там само, арк. 52.

*Тетяна Опришко
(Київ)*

ВАСИЛЬ ІВАНУШКІН: ЖИТТЯ І ДОЛЯ

Початок 30-х років ХХ ст. позначився рішучим поворотом у національній політиці партійно-державного керівництва СРСР. Найбільшу загрозу для єдності Радянського Союзу Й. Сталін вбачав у місцевому націоналізмі. Розпочався період згортання українізації та нових утисків української інтелігенції. Науково-дослідні установи піддавались чисткам, в результаті яких вони залишались без кваліфікованих кадрів, що зрештою відбулося на стані української науки: її розвиток на десятиліття загальмувався.

Найпершою зазнала утисків Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН). Багато науковців та співробітників Академії було звинувачено у контрреволюційній діяльності, троцькізмі, українському буржуазному націоналізмі, шпигунстві на користь інших держав. Співробітниками ОГПУ були сфабриковані кримінальні справи і судові процеси «Спілки визволення України», «Українського національного центру» та багато інших. Всеукраїнська Академія Наук майже повністю була розгромлена. Трагічна доля очікувала і співробітників наукових установ, що входили до складу ВУАН.

Починаючи з 1934 р. невід'ємною частиною ВУАН була наукова бібліотека. Підтримуючи політику згортання українізації, партійне керівництво призначило на посаду директора бібліотеки росіянина — Іванушкіна Василя Михайловича, сподіваючись на те, що він буде справжнім послідовником ідей Сталіна в питаннях викорінення всього українського і перетворення бібліотеки на суто ідеологічну установу. Та ця висококультурна людина перейнялася українськими проблемами і хотіла якщо не змінити ситуацію, то хоча б пом'якшити наступ влади на українство.

Історія створення і діяльності бібліотеки вже не раз привертала увагу як сучасних, так і радянських дослідників. Вона була відтворена і в мо-

нографічних дослідженнях, і в окремих наукових статтях. Ми ж зупинимося на маловідомій сторінці з історії бібліотеки, а саме пожежі в її газетному відділі, що стала фатальною в житті директора бібліотеки В.Іванушкіна. Довгі роки сам факт пожежі замовчувався, як, до речі, і інша пожежа, що сталася набагато пізніше (в 1964 р.).

Займаючись дослідженням проблем, пов'язаних з культом особи Сталіна та його проявами в Радянській Україні, і переглядаючи в зв'язку з цим архівні документи про репресованих діячів української науки, автор натрапила на ім'я В.Іванушкіна, який саме в ці тяжкі роки (з 1933 по 1936) очолював Всенародну Бібліотеку України (ВБУ). Гортаючи сторінки архівно-слідчої справи Катерини Михайлівни Грушевської, талановитої української дослідниці етнографії, фольклору та первісної культури, не можна було не зацікавитися долею людини, ім'я якої неодноразово згадувалося у справі. Свідчення В.Іванушкіна були прилучені до справи для надання «законної підстави» арешту та обвинуваченню К.Грушевської.

Народився В.Іванушкін у Москві в 1903 р. Закінчив Київський інститут народного господарства і згодом викладав в цьому ж інституті. На початку 20-х років їздив багатьма містами України, читаючи лекції з питань політики, історії, політекономії. З 1926 р. працював в Українському науковому інституті книгознавства. З 1928 по 1930 рік навчався на кафедрі марксистсько-ленінізму, де познайомився з відомим партійним діячем М.М.Кіллеро-гом, який згодом вплинув на його долю. З 1930 по 1933 р. В.Іванушкін працював у Херсоні заступником голови міськради, а також викладав діалектичний матеріалізм в одному з місцевих вузів.

У вересні 1933 р., не без допомоги М.Кіллерога, В.Іванушкіна було призначено на посаду директора ВБУ. Він очолив бібліотеку в дуже складний період переорієнтації її діяльності, зумовлений згортанням українізації та впровадженням масової «інтернаціональної» культури. Під час чисток 1932–1933 рр. бібліотека втратила кваліфіковані кадри, справжніх фахівців, які мали вищу і духовну освіту. Натомість прийшло багато молоді і комсомольців, що зовсім не мали досвіду роботи у бібліотечній галузі і були заідеологізовані комуністичною пропагандою.

Прийшовши на посаду директора ВБУ, В.Іванушкін з великим ентузіазмом почав працювати. Він очолив бібліотечну комісію, яка з'ясувала всі недоліки в науково-дослідній та технічній роботі бібліотеки; розгорнув діяльність по впровадженню нових методів роботи в бібліотеці і разом з тим повів тверду лінію на охорону попередніх надбань і вже напрацьованої систематизації книжкових фондів. «З боку новачків були зазіхання зруйнувати вже створені каталоги, та він категорично заборонив що-небудь зруйновувати»¹, не дивлячись на ідеологічний пресинг.

Серед працівників бібліотеки він зажив слави прекрасного фахівця, що добре знає книгу, дуже уважної і чуйної людини, енергійного і ініціативно-

го керівника. Його любила молодь, бо Василь Михайлович як ніхто цікавився її життям, допомагав їм опановувати ази бібліотечної справи. Як зазначать пізніше молоді співробітниці Бухтоярова Н.І. та Павлова В.В., він «цікавився молоддю, просував її на більш складну роботу. ... Часто зустрічали його в книгосховищі, куди він приходив для перегляду книг, визначав їх цінність»². Сучасники, розповідаючи про свого директора, казали, що він — «дуже уважна людина, завжди допомагав своїми знаннями нам, тоді ще молодим працівникам»³. Щоправда, ці позитивні відгуки колишні працівники насмілились офіційно підтвердити лише згодом, більш ніж через 20 років, під час допитів свідків у справі реабілітації свого директора.

Одним з перших кроків Василя Михайловича на посаді директора було поновлення на роботі ряду співробітників, які були звільнені під час попередніх чисток. Такий вчинок у той час був дуже сміливим і навіть неприпустимим з позиції комуністичної ідеології, бо бібліотека, як ми зазначали, повинна була перетворитись з духовної скарбниці на ідеологічну установу. Цей факт ліг цеглинкою у побудову майбутніх звинувачень В.Іванушкіна.

Обіймаючи посаду директора, В.Іванушкін робив усе можливе, щоб покращити роботу бібліотеки. Він доклав немало зусиль для поживлення наукової роботи, яка за попередні роки загальмувалась. Регулярно організовував наради співробітників, де обговорювався досвід роботи московських, ленінградських а також зарубіжних бібліотек. Неодноразово брав участь у всесоюзних нарадах з питань удосконалення бібліотечної роботи, де виступав з промовами, знайомив громадськість з роботою Бібліотеки АН УСРР.

З 1935 р. бібліотека стала брати безпосередню участь у міжнародному книгообміні, (раніше цим займалася Академія Наук УСРР). Відразу було вирішено, що бібліотека «провадить обмін з усіма науковими установами закордону, публікації яких мають науковий інтерес для наукових працівників УСРР, незалежно від фаху цих установ. Вийняток становлять одверто-антирадянські та білоемігрантські організації»⁴. Та, незважаючи на факт існування зазначеного рішення, пізніше, коли В.Іванушкін перебував під слідством, знайшлися свідки, що стверджували про «поживлення обміну і кореспонденції з фашистською Німеччиною та персональне листування з закордоном» директора з його власної ініціативи⁵.

У 1934 р. у зв'язку з розміщенням в колишньому приміщенні бібліотеки Народного комісаріату освіти УСРР бібліотека переїхала до будинку 58-а по вулиці Короленка, а також у приміщення Петрівської філії і Софійського собору. Та виявилось, що площ для розміщення бібліотечного фонду там було замало, а Софійський собор був зовсім не пристосований для зберігання фондів газетного відділу, який поспіхом переїхав туди. Тож не дивно, що саме там 25 листопада 1935 р. і виникла пожежа, про яку згадувалось.

Причина її виникнення досить прозаїчна — звичайна людська необережність. Як потім свідчила співробітниця технічного персоналу, «в відчинену квартиру хтось кинув непогашену цигарку, так як я іноді прибираючи кімнату знаходила недокурки, а крім того читачі ходили з цигарками серед стелажів з газетами»⁶. Пожежа виникла після того, як співробітники відділу пішли вже додому. Вогонь був загашений силами пожежників та співробітників бібліотеки, що жили неподалік.

Після цієї події було створено комісію для вивчення причин, що спричинили пожежу. Працювала вона декілька місяців і в результаті дійшла висновку, що пожежа сталася через несправність пічного опалення. Начебто все було з'ясовано, однак невдовзі директора звільнили з посади та виключили з партії. Після звільнення він деякий час працював агрономом-плановиком Київського садово-ягідного тресту⁷.

А 13 січня 1937 р. були підписані постанови про арешт та обшук В.Іванушкіна, що співробітники НКВД відразу ж й здійснили. Згідно з обвинуваченням Іванушкін був «активним учасником троцькістсько-терористичної організації..., зв'язаний з націоналістичним контрреволюційним підпіллям», що передбачало відповідальність за ст.ст. 54–8, 54–11 Кримінального кодексу УРСР. Архівно-слідча справа не дає відповіді на запитання, хто був тим «добродієм», за чий доносом було заарештовано В.Іванушкіна.

16 січня 1937 р. відбулися перші два допити, під час яких слідчі вимагали від заарештованого назвати людей, відомих йому як «троцькісти» або «націоналісти». Протягом наступних 10 днів відбувся ще ряд допитів, слідство жадало від В.Іванушкіна «искренних и правдивых показаний», а він все заперечував — і участь в контрреволюційній троцькістській організації, і зв'язки з націоналістами, і навмисний підпал у газетному відділі, і створення націоналістичного осередку в бібліотеці.

Врешті-решт терпець слідчих урвався. За наступні 4 дні впертість Іванушкіна було зламано. Ми можемо лише здогадуватись, якими методами його примусили повністю змінити свої свідчення. Відтак, 31 січня 1937 р. на черговому допиті він визнав свою належність до «контрреволюційної української націонал-фашистської організації» і заявив, що «ще до вступу мого в українську націонал-фашистську організацію, я прилучився до троцькістського підпілля, через яке зв'язався з націоналістами»⁹.

Під час іншого допиту, який теж датований 31 січнем (в архівно-слідчій справі є ще один варіант протоколу допиту), навіть були вже чітко розмежовані завдання, які нібито ставив перед собою В.Іванушкін, а саме: «а) оформити троцькістську групу в бібліотеці; б) використовувати бюро міжнародного книгообміну при бібліотеці для встановлення зв'язків з закордоном з метою отримання звідти еміграційної і фашистської літератури; в) зберегти і зміцнити мої зв'язки з націоналістичними колами, щоб потім використовувати їх в інтересах троцькістської організації»¹⁰.

На подальших допитах слідство ще з більшою силою робило акцент на зв'язках з націоналістами. Слідчі навіть не враховували той факт, що Василь Михайлович народився у Москві, за національністю був росіянином, спілкувався з оточуючими тільки російською мовою. Але мета зробити чергового ворога народу була поставлена і треба було будь-що її досягти. Як ілюстрацію наведемо уривок з протоколу допиту від 3 лютого 1937 р.:

«Запитання: — Що Вам відомо про націонал-фашистську організацію в Академії?

Відповідь: — В Інституті історії матеріальної культури націонал-фашистський осередок був організований Козубовським, з яким я був безпосередньо зв'язаний.

Козубовський інформував мене, що ним були завербовані до націонал-фашистської організації Оглоблін, Гавриленко, Катерина Грушевська... Обов'язком Грушевської як члена організації була підтримка тісного зв'язку з колами національно-буржуазної інтелігенції»¹¹.

Як бачимо, в цьому протоколі допиту з'явилась вже згадка про К.Грушевську. Між тим, до її арешту залишалось ще майже півтора року. Мабуть, вона навіть не здогадувалась, що почався зворотний відлік часу в її трагічній долі.

Окрім протоколів допиту В.Іванушкіна, яких ще чимало, в архівно-слідчій справі містяться також протоколи допитів і інших заарештованих, що перебували у «контрреволюційних зв'язках» з обвинуваченим. Виходячи із свідчень цих та інших людей, слідство вирішило, що В.Іванушкін «ізобличається показаннями арештованих учасників організації Павловського П.Ф., Довганя К.А., Малюги Н.М., Якубовського Сергея, Кристера А.Э., осужденных учасників контрреволюционной троцкистской організації Сенченко А.Г., Киллерога М.М., Лейбмана Я.Д., Либберберга И.И.»¹². В усіх свідченнях відчувається «вміла режисерська рука» слідчих: в них або прямо вказано на В.Іванушкіна як на «пособника», «націоналіста» чи «троцькіста», або побіжно згадується його ім'я.

Та головним пунктом обвинувачення В.Іванушкіна був «підпал» в газетному відділі. У протоколі допиту від 31 березня 1937 р. заарештований «зізнався» в цьому: «Происшедший 25 ноября 1935 года пожар в газетном отделе при библиотеке УАН возник в результате поджога этого отдела по заданию руководства контрреволюционной украинской национал-фашистской організації.

В сентябре 1935 г. в разговоре со мной, происходившем в секретном отделе библиотеки, Киллерог затронул вопрос о наличии в библиотеке материалов, свидетельствующих о прошлой контрреволюционной деятельности лиц, принадлежавших к украинской национал-фашистской и террористической троцкистской организациям.

Киллерог сказав мені, що маєтеся указание руководства национал-фашистской организации о выделении и уничтожении этих материалов, так как в связи с предстоящей партпроверкой, ими могут заинтересоваться соответствующие организации в целях разоблачения указанных лиц.

Так как выделить газеты за 1917 г. было невозможно, ввиду большого количества других газетных материалов в этом же отделе, я дал указание Павловскому уничтожить их путем поджога газетного отдела»¹³.

Годі і казати, що заарештований співробітник газетного відділу П.Павловський теж зробив зізнання саме такі, які потрібні були для обвинувачення В.Іванушкіна. П.Павловський розповів, що, починаючи з серпня 1935 р., він неодноразово бачив у газетному відділі Іванушкіна, який переглядав газети, що видавались в Україні у 1917–1920 рр. Одного разу Іванушкін прийшов в газетний відділ разом з М.Кіллерогом і обидва переглядали газети зазначеного періоду. І саме після цього відбулася розмова Іванушкіна з Павловським про можливість підпалу. Далі у протоколі йде детальний опис технічного боку здійснення підпалу.

Знайшлися і свідки, які змогли підтвердити офіційні обвинувачення. Один з них навіть чітко розмежував всі прояви шкідницької діяльності В.Іванушкіна, сформулювавши їх в 14 пунктах. Ось деякі з них:

«2. З перших днів концентрував навколо себе націоналістів і троцькістів, всіх класово ворожих людей, знятих під час чистки 1933 року, прийняв знову на роботу...

3. ...Дискредитував молодих комсомольців, протиставляв їм старі кадри...

5. ...Затримка і гальмування справи очистки фондів бібліотеки від класово-ворожої літератури.

12. Вилучення із вжитку системного каталогу «Марксизм-Ленінізм». Це — шкідництво, бо література не розкривалась перед читачем.

14. Справа будівництва нового приміщення бібліотеки була доручена Іванушкіним націоналісту Пастернаку, колишньому директору цієї ж бібліотеки, знятому з роботи під час СВУ... В результаті ніякого руху по будівництву»¹⁴.

Ось такі були свідчення: деякою мірою безглузді, деякою — неправдиві. Та свою брудну справу вони зробили, і мети слідством було досягнуто. В результаті цих наклепів був сфабрикований і відповідний обвинувальний висновок. Отже, надаємо слово документам.

Документ № 1

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

по делу № 384 по обвинению Иванушкина Василия Михайловича по ст.ст. 54–8, 54–9 и 54–11 УК УССР.

УГБ НКВД УССР ликвидирована контрреволюционная троцкистская террористическая организация на Украине, руководимая объединенным троцкистско-зиновьевским террористическим центром в г. Москве.

Троцкистско-террористическая контрреволюционная организация на Украине была тесно связана по практической контрреволюционной работе и террору с контрреволюционной национал-фашистской террористической организацией.

На основании имевшихся материалов о причастности к контрреволюционной национал-фашистской террористической организации был арестован и привлечен по настоящему делу в качестве обвиняемого Иванушкин Василий Михайлович.

Проведенным следствием и признанием самого обвиняемого Иванушкина установлено:

обвиняемый Иванушкин был завербован в 1935 году в контрреволюционную троцкистскую террористическую организацию одним из руководителей этой организации Киллерогом от которого получал задания по контрреволюционной работе.

По предложению Киллерога в апреле 1936 года связался с руководством национал-фашистской террористической организации, от которого узнал о том, что одной из основных задач организации является подготовка террористических и диверсионных актов, которые должны быть приурочены к началу интервенции.

В ноябре 1935 г. обвиняемый Иванушкин по заданию Киллерога, организовал поджог газетного архива библиотеки Академии Наук, чтобы уничтожением газетных фондов периода гражданской войны, обеспечить от провала и разоблачения контрреволюционной деятельности ряда участников организации и в связи с происходившей тогда проверкой партийных документов. Произвести поджог обвиняемый Иванушкин поручил привлекаемому по настоящему делу в качестве обвиняемого — Павловскому П.Ф.

Задание руководства организации, переданное обвиняемым Иванушкиным арестованному участнику организации Павловскому было им выполнено.

Находясь на работе директора библиотеки Академии Наук, обвиняемый Иванушкин умышленно засорял аппарат библиотеки контрреволюционными троцкистскими и националистическими элементами.

Обвиняемый Иванушкин признал себя виновным.

Кроме того, изобличается показаниями арестованных участников организации Павловского П.Ф., Довганя К.А., Малюги Н.М., Якубовского Сергея, Кристера А.Э., осужденных участников контрреволюционной троцкистской организации Сенченко А.Г., Киллерога М.М., Лейбмана Я.Д., Либерберга И.И., а также свидетелей Сороки Л.О. и Грибовской Е.М.

На основании изложенного обвиняется Иванушкин Василий Михайлович, 1903 г.р., уроженец г. Москвы, с высшим образованием, гражданин СССР, бывший член ВКП(б) с 1919 по 1936 г., бывший директор библиотеки Академии Наук УССР в том, что:

а) являлся активным участником контрреволюционной национал-фашистской террористической организации, связанный с контрреволюционной троцкистско-зиновьевской террористической организацией, осуществившей 1 декабря 1934 г. злодейское убийство товарища Кирова и подготовившей террористический акт против руководителей ВКП(б) и Советской власти.

б) знал об установках руководства организации на террор и их разделял.

в) по заданию контрреволюционного руководства организовал поджог газетного отдела библиотеки Академии Наук УССР, чтобы уничтожить материалы, компрометирующие ряд активных членов организации. С этой целью завербовал в качестве исполнителя сотрудника библиотеки Павловского П.Ф.

г) работая директором библиотеки Академии Наук УССР, умышленно засорял аппарат библиотеки контрреволюционными троцкистскими и националистическими элементами.

Вследствие вышеизложенного обвиняемый Иванушкин подлежит суду Военной Коллегии Верховного Суда с применением закона от 1 декабря 1934 года.

ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ 4 ОТДЕЛА
УГБ НКВД УССР

ПРОСКУРЯКОВ

СОГЛАСЕН: ЗАМ. НАЧ. 4 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР
Ст. лейт.

ПУСТОВОЙТОВ

УТВЕРЖДАЮ: ЗАМ. НАЧ. 4 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР
Майор

АБУГОВ

Державний архів СБУ, спр. 46296-ФП, арк. 280-283.

13 липня 1937 р. відбулося судове засідання військової колегії Верховного Суду СРСР. На ньому В.Іванушкіну було зачитано обвинувальний висновок. Він визнав себе винним, заявивши, що в антирадянську організацію був завербований М.Кіллерогом, а більше доповнити судово

слідство нічим не може. Головуючий оголосив судове слідство завершеним і надав підсудному останнє слово, в якому той заявив, що він не вважає себе членом антирадянської організації, але завдання організації виконував¹⁵. Після невеликої перерви було виголошено вирок.

Документ № 2

ПРИГОВОР

Именем Союза Советских Социалистических Республик
Военная Коллегия Верховного Суда СССР в составе:

Председательствующего: Диввоенюриста Н.М.Рычкова,
членов: Бригвоенюристов И.М.Зарянова и А.Ф.Козловского,
при секретаре Военном юристе 3 ранга Н.В.Козлове

в закрытом судебном заседании в г. Киеве 13 июля 1937 г. рассмотрела дело по обвинению: Иванушкина Василия Михайловича, 1903 г.р., служащего, в преступлениях предусмотренных ст.ст. 54–8, 54–9 и 54–11 УК УССР.

Предварительным и судебным следствием установлена виновность Иванушкина в том, что он с 1935 г. являлся активным участником контрреволюционной троцкистско-зиновьевской террористической организации на Украине, организационно связан с Киллерогом, знал о террористической деятельности организации. Эту деятельность одобрял и лично завербовал в контрреволюционную организацию несколько человек, т.е. в совершении преступлений предусмотренных ст. 54–8, 54–11 УК. На основании изложенного и руководствуясь ст.ст. 296 и 297 УПК Высшая Коллегия Верховного Суда СССР приговорила Иванушкина Василия Михайловича к высшей мере наказания — расстрелу с конфискацией всего лично ему принадлежащего имущества.

Приговор окончательный, обжалованию не подлежит и на основании постановления УПК СССР от 1 декабря 1934 г. подлежит немедленному исполнению.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЮЩИЙ

(Подпись)

ЧЛЕНЫ

(Подписи)

ДА СБУ, спр. 46296–ФП, арк. 287.

Після вироку в архівно-слідчій справі В.Іванушкіна міститься коротенька довідка про те, що вирок здійснено в м. Києві 13 липня 1937 р. Так була вирішена доля ще одного радянського громадянина — невинної жертви сталінських репресій. Його дружину — Іванушкіну Фатиму Василів-

ну спіткала доля інших дружин і членів сімей «ворогів народу» — її з двома дітьми було вислано до табору на 8 років.

Реабілітували Василя Михайловича через 21 рік, коли було розвінчано культ особи Сталіна. В 1956 р. його донька — Іванушкіна Зоря Василівна звернулась з заявою про реабілітацію батька до Генерального прокурора СРСР, така ж заява надійшла і на ім'я обласного прокурора в м. Києві. Почався перегляд справи. Було допитано близько 20 свідків — його товаришів, колег по роботі і просто людей, що колись знали В.Іванушкіна. Не було жодного негативного відгуку про нього. Всі опитані відзначали його професіоналізм, високу працездатність, чуйність, прекрасне ставлення до підлеглих. Вони не згадали жодних проявів з його боку, що могли б зашкодити державному устрою. Були опитані і свідки, що давали свідчення у 1937 р. під час слідства. Одна з жінок зазначила, що її свідчення були записані невірно, а саме так, як потрібно було для фабрикування кримінальної справи.

8 лютого 1958 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР розглянула питання про припинення кримінальної справи по відношенню до В.Іванушкіна за відсутністю в його діях складу злочину. Наводимо документ, що з'явився в результаті цього розгляду.

Документ № 3

ОПРЕДЕЛЕНИЕ № 44-013688/57

Военная коллегия Верховного Суда СССР

В составе: Председательствующего полковника юстиции
Цырлинского,

членов: подполковника юстиции Емелина и Сиротенко

Рассмотрев в заседании от 8-го февраля 1958 года Заключение Главного военного прокурора по делу Иванушкина Василия Михайловича, бывшего директора библиотеки АН УССР, арестованного 13 января 1937 г. и осужденного Военной Коллегией Верховного Суда СССР 13 июля 1937 года по ст.ст. 54-8, и 54-11 УК УССР к высшей мере наказания — расстрелу с конфискацией имущества,

установила:

Иванушкин по приговору признан виновным в том, что он с 1935 г. являлся активным участником контрреволюционной троцкистско-зиновьевской террористической организации на Украине.

В заключении Главного военного прокурора указывается, что Иванушкин осужден необосновано, поскольку материалы, положенные в основу его обвинительного приговора, в ходе дополнительной проверки не подтвердились.

Так, Іванушкин показав, що він був зв'язаний по антирадянській діяльності з Хвильей, а своїм вербовщиком назвав Киллерага. Ці показання Іванушкина не відповідають дійсності, так як справи Хвилью і Киллерага припинені за відсутністю складу злочину.

Допитані свідки, знавши Іванушкина по спільній роботі, охарактеризували його, як чесного радянського чоловіка і заявили, що антирадянських проявів з його боку вони не помічали.

На основі вказаних в висновку доводів ставиться питання про скасування вироку і про припинення справи за п. 5 ст. 4 УПК РРФСР.

Розглянувши матеріали справи і знаходячи обґрунтованими приведені в висновку доводи, Воєнна Коллегія Верховного Суду СРСР

визначила:

Вирок Воєнної Коллегії Верховного Суду СРСР від 13 липня 1937 г. в стосунку Іванушкина В.М. про нові відкриті обставини скасувати і справу припинити за відсутністю складу злочину.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЮЩИЙ
ЧЛЕНЫ

(Подпись)
(Подписи)

ДА СБУ, спр. 46296-ФП, арк. 389.

Таким чином, через 21 рік було повернуто добре ім'я порядній людині, справжньому науковцю, інтелекту, чуйному, турботливому товаришу. Отже, події 30-х років ХХ століття повинні слугувати уроком для прийдешніх поколінь, стати застереженням проти порушення прав людини.

Примітки

¹ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ), спр. 46296-ФП, арк. 344.

² Там само, арк. 308.

³ Там само, арк. 345.

⁴ Архів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, оп. 1, спр. 527, арк. 2.

⁵ ДА СБУ, спр. 46296-ФП, арк. 345.

⁶ Там само, арк. 312.

⁷ Там само, арк. 11.

⁸ Там само.

⁹ Там само, арк. 26.

¹⁰ Там само, арк. 30.

¹¹ Там само, арк. 53.

¹² Там само, арк. 282.

¹³ Там само, арк. 112-113.

¹⁴ Там само, арк. 178-182.

¹⁵ Там само, арк. 286.

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ УКРАЇНИ

Володимир Окіпнюк
(Київ)

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФІНАНСУВАННЯ ОРГАНІВ ГПУ УСРР У 20-ті рр.

В умовах економічної кризи, що охопила сьогодні нашу державу, стабільне фінансування державних органів перетворилось в надзвичайно важливу проблему загальнонаціонального значення. Особливе місце в системі державних органів займають силові структури, зокрема органи безпеки. Визначення правових засад і гарантій їх фінансового та матеріально-технічного забезпечення в цих складних умовах є запорукою збереження суверенітету, незалежності і територіальної цілісності України, ефективної боротьби зі злочинністю. Для плідного розв'язання даної проблеми необхідно використовувати історичний досвід. Певний інтерес тут може становити історія формування та розвитку правових засад фінансування органів Державного політичного управління (далі, за російською аббревіатурою, — ГПУ) УСРР впродовж 20-х — початку 30-х рр.

В період існування Всеукраїнської надзвичайної комісії (1918–1922 рр.) органи державної безпеки України перебували на повному державному забезпеченні, безкоштовно користувались комунальними та іншими видами послуг, могли застосовувати ревізії та конфіскації матеріальних і фінансових ресурсів для власних потреб. Із запровадженням непу більшість державних установ перейшла на самоопкупність, для ГПУ був встановлений твердий бюджет.

Однак він повною мірою не задовольняв потреби органів ГПУ. Крім того, кредити, що видавались, не відповідали реальним цифрам бюджету. Наприклад, ГПУ УСРР за червень-вересень 1922 р. отримало на секретні витрати в середньому 9–16% коштів від загальнопередбаченої бюджетом суми. На загальні господарські потреби ГПУ було виділено лише

39% від суми, встановленої Міжвідомчою бюджетною комісією при Народному комісаріаті фінансів (далі — НКФ) УСРР¹.

Ще гіршою була ситуація в місцевих органах ГПУ. Так, в Одеському губернському відділі ГПУ секретна робота фінансувалась всього на 60–65%, при цьому 30% цієї суми кожного місяця покривались за рахунок місцевих ресурсів². Кошторис Полтавського губвідділу ГПУ не задовольняв і 10% від дійсних потреб відділу, що призвело до значної заборгованості даного органу. Тому начальник губвідділу, звертаючись в липні 1922 р. з доповідною запискою до голови Полтавського губвиконкому, пропонував створити при губвиконкомі спеціальний секретний фонд для вирішення всіх фінансово-матеріальних проблем місцевого політвідділу³.

Централізоване фінансування ГПУ в цей період було практично паралізоване і органи ГПУ існували виключно на ті кошти, що виділялись місцевою владою. Можна навести багато прикладів такого стану речей. Зокрема, 11 серпня 1922 р. Президія Волинського губвиконкому надала губвідділу ГПУ 5 млрд крб. для боротьби з бандитизмом. 11 вересня 1923 р. Президія Одеського губвиконкому виділила губвідділу ГПУ 100 тис. крб. для виплати зарплати співробітникам і т.д.⁴ Така практика переросла в систему і тому ГПУ в вересні 1922 р. навіть звернулось до НКВД з проханням регулярно надсилати виписки з постанов губвиконкомів щодо асигнування органів ГПУ з місцевих бюджетів⁵.

Катастрофічне фінансове становище органів ГПУ негативно вплинуло на рівень матеріального, продовольчого та речового забезпечення його співробітників. За даними начальника фінансово-кошторисного відділу ГПУ УСРР, до 1 вересня 1923 р. оклад співробітників ГПУ був у 3–4 рази нижчий, ніж в інших бюджетних установах⁶. Продовольчий пайок і речове забезпечення, що мали б компенсувати недостатність грошової частини заробітної плати, видавались нерегулярно і не в повному обсязі.

Голова ГПУ УСРР В.М.Манцев у листі на ім'я голови ГПУ РСФРР Ф.Е.Дзержинського, датованому 5 липня 1922 р., констатував вкрай важке матеріальне становище співробітників ГПУ в Україні і вказував, що постало навіть питання чи існувати взагалі органам ГПУ. До такої ж думки схилявся і секретар Миколаївського губкому КП(б)У. Виступаючи з доповіддю на засіданні Оргбюро ЦК РКП(б) 25 вересня 1922 р., він вважав, що фінансова криза може привести до зникнення губернських політвідділів, оскільки вони, через брак коштів і масовий відтік кваліфікованих співробітників, знаходяться нині в жалюгідному стані⁷.

В таких умовах ГПУ зіткнулось, по-перше, з масовими намаганнями співробітників залишити органи державної безпеки, перейти на роботу в інші установи, що паралізувало діяльність окремих підрозділів. Мотиви таких вчинків носили, як правило, матеріальний характер. Наприклад, в

серпні 1922 р. співробітником III відділу Секретно-оперативної частини ГПУ УСРР Васильєвою М.Г. був поданий рапорт про звільнення з посади внаслідок неможливості через низький заробіток, що не складає навіть прожиткового мінімуму, утримувати власну дитину⁸. І такі випадки не були поодинокими. Загальна кількість офіційних і таємних співробітників ГПУ УСРР продовжувала стрімко зменшуватись і склала на початок 1923 р. 16 тис. осіб.

По-друге, широкого розповсюдження в системі ГПУ набули правопорушення майнового характеру — розкрадання, хабарництво тощо. Слід підкреслити, що це стосувалось не тільки штатних співробітників ГПУ, але і значного контингенту агентури. Саме тому, звертаючись у квітні 1922 р. до Політбюро ЦК РКП(б), заступник голови ГПУ РСФРР Й.С. Уншлихт наполягав на тому, що єдиною гарантією нормальної роботи цієї категорії співробітників, а відтак і органів ГПУ в цілому, може бути регулярна і своєчасна оплата їх праці⁹.

Отже, різка зміна основ матеріально-фінансового забезпечення органів ГПУ в умовах реформування державного апарату негативно вплинула на їх стан і діяльність. Розпочались пошуки ефективних заходів для покращання ситуації. Ці заходи концентрувались у кількох напрямках.

По-перше, запроваджувалось комплексне фінансування органів ГПУ УСРР за рахунок різноманітних джерел. 9 червня 1922 р. на засіданні Малої Ради Народних Комісарів (далі — РНК) УСРР був затверджений проект положення про взаємовідносини між ГПУ УСРР та ГПУ РСФРР. Останнє мало виділяти для ГПУ УСРР мінімум 20% всіх ресурсів, що відпускалися державою для загальносоюзних потреб¹⁰. Але за кошторисними асигнуваннями від ГПУ РСФРР протягом 1922 р. в УСРР поступила лише незначна частина коштів. Тому фінансування органів ГПУ УСРР відбувалось в основному з фондів інших центральних державних установ УСРР та з місцевого бюджету.

В 1922 р. був створений секретний фонд під головуванням М.В. Фрунзе, куди відраховувались кошти господарських наркоматів УСРР¹¹. Широко практикувалась в цей період система безпроцентного кредитування, або навіть безоплатної передачі грошей органам ГПУ УСРР. При цьому з коштів, що виділялися на потреби ГПУ УСРР, подібним шляхом фінансувались і заробітна плата офіційних співробітників ГПУ, і таємні витрати даного відомства.

19 червня 1923 р. на закритому засіданні РНК УСРР була затверджена постанова про зменшення числа проміжних інстанцій на проходження асигнувань по лінії ГПУ на спеціальні цілі. Постанова спрощувала процедуру отримання коштів, встановлюючи лише дві установи, через які обов'язково повинно було пройти прохання ГПУ — Бюджетну нараду при Уповноваженому НКФ УСРР та Фінансовий комітет. Зазначимо, що

рішення останнього затверджувались РНК УСРР і могли бути оскаржені тільки в Політбюро ЦК КП(б)У¹².

Протягом 1923 р. за спрощеною схемою органам ГПУ було виділено: у червні на утримання санаторію ГПУ УСРР — 500 тис. крб.¹³, у серпні на боротьбу з бандитизмом — 100 тис. крб.¹⁴, у жовтні та грудні на особливі витрати — 540 тис. і 850 тис. крб.¹⁵ За даними фінансово-кошторисного відділу ГПУ УСРР, тільки за вересень 1923 р. органи ГПУ УСРР отримали за кошторисними кредитами з Москви 13 772 500 крб. (у радянських грошових знаках 1923 р.) і 28 704 179 крб. (в золотих карбованцях, так званих «червінцях»). В той же час позакошторисні кредити (з резервного фонду РНК УСРР, від наркоматів продовольства та зовнішньої торгівлі УСРР) склали 1 029 109 крб. (у радянських знаках) і 205 635 крб. (в золотих карбованцях). Кошторисний кредит з Москви на утримання військ ГПУ становив 60 304 813 крб. (у радянських знаках)¹⁶.

По-друге, апарат ГПУ став активно залучатись в ринкові відносини з метою отримання додаткових позакошторисних надходжень. У середині 1922 р. у структурі Адміністративно-організаційного управління ГПУ УСРР у складі загального відділу було утворено Управління підприємств ГПУ. Підприємства мали як торговельний, так і виробничий характер, підпорядковувались центральним або місцевим органам. Наприклад, безпосередньо Управлінню підприємств ГПУ УСРР підлягали вугільні шахти ГПУ, розташовані на станції Чистяково у Донбасі¹⁷. В 1923 р. при Київському губвідділі ГПУ почав діяти цвяхово-штампувальний завод, а друкарню губвідділу перевели на самоокупність¹⁸.

Слід підкреслити, що створення підконтрольних ГПУ підприємств, магазинів, розважальних закладів відбувалось не тільки в межах федерації радянських республік (згодом СРСР), а й закордоном. Прибуток, що отримувався від них, йшов на утримання офіційного і таємного штату ГПУ, а інколи частково привласнювався співробітниками ГПУ, що очолювали дані підприємства.

Наділення органів ГПУ комерційними функціями, широкий розвиток мережі їх відомчих підприємств вимагали чіткого правового врегулювання. ЦК КП(б)У постановою від 16 листопада 1923 р. запропонував питання про статус господарських підприємств ГПУ і їх взаємовідносини з господарськими органами УСРР оформити в законодавчому порядку. ГПУ УСРР мало надіслати всі матеріали з цього питання до Управління справами РНК УСРР для внесення на найближче засідання уряду¹⁹.

19 грудня 1923 р. постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (далі — ВУЦВК) і РНК УСРР було дозволено організувати при ГПУ УСРР господарське підприємство «Господарський комбінат при ГПУ УСРР» за системою автономних господарських одиниць, що діють на підставі постанови ВУЦВК від 2 липня 1923 р. «Про трести»²⁰.

2 січня 1924 р. Президія ВУЦВК внесла доповнення до постанови від 19 грудня 1923 р., визначивши, що ГПУ УСРР та його губвідділи можуть утворити або Господарський комбінат, або Акціонерне товариство при ГПУ УСРР з назвою «Господарський комбінат», діяльність якого б регулювалась нормами цивільного законодавства (ст.ст. 322–326 Цивільного кодексу УСРР 1922 р.).

У відповідності до цієї постанови, ГПУ УСРР через Наркомат внутрішньої торгівлі УСРР подало до Української економічної наради (далі — УЕН) проект статуту Акціонерного товариства «Госпромкомбінат», який був затверджений 6 лютого 1924 р. Засновниками Всеукраїнського Акціонерного товариства «Госпромкомбінат» мали стати ГПУ УСРР і всі його губернські відділи — Харківський, Київський, Донецький, Одеський, Подільський, Волинський, Полтавський, Чернігівський, Катеринославський.

Проте, 24 лютого 1924 р. постанова УЕН «Про затвердження статуту ВАТ «Госпромкомбінат» була опротестована Наркоматом юстиції (далі — НКЮ) УСРР, який акцентував увагу на тому, що акціонерне товариство — це особливий вид товариства. Його засновниками не можуть бути установи, що не мають повної праводієздатності в майнових відносинах. Виходячи з цього, ГПУ УСРР та його губвідділи також не можна було віднести до засновників акціонерного товариства.

По-перше, губвідділи ГПУ не були юридичними особами і знаходились в ієрархічному та економічному підпорядкуванні центрального апарату ГПУ. По-друге, все майно створюваного акціонерного товариства надходило від одного засновника — центрального апарату ГПУ, так як майно, що перебувало в розпорядженні та користуванні губвідділів ГПУ (виробничі та транспортно-комерційні підприємства) підлягало вищому контролю з боку центрального апарату ГПУ. По-третє, ні ГПУ, ні губвідділи не мали самостійних фінансових джерел, крім тих, які відпускались з держбюджету та витрачались у відповідності з кошторисом, затвердженим РНК. До того ж, виробничі та транспортні підприємства не належали ГПУ на правах власності, а відносились до числа державних підприємств, наданих ГПУ у користування. Таким чином, НКЮ УСРР вважав неможливим організацію акціонерного товариства при ГПУ УСРР і наполягав на відміні постанови УЕН²¹.

Конфлікт затягнувся майже на півроку. 22 квітня 1924 р. відбулось засідання Малої Президії ВУЦВК, на якому НКЮ доручили остаточно погодити з ГПУ питання про права останнього щодо керівництва підприємствами, які надані йому в експлуатацію. НКЮ в листі до ВУЦВК і ГПУ знову підтвердив неможливість створення при ГПУ УСРР акціонерного товариства, оскільки це суперечило цивільному законодавству. НКЮ запропонував єдино можливу форму господарського об'єднання для ГПУ — комбінат за типом трестів.

При утворенні такого комбінату промислові та торгові підприємства і будівлі разом з машинами, устаткуванням, інструментами, живим і мертвим інвентарем, що належали ГПУ і його губвідділам, склали б основну частину статутного капіталу, а речі, перераховані у ч. 2 ст. 16 Положення про трести, — оборотний капітал об'єднання. Всі питання організації, діяльності, звітності, відповідальності за борги об'єднання розв'язувались би в рамках діючого законодавства, зокрема, на підставі ст. 17 положення «Про трести».

ГПУ УСРР потрібно було розробити і представити на затвердження проект Господарського комбінату або тресту на основі положення «Про трести» від 2 липня 1923 р. із зазначенням майна, яке складе основний та оборотний капітал²². Чи були представлені ГПУ УСРР відповідні документи, автору встановити не вдалось, але у березні 1928 р. секретар Економічного управління ГПУ УСРР повідомив, що Господарського комбінату при ГПУ УСРР не існує²³.

У другій половині 20-х рр. підсобні підприємства продовжували існувати, але, внаслідок покращення фінансового становища ГПУ УСРР, їх мережа була значно скорочена. В резолюції з фінансового питання, що була затверджена з'їздом начальників органів ГПУ УСРР (1–6 червня 1925 р.), передбачалось ліквідувати всі нерентабельні підсобні підприємства, тимчасово залишивши тільки ті, які економічно виправдовують своє існування²⁴.

Після створення Об'єднаного державного політичного управління (далі — ОГПУ) СРСР республіканське ГПУ перейшло виключно на централізоване союзне фінансування. Положення про ОГПУ СРСР та його органи, прийняте Центральним виконавчим комітетом (далі — ЦВК) СРСР 15 листопада 1923 р., і положення про ГПУ УСРР, затверджене ВУЦВК і РНК УСРР 13 серпня 1924 р., визначили принципово нові правові засади матеріально-фінансового забезпечення органів ГПУ УСРР та його місцевих органів. Кошторис ГПУ УСРР окремо містив кошториси Особливих відділів Українського військового округу та транспортного відділу Південного округу шляхів сполучення. Після погодження з РНК УСРР він входив до кошторису ОГПУ СРСР, який затверджувався РНК СРСР і включався до бюджету СРСР²⁵.

Кредити з Москви на адресу ГПУ УСРР надходили через Бюджетне управління НКФ УСРР. Вони вносились до книги обліку кошторисних кредитів. Там вказувались параграф і стаття кредиту, дата і номер документу, на підставі якого він був отриманий, подальший обіг кредиту тощо. Кошторисні кредити з центру продовж 1923–1925 рр. надавались ГПУ УСРР за 18 параграфами і більш ніж 30 статтями, що їх конкретизували: заробітна плата; господарські витрати та дрібний ремонт; поштово-телеграфні витрати; забезпечення їжею; транспортні витрати; державні споруди; спеціальні

витрати ОГПУ; витрати, що не підлягають розголошенню; грошове забезпечення військ; речове забезпечення; продовольство та фураж; загальне утримання та ремонт телефонно-телеграфного та спеціального майна; придбання коней; навчання військ; морські судна; соціальне страхування²⁶.

З переходом на централізоване фінансування кредитування місцевих органів ГПУ відбувалось спочатку тільки через центральний апарат ГПУ УСРР. Як правило, розрахунки ГПУ УСРР та його місцевих органів за послуги з відомствами проводились у безготівковому режимі за допомогою так званих асигновок, які мали сплачуватись Центральною касою НКФ УСРР або її місцевими філіями. Однак асигновки на тасмні та транспортні витрати й заробітну плату ГПУ вимагало сплачувати виключно готівкою.

Поступово еволюціонувала і система централізованого фінансування органів ГПУ УСРР. З 1 червня 1925 р. безпосередньо з центра почали фінансуватись окружні відділи, особливі відділи та військові частини ГПУ УСРР²⁷.

Перехід на централізоване фінансування не означав однак, що органи ГПУ повністю відмовились від місцевих позакошторисних коштів. ГПУ УСРР неодноразово зверталось до уряду з проханням про надання дотацій на різноманітні цілі. Так, у листопаді 1924 р. воно направило до РНК УСРР кошторис витрат на спеціальні заходи по боротьбі з бандитизмом на термін до 1 січня 1925 р. у розмірі 24 тис. крб. Але РНК УСРР затвердив кредит лише на 16 тис. крб.²⁸

У серпні 1924 р. НКФ УСРР взагалі відмовився задовольнити потреби ГПУ УСРР в 11360 крб. на українізацію апарату, мотивуючи своє рішення тим, що ГПУ УСРР є союзним наркоматом, а гроші центром були виділені для цієї мети тільки на об'єднані та необ'єднані відомства. РНК УСРР запропонувало ГПУ УСРР, як вихід з ситуації, підготувати погоджений з НКФ УСРР проєкт доповідної записки до союзного центру. 22 вересня 1924 р. РНК УСРР через постійного представника УСРР при уряді СРСР відправила цю записку до РНК СРСР²⁹. У червні 1925 р. кошти на українізацію були виділені.

Керівництво ОГПУ СРСР само виступило ініціатором видання цілої низки загальносоюзних нормативно-правових актів щодо віднесення окремих витрат органів ГПУ на рахунок місцевих бюджетів. Наказом ГПУ УСРР № 810 від 17 вересня 1923 р. була оголошена постанова РНК СРСР від 13 серпня 1923 р. «Про порядок покриття витрат на розквартирування частин, установ і закладів військ ДПУ». З місцевих бюджетів мали фінансуватись надання приміщень та комунальні послуги (освітлення, опалення, водопостачання, асенізація, дрібний поточний ремонт і прибирання приміщень та прилеглої території) територіальних, прикордонних (сухопутних і морських) і конвойних військ ОГПУ³⁰.

13 червня 1924 р. постановою ЦВК і РНК СРСР (на доповнення ст. 24 Тимчасового положення про місцеві фінанси) ця система оплати була поширена на всі місцеві органи ОГПУ, в тому числі і на територіальні³¹. Норми даних постанов активно використовувались в основному військовими частинами ОГПУ, розташованими на території УСРР. Останні часто звертались до місцевої влади з проханнями про полагодження казарм, службових і господарських приміщень тощо. Одночасно з клопотанням подавались орієнтовані заявки на дрібний поточний ремонт і приблизна оцінка вартості робіт. Однак місцеві органи влади, посилаючись на різні причини, відмовляли у наданні коштів і переадресовували ці клопотання через центральні українські установи до союзного центру.

Так, на весні 1925 р. через відсутність коштів у бюджеті Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки (далі — АМСРР) не отримав грошей на ремонт казарм Молдавський прикордонний загін військ ОГПУ. Тільки після звернення РНК УСРР до РНК СРСР, за рішенням Ради праці і оборони СРСР від 23 вересня 1925 р., була виділена цільова дотація з резервного фонду союзного уряду³². А у березні 1927 р. було відмовлено в асигнуванні коштів на комунальні послуги 2-го взводу 4-го Українського Червонопрапорного полку військ ОГПУ, що розташовувався на станції Бірзула, у зв'язку з тим, що кошторис взводу надіслали до НКФ АМСРР вже після затвердження бюджету АМСРР³³.

Таким чином, у 1922–1923 рр., до утворення ОГПУ СРСР, органи ГПУ УСРР не мали стабільного централізованого фінансування. Основними джерелами їх утримання були місцеві бюджети, резервний фонд РНК УСРР, кошти різноманітних фондів, які створювалися центральними державними установами УСРР і т.д. Важливу роль у фінансовому забезпеченні органів ГПУ УСРР відіграла також система підсобних виробничих і комерційних підприємств, об'єднаних наприкінці 1923 р. в господарський комбінат при ГПУ УСРР.

У 1923–1924 рр. відбувся перехід на загальносоюзне фінансування. Гроші надходили на адресу ГПУ УСРР і розподілялись між підпорядкованими органами згідно затвердженого кошторису. З середини 1925 р. безпосередньо з союзного центру постачались і місцеві органи ГПУ. Однак перехід на централізоване фінансування не означав повної відмови від можливості отримання коштів з місцевих бюджетів. Ряд загальносоюзних актів законодавчо закріпив це. А наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. держава, за рахунок примусового вилучення коштів у населення (зокрема, під час проведення масової колективізації селянських господарств), змогла вирішити всі проблеми фінансування діяльності органів ГПУ в цілому і матеріального забезпечення їх співробітників зокрема.

Примітки

- ¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1757. — Арк. 1–3.
- ² Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВС України). — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 742. — Арк. 39–41.
- ³ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Колекція друкованих видань (далі — КДВ). — Спр. 447. — Т. 4. — Арк. 363–365.
- ⁴ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 948. — Арк. 41; Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 742. — Арк. 38.
- ⁵ Там само. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 948. — Арк. 39.
- ⁶ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 742. — Арк. 36.
- ⁷ ДА СБУ. — КДВ. — Спр. 448. — Т. 5. — Арк. 203.
- ⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1407. — Арк. 172.
- ⁹ Вестник Архива Президента РФ. — 1995. — № 6. — С. 155.
- ¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 392. — Арк. 427–428.
- ¹¹ ДА СБУ. — КДВ. — Спр. 254. — С. 35.
- ¹² ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 942. — Арк. 161, 162, 241.
- ¹³ Там само. — Арк. 164.
- ¹⁴ Там само. — Арк. 210.
- ¹⁵ Там само. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 923. — Арк. 25, 36.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 4–6.
- ¹⁷ Там само. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 923. — Арк. 25, 36.
- ¹⁸ ДА СБУ. — КДВ. — Спр. 193. — С. 9.
- ¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 742. — Арк. 57.
- ²⁰ Там само. — Ф. 8. — Оп. 16. — Спр. 9. — Арк. 127.
- ²¹ Там само. — Ф. 8. — Оп. 2. — Спр. 1229. — Арк. 4, 7.
- ²² Там само. — Арк. 2, 5.
- ²³ Там само. — Ф. 8. — Оп. 16. — Спр. 9. — Арк. 127.
- ²⁴ Матеріали съезда Начальников органов ГПУ УССР (1–6 июня 1925 г.). — Харьков, Б.г. — С. 45.
- ²⁵ Собрание Узаконений РСФСР. — 1924. — № 12. — Ст. 105; Зібрання Узаконень УСРР. — 1924. — № 20. — Ст. 181.
- ²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 3928–3930.
- ²⁷ Матеріали съезда Начальников органов ГПУ УССР. — С. 45.
- ²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 3. — Спр. 648. — Арк. 1–4.
- ²⁹ Там само. — Спр. 646. — Арк. 2–3, 4–6, 8–12.
- ³⁰ Там само. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 1628. — Арк. 69 зв.–70.
- ³¹ Там само. — Ф. 2. — Оп. 4. — Спр. 1599. — Арк. 21.
- ³² Там само. — Арк. 2, 11.
- ³³ Там само. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 2506. — Арк. 10.

*Вадим Золотарьов
(Харків)*

КОМІСАР ДЕРЖБЕЗПЕКИ 3-ГО РАНГУ: СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ВАСИЛЯ ІВАНОВА

«Я служив у Чека...
Дні і ночі, голодний, без сил,
Я на смітнику Жовтня копавсь.
Не жахався я тіней могил,
Тіней тих, що я сам розстріляв...»

Дмитро Фальківський¹

Ці автобіографічні рядки українського радянського поета відверто та правдиво свідчать про повсякденну діяльність тих людей, що вступили до ЧК у роки братовбивчої громадянської війни. Вступили з надією за будь-яку ціну побудувати світле майбутнє для всього людства. Будували, особливо не розбираючись — де винуваті, де невинні, не жаліючи ні ворога, ні себе. Теорію класової боротьби вони перетворили на теорію класової помсти, рідний народ нещадно ділили на «своїх» і «чужих» та старанно будували машину терору, яка знищила зрештою і їх самих.

Наша розповідь про одного із «найбільш стійких, відданих і витриманих чекістів»² — комісара державної безпеки 3-го рангу Василя Іванова. Вже відомі стислі біографічні відомості про цю людину і його долю³. Ми ж спробуємо на підставі нових документів докладніше розповісти про чекіста, який з 19 травня по 14 червня 1937 р. очолював НКВД УРСР.

Василь Тимофійович Іванов народився у 1894 р. у селі Холзаковому Гжатського повіту Смоленської губернії в родині російського селянина. У 1901 р. переїхав до Москви, де його батько працював бетонником. Тут він закінчив 3-х класну міську школу і 4-х класне торговельне училище та у жовтні 1910 р. розпочав свою трудову діяльність. Працював касиром

у магазині, конторником у торговельній конторі, пакувальником у спілці споживчого товариства. Але спокійне, розмірене життя дрібного клерка було не для нього.

Змолоду його цікавила політика і вже у 1911 р. він став членом культурно-освітнього товариства та профспілки московських торговельних працівників. У 1913 р. вступив до більшовицької партії та почав розповсюджувати газету «Правда», працював у газеті «Наш путь»⁴ (пізніше у колі знайомих Іванов полюбляв називати себе «журналістом ленінської школи»⁵). За належність до РСДРП(б) чотири рази заарештовувався поліцією.

У березні 1915 р. він був мобілізований до армії і у складі 321-го полку 81-ї дивізії вирушив на австрійський фронт. Воювати йому довелося недовго, бо вже через 2 місяця він потрапив у полон і 3 роки провів у таборі для військовополонених в Австро-Угорщині, де вів більшовицьку пропаганду і навіть встановив зв'язок із ЦК РСДРП(б) у Швейцарії⁶.

Наприкінці 1918 р. Іванов повернувся з полону до Москви, кілька місяців хворів, а з січня 1919 р. працював агентом із заготівель Наркомату харчування Білорусько-Литовської Радянської Республіки у Слуцьку. Працювати на новій посаді було важко, продуктів хронічно не вистачало навіть для армії. Невдоволення червоноармійців своїм харчуванням вміло використав есер М.О.Стрекопитов, який 24 березня 1919 р. організував у Гомелі антирадянський заколот, до якого приєдналися частини 8-ї стрілецької дивізії. 29 березня більшовикам вдалося розбити заколотників та захопити Гомель. Відступаючи з міста, Стрекопитов наказав розстріляти полонених⁷.

На будь-який терор більшовики завжди відповідали терором червоном, який разом із ЧК проводили революційні військові трибунали (РВТ). Про роль останніх у наведенні «революційного порядку» красномовно свідчив Л.Д.Троцький у листі до В.І.Леніна: «Польові трибунали приступили до роботи. Проведені перші розстріли... Перші розстріли вже вплинули належним чином. Сподіваюсь, що перелом буде досягнутий у короткій термін. Необхідна подальша посилка твердих працівників»⁸.

Одним з таких «твердих працівників» і був В.Іванов, призначений у березні 1919 р. членом РВТ 8-ї стрілецької дивізії, що воювала з польською армією в Білорусії. Його залізна витримка та нещадність до ворогів радянської влади, долю яких він вирішував, «керуючись принципом політичної доцільності і правосвідомістю комуністів»⁹, була помічена керівництвом. У серпні 1919 р. його призначили начальником Особливого відділу (за російською аббревіатурою — ОО) 8-ї стрілецької дивізії, а ще через 2 місяця — начальником ОО 52-ї стрілецької дивізії.

На початку 1920 р. 52-гу дивізію перевели з Білорусії до України, де вона спочатку була у резерві, а потім діяла на Південному фронті проти військ барона П.М.Врангеля: у травні-липні на мелітопольському напрямку, а у серпні-вересні на Каховському плацдармі¹⁰. Активну участь у боях

брав і В. Іванов, який «безпосередньо розробив і ліквідував низку шпигунських організацій і бандитських угруповань, особливо в районі Херсонщини у 1920 році»¹¹.

Восени 1920 р. Іванова призначили начальником Секретно-оперативної частини (СОЧ) ОО VI-ї армії. Перебуваючи на цій посаді, він «особисто розробив і ліквідував справу полковника Єстаф'єва, отамана Крапива, посланого Врангелем у тил Червоної Армії (в районі Чорного Яру), та командуючого Олександрійською повстанською дивізією, врангелівську організацію на чолі з полковником Шадурським, яка мала зв'язок із бандами Заболотного, Лиха та інших і готувала цілу низку нальотів»¹².

У грудні 1920 р. співробітники ОО VI армії «фільтрували Крим від контрреволюційного елементу»¹³ в складі Кримської ударної групи, якою «було розстріляно до 12000 чоловік, з яких до 30 губернаторів, понад 150 генералів, понад 300 полковників, кілька сотень контррозвідників, шпигунів, внаслідок було відвернуто можливість появи у Криму білих банд»¹⁴. Того ж місяця начальник Центрального управління надзвичайних комісій України (за російською аббревіатурою — ЦУПЧРЕЗКОМу) В. М. Манцев¹⁵ писав голові ВЧК Ф. Е. Дзержинському: «Тепер, після Криму, ймовірно і я набуду прізвисько «Кривавий». Ну, що ж робити. Таке прізвисько від буржуа приємне»¹⁶.

Чи приємно було В. Іванову посилати на смерть полонених білогвардійців, невідомо, але, судячи з усього, працював він сумлінно. Його «великі заслуги в секретно-оперативній роботі»¹⁷ були оцінені начальником ОО VI армії М. М. Бистрих, який зробив Іванова своєю правцею і почав висувати на відповідальні посади. Так, коли 16 травня 1921 р. Бистрих призначили начальником ОО Харківського військового округу, то своїм заступником і начальником СОЧ він обрав В. Іванова.

Після призначення М. Бистрих 19 травня 1922 р. заступником начальника СОЧ і ОО ГПУ УСРР, він швидко провів на посаду начальника спочатку

*В. Т. Іванов — заступник
народного комісара
внутрішніх справ УСРР*

2-го, а потім 6-го відділку В.Іванова, який перед цим кілька місяців очолював Одеській дільничний ОО. Коли ж 21 лютого 1923 р. Бистрих очолював ОО ГПУ УСРР, то він невдовзі домігся призначення Іванова начальником Контррозвідувального відділу (КРО) ГПУ УСРР — підрозділу, на який покладалося завдання боротьби зі шпигунством, білогардійською контрреволюцією та змовами, контрабандою та незаконним переходом кордону¹⁸.

У травні 1923 р., завдяки тонкій тактичній комбінації, контррозвідники зуміли заманити в Україну і заарештувати генерала-хорунжого Армії УНР Ю.Й.Тютюнника. Рятуючи власне життя, отаман дав згоду співробітничати з радянською владою. Уряд УСРР доручив голові ГПУ УСРР В.А.Балицькому перевірити щирість цієї заяви та одержати гарантію відвертості генерала-хорунжого. Балицький розпочав з Тютюнником довгі переговори, поставивши питання про видачу його архіву. Отаман був змушений прийняти всі вимоги чекістів¹⁹.

Завершення операції було доручено Іванову, який блискуче «закінчив справу отамана Тютюнника (викликано із-за кордону родину Тютюнника, ряд його помічників, а також архів організації), і провів роботу по розкладу петлюрівщини в країні та за кордоном»²⁰. Як Іванов «розкладав петлюрівщину», можна судити з однієї з його службових записок: «Дозволити скористатись незгодами, що виникають в українців, для загострення їх, зокрема Грушевського з Єфремовим»²¹.

Вмілі та чіткі дії В.Іванова, його оперативний хист, відданість генеральній лінії партії сподобалися В.Балицькому, який розпочав добирати свою команду. 22 квітня 1924 р. Іванов був призначений начальником СОЧ ГПУ УСРР і майже рік керував всією чекістською роботою в республіці (за винятком роботи ОО Українського військового округу).

17 квітня 1925 р. Іванов став начальником Обліково-освідомчого управління (російською — Учетно-осведомительное управление — УОУ) ГПУ УСРР, а з 1924 р. за сумісництвом очолював Харківський губернський (з літа 1925 р. — окружний) відділ ГПУ.

З перших днів свого існування органи ЧК-ГПУ почали створювати мережу таємних інформаторів, яка поступово охопила всю країну. У травні 1920 р. Харківський губком КП(б)У надіслав у всі президії комуністичних осередків таку директиву: «Пропонуємо вам виділити із середовища членів Комосередку одного або двох найбільш здібних і надійних товаришів для виконання таємних доручень Губчека по інформуванню про життя та діяльність установи, у якій ви служите»²².

Отже, начальник УОУ ГПУ УСРР був своєрідними очима та вухами режиму. Під безпосереднім керівництвом В.Іванова по всій республіці збиралася інформація про політичний та економічний стан на місцях, про настрої серед різних верств населення. Ці відомості сумлінно опрацьовувалися та доповідалися партійному і радянському керівництву республіки.

Оцінюючи роботу В. Іванова на посадах начальника УОУ ГПУ УСРР та начальника Харківського окрвідділу ГПУ, В. Балицький писав: «Ліквідував цілий ряд шпигунів у Харкові, які мали зв'язок із польським посольством і Львівською дефензивою. Доручену йому інформаційну роботу по висвітлюванню села і заводів на Україні зумів правильно реорганізувати та поставити на відповідну висоту»²³.

Роботою Іванова було задоволено і вище партійне керівництво: «Працюючи в Харківській організації з початку 1924 р. по цей час, т. Іванов протягом всього цього періоду виявив себе як здібний, невтомний, відданий справі працівник-організатор. Тримав найтісніший зв'язок із партійними, радянськими та профспілковими організаціями, своєчасно та вірно орієнтувався у політичних настроях та роботі різноманітних антирадянських угруповань та явищ, активно сприяв їхньому викорінюванню... т. Іванов має найтісніший зв'язок і користується авторитетом серед широких робіничо-селянських мас, виступав багатократно перед ними і як представник партії, і як представник Радянської влади і органів ГПУ»²⁴.

23 грудня 1927 р. пленум Харківського окрвиконкому, «визначаючи самовіддану довгорічну працю в органах ЧК-ГПУ» В. Балицького і В. Іванова, «їх вміле і стійке керівництво славною бойовою роботою ЧК-ГПУ», ухвалив просити Президію Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету (ВУЦВК) нагородити їх орденом Червоного Прапора²⁵. ВУЦВК підтримав це клопотання і направив відповідні документи до Москви.

У Кремлі кандидатуру В. Балицького забракували, напевно вирішивши, що вистачить з нього і двох найвищих нагород країни, а ось В. Іванова, який на той час мав лише Знак почесного співробітника ВЧК-ГПУ та бойову зброю від ВУЦВК, «за заслуги перед Республікою, виявлені у боротьбі з контрреволюцією у всіх її видах та проявах» 23 лютого 1928 р. нагородили орденом Червоного Прапора.

25 липня 1928 р. Іванова призначили начальником Київського окружного відділу ГПУ замість С. І. Західного²⁶. На той час в партійних та чекістських колах Київ вважався столицею українського буржуазного націоналізму, і саме Іванов, який досконало знав ситуацію в республіці, мав завдати першого удару по «прихованих петлюрівцях». З цим завданням він справився, і вже у травні 1929 р. у Києві була ліквідована так звана «СУМ» (Спілка Української Молоді) на чолі із завідувачем 1-ої Київської трудової школи В. Ф. Дурдуківським²⁷.

Розгортання слідства у цій справі дало підставу ГПУ УСРР розпочати підготовку процесу над «СВУ» (Спілкою визволення України), ключову роль у фабрикації якого відіграли співробітники Київського окрвідділу ГПУ. 28 квітня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У визнало за необхідне «за викриття СВУ» нагородити орденами Червоного Прапора групу чекістів²⁸, серед яких були начальник окрвідділу В. Т. Іванов, начальник секретного відділу (СО)

окрвідділу Г.Б.Загорський²⁹ та уповноважений СО С.С.Брук³⁰. Та на цей раз у Москві вирішили відхилити цю пропозицію.

Крім осередків «СВУ», у 1929 р. київськими чекістами (серед яких особливо відзначився уповноважений КРО В.М.Орловський³¹) були викриті: «повстанська організація в Київському укріпленому районі; шпигунська, повстанська організація, яка охоплювала ряд районів Київського округу; повстанська організація Рябченка, що підняла повстання в Городнянському районі; повстанська організація «Сніг», що охопила ряд сіл Бориспільського району»³². Тоді ж було ліквідовано «Комітет визволення України», члени якого підготували та розповсюджували «Заклик до всіх пригнічених Московщиною людей»³³.

Активно ліквідовували підлеглі Іванова і київські філії різноманітних контрреволюційних організацій загальносоюзного масштабу. Так у 1930–1931 рр. у Києві було заарештовано і засуджено по справі «Весна» близько 300 військових спеціалістів Червоної Армії на чолі з В.О.Ольдерогте — начальником Військової школи ім. С.С.Каменева³⁴, а на початку 1931 р. до різних термінів ув'язнення були засуджені учасники «Київської філії «Промпартії» науковці Т.П.Губенко, П.М.Кислинський, П.Д.Швецов та інші³⁵.

Більшості київських «промпартійців» пощастило вийти живими зі сталінських таборів і наприкінці 50-х рр. вони розповіли про те, якими саме засобами співробітники Київського оперсектора³⁶ ГПУ дістали від них «щиросердні зізнання». Чекісти погрожували розстрілом, поміщали заарештованих у камеру смертників; годинами змушували сидіти на табуреті, не згинаючи спини; позбавляли сну на кілька днів³⁷.

Працюючи у Києві, В.Іванов брав активну участь у створенні футбольної команди «Динамо» і вважав себе її хрещеним батьком. Він дружив з багатьма відомими українськими спортсменами і у 30-х рр. одружився з молодого київською ковзаняркою Лесею Николайчук³⁸.

31 липня 1931 р. голова ГПУ УСРР В.Балицький був призначений заступником голови ОГПУ СРСР. Невдовзі покинула Україну і велика група досвідчених чекістів. Був серед них і В.Іванов, який 5 січня 1932 р. став повноважним представником ОГПУ по Іванівській Промисловій області. Переїзд із Києва до провінційного Іваново-Вознесенська вважався підвищенням, адже чекісти, які очолювали територіальні відділи ОГПУ в Російській Федерації, мали ранг повпреда — такий самий, як і голови ГПУ союзних республік. І якщо у Іванова в Києві у петлицях красувалося три великих ромби, то після переїзду до Росії стало чотири — стільки, скільки було у нового голови ГПУ УСРР С.Ф.Реденса.

До Іваново-Вознесенська перебрався разом із В.Івановим і С.Й.Броневим³⁹ (батько відомого актора Л.Бронєвого). У 1927 р. він працював у Київському інституті народного господарства і був виключений з партії за троцькізм, але вже у 1928 р. його прийняли на роботу до Київського окр-

відділу ГПУ. Політичні помилки було потрібно виправляти, і невдовзі С.Броневой звітував, що, «працюючи в ГПУ у Києві, брав активну участь у розгромі троцькістської опозиції, і особисто заарештовував троцькістів, які очолювали опозицію в Інституті народного господарства і втягнули мене в опозицію». В Іваново-Вознесенську С.Броневой теж розгорнув бурхливу діяльність і, «керуючи та безпосередньо беручи участь у вилученні валюти..., викачав 6 мільйонів карбованців золотом», за що одним із перших серед співробітників ОГПУ був нагороджений орденом Червоної Зірки⁴⁰.

В.Іванов працював у Іваново-Вознесенську недовго. Взимку 1933 р. в Україну повернувся В.Балицький і вже 3 березня того ж року політбюро ЦК КП(б)У затвердило призначення Іванова начальником Донецького обласного відділу ГПУ⁴¹.

На цій посаді Іванов змінив М.Б.Гроссмана⁴², роботою якого був дуже незадоволений Балицький. У чекістському жаргоні навіть з'явився термін «гроссмановщина», що став синонімом поганої оперативної роботи. Рятувати чекістську роботу в Донбасі і було доручено В.Іванову, якому на допомогу були кинуті досвідчені чекісти. Заступником начальника облвідділу став М.Б.Корнев (перед цим працював заступником начальника відділу кадрів ГПУ УСРР), начальником Економічного відділу (ЕКО) — Г.М.Нікельберг⁴³, начальником Секретно-політичного відділу (СПО) — С.І.Заславський⁴⁴, начальником ОО — З.М.Ушаков⁴⁵. Саме цим чекістам і було доручено виконання «найближчого основного та головного завдання ГПУ УСРР — забезпечення весняної сівиби»⁴⁶.

В.Балицький вимагав від начальників облвідділів ГПУ у десятиденний термін закінчити та оформити справи низових повстанських організацій і наказував зараховувати до повстанців лише тих осіб, «хто може своїми свідченнями допомогти викрити додаткові зв'язки з іншими організаціями, учасників керівних центрів, ниток, що ведуть за кордон». Він націлював підлеглих на «виявлення ролі та участі есерів як ідеологів, керівників та організаторів підпілля», вимагав «у процесі розробки та слідства по всіх справах обов'язково точно виявляти політичне минуле та партійну належність всіх учасників, які проходять по справі; особливо ретельно розробляти зв'язки всіх колишніх есерів та членів УПСР»⁴⁷. Отримали донецькі чекісти і персональне завдання — у «максимально короткий термін» розгорнути слідство у справі «Козаки», по якій проходило багато есерів⁴⁸.

І робота закипіла. У своєму наказі № 262 від 15 червня 1933 р. Балицький відзначав, що «ЕКО Дноблвідділу останнім часом викрив ряд диверсійних груп («низовки») на підприємствах Донбасу»⁴⁹. Невдовзі за успішну боротьбу з «економічними шкідниками» Г.Нікельберг був нагороджений Знаком Почесного працівника ВЧК-ГПУ. А так звана ударно-слідча група Донецького облвідділу ГПУ, до якої входили С.Заславський, помічник начальника СПО М.Герзон, уповноважені СПО Кесс і Висоць-

кий, була відмічена головою ГПУ УСРР за ліквідацію в Донбасі осередку «Української військової організації»⁵⁰.

Під керівництвом М.Герзона⁵¹ у 1933 р. були викриті повстанські диверсійні організації у вугільній промисловості Кадіївського та Лисичанського трестів (18 чоловік розстріляно), заарештовано близько 100 учасників повстанської організації «Типографи» (48 чоловік розстріляно), а у 1934 р. «знята диверсійна організація у системі «Донпромвугілля», по якій було засуджено 30 чоловік⁵².

В.Іванов досить швидко освоївся в Сталіно. У 1934 р. він остаточно сформував свою команду, підібравши вправних виконавців на всі ключові посади: заступником начальника Управління НКВД став Г.Б.Загорський, начальником Дорожньо-транспортного відділу (ДТО) і заступником начальника Донецького облвідділу ГПУ — С.І.Заславський, начальником СПО — М.М.Герзон, начальником Оперативного відділу — Ф.С.Феліксон-Рабінович⁵³, начальником ЕКО — Д.В.Орлов⁵⁴, начальником ОО — Д.С.Леопольд⁵⁵, який відразу «значно підняв роботу ОО, досяг перебудови агентурної роботи всього апарата ОО та ефективності у ряді справ, особливо по німецькій контрреволюції та терору»⁵⁶.

Призначаючи того чи іншого чекіста на посаду, Іванов любив повторювати, «що за одного битого трьох небитих дають»⁵⁷, і не звертав особливої уваги на їхні вади та гріхи. Це призвело до того, що колектив у Донецькому УНКВД підібрався досить склочний, але працьовитий і, що було головне на той час, не обтяжений моральними принципами.

«Плідній» роботі чекістів сприяла і особиста дружба Іванова з першим секретарем Донецького обкому КП(б)У С.А.Саркісовим⁵⁸. В чекістському «колективі знали, що Іванов користується абсолютно повною довірою та прихильністю у Саркісова, в товаристві якого проводить більше часу, ніж на службі»⁵⁹. Цей дружній партійно-чекістський тандем і розпочав чистку Донбасу від опозиціонерів.

М.Герзон пізніше писав: «коли по майже всіх областях України зовсім не було справ по троцькістах, то ми у Донбасі з приїздом тов. Іванова і взятою правильною політичною лінією після гротсмановщини почали викривати серйозні троцькістські формування»⁶⁰.

У 1933–1936 рр. співробітниками СПО під керівництвом Герзона була викрита ціла низка троцькістських організацій в Донбасі: в соляній і вугільній промисловості Артемівського округу, в наукових закладах області на чолі з директором Луганського педінституту Цикініним; у медичному інституті; терористично-диверсійна організація «старі лєнінці» із 18 чоловік; група Лопаткіна; група кадрового троцькіста Пономарьова, «який повернувся із заслання та намагався відновити розгромлений обласний центр»; терористична група господарників Хрунічева та Крицьова; молодіжна організація у Сталіно та Макіївці; у Червоно-Луцькому

райони з 18 чоловік; у Єнакіївському та Горлівському районах з учасників «робітничої опозиції»⁶¹.

Дісталосся і представникам інших партій. У 1934–1935 рр. була «знята контрреволюційна меншовицька організація у Сталінському і Макіївському районах», а у 1936 р. — «велика контрреволюційна дашнакська партія»⁶².

Успішна боротьба з троцькістами у Донбасі сподобалася Кремлю і невдовзі ЦК ВКП(б) став відмічати Донецький обком КП(б)У «за активну боротьбу по викриттю контрреволюції»⁶³.

Похвала додала завзяття донецьким чекістам і вони почали діяти більш самостійно, часто не узгоджуючи свої дії з начальником СПО УГБ НКВД УСРР Б.В.Козельським⁶⁴. За словами М.Герзона, «Козельський неодноразово телефонував мені із зауваженнями, що ми собі багато дозволяємо, беремо людей не питаючись... Був випадок, коли... Козельський по телефону попередив мене, що він поставить перед наркомом питання про тов. Іванова і про мене, і ми дістанемо по заслугі. Тов. Іванов писав наркомові і все обійшлося без наслідків»⁶⁵. Козельський постійно обурювався тим, що «Донбас не може викрити серйозної української справи» і наказував Герзону «переключитися на українську роботу»⁶⁶.

Непорозуміння припинилися після несподіваного самогубства Б.Козельського 2 січня 1936 р. Новий начальник СПО УГБ НКВД УСРР капітан держбезпеки П.М.Рахліс швидко знайшов спільну мову і зі старшим майором держбезпеки В.Івановим, і зі старшим лейтенантом держбезпеки М.Герзоном. Тим більше, що партія поставила перед чекістами нові відповідальні завдання і сваритися було ніколи.

На початку 30-х років стала особливо відчутною упередженість радянських владних структур по відношенню до національних меншин. На партійних зборах все частіше лунали вимоги знищити «польські та німецькі фашистські елементи»⁶⁷. На існуванні в УСРР великої кількості німецьких та польських фашистів весь час наголошував В.Балицький, який у січні 1936 р. на пленумі ЦК КП(б)У заявив, що фашисти намагаються створити свої опорні пункти на Правобережній Україні та у Донбасі⁶⁸, а у телефонограмі начальникам обласних Управлінь НКВД від 20 липня 1936 р. констатував, що слідство по німцях гальмується, начальники питаннями якісної слідчої роботи не займаються, та вимагав «посилити темпи оперативної та слідчої роботи по німецькій лінії з урахуванням ретельного, ще глибшого викриття ролі та діяльності німецьких консульств, особливо за останні роки»⁶⁹.

У Донбасі проживало багато радянських німців, з-поміж яких співробітники НКВД почали інтенсивно створювати різноманітні німецькі контрреволюційні організації. У 1936 р. під керівництвом майора держбезпеки Г.Загорського «були викриті і ліквідовані німецькі диверсійні організації» у Костянтинівському, Сталінському, Краматорському, Артемівському, Постишівському, Горлівському та Мар'їнському районах (справа «Вузол», за-

арештовано близько 50 чоловік, з них 8 розстріляно); у Костянтинівці та Слов'янську (справа «Авторитет», заарештовано близько 40 чоловік, з них 7 розстріляно); на оборонних підприємствах Слов'янського, Краматорського та Костянтинівського районів (справа «Педагоги-зрадники», засуджено 16 чоловік); на оборонних заводах Костянтинівського, Артемівського і Слов'янського районів та у колгоспах Олександрівського, Краматорського і Костянтинівського районів (справа «Кільце», заарештовано 80 чоловік); по справі «Люксембуржці» було заарештовано понад 50 чоловік⁷⁰.

Не менш активно діяв проти радянських німців й інший підлеглий В.Іванова — М.Герзон, під керівництвом якого у 1935 р. була ліквідована німецька шпигунська організація на Маріупольщині та на оборонних підприємствах Горлівського і Краматорського районів, а у 1936 р. — подібні організації на хімічних заводах Костянтинівки; у машинобудівних організаціях та на електричних підстанціях Півдня; на Державній електростанції; серед спецпереселенців на Старобельщині (встановлено 11 штурмових загонів)⁷¹.

Старший лейтенант держбезпеки В.М.Орловський, який навесні 1936 р. очолив ОО замість призначеного помічником начальника УНКВД Донецької області капітана держбезпеки Д.Леопольда, також викрив «німецькі контрреволюційні фашистські організації», які очолювали політемігрант Гольц (справа «Редактор»); Г.Бек (на заводах Дзержинського і Краматорського районів, справа «Переліт», засуджено 20 чоловік, 8 з яких розстріляно); Вольф і Герцен (справа «Радисти», заарештовано 100 чоловік); Р.Слезачек (справа «Інтеграл»)⁷².

Але навіть ці «успіхи» не задовольняли керівництво республіки і В.Іванову довелося виправдовуватися: «Я повинен сказати, що відносно роботи серед німецького населення справи йдуть погано, не тільки тому, що там всі фашисти. Однак німецьке населення не однакове. Там є і дуже багато радянських людей»⁷³.

Викривали у Донбасі не тільки німецьких шпигунів. У 1934 р. «на Державній електростанції був знятий диверсійний осередок, який очолювався англійськими фахівцями»⁷⁴. У березні 1936 р. В.Орловський ліквідував «румунську шпигунську організацію Яковенка, Тихоновича і Репіна», а також «польську розвідувально-диверсійну організацію на Краматорських заводах на чолі з Ковальчуком»⁷⁵.

Ударно працював і капітан держбезпеки Д.Орлов, який, за словами Іванова, «проявив себе як здібний керівник, який вмів міцно мобілізувати апарат на виконання поставлених перед ним завдань... показував зразки оперативної роботи». Співробітники ЕКО очистили підприємства «від контрреволюційного куркульського елементу», викрили ряд терористично-диверсійних (справи «Путійці», «Семеноводи», «Безпризорні») та куркульсько-повстанських (справи «Полтавці», «Ті, хто спізнився») органі-

зацій⁷⁶. На початку 1936 р. Орлов отримав за щось догану від Балицького, але у другій половині того ж року виправився і заарештував 200 чоловік⁷⁷.

Вишукувати різноманітних «ворогів народу» чекістам активно допомагав обком КП(б)У. Лише під час обміну партійних документів у 1936 р. у Донецькій парторганізації «було відкрито 98 троцькістів, націоналістів, правих і інших»⁷⁸.

Траплялися в роботі донецьких чекістів і провали. Так 15 жовтня 1935 р. «за розвал оперативної роботи на Маріупольському металургійному заводі, за бездіяльність і злочинно-халатне ставлення до своїх обов'язків» був усунутий з посади та заарештований на 20 днів начальник ЕКО УГБ Маріупольського міського відділу НКВД Райцес⁷⁹.

У гонитві за цифрами чекісти перехоплювали агентурні розробки у інших відділів та проводили арешти, не узгоджуючи їх з колегами. Особливо відзначався цим М. Герзон, який завжди намагався бути у всьому першим. Такі його дії призвели до конфліктів з начальниками інших відділів Д. Орловим і В. Орловським⁸⁰. Невдовзі різко погіршилися стосунки Герзона і з Івановим.

Причину цього слід шукати у діяльності Герзона на посаді секретаря партійного комітету УНКВД, завдяки якій загальна істерія викриття «ворогів народу» перекинулася і на чекістське середовище. Так, за пропозицією секретаря парткому було виключено з партії «за приховування свого соціального походження та систематичне пияцтво»⁸¹ старшого лейтенанта держбезпеки П. Є. Башу⁸². Іванов домігся відновлення останнього в партії⁸³, а у січні 1937 р. призначив його начальником 5-го (Особливого) відділу УГБ УНКВД.

Намагався розібратися Герзон і з «колишнім бандитом» В. Орловським. Але Іванов не дозволив кривдити свого давнього підлеглого, дуже розлютився на секретаря парткому, «довго читав нотації і заборонив проводити розслідування»⁸⁴. Однак невдовзі до НКВД СРСР надійшов сигнал, що Орловський приховує своє офіцерське минуле. Розслідування відкинуло цей наклеп і виявило його причину — «офіцер», на відміну від більшості своїх колег, завжди приходив на роботу чисто виголеним і охайним. Чекістська ж робота Орловського сподобалась на Лубянці і у січні 1937 р. його нагородили Знаком почесного співробітника ВЧК-ГПУ.

В. Іванов постійно звинувачував М. Герзона у «надмірній непримиренності, різкості та нечуйному ставленні до партійців», а секретар парткому начальника УНКВД — у «черствості та байдужості»⁸⁵. У грудні 1936 р. Герзона, через стан здоров'я було переведено на посаду начальника 4-го відділу (СПО) УГБ УНКВД Одеської області, а його місце 8 лютого 1937 р. зайняв колишній начальник ЕКО УГБ УНКВД Київської області капітан держбезпеки С. І. Гольдман⁸⁶, який свого часу служив під началом Іванова у Києві.

Герзону влаштували «красиві та дорогі проводи»⁸⁷, під час яких Іванов дав високу оцінку його роботі, заявив, що він був проти цього від'їзду

і навіть збирався висувати Герзона на посаду помічника начальника УНКВД⁸⁸. Здавалося, що конфлікт вичерпано, але на початку 1937 р. розпочалася нова хвиля пошуку «прихованих троцькістів». І тоді Іванов, виходячи з міркувань власної безпеки, вирішив списати всі прорахунки попередньої роботи на Герзона. Для того, щоб надати цим звинуваченням більшої ваги, він доручив особливу повноваженому УНКВД старшому лейтенанту держбезпеки І.В.Віхереву⁸⁹ розпочати збирання компромату проти колишнього начальника СПО⁹⁰.

Не дивлячись на ці негаразди, діяльність В.Іванова у Донбасі цілком задовольняла і Москву, і Київ. Під його керівництвом лише у 1-му кварталі 1937 р. донецькі чекісти викрили і ліквідували 112 ворожих груп із загальною кількістю учасників 587 чоловік: на залізниці — 26 груп (143 чоловіки), в енергетиці — 14 груп (86 чоловік), у вугільній промисловості — 16 груп (83 чоловіки), в металургії — 17 груп (77 чоловік), в хімічній промисловості — 16 груп (64 чоловіки), в машинобудуванні — 12 груп (48 чоловік). За ґрати потрапило і 11 членів Донецького обкому КП(б)У⁹¹.

Тому не дивно, що коли був усунутий з посади заступника наркома внутрішніх справ УРСР комісар держбезпеки 2-го рангу З.Б.Кацнельсон, то на його місце 3 квітня 1937 р. призначили саме Іванова, якому того ж дня було надано спеціальне звання комісара держбезпеки 3-го рангу. Через 12 днів ВУЦВК затвердив це призначення⁹².

На той час у штаті НКВД УРСР було два заступники наркома. Комісар держбезпеки 2-го рангу К.М.Карлсон керував в основному підрозділами, які не входили до УГБ, а на Іванова було покладено керівництво оперативними відділами. Втім, знаючи авторитарний стиль керівництва наркома В.Балицького, без участі якого не вирішувалося жодне вагоме питання, важко припустити, щоб хтось із заступників міг проводити свою лінію.

З Балицьким же у Іванова завжди були добрі стосунки. Нарком всіляко підтримував і просував його по службі, захищав від нападок колишнього наркома внутрішніх справ СРСР Г.Ягоди, який, за словами Балицького, тільки і шукав «приводу, щоб угробити Іванова»⁹³. Здавалося б, що наркома та його нового заступника чекає довга та плідна спільна праця, але все вийшло по-іншому.

11 травня 1937 р. В.Балицького несподівано призначили начальником УНКВД по Далеко-Східному краю (ДСК). Посада керівника НКВД УРСР залишилась вакантною, а В.Іванова призначили тимчасово виконуючим обов'язки наркома внутрішніх справ УРСР. За словами сучасників, «призначення Балицького на ДСК було зовсім несподіваним для нього і переживав він це дуже хворобливо»⁹⁴; «він був страшенно збентежений, не знав, куди йому подітися. Відчувалося, що людина дуже переживає»⁹⁵. Переживати було чого, адже Балицький добре розумів, що втрачає не тільки звичне місце, але і довіру найвищого керівництва СРСР.

19 травня 1937 р. колишній нарком остаточно здав справи Іванову, повідомив підлеглих, «що на думку Єжова та ГУГБ НКВД СРСР контрреволюція на Україні розгромлена»⁹⁶, та відбув до Москви. Іванов же розпочав формувати команду: на посаду начальника 3-го відділу (КРО) УГБ НКВД УРСР він провів заступника начальника УНКВД Одеської області майора держбезпеки М.Г.Чердака⁹⁷, якого добре знав по роботі у Києві; начальником 2-го (Оперативного) відділу УГБ НКВД УРСР призначив помічника начальника УНКВД Вінницької області капітана держбезпеки І.Д.Морозова⁹⁸; особливоуповноваженим НКВД СРСР — полкового комісара Л.І.Стрижевського⁹⁹.

Вирішив В.Іванов перевести до УГБ НКВД УРСР і М.Герзона¹⁰⁰. Адже він розумів, що їх об'єднують спільні «помилки» по викриттю троцькістів у Донбасі. Тому йому було спокійніше мати Герзона при собі.

На XIII з'їзді КП(б)У В.Іванова обрали членом ЦК (на XI з'їзді він обирався членом Центральної Контрольної Комісії, а на XII — членом Ревізійної комісії). Планувався у члени ЦК і начальник УНКВД по Одеській області старший майор держбезпеки О.Б.Розанов¹⁰¹, але під час з'їзду начальник Адміністративно-господарчого управління НКВД УРСР майор держбезпеки С.М.Цикліс¹⁰² повідомив Іванова, що в НКВД СРСР з'явився компромат проти головного чекіста Одещини. Іванов повідомив про це першого секретаря ЦК КП(б)У С.В.Косіора і кандидатуру Розанова відхилили¹⁰³.

7 або 8 червня 1937 р. до Києва прибули начальник ГУГБ НКВД СРСР комкор М.П.Фриновський¹⁰⁴ і комісар держбезпеки 1-го рангу Т.Д.Дерібас¹⁰⁵, який спочатку намічався в українські наркоми¹⁰⁶. У Москві в той час готували суд над учасниками «військово-фашистської змови у Червоній Армії». Скоріш за все «залізний сталінський нарком» М.І.Єжов послав свого першого заступника Фриновського збирати компромат проти Балицького, про участь якого у «військово-фашистській змові» дав свідчення заарештований командуючий військами Київського особливо-військового округу командарм 1-го рангу Й.Е.Якір.

Керівництво НКВД СРСР задовольнило прохання першого секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора призначити наркомом внутрішніх справ УРСР начальника 5-го відділу НКВД СРСР комісара держбезпеки 2-го рангу І.М.Леплевського¹⁰⁷. 15 червня 1937 р. М.Фриновський представив українським чекістам їхнього нового наркома.

Репресії в Україні Леплевський розпочав з чистки власного апарату, кидуючи за ґрати найближчих людей Балицького, але Іванов не потрапив до їх числа. Важко сказати, що стало на заваді цьому: чи особисте ставлення Леплевського до Іванова, чи відсутність відповідної вказівки з Москви. Можна лише констатувати, що Василь Тимофійович і Ізраїль Мойсейович спрацювалися. Мабуть, саме за рекомендацією Іванова нарком призначив начальником 4-го відділу (СПО) УГБ НКВД УРСР М.Герзона.

Леплевський доручив Іванову дуже відповідальне завдання — громити «ворогів народу» на пленумі ЦК КП(б)У, який відбувся 3–4 липня 1937 р. Про перебіг подій на цьому партійному форумі відомостей мало, бо майже всі його матеріали були знищені. Залишились список учасників (наркома внутрішніх справ УРСР серед присутніх не було) та постанова «продовжувати роботу по викриттю і розгрому троцькістських, правих і націоналістичних шпигунів»¹⁰⁸.

5 липня 1937 р. Іванов вилетів до Харкова розбиратися з причинами самогубства начальника обласного УНКВД комісара держбезпеки 3-го рангу С.С.Мазо. Він особисто призначив виконуючим обов'язки начальника УНКВД полковника І.Б.Шумського¹⁰⁹ та розпочав слідство. Іванов заборонив чекістам повідомляти будь-кого про зміст передсмертної записки начальника УНКВД («Товариші, опам'ятайтеся! Куди веде така лінія арештів та вибивання з обвинувачених свідчень?»), заявивши, що це — «ворожий хід Мазо, який намагався приховати свою ворожу роботу». Кілька днів Іванов проводив слідство, а потім заявив на зборах співробітників Управління, що Мазо застрелився у зв'язку з тим, що заплутався у своїх контрольно-опційних зв'язках¹¹⁰. Виконавши свою місію, Іванов відбув до Києва.

У липні 1937 р. Іванов підписав наказ про штати тюрем УГБ¹¹¹, хоча, як виявилось, його повинні були вже цікавити умови утримання заарештованих у Лефортовській або Бутирській тюрмах Москви. А вже 7 липня 1937 р. були заарештовані С.А.Саркісов і В.А.Балицький, а на допиті 26 липня останній засвідчив, що особисто завербував у «військово-фашистську змову» В.Іванова¹¹². Того ж дня згідно з повідомленням НКВД СРСР за № 1192 Іванов був звільнений з посади та відкликаний до Москви¹¹³.

На Луб'янці його долю вирішили швидко: 1 серпня 1937 р. Іванова заарештували у московському готелі «Москва». Тримався він майже півтора місяця, але 14 вересня 1937 р. написав заяву на ім'я М.Єжова, в якій зазначав, що, будучи засліпленим авторитетом Балицького, дозволив останньому втягнути себе у березні чи квітні 1936 р. до «змови», яку очолювали Якір, Балицький та деякі члени політбюро ЦК КП(б)У. Прізвищ останніх Іванов не назвав, створивши слідчим умови для «творчості».

На допиті 21 жовтня 1937 р. Іванов дав свідчення, що у 1936 р. у Донбасі був викритий троцькістський центр, до складу якого входили секретар Донецького облвиконкому Вайсберг та завідуючий Донецьким обласним відділом народної освіти Новаш, яким тривалий час протегував перший секретар Донецького обкому КП(б)У Саркісов. Останній часто брав під захист й інших троцькістів. Далі Іванов зазначив, що у Донбасі була слабо налагоджена оперативно-агентурна робота, в наслідок чого мали місце факти шкідництва¹¹⁴.

На допиті 26 жовтня 1937 р., який проводили старший майор держбезпеки А.К.Залпетер¹¹⁵ та майор держбезпеки М.М.Подольський¹¹⁶, Іва-

нов показав, що, працюючи начальником УНКВД по Донецькій області, він саботував заходи по розгрому контрреволюції: виконував шкідницьку директиву Ягоди, яка забороняла допитувати заарештованих після години ночі; виконував наказ Балицького, який забороняв заарештовувати троцькістів і правих на підставі одного протоколу допиту.

Розповідаючи про свою участь у «військово-фашистській змові», Іванов заявив, що Балицький нікого із змовників йому не назвав, а сам він не ризикував налагоджувати якісь зв'язки. Отже, слід віддати належне Василю Тимофійовичу — нікого з тих, хто ще був на свободі, він не обмовив.

Більше протоколів допитів Іванова в його архівно-кримінальній справі немає, хоча тримали його у в'язниці ще 8 місяців. А 16 липня 1938 р. його засудили в особливому порядку до розстрілу.

Примітки

¹ Фальківський (Левчук) Дмитро Никанорович (1898–1934). У 1920–1923 рр. — співробітник Білоруської ЧК. З 1924 р. займався літературною діяльністю, український радянський поет. Заарештований у грудні 1934 р.. Засуджений на смерть та розстріляний 14 грудня 1934 р.

² Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. Р-845, оп. 2, спр. 583. — Арк. 160.

³ Оглядова довідка у справі Василя Тимофійовича Іванова, 7.IX.1956 // Наше минуле. — Київ, 1993. — № 1(6). — С.82–85.; Золотарьов В. Чекісти 20–30-х: матеріали до біографічного словника // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 339.; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К.: Україна, 1996. — С.110–111; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К.: Абрис, 1997. — С. 477–478.

⁴ Російський центр збереження історичних документів новітньої доби. — Регистрационный бланк члена ВКП(б) № 1644284. Далі цей документ цитується без посилань.

⁵ Кузьмин Г.Е. «Динамо», которое Вы не знаете // Киевские новости. — 1992. — № 38.

⁶ Вісті ВУЦВК. — 1937. — 16 квітня.

⁷ Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия, 1983. — С. 568–569.

⁸ Волкогонов Д.А. Троцкий. Политический портрет. — Кн. 1. — М., 1992. — С. 294.

⁹ Сувениров О.Ф. Трагедия РККА 1937–1938. — М.: ТЕРРА, 1998. — С. 237.

¹⁰ Гражданская война и военная интервенция в СССР. — С. 488–489.

¹¹ ДАХО. — Ф. Р-845, оп. 2, спр. 583. — Арк. 160.

¹² Там само.

- ¹³ Марченко А. Николай Быстрых // Пограничники. — М.: Молодая гвардия, 1974. — С. 16.
- ¹⁴ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ), Вінниця. — Спр. 98, т. 1. — Арк. 40.
- ¹⁵ Манцев Василь Миколайович (1889–1938). У грудні 1919 р. — серпні 1923 р. очолював ЦУПЧРЕЗКОМ, ВУЧК, ГПУ УСРР. Заарештований 22 жовтня 1937 р. Розстріляний 19 серпня 1938 р.
- ¹⁶ Тополянский В.Д. Вожди в законе. Очерки физиологии власти. — М.: Права человека, 1996. — С. 211.
- ¹⁷ ДАХО. — Ф.Р-845, оп. 2, спр. 583. — Арк. 160.
- ¹⁸ Отчет о полугодовой деятельности ГПУ УССР (Январь-июнь 1922 г.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 330.
- ¹⁹ Михайленко А.Г., Ткаченко А.К. Легенда для генерала. — К.: Молодь, 1984. — С. 189–190.
- ²⁰ ДАХО. — Ф. Р-845, оп. 2, спр. 583. — Арк. 159.
- ²¹ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. — С. 52.
- ²² ДАХО. — Ф. 1, оп. 1, спр. 76. — Арк. 32.
- ²³ Там само — Ф. Р-845, оп. 2, спр. 583. — Арк. 160.
- ²⁴ Там само. — Арк. 159.
- ²⁵ Там само. — Арк. 154.
- ²⁶ Западний Семен Ізраїльович (1899–?) Комісар держбезпеки 3-го рангу. З 25 листопада 1922 р. — начальник Харківського місцевого відділу ГПУ. З 7 березня 1924 р. — помічник начальника Київського губвідділу ГПУ. З 12 грудня 1925 р. — начальник Київського окрвідділу ГПУ. З 28 липня 1928 р. — начальник УОУ ГПУ УСРР. З 31 січня 1930 р. — начальник СОУ та заступник повпреда ОГПУ по Далеко-Східному краю (ДСК). З 31 липня 1934 р. — перший начальник УНКВД ДСК. Заарештований 8 серпня 1937 р. Розстріляний.
- ²⁷ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. — К.: Інтел, 1995. — С. 108.
- ²⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 6, спр. 184. — Арк. 87.
- ²⁹ Загорський (Зарицький) Григорій (Йосиф) Борисович (1899–1938). Майор держбезпеки. З 1 січня 1927 р. — начальник відділку СО ГПУ УСРР. З 1 жовтня 1927 р. — секретар осередку КП(б)У ГПУ УСРР. З 9 листопада 1927 р. — начальник СО, а з 2 березня 1931 р. — начальник ОО Київського окрвідділу/оперсектора ГПУ. З січня 1932 р. — заступник начальника Житомирського міськвідділу ГПУ. З травня 1933 р. — начальник СПО Одеського облвідділу ГПУ. З 28 серпня 1934 р. — заступник начальника УНКВД Донецької області. Заарештований 10 березня 1938 р. 10 червня 1938 р. — покінчив життя самогубством у тюрмі.
- ³⁰ Брук Соломон Соломонович (1898–1938). Капітан держбезпеки. У 1924–1931 рр. — помічник уповноваженого, уповноважений, старший уповноважений Київського губернського (окружного) відділу/ оперативного сектора ГПУ. З 1931 р. — оперуповноважений СПО ГПУ УСРР. З 1932 р. — помічник начальника СПО Вінницького облвідділу ГПУ. З січня 1934 р. — начальник 1-го відділку СПО

- ГПУ УСРР. З 1936 р. — помічник начальника СПО УГБ НКВД УРСР. Заарештований 11 липня 1937 р. Засуджений на смерть 8 лютого 1938 р. Розстріляний.
- ³¹ **Орловський-Гороцик Василь Михайлович** (1896–?). Старший лейтенант держбезпеки. З 22 листопада 1927 р. — уповноважений Київського окрвідділу ГПУ. З 15 жовтня 1931 р. — помічник начальника ОО Київського оперсектора ГПУ. З 20 лютого 1932 р. — помічник начальника ОО Вінницького облвідділу ГПУ. З липня 1933 р. — помічник начальника ОО 2-ї окремої механізованої бригади. З 1 серпня 1934 р. — помічник начальника ОО УГБ УНКВД Київської області. З 13 березня 1936 р. — начальник ОО УГБ, а з 3 січня 1937 р. — заступник начальника 3-го відділу УГБ УНКВД Донецької області. Заарештований у серпні 1937 р. Розстріляний.
- ³² ДА СБУ, Донецьк, спр. 4476, арк. 29.
- ³³ Сахно А. Дело о КВУ// Киевские новости. — 1995. — № 46.
- ³⁴ Тинченко Я. Белая гвардия Михаила Булгакова. — Киев, Львов, 1997. — С. 94.
- ³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 85, оп. 1, спр. 9403. — Арк. 203.
- ³⁶ У вересні 1930 р. було змінено територіальний устрій ГПУ УСРР. Окружні відділи ГПУ були об'єднані у дев'ять оперативних секторів, які спочатку носили цифрові номери: 1-й (Харківський); 2-й (Донецький); 3-й (Київський); 4-й (Дніпропетровський); 5-й (Одеський); 6-й (Вінницький); 7-й (Житомирський); 8-й (Полтавський); 9-й (Сумський). Окремою територіальною одиницею ГПУ УСРР був Молдавський обласний відділ ГПУ.
- ³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 85, оп. 1, спр. 9403. — Арк. 125–145.
- ³⁸ Кузьмин Г.Е. «Динамо», которое Вы не знаете.
- ³⁹ **Бронсвой (Факторович) Соломон Йосипович** (1905–?). З 3 травня 1934 р. — начальник 6-го відділку ЕКУ ГПУ УСРР. З 1935 р. — начальник будівництва парку культури та відпочинку в Києві. Заарештований 13 вересня 1936 р. Засуджений 9 березня 1937 р. до 5 років таборів. Помер у 70-ті рр. у Москві.
- ⁴⁰ ДАХО. — Ф. 23, оп. 1, спр. 39. — Арк. 409–410.
- ⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 282. — Арк. 12.
- ⁴² **Гросман Мирон Борисович**. З 25 листопада 1931 р. — помічник начальника, а з 29 січня 1932 р. — другий заступник начальника ЕКУ ОГПУ СРСР. З 7 жовтня 1932 р. — начальник Донецького обласного відділу ГПУ. З березня 1933 р. — на радянській та господарчій роботі. Заарештований влітку 1937 р. у Києві.
- ⁴³ **Нікельберг Григорій Мойсейович**. Старший лейтенант держбезпеки. У 1933–1934 рр. — начальник ЕКО Донецького облвідділу ГПУ. До 3 січня 1937 р. — начальник ЕКО, а з 3 січня 1937 р. — начальник 6-го (транспортного) відділу УГБ УНКВД Вінницької області. До 29 липня 1938 р. — заступник начальника ДТО ГУГБ НКВД Південно-Західних залізниць. З 29 липня 1938 р. — начальник 3-го (оперчекістського) відділу Беломорсько-Балтійського каналу. Подальша доля невідома.
- ⁴⁴ **Заславський Соломон Ісакович** (1897–?). Капітан держбезпеки. З 1933 р. — начальник СПО Донецького облвідділу ГПУ. З 24 січня 1934 р. начальник ДТО ОГПУ Донецьких залізниць та заступник начальника Донецького облвідділу ГПУ. Потім — заступник начальника, а з 24 червня 1937 р. — т.в.о. начальника 6-го (транспортного) відділу УГБ НКВД УРСР. З серпня 1937 р. — началь-

- ник ДТО ГУГБ НКВД Південно-Західних залізниць. Був заарештований, потім звільнений. Подальша доля невідома.
- ⁴⁵ **Ушаков (Ушимирський) Зиновій Маркович** (1895–1940). Майор держбезпеки. У 1929 р. — уповноважений КРО ГПУ УСРР. З 1930 р. — уповноважений ОО ГПУ УСРР. З 1931 р. — помічник начальника відділку ОО ОГПУ СРСР. З 1933 р. — начальник ОО Донецького облвідділу ГПУ. З березня 1934 р. — начальник ОО повпредства ОГПУ по Саратовському краю. З 9 лютого 1935 р. — заступник начальника ОО УГБ НКВД Білоруської СРР. З 28 січня 1937 р. — помічник начальника 5-го відділу (ОО) ГУГБ НКВД СРСР. Заарештований 5 вересня 1938 р. Розстріляний у 1940 р.
- ⁴⁶ Архів УВС Харківської області. — Ф. 48, оп. 1, спр. 1, т. 3. — Арк. 3–4.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 6–7.
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 9.
- ⁴⁹ Там само. — Спр. 1, т. 1. — Арк. 52.
- ⁵⁰ Там само. — Арк. 98.
- ⁵¹ **Герзон Матвій Михайлович** (1906–1938). Капітан держбезпеки. З 17 квітня 1931 р. — помічник начальника СПО Донецького оперсектора/облвідділу ГПУ. З 31 січня 1934 р. — начальник СПО Донецького облвідділу ГПУ. З 28 лютого 1937 р. — начальник 4-го відділу (СПО) УГБ УНКВД Одеської області. З липня 1937 р. — начальник 4-го відділу УГБ НКВД УРСР. З 27 жовтня 1937 р. — начальник 5-го відділку 4-го відділу ГУГБ НКВД СРСР. Арештований 18 квітня 1938 р. Розстріляний 23 вересня 1938 р.
- ⁵² ДА СБУ. — Спр. 15282. — Арк. 74–75.
- ⁵³ **Феліксон-Рабінович Фелікс Самійлович** (1904–1938). Старший лейтенант держбезпеки. З 14 травня 1934 р. — уповноважений Оперативного відділу Харківського облвідділу. З 21 листопада 1934 р. — начальник Оперативного відділу УГБ УНКВД Донецької області. З 30 грудня 1937 р. — начальник 2-го (Оперативного) УГБ УНКВД Кам'янець-Подільської області. Заарештований 22 липня 1938 р. Засуджений на смерть 2 жовтня 1938 р. Розстріляний.
- ⁵⁴ **Орлов Данило Володимирович (Подольський Давид Вульфович)** (1902–1938). Капітан держбезпеки. З 25 лютого 1932 р. — начальник ЕКО Вінницького облвідділу ГПУ. З 24 грудня 1932 р. — начальник 2 відділку ЕКУ ГПУ УСРР. З 7 березня 1933 р. — начальник ЕКО Одеського облвідділу ГПУ. З 22 листопада 1934 р. — начальник ЕКО УГБ, а з 3 січня 1937 р. — начальник 3-го відділу (КРО) УГБ УНКВД Донецької області. Заарештований 17 березня 1938 р. Засуджений на смерть та розстріляний 22 вересня 1938 р.
- ⁵⁵ **Леопольд (Ройтман) Данило Самійлович** (1901–?). Капітан держбезпеки. З січня 1927 р. — уповноважений КРО Київського окрвідділу ГПУ. З серпня 1929 р. — старший уповноважений КРО, з 15 лютого 1931 р. — старший уповноважений ОО, а з 15 серпня 1931 р. — начальник Іноземного відділу ГПУ УСРР. З 29 жовтня 1932 р. — начальник ОО Вінницького облвідділу ГПУ. З 23 березня 1934 р. — начальник ОО Донецького облвідділу ГПУ. З 28 січня 1936 р. — помічник начальника УНКВД Донецької області. З 19 серп-

- ня 1937 р. — начальник ДТО ГУГБ НКВД Південної залізниці, Харків. Заарештований влітку 1938 р. Репресований.
- ⁵⁶ ДА СБУ, Харків. — Спр. 8219. — Арк. 65.
- ⁵⁷ ДА СБУ. — Спр. 15282. — Арк. 154.
- ⁵⁸ **Саркісов (Данієлян) Саркіс Артемович (Арутюнович)** (1898–1937). З 1933 р. — перший секретар Донецького обкому КП(б)У. З 1937 р. — начальник комбінату «Сталінвугілля». Заарештований 7 липня 1937 р. Розстріляний 2 вересня 1937 р.
- ⁵⁹ ДА СБУ. — Спр. 15282. — Арк. 180.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 1385, т. 2. — Арк. 1–2.
- ⁶¹ Там само. — Спр. 15282. — Арк. 73–74.
- ⁶² Там само. — С. 76.
- ⁶³ Там само. — Спр. 1385, т. 2. — Арк. 1–2.
- ⁶⁴ **Козельський Борис Володимирович (Голованівський Бернард Вольфович)** (1902–1936). Майор держбезпеки. З 1 серпня 1926 р. — начальник 2-го (українського) відділку, а з 1 травня 1930 р. — помічник начальника СО ГПУ УСРР. З 5 квітня 1931 р. — помічник начальника, з 1 березня 1932 р. — заступник начальника, а з 15 грудня 1933 р. — начальник СПО ГПУ/УГБ НКВД УСРР. Застрелився 2 січня 1936 р.
- ⁶⁵ ДА СБУ. — Спр. 1385, т. 2. — Арк. 4.
- ⁶⁶ Там само. — Арк. 2–3.
- ⁶⁷ Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-і — 1900-і роки). — К., 1994. — С. 43.
- ⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 472. — Арк. 70.
- ⁶⁹ Державний архів Федеральної служби безпеки Росії. — Спр. № 11554. — т. 2. — Арк. 401–402.
- ⁷⁰ ДА СБУ, Донецьк. — Спр. 108143. — Арк. 64–65.
- ⁷¹ ДА СБУ. — Спр. 15282. — Арк. 75.
- ⁷² ДА СБУ, Донецьк. — Спр. 4476. — Арк. 37.
- ⁷³ Б. Чирко. Нацмен? Значить ворог. Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів України в 20–30-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 96.
- ⁷⁴ ДА СБУ, Донецьк. — Спр. 4476. — Арк. 36.
- ⁷⁵ Там само. — Арк. 37.
- ⁷⁶ Там само. — Спр. 564.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 519. — Арк. 275.
- ⁷⁹ Архів УВС Харківської області. — Ф. 48, оп. 1, спр. 2, т. 12. — Арк. 64.
- ⁸⁰ ДА СБУ. — Спр. 15282. — Арк. 157.
- ⁸¹ Там само. — Арк. 190.
- ⁸² **Баша Петро Євменович.** Старший лейтенант держбезпеки. До 7 березня 1934 р. — начальник відділку ОО Харківського облвідділу ГПУ. З 7 березня 1934 р. —

- начальник відділку ОО, а з 3 січня 1937 р. — начальник 5-го відділу (ОО) УГБ УНКВД Донецької області. З 26 липня 1937 р. — у резерві НКВД УРСР.
- ⁸³ ДА СБУ. — Спр. 15282. — Арк. 155.
- ⁸⁴ Там само. — Арк. 156.
- ⁸⁵ Там само. — Арк. 157.
- ⁸⁶ **Гольдман Соломон Ісакович**. Майор держбезпеки. З 7 лютого 1937 р. — начальник 4-го відділу (СПО) УГБ УНКВД Донецької області. З 5 травня 1938 р. — заступник начальника 4-го відділу УГБ НКВД УРСР. З 1938 р. — начальник 8-го відділу УГБ НКВД УРСР. З 31 грудня 1938 р. працював у ГУЛАГу НКВД СРСР.
- ⁸⁷ ДА СБУ. — Спр. 15282. — Арк. 141.
- ⁸⁸ Там само. — Арк. 192.
- ⁸⁹ **Віхерев Іван Васильович** (1899–?). Старший лейтенант держбезпеки. Особливоуповноважений, а з осені 1937 р. — начальник 11-го (водного) відділу УГБ УНКВД Донецької області. З 3 червня 1938 р. — заступник начальника УНКВД Одеської області. З 9 вересня 1938 р. — начальник ОО НКВД армійської групи Київського військового округу.
- ⁹⁰ ДА СБУ. — Спр. 15282. — Арк. 191.
- ⁹¹ Лихолобова Г. Трагічні 1936–1938 роки // Правда через роки. Статті, спогади, документи. — Донецьк, 1995. — С. 32.
- ⁹² Вісті ВУЦВК. — 1937. — 16 травня.
- ⁹³ Наше минуле. — Київ, 1993. — № 1(6). — С. 82.
- ⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 293, оп. 1, спр. 45886–ФП. — Арк. 69.
- ⁹⁵ Там само. — Ф. 1, оп. 1, спр. 535. — Арк. 161.
- ⁹⁶ ДА СБУ. — Спр. 37318–ФП. — Арк. 49.
- ⁹⁷ **Чердак Мойсей Григорович** (1900–?). Майор держбезпеки. З 1934 р. — заступник начальника Київського облвідділу ГПУ. З 1935 р. — заступник начальника УНКВД Одеської області. З 19 травня 1937 р. — начальник 3-го відділу (КРО) УГБ НКВД УРСР. З 31 серпня 1937 р. — начальник ДТО ГУГБ НКВД залізниці імені Кагановича. З 14 лютого 1938 р. у ГУЛАГу. У 50-х рр. проживав у Москві.
- ⁹⁸ **Морозов Гнат Дмитрович** (1898–1940). Майор держбезпеки. З серпня 1935 р. — помічник начальника УНКВД Вінницької області. З 29 травня 1937 р. — начальник 2-го (оперативного) відділу УГБ НКВД УРСР. З 20 серпня 1937 р. — начальник УНКВД Вінницької області. З 28 березня 1938 р. — начальник 6-го відділу 1-го Управління НКВД СРСР. З 1 січня 1939 р. — помічник начальника слідчої частини НКВД СРСР. Заарештований у 1939 р. Розстріляний 26 липня 1940 р.
- ⁹⁹ **Стрижевський Леонід Гнатович** (1898–1937). Полковий комісар. З січня 1934 р. — заступник секретаря ГПУ/НКВД УСРР. З 21 травня 1937 р. — особливоуповноважений НКВД УСРР. З 25 червня 1937 р. — заступник начальника секретаріату НКВД УСРР. Заарештований 9 липня 1937 р. Засуджений на смерть 7 вересня 1937 р. Розстріляний.
- ¹⁰⁰ ДА СБУ. — Спр. 15282. — Арк. 160.

- ¹⁰¹ **Розанов (Розенбарт) Олександр (Абрам) Борисович** (1896–1937). Старший майор держбезпеки. З 20 січня 1932 р. — начальник Київського облвідділу ГПУ. З 21 березня 1935 р. — начальник УНКВД Одеської області. 14 червня 1937 р. призначений начальником УНКВД Воронежської області, але до Вороного не встиг і 11 липня 1937 р. був заарештований в Одесі. Розстріляний 8 вересня 1937 р.
- ¹⁰² **Цикліс Савелій Михайлович** (1888–1938). Майор держбезпеки. З 20 серпня 1934 р. до 8 серпня 1937 р. — начальник Адміністративно-господарчого управління НКВД УРСР. З 1937 р. — начальник адмінвідділу Івдельського табору НКВД. Заарештований 25 квітня 1938 р. Засуджений на смерть 28 серпня 1938 р. Розстріляний.
- ¹⁰³ ДА СБУ. — Спр. 57428-ФП. — Арк. 263.
- ¹⁰⁴ З 7 червня 1937 р. наказом НКВД СРСР «у зв'язку з поїздкою тов. Фриновського на Україну» обов'язки начальника ГУГБ НКВД СРСР став виконувати начальник 3-го відділу ГУГБ і заступник наркома внутрішніх справ СРСР комісар держбезпеки 3-го рангу В.М.Курський.
- ¹⁰⁵ **Дерібас Терентій Дмитрович** (1883–1938). Комісар держбезпеки 1-го рангу. У 20-х рр. — начальник СО ОГПУ СРСР. З січня 1930 р. — повпред ОГПУ/начальник УНКВД по Далеко-Східному краю. З 11 травня 1937 р. у резерві призначень. З липня 1937 р. — начальник УНКВД по Далеко-Східному краю. Заарештований 12 серпня 1937 р. Розстріляний 27 липня 1938 р.
- ¹⁰⁶ Цю інформацію надали авторів російські дослідники Н.В.Петров і К.В.Скоркін.
- ¹⁰⁷ ДА СБУ. — Спр. 70117-ФП. — Арк. 21–22.
- ¹⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 533. — Арк. 3–4.
- ¹⁰⁹ **Шумський Ігор Борисович** (1898–1974). Полковник. З 2 червня 1936 р. — заступник начальника, а з 5 липня 1937 р. — начальник УНКВД Харківської області. З серпня 1937 р. — начальник Запорізького міськвідділу НКВД. З 1 березня 1938 р. працював в системі ГУЛАГ.
- ¹¹⁰ ДА СБУ, Харків. — Спр. 9880. — Арк. 32.
- ¹¹¹ Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Шлях на Соловки // З архівів ВУЧК-КГБ-НКВД-ГПУ. — 1998. — № 1/2. — С. 113.
- ¹¹² ДА СБУ, Харків. — Спр. 9880. — Арк. 32.
- ¹¹³ Там само. — Арк. 34.
- ¹¹⁴ Там само. — Арк. 35.
- ¹¹⁵ **Залпетер Анс Карлович** (1899–1939). Старший майор держбезпеки. З 3 вересня 1936 р. — начальник УНКВД Красноярського краю. З 15 квітня 1937 р. — заступник начальника, а з 11 липня 1937 р. — начальник 2-го відділу ГУГБ НКВД СРСР. З 24 січня 1938 р. — у резерві НКВД СРСР. З 23 березня 1938 р. — заступник начальника будівництва Куйбишевського гідровузла НКВД СРСР. Заарештований 22 травня 1938 р. Розстріляний 4 березня 1939 р.
- ¹¹⁶ **Подольський Матвій Миронович** (1894–?). Майор держбезпеки. З 23 січня 1937 р. — начальник 5-го відділу УГБ та помічник начальника УНКВД Західно-Сибірського краю. З 7 липня 1937 р. — помічник начальника 2-го відділу ГУГБ НКВД СРСР. 1 червня 1938 р. звільнений з посади. Репресований.

ЦЕРКВА ЯК ОБ'ЄКТ УВАГИ СПЕЦСЛУЖБ

Наталія Рубльова
(Київ)

АНТИКОСТЬОЛЬНА КАМПАНІЯ В УСРР: ПРИЧИНИ, ІНСТРУМЕНТАРІЙ, ПЕРЕБІГ (КІНЕЦЬ 20-х — 30-ті рр.)

1920-ті роки завершувалися в СРСР під гаслами індустріалізації, суцільної колективізації і культурної революції. Перетворення в матеріальній та духовній сферах здійснювалися з ініціативи, під команду, пильним контролем та в інтересах верхівки правлячої партії більшовиків, яка вже встигла повністю опанувати всі важелі керівництва державою, придушуючи будь-які спроби опору чи прояви інакомислення з боку своїх політичних опонентів. До останніх, як видно із тогочасних партійних документів, тоталітарний режим послідовно відносив релігію й Церкву, відводячи їм роль класового та ідеологічного ворога і гальма в соціалістичному будівництві.

Сигнали з партійного штабу про необхідність форсування антирелігійної роботи всіма ланками державного апарату почали надходити вже в 1927–1928 рр.¹, що негайно позначилося не лише на становищі Церкви, але й сколихнуло все підрадянське суспільство. Апогей широкомасштабної антирелігійної кампанії, інспірованої проводом комуністичної партії, припав на 1929 р. — *«рік великого перелому»*, впродовж якого по всій країні було розгорнуто тотальну війну проти Церкви, духовенства і віруючих, незалежно від їхньої конфесійної приналежності.

Якщо в перебігу відносно «спокійного» періоду (1923–1928 рр.) рахунок відібраних у віруючих храмів по всій Україні щорічно складався «лише» із кількох десятків, то за один 1929 р. з «благословення» ВУЦВК було закрито 281 церкву², в тому числі поруйновано релігійне життя Києво-Печерської Лаври, монастирів Чернігова, Холодного Яру, Поділля...

Повсюдно із церков знімалися хрести і дзвони, скидалися куполи, розбиралися і нищилися іконостаси. Храми перетворювали на клуби, хати-

читальні, школи, архіви, гуртожитки, санаторії, спортзали, електростанції, зерносховища, а то й просто розбирали на будівельний матеріал, щоб використати, наприклад, для ремонту містка...

Скарги і клопотання, що масово надсилалися віруючими на захист своїх храмів у всі інстанції, в тому числі на ім'я найвищих керівників СРСР та УСРР — Й.В.Сталіна, М.І.Калініна, Г.І.Петровського та інших, — до уваги не бралися й осідали в архівах з резолюціями: «*Жалобу оставить без последствий*»; «*У проханні відмовити*»... Нехтуючи десятками, а то й сотнями підписів під клопотаннями, ВУЦВК блюзнірськи уточнював свій вердикт: «*Закрити церкву через відсутність віруючих*». Тисячі документів, що донині зберігаються в архівах, свідчать про причетність до нищення святинь органів радянської влади усіх ступенів — від сільрад та міськвиконкомів до ВУЦВК³.

Вістря антирелігійних заходів спрямовувалося насамперед проти православ'я, особливо духовенства й віруючих найбільш поширеної — «тихонівської» орієнтації — та УАПЦ. За 1929 р. ВУЦВК схвалив закриття понад 180 православних храмів. Зважаючи на число закритих тоді ж синагог — 79, партійно-радянський апарат з не меншою завзятістю розправлявся із святинями іудеїв.

У порівнянні із згаданими вище конфесіями Римсько-католицька церква наприкінці 20-х років почувалася відносно захищеною — навіть у запалі тотальної боротьби з релігією все ще спрацьовувало давнє партійне табу на закриття костьолів. Партосередки, як і раніше, керувалися тезами ЦК КП(б)У від 22 червня 1923 р. про антирелігійну пропаганду, де в розділі про роботу серед нацменшостей наголошувалося: «*Антирелігійну пропаганду серед поляків, що проживають на польському кордоні України, необхідно провадити дуже обережно, особливо щодо закриття костьолів, що може бути витлумачено як національне переслідування, яким можуть скористатись шпигуни польського уряду, яких дуже багато в пограничних місцевостях, для того, щоб настроїти поляків-селян проти Радянської влади*»⁴.

Незважаючи на «ура-атеїстичні» заклики, що публікувалися в пресі, на кшталт: «*Задовольнімо вимоги робітників — позакриваймо церкви, монастирі, синагоги, костьоли, передаймо приміщення цих кубел релігійного дуриствата під осередки культури — клуби, школи, музеї, хатичитальні!*»⁵ — закриття храмів РКЦ наприкінці 20-х років не набуло масового характеру. В 1929 р. з санкції ВУЦВК було закрито «всього» 6 костьолів — у м. Тальному Уманської округи, м. Кам'янському на Дніпропетровщині, м. Тараші Білоцерківської округи, с. Новій Ушиці поблизу Прокурова, с. Дмитрівському Сталінської округи та м. Ніжині.

Якщо до свавільного закриття православних храмів та синагог вище партійно-державне керівництво ставилося поблажливо (будучи інспіра-

тором цієї кампанії), то зовсім інакше реагувало воно на порушення своїх директив стосовно РКЦ.

Показовими у цьому відношенні стали колізії навколо костюлу в м. Єнакієве (Риково), що на Донеччині.

В 1927 р. Артемівський окрвиконком попросив у столичного керівництва дозволу на закриття зазначеного костюлу, мотивуючи необхідністю такої акції неспроможністю релігійної громади його ремонтувати (зазвичай влада практикувала у подібних випадках складання штучно завищених кошторисів з тим, щоб підвести збіднілих в радянських умовах віруючих до вимушеної відмови від проведення ремонтних робіт, що автоматично тягнуло за собою остаточне закриття храму).

Коли йшлося про православні церкви, «верхи» цілком задовольнялися подібною «аргументацією». Однак в даному випадку НКВД УСРР відповів Артемівському ОВК, що *«не вважає за можливе погодитися з Вашим висновком і санкціонувати закриття зазначеного костюлу. НКВС пропонує Вам дати можливість релігійній громаді перевести ремонтну роботу по частинах, про що дайте відповідну директиву Єнакієвському райадміністративному відділу. НКВС звертає Вашу увагу, що до таких питань, як закриття костюлів, треба ставитись особливо уважно й обережно*»*. Про виконання повідомте»⁶.

Через два роки місцевий партактив організував закриття трьох православних церков у Єнакієвому та навколишніх робітничих селищах, узгодивши попередньо таємним чином власні дії з ВУЦВК. Парафіяни теж спочатку шукали правди у столиці, надсилаючи скарги щодо дій місцевих можновладців до ВУЦВК та добиваючись прийому своїх представників Г.І.Петровським⁷.

«Всеукраїнський староста» лукаво порадив єнакієвським прохачам: *«Если Вас будут беспокоить, пришлите нам телеграмму»*, а сам тим часом підписав ухвалу Президії ВУЦВК про закриття їхніх храмів⁸. Після того, як віруючі камінням намагалися зупинити войовничих безбожників, які прийшли закрити церкви, по підприємствах Єнакієвого прокотилася організована місцевою владою істерична антирелігійна кампанія під гаслами ліквідувати всі «вогнища мракобісся»: *«Мы требуем закрытия польской церкви, еврейской синагоги и закрытия домов всех сектантов!»*; *«Начатое дело мы должны довести до конца и все оставшиеся еще незакрытые религиозные культы закрывать, невзирая ни на что»*; *«Недалеко то время, что мы это бельмо у нас на глазах — польскую и все прочее, еще не закрытые, церкви — закроем»*.

Однак влада, незважаючи на пресинг інспірованої нею ж хвилі антирелігійних емоцій, не видала і цього разу дозволу на закриття єнакієвсь-

* Виділення мос. — Авт.

кого костьолу, так пояснивши свою позицію: *«В первую очередь покончим с появившей к нам в руки религиозной дрянью и посадим вдохновителей контрреволюционной вылазки во время закрытия церквей на казенный паек подальше от юга, тогда уже возьмемся в порядке очереди за закрытие всего оставшегося и не нужно нам старья, как только вся подготовка к этому будет проделана»*⁹.

Вищенаведена фраза підтверджує, що негласний імунітет для РКЦ, про надання якого римсько-католицьке духовенство та віруючі могли хіба що здогадуватися, правлячі кола аж ніяк не збиралися увічнювати. До того ж, у ньому час від часу робилися проломи як свавільними діями місцевих ентузіастів-безбожників, так і за командою «згори». Пристрасті навколо костьолів постійно підігрівалися офіційною пресою, зокрема антикатолицькими публікаціями у польськокомуністичній газеті *«Sierp»*.

Так, у травні 1928 р. на сторінках цього видання було опубліковано замітку — заклик до закриття костьолу в с. Ободівка Тульчинської округи¹⁰. У притаманній газеті брутальній манері повідомлялося, що ксьондз лише двічі на рік приїздить у село, оскільки «вїїхав на більшу парафію [...], де він знайде більш прибутків для свого живота, і дбає, аби оплутати 4 парафії». Відтак дописувач-«сількор» висував пропозицію: *«Добре було б, аби цей костьол використати для трудящих як місце освіти або кіно-театр. Що робить? В нас є на кладовищі ще один костьол, де богоявальці могли б бити релігійні лби. Районе, зверни увагу!»*¹¹.

Кореспонденції подібного гатунку, підписані жменькою комуністичних активістів, видавалися владою за «глас народу», хоча в дійсності вони не відбивали справжніх настроїв населення. Прагнучи представити власну ініціативу за волевиявлення «трудящих мас», радянські чиновники повсюдно застосовували під час збирання підписів за ліквідацію храмів обман і шантаж. Однак практично всюди спроби імітації громадської думки у потрібному держапаратів річищі наштовхувалися на активний спротив саме тих верств населення, захисниками й речниками інтересів яких намагалися представити себе партійці.

Комуністична преса ніколи не публікувала заяв на захист святинь, хоча таких до столиці надходило незрівнянно більше, ніж фальшивок прогилежного змісту, спродукованих партійно-радянським апаратом. Справжні листи трудящих використовувалися тільки для «орговисновків», спрямованих проти скаржників, а потім ретельно ховалися у надрах владних установ та каральних органів, як це трапилося, приміром, із запискою, надісланою 1929 р. до ВУЦВК із місцевості, досить щільно заселеної українцями-католиками — Вороновицького району на Вінничині. Чотири селянсько-активістки зверталися до голови ВУЦВК: *«Ми, делегатки Вороновицького райіз'їзду, 21 жовтня просімо вас, щоби воспрітили великий нахаб на церк-*

ви та силоміць не закривали. Коли нам буде треба, то ми самі закриєм, а то у вас все силоміць: і хлібозаготівлю, і контрактацію, і самообложку, і бараболу, і пожарне, і бураки, ну, все, що й здумати не можна, а все насильно. Що ж ми тоді — вівці, що ви водите на мотузку? Ой, глядіть, щоби лоба не розбили, як будете так скоро бігти. Вибачайте, що звернулись до вас, бо [в нас] нема до кого, тут сидять сліпці.

Делігатки: *Ганя Шевчук, Марія Волошин, Тодора Кирилюк*, а за них підписалась делігатка деревні Некоморовиць *Тетяна Марущак*¹².

Можна лише здогадуватися, якою була реакція найвищого посадовця УСРР, колишнього (у 1917–1918 рр.) наркома внутрішніх справ РСФРР, на цей відчайдушний вчинок неписьмених, але прозірливих селянок.

Зате достеменно відомо, як поставилися можновладці до сільських активістів с. Покостівка Волинської округи, запідозрених у симпатіях і сприянні «церковникам». Після того, як в травні–липні 1929 р. мешканці цього та ще кількох сіл, що входили до складу єдиного в Україні національного польського — Мархлевського — району, рішуче продемонстрували свою незгоду з ініційованими «згори» намірами перебудувати костьол під школу, а садибу ксьондза — під дитячий садок (було навіть спалено домівку інформатора ГПУ), за ґрати потрапило 17 селян і серед них звинувачені в контрреволюційній агітації 3 члени сільради й навіть член РВК і ОКВ Кароліна Драгомирецька¹³.

У містах організатори антирелігійних дійств не розраховували на спонтанний успіх, тому заради формування сприятливої громадської думки, а найчастіше — для її фальшування та з метою попередження ексцесів — передували ці акції ретельною підготовкою, до якої підключалися партійні, комсомольські, профспілкові організації, освітні установи, Спілка воєнничих безвірників. Відповідна — й далеко не остання — роль відводилася карально-репресивним органам. Долучалися навіть армійські частини, як це, приміром, відбувалося 24 грудня 1929 р. у м. Бердичеві при відкритті у приміщенні нижнього костьола кляштору босих кармелітів так званої «науково-лекційної аудиторії».

Учасниками урочистих зборів з цієї нагоди стали близько 900 «представників трудящих», серед яких було чимало постатей у військових одиницях, а до складу президії увійшов армійський командир. Промовці всі як один таврували католицизм і ксьондзів — «агентів західного капіталізму», «підірвну роботу церковників», «розкладницький вплив релігії». Зокрема, вищезгаданий червоний командир запевнив присутніх, що РСЧА дасть «гідну відсіч всім ворогам пролетарської держави, в тім числі й релігії»¹⁴. Мітинг розпочався о 20-й год. і тривав півтори години. Весь вечір грав оркестр кавалерійського полку, демонструвалися фільми антирелігійного змісту, а зовсім поряд, у діючому верхньому костьолі, правилася меса — католики відзначали Різдво...

Радянська влада націоналізувала всі споруди кляштору — святого місця для католиків України й Польщі, архітектурної пам'ятки XVII–XVIII ст., і перетворила його в комунальне помешкання. Наслідки, зрозуміло, не забарилися. Вже у квітні 1927 р. Наркомат освіти УСРР, що займався й охороною пам'яток старовини, був змушений констатувати «прикрий стан» кляштору: *«Багатолітня безгосподарність привела кармелітанський двір до жахливих антисанітарних умов. Кармелітанські будівлі [...] поруйновано й загадженно було до крайньої ступені [...]. Деякі мешканці тримають в приміщенні свиней, птицю й інших тварин, пом'ї виливають серед двору або через вікна на стіни фортеці, влаштовують шкідливі для охорони будівель підприємства (оцетова майстерня), рубають в кімнатах дрова й т. ін. Окрім цього, по соціальному стану частина мешканців з'являється зовсім шкідливою для роботи музею: так, у Кармелітці знаходить собі притулок контрабанда, проституція, уголовний елемент та нетрудовою»*¹⁵.

Але не цих пожильців, які спалплюжили унікальний архітектурний комплекс, наполягав виселити Наркомос в першу чергу, а католицьку громаду, що нібито заважала організувати тут заповідник. Врешті постановою Раднаркому УСРР від 20 серпня 1927 р. територію кармелітського кляштору було оголошено державним історико-культурним заповідником республіканського значення. Хоча від релігійної громади тоді ж відібрали більшість приміщень кляштору, в тому числі підземний (нижній) костюл, на віруючих поклали обов'язок проведення ремонту будівель та прибирання території, що відтепер засмічувалася ще й екскурсантами.

Завідуючий заповідником Т.М.Мовчанівський (1899–1938)¹⁶, як і його столичне керівництво, теж вважав присутність віруючих на терені кляштору небажаним моментом, постійно конфліктував із громадою і наполягав на припиненні релігійного життя у заповіднику, водночас ініціюючи створення тут першого на теренах всього СРСР музею католицизму — так званого *всеукраїнського «Червоного Ватикану»*¹⁷. В боротьбі за реалізацію цієї ідеї колишній вихованець Київської та Одеської духовних семінарій, а тепер — вчений-археолог, архівіст і краєзнавець, шукав опори у столиці, вбачаючи у бердичівських червоних чиновниках... союзників єзуїтів. Так, наприклад, про інспектора культів окривконкому Тодось Миколайович повідомляв керівництво, що той *«листується з ксьондзами й знає деяких за цілком радянських «хлопців»*. Іншого відповідального працівника керівник музею характеризував як такого, що, мовляв, *«веде з обцинниками саму тісну винну, а може й иншу звязь»*¹⁸.

Кляшторні костюли для Т.М.Мовчанівського були всього лише екскурсійними об'єктами, а ікони, вбрання священників та костельне начиння — тільки експонатами музею. Наполягаючи на закритті верхнього костюлу й перетворенні його на світську споруду, керівник заповідника стверджував, що *«кляштор, відогрававши на протязі трьох віків велику*

реакційно-політичну роллю у даному краю, не припинив своєї шкідливої роботи, а скорше навіть поширив її за часів пролетарської революції та радянського будівництва»¹⁹.

Але навіть цього колишнього семінариста і завзятого поборювача католицизму охопила паніка, коли до кляштору в лютому 1930 р. з'явилися чергові експропріатори — збирачі металобрухту, котрі розгледіли цей металобрухт у... монастирських дзвонах. *«Знімають кармелітанські дзвони. Необхідно залишити два дзвони, датовані вісімнадцятим століттям. Можливо передати великий дзвін вісімсот двадцятого року. Дайте розпорядження телеграфом»²⁰*, — просив допомоги в телеграмі до Наркомосу Мовчанівський, щоб врятувати від знищення хоча б найдавніші із дзвонів.

Через місяць підійшла черга хрестів, які без погодження із керівництвом заповідника мали знімати із споруд кляштору. Т.М.Мовчанівський знову звернувся до НКО УСРР, звідки надійшла ця «пропозиція», а точніше — команда ліквідувати релігійну символіку, з проханням почекати з «акцією» до літа, коли минуть католицькі свята, оскільки *«з-за ряду специфічних умов»* скидати хрести негайно, на його думку, було б *«не зовсім зручно»²¹*.

Руйнівні дії новітніх вандалів — збирачів «вторсировини» — та численні звернення з місць працівників музеїв та краєзнавців змусили НКО УСРР дати відбій. У наркоматівському обіжнику «Про виявлення речей-пам'яток по церквах, що закриваються» (3 березня 1930 р.) йшлося: *«За клопотанням трудящих проводиться численне закриття молитовень, церков *, при чому майно цих молитовень передається переважно до склепів Рудметалторгові. Між речами, що передаються з церков, трапляються зразки малярства, металового, дерев'яного виробництва, шитва, тканини — історично-культурного, мистецького значіння, що мають характер значних пам'яток матеріальної культури і підлягають збереженню, як музейні речі»*.

Відтак блюзнірськи зауважувалося: *«Через несвоєчасне обслідування (!) речей прикраси та приладдя церков, що закриваються, або склепів Рудметалторгу, куди надходять ці речі, — гине багато творів мистецтва, а саме: речі малярства, різьбарства (різьбляні іконостаси), металопласстики та ліварські речі, зразки тканини, шитва та килимарства, а також книжки стародруків та рукописні, серед яких бувають речі загальнокультурного значення та української техніки»*. Надалі обіжник пропонував крайовим інспекторам охорони пам'яток культури негайно сповіщати про церкви, що закриваються, своєчасно за актом вилучати в них культурно-мистецькі речі й передавати їх до місцевих музеїв. Водночас наголошувалося на потребі регулярно повідомляти Український комітет охорони пам'яток культури про *«наслідки роботи та вжиті заходи»²²*.

* Влада залишалась вірна своїй стратегічній лінії — видавати бажане за дійсне. — Авт.

Бердичівський кляштор босих кармелітів влада позбавила хрестів, дзвонів й «поставила на службу» державному атеїзмові. Але принаймні його споруди збереглися як архітектурний пам'ятник (хоча і спалюжений). Менше поталанило костюлу у м. Лозова на Харківщині — його взагалі стерли з лиця землі.

Спочатку ВУЦВК у липні 1927 р. дозволив переустаткувати приміщення цього костюлу під школу. Проте невдовзі з'ясувалося, що місцеві власті мали стосовно споруди інші задуми. В 1928 р. до ВУЦВК надійшла звістка, що костюл у Лозовій перебудовується під в'язницю²³. Для розслідування ситуації, що склалася, НКВД УСРР створив спеціальну комісію, а президія ВУЦВК це питання розглядала на таємному засіданні, де ухвалили притягнути лозівських чиновників до адміністративної відповідальності за невиконання розпоряджень центральних органів влади²⁴. Скінчилося на тому, що, наляканий окриком «згори», Лозівський РВК наказав зруйнувати храм, що й було зроблено²⁵.

Хоча в 1927–1929 рр. закриття костюлів було назагал явищем нетиповим, особливо на тлі огульного нищення релігійного життя та культових споруд православних, підстав для тверджень про наявність у цей період якихось *сприятливих* умов для розвою РКЦ на руїнах православ'я немає ніяких. Число костюлів в УСРР, хоч і нешвидкими темпами, але *невпинно скорочувалося*. Якщо в Кам'янець-Подільському деканаті на початку ХХ ст. діяло 14 костюлів, то станом на 1929 р. — 12; у Новоушицькому деканаті відповідно — 15 і 12; Вінницькому деканаті — 8 і 7. Із 17 храмів РКЦ, зареєстрованих на початку 20-х років на Білоцерківщині, у 1929 р. залишалось вже 15²⁶.

12 червня 1929 р. Оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання *«Про ворожі виступи релігійників в антивеликодню кампанію»* (зрозуміло, інспіровану владою). Окружкомом партії запропонували «суворо додержуватись директиви ЦК ВКП з 5 червня ц.р. по питанню про закриття церков та других молитовних домів і про боротьбу з перекрученням в практиці переведення цього». Секретарі округкомів КП(б)У попереджали, що *«закриття молитовних будинків може мати місце лише при умовах попереднього переведення широкої масової політичної роботи, обов'язкового забезпечення рішення про закриття переважної кількості громадян району та наявності можливості (фінансової й друг.) для раціонального використання закритих молитовних будинків»*. Водночас було визнано «за необхідне, аби президія ВУЦВКу винесла догану тим окрвиконкомом, які в порушення даних їм директив припустили самовільне закриття молитовних будинків»²⁷.

У вересні 1929 р. ЦК КП(б)У розглянув доповідну записку НКВД УСРР *«Про свавільне закриття молитовних будинків на місцях»* і прийняв відповідну ухвалу²⁸. Вдруге цей самий меморандум НКВД був на порядку ден-

ному засідання Секретаріату ЦК КП(б)У 8 жовтня 1929 р. Було, зокрема вирішено: *«Встановити надалі порядок закриття молитовних будинків за яким постанова про закриття [...] окривком повинна відбуватися лише після відповідної постанови округової Антирелігійної комісії (ОАК). Після цього справу про закриття передавати у центр»*. Пропонувалося *«за додержання порядку та виконання усіх вимог, які встановлені щодо закриття молитовних будинків останніми директивами (циркуляр ЦК ВКП, постанова Оргбюро ЦК КП(б)У * та інструкції НКВС), покласти персональну відповідальність на голів округових Антирелігійних комісій (секретарі ОПК)»*. Комфракції ВУЦВК доручалося дати окривконкомам *«категоричну директиву про використання на культпотреби тих закритих молитовних будинків, які до цього часу ще не використані»*²⁹.

Ці документи не дають підстав запідозрити республіканський партійний штаб чи його карально-репресивний придаток у симпатіях до «церковників» або прагненні призупинити боротьбу з релігією та Церквою. Навпаки, антирелігійні дії, як і раніше, вважалися «священним обов'язком» не лише партійно-державного апарату, але й кожного комуніста. Єдине, чого вимагав «центр», — це обов'язкового дотримання «революційної законності», тобто встановленого правлячим режимом порядку закриття храмів. Республіканські посадовці осаджували своїх непомірно заповзливих й неслухняних підлеглих, які, закриваючи церкви, не питалися на це дозволу столичної адміністрації й ставили вищі органи влади перед доконаним фактом. «Верхам», які вже призвичаїлись до монопартійно-комфортного владарювання, дуже не подобалося, що несанкціоновані «згори» штурмові методи боротьби з релігією розбурхували у, здавалося б, цілковито упокоєному населенні чергову хвилю антибільшовицьких настроїв.

Загальновідома постанова ЦК ВКП(б) *«Про боротьбу з викривленнями партлінії у колгоспному русі»* (14 березня 1930 р.), адресована «усім ЦК нацреспублік, усім крайовим, обласним, окружним і районним комітетам партії», також застерігала місцевих керівників від суто **адміністративних** методів «боротьби з релігійними забобонами», в тому числі силового закриття церков, оскільки, як наголошувалося у документі, *«така практика, яка провадиться під прапором «лівих» фраз, насправді ллє воду на млин контрреволюціонерів і не має нічого спільного з політикою нашої партії»*. На словах Москва вимагала: *«Рішуче припинити практику закриття церков в адміністративному порядку, що фіктивно прикривається громадсько-добровільним бажанням населення. Допускати закриття церков тільки в разі дійсного бажання переважної більшості селян і не інакше, як із затвердження постанов сходів обласними виконкомами. За знуцальницькї вихватки щодо релігійних почуттів селян і селянок притягати винних до найсуворішої відповідальності»*³⁰.

* Від 12 червня 1929 р. — Авт.

Розтиражована офіційною пресою, ця постанова видавалася радянськими засобами масової інформації та пропаганди за зразок більшовицької справедливості й мала повернути скривдженому народові віру в «мудрість» державного керівництва.

Проте реальні наміри партійно-державного проводу (котрий — як легендарний дволикий Янус, — крім осяйного обличчя, мав ще тіньове — *справжнє*) яскраво розкриває обіжник № 37 ОГПУ СРСР під «невинною» назвою — *«Про стан і перспективи церковного руху і чергові завдання органів ОГПУ»*, який розіслали на місця 22 березня 1930 р. (отже, через тиждень після публікації «Правдою» (15 березня) згаданого рішення ЦК ВКП(б) *про виправлення «викривлень»*).

На відміну від широко розрекламованої й розтиражованої партійної постанови, цей документ не призначався для преси, а навпаки — сором'язливо ховався від людських очей за гриф *«Цілком таємно. Зберігати нарівні з шифром»*. У ньому керівництво ОГПУ без недомовок пов'язувало здійснювані соціально-економічні перетворення із боротьбою проти релігії. Церква прямо називалася контрреволюційною організацією й виразницею інтересів соціальних верств, ворожих пролетарській диктатурі.

Водночас визнавалося, що в 1929 р. на селі відбулося чимало виступів на релігійному ґрунті й спричинило їх не лише закриття церков, здійснюване в обхід чинного законодавства, але й таке, що було *«правильно організованим»*, *«законним»*. Численні ексцеси викликалися конфіскацією помешкань священників, позбавленням їх права голосу, відбиранням у них земельних наділів, надмірним оподаткуванням, зняттям дзвонів тощо.

Після констатації безпорядків без іносказань, безапеляційно вказувалася їх винуватець: *«Все це відбувається тому, що церква, що становить собою одну з ланок контрреволюції, перетворилася у даний час у своїй переважній частині в явно політичну, антирадянську організацію»*. Відтак перед апаратом ОГПУ ставилися відповідні завдання щодо *«ліквідації організуючих центрів церковної контрреволюції і тих куркульських і білогвардійських елементів, котрі групуються навколо церкви і можуть організувати куркульський опір і боротьбу проти радвлади»*. Центр налаштовував підлеглих на перманентну боротьбу, поклавши в її основу відомі принципи відомого флорентійця Макіавеллі: *«Ця наша робота не повинна бути виконаною в якийсь певний термін і лише самими адміністративними заходами. Вона повинна буде йти таким шляхом, щоб не створювати нам зайвих ускладнень у нашому соціалістичному будівництві»*.

Вважаючи закриття церков невід'ємною і обов'язковою складовою боротьби з релігією, ОГПУ наказувало чекістам обов'язково підключатися до подібних заходів і ретельно їх готувати, а «служників культу», які все ще залишалися у районах суцільної колективізації після закриття церков, виселяти, церковно-парафіяльні ради — розпускати. Фраза

про можливість існування церковно-парафіяльних рад обмеженого складу (не більше трьох членів) в тих районах СРСР, *«де церкви ще будуть певний час функціонувати»*, показує суть подальших намірів державного керівництва щодо Церкви.

Отже, в 1930 р. було взято курс на повне знищення Церкви. При цьому, очевидно, усвідомлюючи надто велику проблематичність викорінення всіх проявів релігійного життя, ОГПУ «великодушно» «дозволяло» виконання релігійних обрядів у разі відсутності церкви в приватних будинках *«на прохання окремих зацікавлених віруючих спеціально запрошеними для цього служниками культу»*.

Не випадково в зазначеному документі майже не згадуються назви конфесій і церковні течії — ОГПУ готувало однакову долю для всіх них. У зв'язку з цим стає зрозумілим, чому, починаючи з 1930 р., зникає нервова реакція «центру» на свавільне закриття костьолів місцевою адміністрацією. В цьому році ВУЦВК, як і раніше, *«на прохання трудящих»* приймає ухвали про передачу храмових будівель під культосвітні та будь-які інші, аби не церковні, потреби. Зокрема, у католиків таким «законним» чином було відібрано костьол у Луганську, Сумах, Тетіїві, чеському поселенні Чехоград Мелітопольської округи, с. Збриж поблизу Проскурова та ін. Так, наприклад, дозвіл на закриття костьолу в с. Спиченці Бердичівської округи ВУЦВК видав наприкінці 1931 р., хоча цей храм вже два роки, як був переустаткований під кінотеатр³¹. Але подібні порушення «ревзаконності» вже не хвилювали владний Олімп.

В 1931 р., так само без постанови ВУЦВК, «самоліквідувався» костьол у м. Кременчуці (дозвіл на його закриття було одержано у 1932 р.). Загалом у цей період найвищий законодавчий орган республіки настільки активувався у прийнятті подібних рішень, що навіть перевершив власні показники «рекордного» 1929 р. Так, під час лише одного засідання — *30 листопада 1931 р.* — ВУЦВК «дав добро» на зачинення по всій Україні 77 храмів — переважно православних церков і синагог, а також трьох костьолів — у Немирові, Плискові та Спиченцях. Того ж року костьол у м. Кривому Розі перетворили на фізіотерапевтичну клініку. Переобладнання коштувало 76 тис. крб. й тривало три роки, але в 1937 р. міськрада — на виконання постанови ЦК ВКП(б) про поліпшення тваринництва — віддала колишній костьол під ветеринарну амбулаторію³².

Крім вищезгаданих, у 1931 р. влада відібрала у віруючих костьолі в м. Могильові-Подільському, Богуславі, Літині, с. Ляхівці Шепетівської округи.

Поступово доходила черга й до німецьких католицьких кірх, від закриття яких адміністрація тривалий час утримувалася з огляду на «особливі» стосунки СРСР і Німеччини, що з часів Рапалло підтримували якнайтісніші дипломатичні, економічні та військові зв'язки. Так, вже в 1931 р.

закрилися дві кірхи в Люксембурзькому районі Маріупольської округи — в селах Новокрасівка та Мар'янівка.

Погіршення дипломатичних стосунків СРСР з Польщею в 1926 р. (після перевороту Ю.Пілсудського) та Німеччиною в 1933 р. (внаслідок приходу до влади А.Гітлера) остаточно усунуло будь-які гальма в ескалації ліквідаційних заходів щодо РКЦ. Частота і темпи закриття костьолів у цей час посилюються. Зінов'ївськ, Ромни, Лисянка, Романів, Полтава, Маріуполь — ось далеко не повний перелік населених пунктів різних регіонів України, де впродовж 1932–1933 рр. католиків силоміць позбавили храмів.

Приклад Ямпільського костьолу, що на Вінничині, слугує сумним взірцем того, як напружені міждержавні відносини можуть безпосередньо вплинути на, здавалося б, віддалену від дипломатії релігійно-церковну сферу. Інтенсифікація військових приготувань на радянсько-польському кордоні, в тому числі у Ямпільському районі, спричинила збільшення потреб у приміщеннях для складування зброї та боєприпасів. Райвиконком, дійшовши до висновку, що *«помешкання костьолу цілком придатне для такої мети»*, і не чекаючи санкції ВУЦВК, віддав храм у відання військових³³.

Інше, але доволі типове, як на ті часи, утилітарне застосування для місцевого костьолу винайшла адміністрація м. Балти: після жнив — у вересні 1933 р. — цей храм водночас із тамтешнім кінотеатром, сільбудом та двома педагогічними технікумами перетворили на... імпровізовані зерносховища. Втім, такі заходи влади цілком «зрозумілі» — зберігати зерно просто неба було б у той час надто небезпечно. Відтак тонни хліба, надійно захищені за мурами костьолу, пильно охороняли від населення, що зазнало нечуваних втрат внаслідок кількарічного голодомору, міліцейські пости, а також озброєна варта із колишніх червоних партизанів та місцевих комсомольців³⁴.

Ще одним наочним прикладом того, як зміна пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики вплинула на долю РКЦ в Україні, стало завершення (звичайно, не на користь віруючих) вже описаної епопеї навколо Єнакіївського (Риковського) костьолу, врешті-решт закритого в 1933 р. згідно з ухвалою ВУЦВК³⁵. Якщо раніше, в 1927 р., приналежність більшості його парафіян до нацменшин (поляків і німців) слугувала своєрідною «охоронною грамотою», то через шість років — навпаки, сприймалася владою як обтяжуюча обставина.

Процедура закриття костьолу скрізь влаштовувалася однаково: спочатку обстеження технічного стану будівлі працівниками місцевого комунального господарства (його звичайно знаходили «невідповідним» і «загрозливим» для відправлення у будівлі служби Божої) та фінансовою комісією, затим — пред'явлення релігійній громаді в ультимативній формі

кошторису і рахунків на сплату податків. Наступний етап — психологічна «підготовка» (тобто — відвертий тиск) членів парафіяльної ради щодо голосування у потрібному для влади ключі.

Від поріділої внаслідок голодомору та репресій, розхитаної агентами ГПУ релігійної громади, як правило, чекати сильного опору не доводилося, та все ж у Маріуполі, приміром, задля якнайбільшої «переконливості» було заарештовано настоятеля — патера А.К.Вагнера. Само собою, що подібний «аргумент» настільки «переконливо» вплинув на церковних активістів, що вони вже не наполягали на збереженні костьолю за релігійною громадою, а натомість «добровільно» просили міськраду влаштувати у храмі... інтернаціональний клуб.

Для закріплення успіху по установах і підприємствах міста прокотилася «стихійна» хвиля мітингів і загальних зборів «трудящих» з одностайною вимогою *«повышения своего культурного уровня, для чего закрыть никому не нужное помещение костела (римско-католического) по ул. Апатова, которое использовывала кучка эксплуататоров для одурманивания трудящихся масс»*. Резолюції та протоколи з «волевиявленням народу» зовсім «стихійно» й «випадково», але на диво оперативно і в потрібний час накопичувалися у теках партійних функціонерів, щоб слугувати «законною» підставою для дивного переродження храму³⁶.

За наведеним сценарієм у 30-х роках розвивалися події навколо більшості костьолів, що свідчить як про наявність єдиної «режисури», так і про небачену раніше цілковиту слухняність і підпорядкованість їй місцевих виконавців («асистентів режисера»).

Збої в налагодженій і багаторазово випробуваній процедурі траплялися надзвичайно рідко й хіба що внаслідок випадкового втручання якихось сторонніх обставин чи сил. Але саме так сталося, наприклад, на початку 30-х років у Харкові, коли значну суму грошей (адміністрація зазвичай завищувала проектний кошторис) на ремонт костьолю надало італійське консульство, цим самим несподівано для влади порушивши запланований хід подій.

Київському ксьондзові А.М.Шенфельду у пошуках коштів на ремонт костьолю св. Олександра теж довелося звертатися до чужоземних дипломатів і насамперед до консула Польщі. Втім, останній так і не допоміг, весь час відбуваючись відмовками. Тоді, нехтуючи власною безпекою, енергійний священник листовно звернувся по допомогу до своїх польських колег, зокрема, до колишнього настоятеля костьолю св. Олександра прелата Т.Скальського.

Допомога врешті-решт надійшла, і костьол в 1934 р. відремонтували — на кошти Генерального консульства Республіки Польща, що саме тоді переїхало з Харкова до Києва (водночас із перенесенням столиці УСРР). Керівник цього дипломатичного представництва Я.Каршо-Седлевський,

хоча і був сам протестантом, не тільки віднайшов доволі значну суму грошей (45 тис. руб.), але й зумів легалізувати в очах радянських урядовців цю допомогу. На численні скарги ксьондзів, які потерпали від утисків з боку радянської адміністрації, досвідчений дипломат мав завжди напоготові традиційну відповідь: «*Етому я вряд ли смогу помочь, но пока я в Киеве, то костел будет существовать. Нас религия интересует постольку, поскольку она нужна для политики*»³⁷.

Костюл св. Олександра у Києві і справді залишався відчиненим для католиків ще кілька років поспіль, поки не був наприкінці 30-х років перетворений на атеїстичний заклад.

Втім, ще перед його зачиненням, у липні 1935 р., римсько-католицька громада столичного міста залишилася без пастиря — ксьондзу А.Шенфельду всупереч власному бажанню довелося постати перед слідчими НКВД і відповідати за виявлену ініціативність й наполегливість у справі ремонту костюлу. 14 травня 1936 р. Особлива нарада НКВД СРСР засудила його за «*антирадянську і контрреволюційну діяльність*» до п'яти років виправно-трудоих таборів.

Норми міжнародного права та дипломатичний імунітет, як виявилось, в специфічних умовах Радянського Союзу не змогли захистити й польських дипломатів: з початком Другої світової війни Генеральне консульство Польщі у Києві наказом із Москви було ліквідовано, всіх його працівників заарештовано й кинуті до в'язниці, де невдовзі й загубилися їхні сліди.

Релігійне життя більшості римсько-католицьких громад Волині, Поділля і півдня України фактично припинилося в 1935–1936 рр. внаслідок широкомасштабної депортації польського та німецького населення — згідно кількох відповідних постанов РНК СРСР і Політбюро ЦК КП(б)У — до східних регіонів УСРР та СРСР³⁸.

Паралельно виселенню десятків тисяч «*контрреволюційних та шкідливих елементів*» у пресі провадилася нестримна антирелігійна кампанія із застосуванням притаманної радянській пропаганді брутальної лексики. Орган Центральної ради Спілки воєвничих безвірників України журнал «Безвірник», зокрема, здобутком широкої публіки зробив епізод, пов'язаний з костюлом м. Миколаєва, у дворі якого було влаштовано дитячий фізкультурний майданчик. Невдоволення ксьондза від надокучливого перебування під стінами храму роздягнених галасливих дітей часопис трактував як антирадянську агітацію³⁹.

Зважаючи на специфіку даного видання, привертає увагу не стільки антикатолицька спрямованість і агресивна тональність поданих ним матеріалів, як дивовижна злагодженість й синхронність дій воєвничих атеїстів та каральних органів: римсько-католицькі священники — «герої» публікацій — невдовзі, як правило, опинялися за ґратами, а костюли закривалися.

Цим же журналом підбивалися підсумки специфічних антирелігійних «змагань». Так, у кореспонденції Л. Трофимчука «Прорив ліквідуємо (Одеська область)» поряд із повідомленням про «шкідницьку» діяльність німецьких католицьких патерів містилися й дані про успіхи атеїстів: *«Протягом минулого півроку волею трудящих мас по області закрито 132 молитовні будинки. Лише в самій Одесі їх закрито 31. Є окремі райони, як от Березівський, К.-Лібкнехтівський, Зельцьський та інші, де на сьогодні залишилось по 1–2 діючих молитовних будинки»*⁴⁰. Ще в 1932 р. у згаданих німецьких національних Карл-Лібкнехтівському та Зельцьському районах Одещини нараховувалося відповідно 13 та 6 функціонуючих храмів⁴¹. Отже, «атеїзація» дійсно провадилася «більшовицькими» темпами.

Центральний провід СВБ закликав продовжувати боротьбу до кінця: *«Проте ми не можемо заспокоюватися на цих досягненнях, ми не повинні ні на хвилину послабляти своїх ударів по релігії — зброї куркульських недобитків і по попівсько-сектантській контрреволюції доти, аж поки всі трудящі не будуть звільнені від путів цієї реакційної сили [...]. Наше завдання — не випускати ворога з поля свого зору, не послаблювати своїх ударів по релігії, її активних носіях, а бити міцно, викриваючи контрреволюційний сенс їхньої діяльності, вибиваючи класового ворога з усіх закутків, де він затаївся»*⁴².

Документ з виразною назвою — *«Справка о поражённости Винницкой области церковниками и сектантами»*, — що був складений 20 березня 1937 р. і зберігся у надрах ЦК КП(б)У, підтверджує, що і в другій половині десятиріччя боротьба з Церквою не припинялася. На момент складання довідки в області, тодішня територія якої майже збігалася з дореволюційними межами Подільської губернії, функціонувало всього 439 храмів (на початку 30-х рр. — 2 613) — 245 православних церков, 185 синагог й 9 молитовних будинків протестантів та сект. Все ще рахувалися за римсько-католицькими громадами, але вже не діяли, — 24 костьоли⁴³. Як видно, станом на 1937 р. на Поділлі, тобто теренах традиційного поширення католицизму (ще в 1925 р. тут діяли 104 костьоли⁴⁴), структуру РКЦ було повністю порушено.

У Київській області, що охоплювала тоді територію нинішніх Житомирщини, Київщини та Черкащини, в 1937 р. у користуванні віруючих перебувала 301 храмова будівля, в тому числі 5 католицьких костьолів⁴⁵. Про масштаби руйнації промовляє хоча б той факт, що за десять років до цього на Київщині та Волині діяло 107 костьолів, котрі належали до Житомирської дієцезії⁴⁶.

Загалом виходить, що в УСРР знаходилася майже половина з одинадцяти діючих в 1937 р. на території СРСР римсько-католицьких храмів⁴⁷. Але вже в 1939 р. і цей «прорив» було ліквідовано і в республіці не зали-

шилося жодного діючого костюлу і будь-яких зовнішніх ознак діяльності РКЦ. (Прилучення до СРСР восени 1939 р. західноукраїнських земель з їх численним римсько-католицьким та уніатським кліром і паствою знову актуалізувало протикатолицьку політику радянської адміністрації, але це вже — предмет окремого розгляду).

Відтак, утвердження тоталітарного режиму в СРСР потягло за собою відмову — через непотрібність — від проголошених раніше засад національної політики, що до певної міри амортизували удари по католицькій церкві при загальному жорсткому антирелігійному курсі держави. Приналежність до РКЦ нацменшин республіки у 30-х роках слугувала вже не пом'якшуючою, а навпаки — обтяжуючою обставиною, що посилювало репресивні заходи радянської адміністрації.

Доля РКЦ була поставлена у цілковиту залежність як від змін у внутрішньому житті країни, так і від коливань зовнішньополітичного курсу. Тактика поступового придушення, притаманна діям влади і силових структур у 20-х роках, змінилася рішучим і брутальним наступом на всі позиції РКЦ, що спричинилося, найперше, до закриття усіх костюлів та повної ліквідації організованих проявів релігійного життя українських католиків.

Примітки

¹ Див., напр.: Сталін Й. В. Розмова з першою американською робітничою делегацією, 9 вересня 1927 р. // Сталін Й. В. Твори. — К., 1949. — Т. 10. — С. 131–133; КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду: Збірник документів і матеріалів. — К., 1962. — С. 87–90.

² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 27 (підрахунки автора).

³ Радянську «технологію» закриття церкви на прикладі с. Іванівка на Єлисаветградщині детально описав В.Юрченко у книзі «Зі соловецького пекла на волю: Записки втікача» (Львів, 1931. — С. 147–156; перевидання — Львів, 1994).

⁴ Див.: КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду. — С. 82–83.

⁵ Див.: Пролетарська правда (Київ). — 1930. — 14 січня. — № 11 (2526).

⁶ ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 967, арк. 8.

⁷ Там само, ф. 1, оп. 5, спр. 155, арк. 238–239, 245.

⁸ Там само, ф. 5, оп. 3, спр. 1113, арк. 265.

⁹ Там само, арк. 236–237 зв.

¹⁰ Костюл св. Михаїла Архангела у цьому селі побудував власним коштом граф Собанський у 1822 р.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1107, арк. 3.

¹² Там само, ф. 1, оп. 5, спр. 121, арк. 274–274 зв.

¹³ Там само, оп. 12, спр. 196, арк. 106.

- ¹⁴ Там само, ф. 166, оп. 6, спр. 1709, арк. 294.
- ¹⁵ Там само, арк. 36–36 зв.
- ¹⁶ Про нього див. докладніше: Нестуля О.О. Неспокій серця: Ф.М.Мовчанівський // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки. — К., 1991. — С. 209–215; Коваль О.М. Мовчанівський Т.М. // Українські архівісти: Біобібліогр. довідник. — К., 1999. — Вип. 1 (XIX ст. — 1930-ті рр.). — С. 233–234.
- ¹⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1709, арк. 218–219.
- ¹⁸ Там само, арк. 256.
- ¹⁹ Там само, арк. 292.
- ²⁰ Там само, арк. 298–299.
- ²¹ Там само, арк. 308.
- ²² Бюлетень НКО УСРР. — 1930. — № 11(201). — 10–17 березня. — С. 10. — Арт. 166.
- ²³ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 4, спр. 96, арк. 15–18.
- ²⁴ Там само, оп. 12, спр. 195, арк. 24–25, 39.
- ²⁵ Там само, ф. 5, оп. 3, спр. 1116, арк. 197–201.
- ²⁶ Авторські підрахунки за: ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 123; Walewski W. Wspomnienia o Podolu // Pamiętnik Kijowski. — Лондун, 1966. — Т. III. — S. 40–46.
- ²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 118, арк. 71.
- ²⁸ Там само, спр. 128, арк. 83–86.
- ²⁹ Там само, спр. 119, арк. 72–73.
- ³⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1970. — К., 1980. — Т. 4. — С. 378–379.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 3, спр. 255, арк. 174; ф. 1, оп. 7, спр. 197, арк. 61, 65–67.
- ³² Там само, ф. 288, оп. 2, спр. 659.
- ³³ Там само, ф. 1, оп. 7, спр. 171, арк. 33.
- ³⁴ Там само, ф. 539, оп. 12, спр. 165.
- ³⁵ Там само, ф. 1, оп. 9, спр. 48.
- ³⁶ Там само, спр. 49.
- ³⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 66457, т. 6, арк. 11–12.
- ³⁸ Див., напр.: Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті роки. — Тернопіль, 1992. — С. 33–39, 52–59; Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні: 1920–1990-ті рр. — К., 1994. — С. 75–78; Рубльов О.С., Репринцев В.Ф. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 139; Кульчицький С.В. Депортації польського і німецького населення з України (1934–1937 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. — К., 1998. — Вип. 4. — С. 196–208; та ін.
- ³⁹ Безвірник. — 1935. — № 2/3. — С. 36.
- ⁴⁰ Там само. — 1935. — № 8. — С. 37.
- ⁴¹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 124, арк. 7, 67.

- ⁴² Безвірник. — 1935. — № 2/3. — С. 3–6.
- ⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7105, арк. 1.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 17, арк. 313.
- ⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7105, арк. 2.
- ⁴⁶ Iwanow M. Pierwszy narod ukarany: Polacy w Związku Radzieckim, 1921–1939. — Warszawa; Wrocław, 1991. — S. 281.
- ⁴⁷ Jaruzelski J. Z archiwaliow Ministerstwa Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej // Przegląd Wschodni (Warszawa). — T. II. — Z. 1(5). — 1992/93. — S. 152.

*Юрій Волошин
(Полтава)*

ЛІКВІДАЦІЯ УЖГОРОДСЬКОЇ УНІЇ (1948 р.)

Ужгородська унія була проголошена на церковному соборі у 1646 р. Її утвердження викликало опір значної частини православного населення краю, але з роками греко-католицька церква перетворилась на українську національну церкву. З її середовища вийшло чимало політичних та культурних діячів.

На середину ХХ ст. вона перетворилась на найбільшу й наймогутнішу організацію в краї, 61,9% віруючих вважали греко-католицьку церкву своєю рідною¹.

Ситуація змінилась у березні 1945 р. з ухваленням Народною Радою Закарпатської України «Декрету про свободу зміни релігії». Як стверджують автори довідника з історії України, виданого у 1994 р., після цього почався «...масовий відхід віруючих від уніатської церкви і повернення їх до православ'я. У 1949 р. Мукачівська уніатська єпархія оголосила про саморозпуск»².

З'ясувати, наскільки вірне це твердження і яким чином відбувався «масовий відхід», допоможуть документи, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та органів державного управління України (далі ЦДАВО України). Безумовно, що вузькі рамки журнальної публікації не дозволяють навести всі матеріали, які стосуються вказаної теми, тому пропонуємо вашій увазі лише три з них. Це плани заходів по ліквідації греко-католицької церкви на Закарпатті, розроблені радянськими державними органами.

Безпосереднє ознайомлення з планами цих заходів дає підстави стверджувати, що «самоліквідація» Ужгородської унії була спровокована радянською державою. Крім державних органів, активним учасником цього

«дійства» була і Російська православна церква (РПЦ). На той час сталінський режим уже повністю підпорядкував її своїй волі, фактично перетворивши на частину репресивного апарату. У тих випадках, коли аргументів РПЦ на користь повернення греко-католиків у «лоно Матері-Церкви» виявлялось недостатньо, до справи брались відповідні державні органи. Саме вони своїми вказівками поставили греко-католицьку церкву на Закарпатті поза законом, масово передавали уніатські храми православним, а коли цього не вистачало — вдавались навіть до політичних убивств та репресій.

Паралельно йшло активне формування відповідної суспільної думки відносно греко-католиків. Була розгорнута широка кампанія в пресі, метою якої було показати «реакційну» роль, яку нібито зіграли греко-католики Закарпаття у роки Другої світової війни.

Отже, «масовий відхід» греко-католиків від унії відбувався під значним тиском тоталітарної системи.

Документи подані мовою оригіналу, стиль і правопис збережено.

Док. № 1. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 49, арк. 14–19.

Док. № 2. Там само, оп. 4, спр. 26, арк. 58–62.

Док. № 3. Там само, оп. 3, спр. 49, арк. 21–24.

Док. № 1

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

СПРАВКА

о мероприятиях по ликвидации греко-католической (униатской) церкви в Закарпатской области УССР

Ввиду того, что греко-католическая униатская церковь в Закарпатской области УССР проводит открыто активную антисоветскую работу против всех мероприятий партии и советского правительства, является, по существу, массовой иностранной резидентурой на нашей территории, каналом антисоветского влияния Ватикана на верующее население и базой иностранных разведок, которым служит Ватикан, в целях пресечения ее враждебной деятельности греко-католическая церковь должна быть ликвидирована.

Ликвидацию этой церкви осуществить путем проведения ряда мероприятий, основными из которых должны являться следующие:

а) изъятие всех греко-католических униатских дочерних церквей и передача их православной церкви, а также изъятие у униатов и передача православной церкви всех бывших православных церквей, выстроенных православным духовенством и верующими за период нахождения Закарпатской Украины в составе Чехословакии и впоследствии захваченных униатами;

б) организация активной миссионерской работы православного духовенства среди униатского духовенства и верующих, направленной на от-

рыв униатских священников и верующих от греко-католической униатской церкви и возвращение их в лоно русской православной церкви путем присоединения к последней.

Для успешного осуществления задач по ликвидации греко-католической униатской церкви в Закарпатской области УССР, считать необходимым проведение следующих практических мероприятий:

1. В целях соответствующей подготовки общественного мнения среди населения Закарпатской области УССР, в связи с предстоящей ликвидацией греко-католической униатской церкви, опубликовать в местной печати Закарпатской области статьи, разоблачающие реакционную роль униатской церкви, как орудия закабаления в прошлом русского и украинского населения Закарпатья австро-венгерскими феодалами и немецко-венгерскими оккупантами во время войны и средства борьбы Ватикана в настоящее время против закарпатского народа. Для этого:

а) Поручить «Владимиру Россовичу»³ написать статью об истории Закарпатской унии, в которой показать, как была навязана православной церкви уния с Ватиканом, непримиримую борьбу закарпатского народа против Ватикана, руками которого австро-венгерские феодалы проводили колонизацию и мадьяризацию закарпатского народа в целях его порабощения.

В этой же статье использовать в качестве разоблачающего материала факты предательства и измены народу со стороны греко-католического духовенства Закарпатья во время Отечественной войны и немецко-венгерской оккупации Закарпатской Украины. Статья должна быть подписана другим псевдонимом.

б) Спустя некоторое время после опубликования статьи «Владимира Россовича», опубликовать в местной печати Закарпатской области вторую статью от имени группы интеллигенции из числа греко-католиков Закарпатья с требованием более тесного единения закарпатского народа с его братским русским и украинским народами, путем воссоединения греко-католической церкви в Закарпattie с русской православной церковью.

В этой статье красной нитью должно быть отражено положение закарпатского народа до и после присоединения Закарпатской Украины к УССР и показана антинародная деятельность реакционного униатского духовенства в его стремлении противопоставить верующих униатов Закарпатья его единокровным братьям — русским и украинцам.

Авторами статьи подобрать несколько человек из числа прогрессивно настроенной авторитетной интеллигенции из униатов.

в) Как первую, так и вторую статьи, после опубликования в прессе издать также отдельными брошюрами для широкого распространения среди населения Закарпатской области.

2. Одновременно с этим поручить протопресвитеру доктору Костельнику выступить с противокатолической статьей в «Епархиальном вест-

нике», издающемся во Львове, острие которой должно быть направлено против греко-католической церкви в Закарпатье и с церковных позиций разоблачать антинародный характер унии и антинародную деятельность капитулы Мукачевской епархии и униатского духовенства в Закарпатье.

Распространить этот «Епархиальный вестник» среди духовенства и верующих в Закарпатской области.

3. После опубликования указанных выше статей, реализовать решение Закарпатского облисполкома, утвержденное Советом Министров СССР, прав об изъятии у греко-католиков и передаче в ведение православной церкви кафедрального собора в г. Ужгороде и помещений резиденции капитулы Мукачевской епархии.

Одновременно с этим закрыть нелегально существующую в г. Ужгороде, под видом курсов церковного хора, греко-католическую духовную семинарию.

4. Для укрепления руководства православным духовенством и организации миссионерской работы среди греко-католического духовенства и верующих в Закарпатской области, немедленно направить в качестве правящего епископа православной церкви Ужгородской и Мукачевской епархий архиепископа Львовско-Тернопольской епархии Макария⁴ вместо ныне действующего епископа Нестора, подлежащего переводу на другую епархию.

5. Одновременно для укрепления православной церкви, усиления миссионерской работы и занятия свободных униатских приходов, направить в Закарпатскую область, в распоряжение архиепископа Макария, протопресвитера доктора Костельника⁵ с группой 10–15 человек православных священников из числа бывших униатов западных областей УССР.

Указанные священники, при вступлении их на освободившиеся бывшие греко-католические приходы в Закарпатской области, должны проводить богослужение, придерживаясь униатских обрядов (исключая поминовение папы Римского), чтобы показать верующим-униатам, что переход в православие не является изменением религии.

Кроме того, через экзарха Украины отобрать и направить в Закарпатье, в распоряжение архиепископа Макария 50–60 православных священников, желательно знающих украинский язык, для организации миссионерской работы и занятия свободных церквей в униатских приходах.

Для проведения миссионерской работы в Закарпатской области использовать также всех местных православных священников, монахов и монашек.

В этих же целях из местных православных священников и монахов при епархиальном управлении Мукачевско-Ужгородской православной епархии создать кратковременные богословские курсы.

6. В качестве главной задачи перед миссионерами православной церкви должно стоять разъяснение верующим униатам и униатскому духовенству антинародного характера унии, направленной на духовное разьедин-

нение украинского и русского народов, и путем активной обработки — привлечение униатского духовенства и верующих на сторону православия с одновременной передачей православной епархии соответствующих униатских приходов.

Обработку верующих униатов и перевод их из униатских церквей в православие начать, в первую очередь, в населенных пунктах, где имеются униатские дочерние церкви.

Путем обработки верующих создавать православные «двадцатки» и на этой основе через уполномоченного по делам религиозных культов и уполномоченного по делам РПЦ отбирать у униатов дочерние церкви и передавать их в ведение православной «двадцатки»⁶.

Одновременно аналогичным путем изымать у униатов и передавать в ведение православной церкви все здания церквей, построенных православным духовенством и верующими в период вхождения Закарпатской Украины в состав Чехословакии, но захваченных потом униатами.

7. В соответствии с решением Закарпатского облисполкома, передать в ведение православного епископа униатскую приходскую церковь в г. Мукачево, используя ее как базу для миссионерской работы в г. Мукачево.

Настоятелем этой церкви назначить бывшего униатского священника Павлюсюка И.О., проводившего активную работу по воссоединению церквей в западных областях УССР. Предложить указанному священнику проводить богослужение, придерживаясь униатских обрядов, исключая поминовения папы Римского с тем, чтобы быстрее склонить верующих униатов этого прихода к переходу в православие.

В этих же целях через Закарпатский облисполком, передать в ведение православного епископа Цегельнянскую церковь в г. Ужгороде, лишив таким путем униатов последней их базы в г. Ужгороде.

В порядке усиления миссионерской работы по линии православной церкви в Закарпатье, провести необходимые перемещения отдельных, наиболее сильных, православных священников на приходы, где имеются также униатские священники.

Разрешить православным священникам обслуживать соседние церкви, где нет приходского священника.

8. Выпустить на экраны Закарпатской области кинокартину «Собор греко-католической церкви в г. Львове»⁷, демонстрируя ее в униатских населенных пунктах, где будет проводится миссионерская работа.

Кроме того, направить в Закарпатье для распространения среди униатского духовенства и верующих греко-католиков брошюру «Діянія Львівського Собору».

9. Закрыть существующие в Закарпатье униатские монастыри и поселить монахов и монашек в один мужской и один женский монастырь, запретив им всякие выезды.

Запретить разъезды и обслуживание греко-католическими священниками приходов в других населенных пунктах.

Через уполномоченного по делам религиозных культов запретить греко-католическому и римо-католическому духовенству Закарпатья взаимное обслуживание верующих униатов и католиков. Одновременно с проведением указанных мероприятий в отношении греко-католического духовенства Закарпатской области УССР и постепенным изъятием у него и передачей православному духовенству церковей, всемерно усилить также налоговый пресс по взысканию налогов с униатского духовенства, создавая этим самым трудные условия для их существования и деятельности.

10. Издать обращение от имени экзарха Украины к греко-католикам Закарпатья о возвращении в «лоно матери русской православной церкви». Напечатать его на русском и украинском языках и распространить в Закарпатской области после того, когда практически начнется присоединение униатского духовенства и верующих к православной церкви.

ВЕРНО:

26.03.48 г.

Док. № 2

ПЛАН МЕРОПРИЯТИЙ

по содействию воссоединению греко-католической униатской церкви Закарпатской области УССР с Русской православной церковью

При осуществлении мероприятий, содействующих воссоединению греко-католической униатской церкви Закарпатья с Русской православной церковью, необходимо исходить из следующих основных положений:

более длительного, сравнительно с Западной Украиной, процесса воссоединения; более активной и непосредственно организующей роли в этом процессе со стороны русской православной церкви; проведения отдельных общественно-политических и административных мероприятий, содействующих коренному населению Закарпатской области в освобождении его от навязанного ему греко-католического вероисповедания.

В связи с этими исходными положениями необходимо провести следующие практические мероприятия:

а) По линии Русской православной церкви.

1. При Мукачевском епархиальном Управлении Русской православной церкви создать постоянно действующий орган с миссионерскими функциями, назвав его «Закарпатским братством по возвращению греко-католиков в лоно русской православной церкви».

В состав руководства «Братством» включить также 2–3-х наиболее подготовленных бывших униатских священников из Львовской епископии. Председатель «Братства» — мукачевский православный епископ Нестор.

2. Работу «Братства» вести не в плане охвата своей деятельностью сразу всех 330 униатских приходов, а сосредоточивать свои главные силы и внимание на отдельные приходы (или группы приходов), наиболее «уловимые» и подготовленные к воссоединению, ведя линию на последовательное «откалывание в православие» отдельных частей Закарпатской греко-католической церкви.

3. Разрешить «Братству»:

а) издавать от своего имени брошюры и листовки, например, на такие темы: «Как насаждалась в Закарпатье церковная уния», «Латинская или православная вера», «Почему мы из унии вернулись к нашей родной православной вере» (листовка группы верующих), «История Мукачевского православного монастыря во имя Николая Чудотворца», «Как римские папы окатоличивали православных русинов», «Мукачевское братство по возвращению греко-католиков в лоно русской православной церкви» (цели и задачи «Братства») и др. Все это — для распространения среди верующих униатских приходов;

б) иметь в униатских приходах своих представителей, возглавляющих местные филиалы «Братства» и созывать совещания этих представителей;

в) принимать от инициативных групп верующих униатов и филиалов «Братства» заявления о переходе их в православие и (при наличии 20–30 подписей актива верующих) ходатайствовать перед государством о передачи этим верующим просимой ими униатской церкви;

г) принимать заявления от униатов-клириков о переходе их в православие и по усмотрению епископа, обеспечивать приходами;

д) посылать на места православных миссионеров, в частности из бывших униатов, для проведения специальных миссионерских бесед с верующими униатами;

е) входить о ходатайствами перед государством о скорейшем возвращении бывших православных церквей и монастырей, захваченных в свое время греко-католиками, с обоснованием этих ходатайств соответствующими историко-архивными материалами и документами;

ж) устраивать торжественные панихиды по деятелям православной церкви, активно боровшихся в свое время с насаждением унии;

з) использовать по своему усмотрению прокат кинофильма «Львовский собор греко-католической церкви 1946 г.» с сопровождением его демонстрации соответствующими беседами православных миссионеров и др.

4. Рекомендовать Московской патриархии:

а) выдвинуть 1–2-х быв. униатских священников в качестве викарных Мукачевского православного епископа;

б) командировать в Закарпатье 20–30 священников для занятия вакантных должностей в б[ыв]. униатских приходах и ведения миссионерской работы;

в) предложить Мукачевскому православному епископу произвести перемещения наиболее активных и авторитетных православных священников в места особенного скопления и произрастания корней униатов;

г) активизировать пропаганду воссоединения греко-католиков с православной церковью через журналы «Московская Патриархия» и «Львовский епархиальный вестник».

5. Уполномоченным советом по делам русской православной церкви и религиозных культов по Закарпатской области поддерживать с «Братством» непрерывную связь, всячески активизировать и направлять его деятельность, оказывая в необходимых случаях и соответствующую государственную поддержку, в частности: принимать и незамедлительно оформлять получаемые от «Братства» заявления униатских «двадцаток» о переходе их в православие и передаче им соответствующих церквей, оказывать «Братству» помощь в напечатании соответствующей миссионерской литературы, предоставлении транспорта и т.д.

б) По линии общественно-политической и административной.

1. Греко-католический собор и резиденцию греко-католического епископа в г. Ужгороде передать в бесплатное и бессрочное пользование Ужгородско-Мукачевской епархии русской православной церкви. Это значительно укрепит авторитет православия в Закарпатье. Передачу Собора провести в торжественной обстановке. Для этого подсказать экзарху Украины мысль о направлении в Ужгород 3–5 епископов и во время торжества организовать «Братство по возвращению греко-католиков в лоно русской православной церкви».

2. Издать для широкого распространения брошюру «Греко-католическая церковь в годы второй мировой войны».

3. Опубликовать в местной прессе ряд статей о борьбе закарпатских народных масс против унии с использованием соответствующих исторических, архивных материалов и фотодокументов. В качестве авторов этих статей привлечь местных научных работников и культурных деятелей.

4. Использовать в полной мере налоговый пресс на служателей греко-католической церкви, предоставив местным финорганам право повышать ставки налога в связи с тем, что эти служатели не являются зарегистрированными. В полной мере облагать также псаломщиков, церковных старост и всех членов церковных советов униатских церквей.

5. В связи с тем, что мужские греко-католические монастыри в селах Малое Березное Велико-Березнянского района и Бронево — Хустского района имеют всего 10 монахов, находятся один в одном, а второй в одиннадцати километрах от госграницы — оба монастыря закрыть. То же не-

обходимо сделать и в отношении Ужгородского мужского монастыря, где осталось всего 3 монаха (кстати, здание этого монастыря целиком передано было Университету еще решением Закарпатской Народной Рады). Таким образом всех монахов греко-католиков (а их всего 47 человек) поскольку они к тому же еще и одного ордена Василия Великого, можно сосредоточить в одном Имстичевском монастыре, куда уже недавно были переведены греко-католические монахи из Мукачевского монастыря.

6. Греко-католическую семинарию в Ужгороде, с контингентом учащихся в 30 человек (в возрасте от 19 до 25 лет и не пользующихся отсрочками по призыву) — закрыть.

7. Запретить греко-католикам строительство новых церквей и не оказывать содействия в ремонте существующих.

8. В связи с тем, что по советскому законодательству каждое религиозное общество может пользоваться только одним молитвенным зданием, изучить целесообразность существования т.зв. «дочерних» (филиальных) униатских церквей на предмет постепенной передачи их православным.

9. Запретить взаимное обслуживание римско-католическими и греко-католическими служителями культа своих церквей (костелов) а также использование для этих целей хоров, предметов культа, материальных средств и т.д.

10. Греко-католическим служителям культа (в том числе и составу капитула) без санкции Уполномоченного Совета по делам религиозных культов не разрешать каких-либо разъездов и командировок по области.

Этот план мероприятий согласован с руководителями совета по делам религиозных культов и совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР, а также с руководством Закарпатской области.

Для обеспечения данных мероприятий по линии советов и Уполномоченных Советов по Украинской ССР в Закарпатскую область выезжает в длительную командировку группа ответственных работников.

Прошу Ваших указаний по данному вопросу.

Уполномоченный Совета
по делам религиозных культов
при Совете Министров СССР
по Украинской ССР

(ВИЛЬХОВЫЙ)

Док. № 3

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

КАЛЕНДАРНЫЙ ПЛАН

Проведения мероприятий по ликвидации греко-католической униатской церкви в Закарпатской области УССР

Наименование мероприятий	Кто выполняет	Срок выполнения
1. В целях обеспечения успешного проведения в Закарпатье мероприятий по ликвидации греко-католической униатской церкви, просить сектор кадров ЦК КП(б)У назначить на должность Уполномоченного по делам РПЦ по Закарпатской области т. Шерстюка, освободив его от этой должности в Дрогобычской области.	Уполномоченный совета по делам РПЦ при Совете Министров СССР по УССР т. Ходченко	к 15.IV. 1948 г.
2. Через Совет по делам РПЦ при Совете Министров СССР добиться назначения архиепископа Львовско-Тернопольской епархии Макария на Мукачевскую епархию с сохранением за ним Львовской епархии.	Тоже	к 20.IV. 1948 г.
3. Собрать подробные данные о бывших православных приходских церквях в Закарпатье, захваченных в разное время униатами и т.н. дочерних греко-католических церквях, кем и когда они построены, кто в настоящее время из духовенства их возглавляет и т.п.	Уполномоченный по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по УССР т. Вильховый и т. Ходченко	к 25.IV. 1948 г.
4. Согласно решения Закарпатского Обл-исполкома и совета по делам религиозных культов при совете Министров СССР, сселить монахов мужских униатских монастырей в Закарпатье в один монастырь в с. Имстичево.	Тов. Вильховый	к 20.IV. 1948 г.
5. Подготовить сселение монашек женских униатских монастырей в Закарпатье в один из сельских монастырей.	Тов. Вильховый	к 20.V. 1948 г.
6. Через экзарха Украины подобрать 50–60 православных священников для направ-	Тов. Ходченко	

ления их в Закарпатье в распоряжение архиепископа Макария: Первую группу в 10 человек вторую группу в 20 третью группу в 20–30		к 20.IV к 10.V к 1.VI 1948 г.
7. Через Совет по делам РПЦ при Совете Министров СССР добиться Указа Патриарха о командировании протопресвитера Костельника из Львова в Закарпатскую область в распоряжение архиепископа Макария сроком на 5–6 месяцев.	Тоже	к 1.V. 1948 г.
8. Подобрать через архиепископа Макария 10–15 православных священников из числа бывших униатских священников Западных областей УССР для направления в качестве миссионеров в Закарпатскую область.	Тоже	к 1.V. 1948 г.
9. В соответствии с решением Закарпатского Облисполкома, утвержденного решением Совета Министров СССР от декабря месяца 1947 года изъять у униатов и передать в ведение православного епископа кафедральный собор и резиденцию греко-католической капитулы в гор. Ужгороде.	Тт. Вильховый и Ходченко	к 1.VI 1948 г.
10. Закрыть нелегально существующую в гор. Ужгороде греко-католическую семинарию.	Тов. Вильховый	к 1.VI 1948 г.
11. Поручить «Владимиру Россовичу» написать для опубликования в местной Закарпатской печати статью «Об истории Закарпатской унии», разоблачающую реакционную роль греко-католической униатской церкви в Закарпатье и антинародную деятельность ее духовенства.	—	к 25.IV 1948 г.
12. Опубликовать указанную выше статью «Россовича» под другим псевдонимом в областных закарпатских газетах на русском и украинском языках.	—	к 28.IV 1948 г.
13. Подготовить обращение к униатскому духовенству и верующим от группы про-	—	к 25.V 1948 г.

грессивно настроенной интеллигенции из числа униатов Закарпатья с призывом о воссоединении с русской православной церковью.		
14. Поручить протопресвитеру д-ру Костельнику написать противокатолическую статью, направленную против униатской церкви в Закарпатье и напечатать ее в «Епархиальном вестнике», издающемся в гор. Львове. Распространить этот «Епархиальный вестник» в количестве 4000 экземпляров в Закарпатье.	Тов. Ходченко	к 20.V. 1948 г.
15. По ходатайству архиеп. Макария через Закарпатский облисполком изъять у униатов и передать в ведение православной церкви Мукачевскую приходскую церковь и Цегельнянскую церковь в гор. Ужгороде.	Тоже	к 15.VI 1948 г.
16. Через архиепископа Макария направить настоятелем указанных церквей бывших униатских священников, воссоединившихся с православием из западных областей УССР или из числа местных перешедших в православие в Закарпатской области.	Тоже	к 15.VI 1948 г.
17. Через архиепископа Макария и протопресвитера Костельника развернуть среди униатского духовенства и верующих активную миссионерскую работу по отрыву их от греко-католической церкви и воссоединению с русской православной церковью.	Тов. Ходченко	с 25.IV 1948 г.
18. Через миссионеров из числа православного духовенства создавать в униатских приходах православные «двадцатки» и по ходатайству последних передавать им освобожденные униатские церкви.	Тов. Ходченко	с 25.IV 1948 г.
19. В первую очередь эту работу организовать в приходах, где имеются дочерние церкви, а так же церкви, ранее построенные православным духовенством и верующими.	—	—
20. Выпустить на экраны Закарпатья кинокартину «Львовский собор», демонстрируя ее в населенных пунктах, где будет проводиться миссионерская работа православным духовенством.	Тов. Ходченко	с 20.IV 1948 г.

21. Рекомендовать патриаршему Экзарху Украины выпустить обращение к греко-католическому духовенству и верующим Закарпатья с призывом «возвращении их в лоно матери русской православной церкви».	Тов. Ходченко	Июнь 1948 г.
22. Издать это обращение на русском и украинском языках тиражом в 20.000 экземпляров и распространить в Закарпатской области, когда практически начнется присоединение униатского духовенства к православной церкви.		

Уполномоченный Совета
по делам Русской православной церкви
при Совете Министров СССР по Украинской ССР (Ходченко)

Уполномоченный Совета
по делам религиозных культов
при Совете Министров СССР по Украинской ССР (Вильховый)

Примітки

- ¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні: 1917–1953 рр. — К., 1994. — Кн. 2 — С. 681.
- ² Короткий довідник з історії України/ І.Ф.Курас, М.О.Багмет., І.І.Федьков та ін. — К., 1994. — С. 213.
- ³ Псевдонім письменника Ярослава Галана. Замовлення було виконане у липні 1948 р., у закарпатській пресі з'явився памфлет «Годі», який незабаром видали окремою брошурою під псевдонімом «Ігор Семенюк».
- ⁴ Макарій Оксіюк — (1884–1963), діяч російської православної церкви, митрополит, закінчив Київську духовну академію, 1945 р. висвячений на єпископа Львівського і Тернопільського, активний учасник ліквідації греко-католицької церкви в Галичині. У травні 1948 р. йому підпорядкували ще й Мукачевсько-Ужгородську єпархію.
- ⁵ Костельник Гавриїл — (1886–1948), протопресвітер, у 1945 р. очолив «Ініціативну групу по воз'єднанню греко-католицької церкви з Руською православною», голова Львівського собору 1946 р. Вбитий у вересні 1948 р. за загадкових обставин. Використовувати Костельника на Закарпатті було заборонено. Див.: ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр.48, арк. 6.
- ⁶ За радянським законодавством 1943 р., для реєстрації православної громади необхідно було подати заяви 20 чоловік віруючих — т.зв. «двадцятки».
- ⁷ Цікаво, що вказаний кінофільм призначався для показу за межами СРСР. Див.: ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 19, арк. 30.

Михайло Делеган
(Ужгород)

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ СЕКТАНТІВ-ЄГОВІСТІВ У 1947–1953 рр.

Найорганізованішими і найчисленнішими у багатьох країнах світу були і є секти єговістів. Як відомо, секта єговістів (товариства свідків Єгови) виникла у США 1878 року, а юридично зареєстрована у 1884 р. Засновником секти був американський дослідник Руссель.

На Закарпатті єговістські організації виникли на початку 20-х років ХХ ст. й активно множилися впродовж 20–30 рр. Існували легально, що сприяло їх розвитку. Це був період, коли Закарпаття входило до складу Чехословацької Республіки.

Протягом першої половини 40-х років, за часів панування Угорщини в краї їхня діяльність переслідувалась владою, головним чином, через відмову йти на службу до армії. Їх засуджували до ув'язнення, в основному на шість місяців, а в окремих випадках — до двох років.

Після визволення краю Радянською Армією у жовтні 1944 р. та його возз'єднання з Україною 29 червня 1945 р. єговісти легально поширювали своє вчення, вважаючи свою діяльність законною згідно з чинною конституцією. Проте незабаром їхня діяльність була заборонена. Тому вони продовжували здійснювати молитвенні та інші обряди нелегально, за що каральні органи (в основному слідчий відділ тодішнього Комітету державної безпеки) їх переслідували.

В основі світогляду єговістів — догми християнської релігії, викладені в Біблії. Річ лише в тому, що вони по-різному, на свій лад тлумачать ті чи інші її положення і роблять особливі висновки. Єговісти у своїй діяльності використовували й використовують літературу, серед якої провідне місце займають праці американських дячів, колишніх керівників єговістів: Русселя, Руттенфорда, Кнора¹. Також у своїй діяльності вони користувалися

інструкціями та іншими матеріалами, що публікуються на сторінках єговістських видань. Слід зазначити, що питання про єговістів у пропонованому нами плані в період існування колишнього Радянського Союзу, як і пізніше, не були предметом спеціального дослідження.

Велику частину документів архіву про діяльність єговістів на Закарпатті складають допити арештованих, свідчення, висновки — звинувачення, матеріали судових засідань, вироки, касаційні скарги до різних вищих урядових установ, рішення про зменшення термінів покарання, постанови прокуратури і судових органів про реабілітацію колишніх в'язнів. В окремих справах містяться і деякі документи, конфісковані під час арештів і обшуків єговістів, а також рецензії на відібрану літературу. Як свідчать документи, часто арештованим ставилися питання про те, в чому полягає вчення єговізму. Воно «полягає в тому, що єдиним справедливим і всемогутнім у світі є бог Єгова»² — говорила на допиті 25 жовтня 1952 р. арештована єговістка с. Гать Березівського району Е.А.Кочов.

Сектанти-єговісти вважають себе слугами бога Єгови. Вони вірять у те, що скоро на землю прийде армагеддон (велика битва). Під час цієї битви з неба зійде на землю бог Єгова і встановить на землі справедливий суд, під час якого всі безбожники будуть знищені, залишаться живими навечно лише служителі бога Єгови³. На сторінках своїх періодичних видань та в усних виступах єговісти критикували й фактично заперечували всі інші віросповідання. Вони вважали, що лише їхня віра найсправедливіша.

У документах зазначено, що той, хто вступив до секти єговістів, проходив хрещення, як правило, в річці. А здійснивши цей ритуал, він називався братом, давав клятву на вірність богу Єгові⁴ та обіцяв не підкорятися тим земним законам, які суперечать законам бога Єгови. Проте єговісти не відмовлялись від сплати податків, працювали у колективних господарствах. Вони не вважали себе громадянами будь-якої країни. «Я вважаю себе громадянином «держави», керівником якої є бог Єгова»⁵, — говорив так на одному із допитів єговіст, житель с. Торунь Міжгірського району Ю.П.Марич. Єговісти (українці, угорці, румуни) не визнавали також і національності. Більшість єговістів, як свідчать архівні документи, до вступу у секту були греко-католицької і, частково, реформаторської віри. Майже всі вони були селянами. Аналіз архівних документів засвідчує, що найпомітнішою була їхня діяльність у п'яти районах краю: Березівському, Виноградівському, Воловецькому, Мукачівському і Тячівському.

Причини вступу до секти були різні: важке соціально-економічне становище, низький культурно-освітній рівень більшості тих, хто вступав до секти, тощо.

Кримінальні справи арештованих та засуджених єговістів свідчать, що їх переслідування каральними органами помітно стало розгортатись від початку 1947 р. Так, одна з відомих сект єговістів знаходилась на тери-

торії Ракошино Мукачівського району. Членів цієї секти було арештовано у лютому 1947 р. Серед них були: Чечур Михайло Іванович, Сенько Дмитро Іванович, Балла Гейза Михайлович, Молнар Георгій Георгійович (Юрій Юрійович), Чечур Петро Іванович і Доктор Михайло Іванович⁶.

28 березня 1947 р. слідчий підготував на них звинувачення. У ньому зазначалося, що сектанти вороже ставились до радянської влади, проводили антирадянську агітацію, відмовлялись від участі у виборах, служити у Радянській Армії, зберігали антирадянську єговістську літературу⁷.

18 квітня 1947 р. судова колегія Закарпатського облсуду на основі ст. 54–10 ч. 11 54–11 КК УРСР з санкцією ст. 54–02 КК засудила М.І.Чечура і Д.М.Сенька на 7 років кожного. Г.М.Баллу, П.І.Чечура, Ю.Ю.Молнара і О.І.Доктора — на 5 років із поразкою в правах на 5 років кожного і конфіскацією належного їм майна.

Захисником засуджених М.І.Чечура, Д.І.Сенька і Ю.Ю.Молнара виступав Соловйов А.Д., який подав касаційну скаргу до Судової Колегії Верховного Суду УРСР. У скарзі було конкретно і всебічно проаналізовано ті статті кримінального кодексу, на снові яких визначались терміни засудження арештованих. З цих питань адвокат виклав своє умотивоване бачення їх і на основі цього спростував вину засуджених. Зокрема, він писав: «Неправильно застосовано ст. 54–11 КК УРСР. Як на попередньому, так і на судовому слідстві встановлено, що релігійна секта єговістів в принципі свого «вчення» ворожа для будь-якого суспільного ладу і що спеціальної мети — боротьби, підриву або послаблення держави СРСР ця секта не передбачає й тому не може розглядатись як злочинно-контрреволюційна організація за відсутністю в її діях контрреволюційного умислу. Оскільки ніяких контрреволюційних дій засудженні не здійснили, виконання обрядів секти єговістів і єдиний факт приналежності до цієї секти не створює сам по собі склад злочину, а тому кваліфікація їх за ст. 54–11 КК УРСР як участь у контрреволюційній організації є неправильною»⁸. Адвокат зосереджував також увагу і на неправильному застосуванні судом до арештованих й інших статей Кримінального Кодексу УРСР. Так, він писав: «Неправильною є класифікація дій засуджених за ст. 54–10, ч. 2 КК УРСР замість ст. 7–56–18 КК УРСР».

Підсудні, активні діячі й проповідники, агітували на зборах не виконувати військову повинність і не брати участь у суспільно-політичних заходах, що проводились органами радянської влади. Ухилення від військового обліку під впливом релігійних переконань не може розглядатись як контрреволюційний злочин, а у відповідності з постановою Пленуму Верховного Суду СРСР від 11 жовтня 1941 р. по аналогії як ухилення від чергового призову, тобто за ст. 58–18 КК УРСР⁹.

У касаційній скарзі адвокат дав коротку характеристику і оцінку молитвенних зібрань єговістів. Він, зокрема, відзначив, що на молитвенних

зібраннях, які проводились на квартирах усіх віруючих почергово членами секти виключно для виконання релігійних обрядів, «під час яких читали біблію, також по черзі, співали релігійні молитви, ніяких політичних питань не обговорювали...».

Щодо звинувачень, які торкались «агітації проти участі в суспільно-політичних заходах, то вони ні матеріалами попереднього, ні матеріалами судового слідства не встановлені, проти яких саме заходів, що проводились органами радянської влади, начебто закликали засуджені. Державні податки та інші натуральні зобов'язання, як пояснювали свідки, всі засуджені платили повністю і акуратно в строк»¹⁰.

Одна з позицій обвинувачення арештованих торкається того, що вони не брали участі у виборах. Спростовуючи її, захисник-адвокат писав: «Підсудні відмовлялися від участі у виборах до Верховної влади СРСР і УРСР, але говорили голові дільничної виборчої комісії: «Ви голосуйте за кого хочете, нам усе одно, ми прийємо того, кого ви виберете»¹¹.

Така «контрреволюційна діяльність» не була доведена в ході слідства.

З цього адвокатом було зроблено висновок, що «при наявності таких обставин контрреволюційний умисел у діях засуджених відсутній, а тому їх дії, кваліфіковані як злочин за ст. 54–10 ч. 2 КЗС УРСР, оцінені неправильно». На основі цього адвокат зробив висновок, що «за неприйняття особистої участі в голосуванні кримінальної відповідальності наступити не може, а іншого нічого не доказано». У засуджених під час арешту була конфіскована література, що також долучалася до розряду звинувачення. Адвокат-захисник з приводу цього писав: «Збереження брошур американського автора Рутенфорда, які тлумачать біблію як основне джерело віросповідання і були конфісковані під час арешту Чечура, Сенька, не може розглядатись як збереження контрреволюційної літератури, оскільки ця література є релігійною»¹².

Таким чином, адвокат-захисник А.Д.Соловйов досить логічно спростував позиції, покладені судом в основу звинувачення арештованих єговістів. Здавалося б, органи, куди було направлено скаргу, врахують думки захисника-адвоката. Однак ця і багато інших скарг адвокатів та засуджених залишились без задоволення.

Лише через тривалий час — 8 грудня 1989 р., уже після їх звільнення, кримінальну справу колишніх в'язнів було розглянуто на Пленумі Верховного Суду УРСР, де було прийнято постанову на їх користь. У ній вказувалось, «що всі засуджені не визнавали себе винними у вчиненні вказаних злочинів, пояснювали, що всі їх дії були зумовлені релігійним світоглядом, а не контрреволюційною метою.

На якісь докази, котрі стверджували б вину засуджених у вчиненні злочинів, суд у висновку не посилався. Допитані на суді свідки не вказували, що підсудні закликали кого-небудь до повалення, підриву або

послаблення радянської влади чи вчинення контрреволюційних злочинів»¹³.

Як підсумок, Пленум Верховного Суду УРСР скасував попередні вироки, а справу, за відсутністю в діях злочину, припинив. Всі вище вказані колишні в'язні були реабілітовані.

Досить помітною була діяльність групи єговістів жителів с. Біла Церква Рахівського району. У цьому селі переважна частина жителів румунської національності.

24 червня 1949 р. тут було арештовано єговістів-румун Бокоча Василя Тодоровича, Маринчака Дмитра Михайловича, Маринчака Василя Михайловича, Гузо Нуду Васильовича, Она Івана Юрійовича, Нана Івана Васильовича. Характерно, що всіх було звинувачено в антирадянській контрреволюційній діяльності¹⁴. 17 серпня 1949 р. всіх їх судова колегія Закарпатського обласного суду засудила на 25 років виправно-трудових таборів (далі ВТТ) з поразкою у правах на 5 років та конфіскацією майна. 6 грудня 1991 р. прокуратурою Закарпатської області вони були реабілітовані.

Слід зазначити, що в багатьох судових вироках містились посилання, тобто при визначенні термінів покарання арештованих застосовувався Указ Президії Верховної Ради СРСР 26 травня 1947 р. «Про відміну смертної кари». Як відомо, на основі цього указу такий вирок замінювався на 25 років ВТТ.

Брати до уваги, застосовувати у судовій практиці цей закон під час за-судження вказаних та багатьох інших арештованих сектантів не було підстав.

На це звернув увагу у касаційній скарзі член колегії адвокатів М.В.Федорко. Він писав до комісії з наглядових справ Верховної Ради УРСР 18 серпня 1949 р.: «...немає підстав вважати, що до внесення Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1947 р. були засуджені за ті ж дії до розстрілу, отже позбавлення волі на 25 років є занадто суворою мірою»¹⁵. Однак, такі суворі рішення суду щодо арештованих єговістів приймалися 1950 та наступних років.

Привертають особливу увагу матеріали кримінальної справи арештованих 17 лютого 1953 р. єговістів Бара Шандора (Олександра) Самуїловича та Дана Ласло Ласловича (Василя Васильовича). Перший проживав у с. Ракошино Мукачівського району, а другий в с. Верхнє Водяне Рахівського району. Обоє вони проходили по одній кримінальній справі. Арештовані знаходились у камері попереднього ув'язнення в м. Ужгороді. Враховуючи особливо вагомі звинувачення, слідчий прийняв постанову про направлення їх для продовження слідства до м. Києва у внутрішню в'язницю МДБ УРСР¹⁶.

У матеріалах слідства, яке проводилось у внутрішній в'язниці МДБ УРСР м. Києва, зокрема, у висновку-звинуваченні, зазначалося, що

О.С.Бара неодноразово зустрічався з керівником так званого «Крайового бюро» Цибою¹⁷, від якого отримував вказівки щодо проведення ворожої діяльності проти радянської влади. Поряд з цим Бара мав зв'язки з румунським єговістським центром для подальшого зв'язку з американським центром єговістів у Брукліні (передмістя Нью-Йорка, США — *М.Д.*). З цією метою, влітку 1948 р. від главаря так званого бюро єговістів Циби отримав пакет з матеріалами розвідувального характеру і за вказівкою останнього передав його через установлені зв'язки єговістів для відправлення через Румунію у Бруклінський єговістський центр»¹⁸.

Відносно звинувачень В.В.Дана у цьому ж документі зазначалося, що він з 1943 по 1950 рік «...був рядовим учасником антирадянського єговістського підпілля, а потім «службою стреди»¹⁹ єговістів...» був призначений зв'язківцем... так званого «крайового бюро єговістів». Як зв'язківець, він «...неодноразово виїжджав у Станіславську (нині Івано-Франківська) область на організаційні зустрічі з Цибою і Веретельник²⁰, де передавав їм звіти про антирадянську діяльність єговістського підпілля на Закарпатті...»²¹, а також матеріальну допомогу та єговістську літературу.

16 червня 1953 р. військовим трибуналом військ Міністерства внутрішніх справ Київського військового округу на основі ст. 51-1 «а» КК УРСР Бара і Дана було засуджено на 25 років ВТТ кожного з поразкою у правах на 5 років і конфіскацією майна. Для відбуття покарання їх було направлено в особливий табір МВС СРСР²².

Таким чином, О.С.Бара і В.В.Дан судовими органами були визнані особливо соціальнонебезпечними особами.

Однак, висунуті їм звинувачення не базувались на конкретних документах. Вони не були належним чином мотивовані. Про це свідчить постановою Верховного Суду СРСР 19 квітня 1990 р., прийнята щодо їхньої кримінальної справи. У ній, зокрема, вказувалося, що засуджені Бара і Дан визнані винними у проведенні контрреволюційної пропаганди з використанням релігійних забобонів, належності до контрреволюційної організації, а Бара крім того — у зраді батьківщини, отримували з-за кордону і поширювали серед віруючих антирадянську літературу і вказівки щодо організації підірвної діяльності на території СРСР²³. Це були серйозні звинувачення, але на судовому засіданні, що відбулося 15-16 вересня 1953 р. вони винними в антирадянській діяльності себе не визнали.

«За твердженням Бара і Дана, — зазначалось далі у вказаній постанові Верховного Суду СРСР, — про те, що ... ворожих намірів проти радянської влади у них не було». Ці свідчення не спростовані. Діяльність Бара і Дана, як учасників секти «свідків Єгови» носила релігійний характер і полягала у пропаганді єговістського вчення. При таких обставинах притягнуті до кримінальної відповідальності і засуджені без достатніх для цього підстав»²⁴.

Тому керуючись п. 1 ст. 18 Закону про Верховний Суд СРСР, Пленум Верховного Суду СРСР постановив: вирок військового трибуналу військ МВС Київського округу від 16 вересня 1953 р. і визначення військової колегії Верховного Суду СРСР 14 жовтня 1953 р. стосовно Бара Шандора (Олександра) Самуїловича і Дана Ласло Ласловича (Василя Васильовича) відмінити за відсутністю складу злочину.

1953 р. у м. Берні (Швейцарія) відбувся світовий конгрес єговістів. На ньому було прийнято рішення, у якому зазначалося, що єговісти поважають конституційні закони держави, які створені у душі поваги до Бога²⁵. Згідно з новими вказівками єговістам дозволялося ставати на військовий облік, працювати в колгоспах тощо²⁶.

Як уже зазначалося, під час арештів і обшуків помешкань єговістів у них конфісковувалась наявна релігійна література, рукописи з релігійних питань та інші документи, які містяться у більшості кримінальних справ. Необхідно відзначити, що значна частина конфіскованої літератури, що зберігалась у єговістів, була придбана протягом 20–30-х років ХХ ст., коли їхня діяльність була легальною.

У вказаний період вона в основному надсилалась із США до столиці тодішньої Чехословацької Республіки — м. Прагу, а також до м. Брно. Звідти її переправляли єговістам Закарпаття. Враховуючи багатонаціональний склад населення Закарпаття, вона видавалася українською, угорською та румунською мовами²⁷.

Найпоширенішою з-поміж літератури, що знаходилась у єговістів, була Біблія. Особливим попитом у єговістів користувались журнали «Вартова башта», «Інформатор» і різного роду брошури²⁸. Найбільшу кількість літератури було конфісковано у одного з керівників єговістів с. Пушкіново Виноградівського району С.М.Кольп під час його арешту 27 листопада 1960 р. Він за єговістську діяльність був арештований вдруге²⁹.

Після дострокового звільнення 12 грудня 1955 р. продовжував поширювати вчення єговізму, за що судова колегія Закарпатського облсуду 14–15 березня 1960 р. засудила Кольпу С.М. на 5 років ВТТ. 26 листопада 1991 р. прокуратурою Закарпатської області його було реабілітовано. Аналіз змісту єговістської літератури засвідчує, що вона в основному носила релігійний характер.

Поряд з цим на її сторінках містилась і критика ідеологій і політики комунізму та його цитаделі — Радянського Союзу, де офіційно проповідувалось вчення атеїзму.

Виходячи з цього, у кримінальних справах єговістська література трактувалась як антирадянська, контрреволюційна. Тому її зберігання і поширення трактувалося у звинуваченнях як майже єдиний речовий доказ, у деяких кримінальних справах література додавалась до них.

У більшості випадків на основі постанов слідчих приймалися рішення про її знищення шляхом спалення³⁰. Подібне знищення єговістської та іншої релігійної літератури не можна вважати виправданим.

Таким чином, у період 1947–1953 рр. більшість арештованих єговістів були засуджені на 25 років ВТТ, 5 років позбавлення прав та конфіскацією належного їм майна. Непомірно тривалі терміни засудження застосовувалися у зв'язку з тим, що у звинуваченнях та вироках судів застосовувалися статті політичного характеру. Водночас слід відзначити, що після так званої «відлиги», яка настала зі смертю Й.В.Сталіна, арешту і засудження до страти одного з найбільших злочинців, який очолював каральні органи тодішнього СРСР Л.П.Берії, особливо у середині 50-х років арештовані звільнялись із ВТТ достроково. Однак вони залишались протягом досить тривалого періоду nereабілітованими. Найбільша кількість реабілітацій судовими органами здійснювалась 1990–1992 рр. Таким чином, можна констатувати, що поки документи ДА Закарпатської області з питань діяльності та переслідування єговістів вивчені недостатньо. Відтак вони чекають на подальше їх наукове дослідження.

Примітки

- ¹ ДА Закарпатської області, ф. Р-2558, спр. 2889, арк. 329.
- ² Спр. 2124, арк. 277–278.
- ³ Спр. 2125, арк. 27.
- ⁴ Спр. 5644, арк. 158; спр. 5645, арк. 4.
- ⁵ Спр. 872, арк. 54.
- ⁶ Спр. 5644, арк. 12–250.
- ⁷ Спр. 5644, арк. 116, 164.
- ⁸ Спр. 5644, арк. 162.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Там само.
- ¹³ Спр. 5645, арк. 197.
- ¹⁴ Спр. 820, арк. 171.
- ¹⁵ Спр. 820, арк. 200.
- ¹⁶ Спр. 5525, арк. 188–189, 207–208, 213.
- ¹⁷ Циба Микола Дмитрович, народився 1915 р. у м. Сімферополі колишньої Кримської області, українець. До арешту перебував на нелегальному становищі, освіта 4 класи. До 1946 р. проживав на території Польщі. Прибув до СРСР у порядку переселення 1946 р. За єговістську діяльність 5 серпня 1953 р. військовим трибуналом військ Міністерства внутрішніх справ засуджений на 25 років ВТТ з поразкою у правах на 5 років і конфіскацією майна.

- ¹⁸ Спр. 5525, арк. 214.
- ¹⁹ Керівництво «стреди» складалось із трьох чоловік. Ним здійснювалось керівництво климками (групами) типу гуртків, які, наприклад, знаходились на території Ужгородського і Мукачівського районів.
- ²⁰ Веретельник Марія Федорівна народилася 1922 р. в с. Селец-Бенків, Кам'янсько-Бузького району Львівської області, українка. Займала керівну посаду у «Крайовому бюро єговістів». За єговістську діяльність 5 серпня 1953 р. військовим трибуналом військ Міністерства внутрішніх справ засуджена на 25 років ВТТ з поразкою у правах на 5 років і конфіскацією майна.
- ²¹ Спр. 5525, арк. 215–216.
- ²² Там само, арк. 316–319.
- ²³ Там само, арк. 342–343.
- ²⁴ Там само, арк. 243.
- ²⁵ Спр. 3937.
- ²⁶ Спр. 4454, арк. 61.
- ²⁷ Спр. 5645, арк. 4.
- ²⁸ Спр. 2126, арк. 117–118.
- ²⁹ Спр. 1085, арк. 38.
- ³⁰ Спр. 1189, арк. 270.

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Ярослав Бранько
(Вінниця)

«ВЕРВОЛЬФ»: ЩО МИ ЗНАЄМО ПРО ЦЕ?

Неподалік села Коло-Михайлівки, що під Вінницею, біля туристичного комплексу «Ластівка», розкидано в лісі величезні брили залізобетону. Це місце називають ставкою Адольфа Гітлера «Вервольф».

На жаль, ми до цього часу ще зовсім мало знаємо про неї. Бо, до архівів, які містять відомості про «Вервольф», раніше не було доступу. Та й тепер ці архіви не повністю відкриті. Я спробую розповісти читачам про ставку все, що мені вдалося встановити.

Головна квартира фюрера — ставка фюрера — так звалися спеціально обладнані пункти, з яких Адольф Гітлер зі своїм штабом керував військовими операціями. Після нападу на Польщу (і трішки пізніше, під час війни з Югославією) це був спеціальний поїзд. Потім стали споруджувати спеціальні стаціонарні пункти управління. Я можу назвати кілька таких великих стаціонарних ставок (у тій послідовності, як вони будувалися). Назви для них підбиралися досить своєрідно. Судіть самі:

1. «Фельзеннест» (Felsennest) — гніздо в скелі;
2. «Вольфшлюхт-айнс» (Wolfsschlucht-1) — ущелина вовка — перша;
3. «Танненберг» (Tannenberg) — гора, вкрита ялинами;
4. «Вольфшанце» (Wolfsschanze) — укріплення вовка;
5. «Беренгеле» (Bärenhöhle) — барліг ведмедя;
6. «Вервольф» (Wehrwolf) — озброєний вовк;
7. «Вольфшлюхт-цвай» (Wolfsschlucht-2) — ущелина вовка — друга;
8. «Адлерхорст» (Adlerhorst) — гніздо орла¹.

Уважний читач уже помітив, що назви двох наведених ставок («Вольфшанце» та «Вервольф») я переклав не так, як всі ми звикли. Мій переклад

може перевірити будь-хто, навіть той, хто не знає німецької, а вміє читати слова, написані латинськими літерами. Треба лише порівняти: «Wehwolf» — це «озброєний вовк», «Wewolf» — це «перевертень», «Wolfschanze» — це тільки «укріплення (окоп) вовка» (до слова, військовий термін «шанцевий інструмент» значить «інструмент для риття окопів»).

Як бачимо, в назвах деяких ставок ми натрапляємо на слово «Wolf» — «вовк». Німецькі автори пояснюють цей вибір найменування тим, що ім'я «Адольф» давньонімецькою значить «благородний вовк»². Та й сам Гітлер у двадцяті роки мав псевдонім «Вовк».

Чотири ставки були побудовані на території тодішньої Німеччини, а чотири — на окупованих німцями територіях: «Вервольф» — на Україні, «Беренгеле» — в Росії, в трьох кілометрах західніше Смоленська, «Вольфшлюхт-1» — в Бельгії, а «Вольфшлюхт-2» — у Франції³.

Крім цих польових (військових) ставок, Гітлер мав також резиденції в Берліні (рейхсканцелярію), в Мюнхені та в районі містечка Оберзальцберг, що в Баварії⁴.

Будівництво ставки Гітлера на Східному фронті спершу розпочалося під Лубнами, що на Полтавщині⁵. Але поразка німецьких військ під Москвою і близькість партизанів змусили шукати більш спокійне місце. Німці вибрали Вінницю — на їхню думку, тихе, провінційне містечко, розміщене дуже далеко від лінії фронту.

Неподалік, у Калинівському районі, було споруджено ставку Германа Герінга, головнокомандувача німецькими військово-повітряними силами, а під Житомиром — ставку Генріха Гімmlера, рейхсфюрера СС.

У німецьких документах ставки скромно називалися спорудами. Під час будівництва ставка під Вінницею мала назву «Айхенгайн» (Eichenhain) — «Дубовий гай». (До цього часу в нашій літературі дається переклад цієї назви «Дубовий дім»⁶, бо німецьке слово «Eichenhain» було прочитане як «Eichenheip» і відповідно перекладене.) Після закінчення будівництва вона стала називатися «Вервольф».

Ставка була побудована приблизно за 8 км на північ від Вінниці, праворуч від шосе Вінниця — Житомир, на ділянці лісу завдовжки близько 2,5 км і завширшки близько 300 м. Її територія складалася з двох зон. Центральна зона була обгороджена дротяною сіткою заввишки 2,5 м, над нею було натягнуто 2 ряди колючого дроту. На північній околиці лісу було збудовано електростанцію, а на березі Південного Бугу — станцію водогону. Навколо лісу, на високих деревах, через кожні 200 м спорудили стаціонарні спостережні пости. На узліссі було також побудовано велику кількість наземних постів, укріплень, дзотів, кулеметних гнізд, позицій для польових гармат.

Навколишні поля охоронялися багатьма пересувними патрулями. З півдня, на вигоні, був розміщений невеликий аеродром для літаків зв'яз-

ку. З повітря ставку охороняли батареї зенітних гармат, а також винищувачі з Калинівського аеродрому.

Ставка мала телефонний зв'язок з Берліном, Вінницею, ставкою Герінга, аеродромом у Калинівці тощо⁷.

У центральній зоні розміщувались такі споруди: будинок Гітлера з бомбосховищем; будинок Мартіна Бормана; загальний бункер; будинки служби безпеки, генералів, керівників збройних сил, персональних ад'ютантів, секретарок, преси, слуг; лазня і перукарня, вузол зв'язку, готель, казино, плавальний басейн⁸.

Спорудження ставки під Вінницею було розпочато наприкінці 1941 року, коли сюди прибули з-під Лубен німецькі будівельники та охорона. Воно велося за участі німецьких архітекторів, інженерів, робітників та громадян окупованих німцями країн. Широко застосовувались сили німецької військово-будівельної організації «Тодт» та рабська праця радянських військовополонених і жителів України.

Від багатоденної праці, нещадної експлуатації, голоду, хвороб і сильних морозів багато полонених загинуло⁹. Їхня братська могила — по іншій бік шосе¹⁰. Відносно того де саме вони працювали є дві версії. Згідно з однією — на будівництві всіх наземних і підземних споруд. Інша стверджує, що руками цих людей виконувалися тільки тяжкі підготовчі роботи: копання котлованів, видобуток граніту в кар'єрі тощо. А до основних будівельних робіт в центральній зоні вони не допускалися¹¹.

Деякі підготовчі роботи виконували і місцеві жителі під наглядом німців. Вони готували будівельні матеріали, рубали ліс, вели земляні роботи, прибирали територію від будівельного сміття. Але все це за межами центральної зони.

Будівництво велося досить швидко. В німецькому донесенні від 10 квітня 1942 року повідомлялося про майже повне завершення багатьох робіт¹².

Натоді на будівництві було задіяно 4086 робітників, в тому числі 991 громадянин Німеччини, 1495 іноземців, приблизно 500 солдатів будівельних батальйонів, близько 1100 військовополонених.

Що німці зробили з людьми, які споруджували ставку? Згідно з одними даними вони всі, включаючи військовополонених, були знищені на місці будівництва і лежать у братській могилі неподалік села Коло-Михайлівки¹³. Інші доводять, що всі були вивезені в невідомому напрямку. І доля їх до цього часу невідома^{14, 15}.

Для конспірації призначення об'єкту німці спеціально розпускали чутки, що тут будується санаторій та будинки відпочинку для фронтовиків. Усі будівлі були майстерно замасковані. По всій території, а також на плоских дахах залізобетонних укриттів спеціально насаджували дерева та кущі. Зверху і з боків будівель було підвішено металеві сітки з маскувальним

оздобленням. Навколо ставки було утворено суворий охоронний режим: організовано спеціальні комендатури, переписано всіх жителів сіл, які отримали після цього спеціальні перепустки, оголошено комендантську годину, введено регулярні перевірки будинків тощо¹⁶. За порушення цього режиму було встановлено суворі покарання — від 25 ударів гумовим кийком до розстрілу. Але мешканці сіл навколо ставки німці не виселяли¹⁷.

На полях поруч з лісом місцевим жителям дозволялося садити тільки низькорослі овочі. Сіяти пшеницю, жито, ячмінь, кукурудзу, соняшник було категорично заборонено¹⁸.

Безпосередньо охорону ставки здійснювала спеціальна військова частина дивізії «Велика Німеччина», яка мала назву батальйону супроводження фюрера. Охорона перевіряла документи усіх осіб (включаючи й німців), які проходили чи проїздили повз ставку. Суворій перевірці підлягали також всі особи (незалежно від звання), які відвідували ставку.

У районі Вінниці було зосереджено великі сили поліції, гестапо (таємної поліції) та СД (служби безпеки). Наприкінці грудня до «Вервольфу» з-під Лубен прибула спеціальна група таємної польової поліції «Ост» («Схід») ¹⁹. Ця група підлягала безпосередньо начальнику служби державної безпеки при ставці Гансу Раттенхуберу, оберфюреру СС і полковнику поліції.

З перших же днів перебування на об'єкті спецгрупа розпочала активно очищати охоронний район від «небезпечних» осіб. От про що сповіщав Раттенхубера керівник групи «Ост» кримінальний радник Шмідт у короткому повідомленні про свою діяльність 10 січня 1942 року²⁰: в селі Стрижавці проживало 227 євреїв, вони становили велику небезпеку для «споруди», а оскільки вивести їх з цього району було неможливо, то 10 січня їх усіх було розстріляно. Закінчується це повідомлення такими словами: «11.1.1942 р. ще 12 євреїв в охоронній зоні були арештовані. Вони були вислані в шталаг (концтабір) Вінниця і там 12.1.1942 розстріляні. Охоронна зона в результаті цієї акції стала вільною від євреїв» (підкреслено в оригіналі. — Я.Б.).

У донесенні від 14 серпня 1942 року зазначалося, що «з 15 грудня 1941 року було арештовано і передано для подальшого розпорядження в поліцію безпеки у Вінниці 151 чоловік партійних активістів, в тому числі 6 політичних комісарів»²¹.

У групі «Ост» в серпні 1942 року налічувалось 648 співробітників, в тому числі 113 есесівців, 125 німецьких і 410 місцевих поліцейських. Всі ці сили розміщувалися в трьох охоронних дільницях: 1) Вінниця — місто, 2) Вінниця — сільська місцевість (яка складалася з охоронних зон у селах Стадниця, Сосонці, Дубовій, Медведці, Лисіївці, Калинівці (гранітний кар'єр), Переорці, 3) прикордонні комісаріати (Вінниця, Бар, Немирів, Гайсин)²².

Крім того, для посилення безпеки і з метою боротьби проти партизанів було передбачено поблизу Калинівки виселити 58 тисяч українців і поселити сюди 12–14 тисяч осіб німецького походження (так званих «фольксдойч») ²³. Але у зв'язку із ускладненням обстановки на фронтах цей захід, на щастя для місцевих жителів, не був здійснений.

Будівельні роботи в ставці, перервані влітку 1942 року, були продовжені восени і тривали до осені 1943 року ²⁴ (з цього можна зробити висновок, що німці у цей час ще сподівалися на перемогу у війні).

Як свідчать німецькі документи і автори, Гітлер перебував під Вінницею понад чотири місяці, у період важливих боїв на Східному фронті.

Вперше він прибув сюди 16 липня 1942 року для того, щоб бути «ближче» до своїх військ, які 28 червня розпочали великий літній наступ на Сталінград і Кавказ (ця операція в планах німецького командування мала назву спочатку «Блау», а потім «Брауншвейг») ²⁵.

23 липня Гітлер підписав директиву № 45 про оволодіння Чорноморським узбережжям Кавказу і Сталінградом та подальший наступ на Баку ²⁶.

Хоча в цих боях вермахту вдалося досягти великих територіальних успіхів і вийти до гір Кавказу й до Волги, у німців не знайшлося сил для подальшого наступу. Тому 9 вересня 1942 року Гітлер звільнив з поста командувача групи армій «А» генерал-фельдмаршала Вільгельма Ліста і тимчасово перебрав на себе його функції (до цього моменту фюрер вже був головнокомандувачем всіх збройних сил і командувачем сухопутних військ Німеччини) ²⁷.

Це абсурдне рішення Гітлера керувати арміями на великій відстані ще більш ускладнило становище німецьких військ. Вже до середини жовтня 1942 року стратегічний наступ німців на південному краї радянсько-німецького фронту провалився. Зрив цього наступу для Червоної Армії коштував величезних жертв. Її частини тільки в зоні від Воронежа до Чорного моря втратили майже 1,6 млн чоловік, в тому числі близько 900 тисяч убитими, померлими від ран, полоненими і тими, хто пропав безвісти, близько 700 тисяч — пораненими ²⁸. Не менших втрат зазнала і німецька армія.

З 27 вересня по 4 жовтня 1942 року Гітлер перебував у Берліні. І тільки 5 жовтня він повернувся у «Вервольф» ²⁹. Тут він 14 жовтня підписав оперативний наказ № 1 про перехід до стратегічної оборони на Східному фронті ³⁰. А 31 жовтня він відбув до «Вольфшанце» ³¹. Знову Гітлер побував у «Вервольфі» з 19 лютого по 13 березня 1943 року ³². Перед цим він 17–19 лютого провів велику військову нараду в Запоріжжі. На цій нараді було вирішено розпочати великий контрнаступ для розгрому радянських військ, які прорвалися майже до Дніпропетровська, а також відбити знову Харків, визволений Червоною Армією.

Тут у «Вервольфі» було прийнято рішення провести велику операцію проти угруповання радянських військ в районі Курська. 13 березня 1943 року Гітлер підписав оперативний наказ № 5 про ведення бойових дій в найближчі місяці і про оточення й знищення червоних військ на Курському виступі (надалі ця операція одержала кодову назву «Цитадель») ³³.

У серпні 1943 року радянські війська розпочали визволення Донбасу. Обстановка для ворога з кожним днем ставала дедалі катастрофічнішою. Генерал-фельдмаршал Манштейн, який командував групою армій «Південь», наполегливо вимагав від Гітлера додатково 12 дивізій, щоб утримати цей надзвичайно важливий промисловий район.

Для вирішення питання про втримання Донбасу у «Вервольф» 27 серпня 1943 року прибув Гітлер. Нарада з Манштейном тривала майже 5 годин ³⁴. Але фельдмаршал допомоги так і не діждався, бо додаткових дивізій у німців вже не було. Тому Донбас теж довелося віддати.

Цікаві враження самих німців про «Вервольф». От що писав у своєму щоденнику ще в 1942 році старший ефрейтор Гено Хартлауб: «Споруда», кажуть, була побудована взимку багатьма тисячами євреїв. Їхня братська могила знаходиться поруч. В дійсності це були полонені. Багато з них одержали тяжкі пошкодження від морозів» ³⁵.

28 листопада 1945 року начальник особистої охорони Гітлера Ганс Раттенхубер на допиті в Москві показав: «Ставка «Вервольф» в районі Вінниці була замаскована під виглядом будинку відпочинку для поранених офіцерів. Для Гітлера було збудовано окремих бункер, в той час як для окремих співробітників ставки мався загальний бункер. Всі співробітники ставки жили в звичайних сільських хатах і частково в бараках. В районі ставки за допомогою німецької садівничої фірми «Зайденшпінер» і організації «Тодт» було організоване велике городне господарство, оскільки Гітлер, як відомо, був вегетаріанцем і овочі становили основну частину його раціону. Начальник кухні гауптштурмфюрер Фатер особисто їздив до цього господарства і брав там необхідні овочі» ³⁶.

Генерал-фельдмаршал Еріх фон Манштейн у своїй книзі «Втрачена перемога» писав: «Робочі й військові приміщення, де ми тепер перебуваємо, знаходяться в просто, зі смаком побудованих дерев'яних будинках» ³⁷.

Чи стала Вінниця бажаним «тихим місцем» для німців?

Переконаний, що німці так і не знайшли тут спокійного життя. У нашому краї поступово розгорнувся рух опору. Виникли підпільні й партизанські групи і загони, працювали підпільні друкарні. Вони часто не мали зв'язку ні між собою, ні з вищими штабами, гинули, але боролися з окупантами.

Про рух опору в районі «Вервольфа» писалося багато. Але, як на мене, це тема окремої розмови.

Хід цієї боротьби легко простежити з періодичних німецьких донесень з Вінниці. Я наведу тільки витяги з двох таких документів. Ці документи досі повністю не публікувалися і ще чекають своїх дослідників.

Ось витяг з доповіді Бока, начальника поліції м. Вінниці, житомирському начальнику, полковнику поліції Гельвігу, датований 4 травня 1942 року під красномовною назвою «Відносно боротьби з партизанами у Вінниці та на її околицях»:

«24.04.42 р. були арештовані... актори. 25.04.42 р. були арештовані в підвалі будинку у Вінниці, на Фастівській, 29, інші 10 осіб. Вони вчинили опір. Була застосована зброя. 26.04.42 р. в тому ж самому будинку були арештовані особи, які ховалися. Оскільки вони чинили опір... була застосована вогнепальна зброя, причому двох жінок було вбито. Мають відбутися подальші арешти. Результати розслідування резюмуються в наступному: арештовані диверсанти створили між груднем 1941 р. і лютим 1942 р. групи з метою, при віддаленні фронту, організувати в тилу знищення залізничних та інших засобів сполучення, щоби відрізати шляхи відходу німецької армії. Чутки про швидкий крах німецького фронту на Сході були також розповсюджені між тутешніми партизанськими групами»³⁸. (Я спеціально пропустив прізвища арештованих, бо не знаю їх подальшої долі. — Я.Б.)

Правда, ці підпільники були видані секретним агентом абверу, якого німці заслали у підпілля. Але інші антифашисти продовжували боротьбу з німцями аж до визволення Вінниччини.

27 травня 1943 року доповідається про відправлення радянських громадян на каторжні роботи до Німеччини. Ця доповідь має досить характерну назву «Про посилений перехід українського населення до партизанів»:

«У зв'язку з наказом пана державного міністра Розенберга (керівника міністерства у справах окупованих територій. — Я.Б.), а також пана державного комісара Заукеля (відав питаннями застосування рабської праці в Німеччині. — Я.Б.) ведеться лікарняний огляд українців у віці 21, 22 і 23 роки для встановлення працездатності. Працездатні особи наступного дня мусять бути відправлені ешелонам до Німеччини. Перші ешелони з Вінниці вже відправлені. Не дивлячись на те, що деякі зразкові (у ставленні до німців. — Я.Б.) українці зрозуміли цей наказ, а він був перекладений на українську мову, що вони підлягають відправленню до Німеччини тільки на роботу, все-таки збір української молоді проходить дуже погано.

З боку цивільного управління, а саме з боку служб по набору робітників і обласного управління, до українців, які не бажали з'явитися до місць збору, були вжиті примусові заходи для виконання цього наказу. Страх українців поїхати до чужої країни і розлучитися зі своїми рідними і Вітчизною дуже великий. Ця обставина була використана українськими комуністами і бандерівцями. Ці дві ворожі німцям партії закликали мо-

лодих чоловіків взятися за зброю і перейти до них, але ні в якому разі не їхати до Німеччини»³⁹.

Антифашистам навіть вдалося проникнути в лігво Гітлера. В німецькому документі від 14 лютого 1943 року сказано, що було арештовано одного з перекладачів групи «Ост» за зв'язок з підпіллям⁴⁰. Є також відомості про те, що у «Вервольфі» працювала, до провалу, розвідниця з Москви⁴¹. Їх імена та долі ще необхідно з'ясувати.

Про розгортання руху опору в районі ставки яскраво свідчать також регулярні доповіді групи «Ост» в Берлін і навіть прохання її керівництва про розширення штатів «для відновлення необхідної безпеки в околицях об'єкту «Вервольф»⁴².

У пункті сьомому останньої підсумкової доповіді про розформування служби «Ост» від 25 вересня 1943 року написано: «За цей час (з кінця 1941 року. — Я.Б.) було зареєстровано 1360 подій. Протоколи допитів у копіях або оригіналах вислані командуванню державної служби безпеки. Арештовано 722 чоловіки, прізвища яких є в списках арештованих»⁴³.

До цього часу багато авторів трактували вираз «1360 подій» як «1360 проявів руху опору»⁴⁴. Вважалося, що були знищені майже всі із 722 арештованих.

Але це трохи не так. Німці педантично рахували всі події, які порушували встановлений режим навколо ставки. Тому до вищенаведеної кількості випадків увійшли найрізноманітніші факти: не тільки саботаж німецьких наказів і боротьба підпільників та партизанів, але й порушення дисципліни, режиму, правил збереження таємниці, пияцтво з боку самих німців та інших будівельників, знахідки гранат чи карти в навколишніх лісах, втрата документів і навіть окулярів тощо.

Серед арештованих, крім справжніх ворогів рейху (партійних, комсомольських, колгоспних активістів, підпільників чи просто патріотів), є прізвища євреїв, підозрілих осіб, насамперед арештованих в зоні ставки, та прізвища німців й інших, які порушили певні правила і були піддані тимчасовому арешту.

Через це необхідно ретельно усе дослідити, щоб проаналізувати вищенаведені цифри.

Німці докладали неабияких зусиль, щоб не дати можливості розкрити таємницю ставки.

Як свідчать радянські автори, перша інформація про надтаємне будівництво під Вінницею надійшла до Москви від київських підпільників, якими керував Іван Кудря (псевдонім «Максим»). Вони дізналися з різних джерел, що під Вінницею закінчується будівництво надзвичайно важливих споруд, доріг та аеродромів і там створено зону з надзвичайно суворою охороною режимом. До того ж Вінниця переповнена військами СС,

жандармами, поліцейськими та гестапівцями. Для перевірки цих відомостей Кудря послав до Вінниці Раїсу Окіпну, примадонну Київського оперного театру. Окіпна була родом з Вінниці. «Озбросна» справжнім «аушвайсом» (посвідченням), вона приїхала до Вінниці і підтвердила відомості про це таємне будівництво. «Максим», не гаючи, передав ці відомості в Москву⁴⁵.

Створений у Вінниці підпільний центр під керівництвом Ю.П.Левченка (справжнє прізвище А.П.Панченка) зумів також розкрити таємницю ставки. У липні 1942 року підпільники Я.І.Бялер, Г.Т.Прокудін та І.О.Бондар були відряджені до білоруських партизанів з усним донесенням для Москви. Долаючи небезпеку в дорозі, вони щасливо дістались до партизанського загону І.Козлова. Звідти їх повідомлення дійшло в Москву.

Слідом за цими трьома зв'язківцями підпільний центр послав до Москви І.С.Драхлера. Партизани переправили його в Москву.

Подібне повідомлення про гітлерівську ставку приніс до Москви і розвідник О.М.Боварчук. Перетнувши 17 березня 1942 року лінію фронту, він пройшов небезпечними дорогами окупованої України до самої Вінниці, стрівся тут з двома розвідниками, які були залишені в тилу німецьких військ під час відступу Червоної Армії ще 1941 року, зібрав важливі відомості і 9 липня повернувся знову через лінію фронту⁴⁶.

Детальну інформацію про вінницьку ставку одержали від німецьких офіцерів, яких захопив у полон відомий розвідник Микола Кузнецов в районі міста Рівного⁴⁷. Але ці відомості були здобуті лише на початку грудня 1942 року, коли Гітлера вже не було у «Вервольфі».

Як бачимо з наведених вище фактів, Москва мала досить докладну інформацію про ставку. І якою була її реакція?

До певної міри про це можна судити завдяки спогадам партизанського генерала М.Наумова. Коли в лютому 1943 року Український штаб партизанського руху (УШПР) направив у так званий «степовий рейд» на південь України партизанське з'єднання під його командуванням, ніхто з керівництва штабу не інформував Наумова про «Вервольф». Але надамо слово Наумову, який писав у своїй книзі «Степовий рейд»:

«Перед початком рейду Мартинов (представник УШПР. — Я.Б.) відкликав мене вбік. Не поспішаючи і ретельно добираючи слова, Мартинов нагадав про пильність і сказав якось ніби між іншим, що було б надзвичайно цінним розвідати військову і військово-політичну ситуацію на півдні, особливо в районі Вінниці... — Домовимось,— сказав він, — що нікому про це жодного слова...»

Кавалерійське об'єднання Наумова пройшло по тимчасово окупованій території Сумської, Полтавської, Кіровоградської й Одеської областей. Але коли партизани наблизилися до Вінниччини, на їхній подив, опір німецьких військ дедалі посилювався.

Тільки з перехопленого наказу зі штампом головної квартири фюрера, вбитого у вбитого німецького офіцера, партизани дізналися про «Вервольф»⁴⁸.

І навіть Вінницьке партизанське з'єднання під керівництвом Я.І. Мельника і Д.Т. Бурченка, яке в середині 1943 року вирушило в рейд на Вінниччину, не одержало від командування відомостей про ставку⁴⁹.

Як на мене, Сталін свідомо не розкривав місцезнаходження ставки Гітлера на захопленій німцями території Радянського Союзу. Бо, визнавши факт перебування свого найлютішого ворога на тимчасово окупованій землі, треба було визнавати, що Гітлер був не таким боягузом, як про це кричала офіційна радянська пропаганда, — в той же час як сам Сталін майже безвіздно просидів всю війну в Москві.

Є кілька трофейних документів, в яких німецька служба безпеки сповіщала про підготовку замаху на Гітлера.

22 липня 1942 року Генріх Мюллер, групенфюрер СС, начальник гестапо (державної таємної поліції), надіслав Раттенхуберу термінову телеграму, в якій говорилось: «Стало відомо, що більшовики та їхні союзники планують замах на фюрера. В цьому вони вбачають єдину можливість переломити хід війни на свою користь, бо, на їхню думку, Німеччина без фюрера занепаде. Досі замах не вдався завдяки добре організованій охороні фюрера та його штаб-квартири. Тепер призначено новий термін. Принаймні до 15 серпня 1942 року цю акцію передбачається здійснити. Ні людські втрати, ні гроші не мають при цьому найменшої ваги. Замах повинен здійснити німецький штабний офіцер у чині майора, котрий перебуває на службі у радянської розвідки...»⁵⁰.

А 30 липня від Мюллера Раттенхубер одержав ще більш тривожне повідомлення:

«У Вінниці дислокується центральний більшовицький партизанський штаб України. На чолі цього штабу — більшовицький майор. Цей більшовицький партизанський штаб готує замах на фюрера й фельдмаршала Кейтеля.

Більшовицький майор забезпечений найбездоганнішими німецькими армійськими документами й 12.7.42 р. виїхав у напрямку Курська для того, щоб сповістити більшовицькому центральному штабу план місцевості й точного розміщення німецької ставки.

Вищезгаданий майор має зв'язок з австрійськими комуністами німецького гарнізону. Більшовицькі бомбардувальники одержали завдання несподіваними нічними нальотами знищити ставку. На випадок невдачі більшовицький штаб передбачає висадити динамітом усю місцевість, де знаходиться ставка.

Більшовицький штаб планує використати паніку в німецькій армії, викликану успішним замахом, для здійснення загального повстання проти німців на Україні. Замах має стати сигналом для повстання»⁵¹.

Спершу я дуже скептично сприйняв ці та інші повідомлення про майора. І навіть подумав, що пан Мюллер вигадав цього більшовицького майора, аби довести старанність своєї служби. Крім того, якщо можна було припустити, що комуністи могли таємно проникнути у «Вервольф», в підірвати динамітом величезну територію ставки навіть теоретично неможливо.

Але, вивчаючи літературу про «Вервольф», я зрозумів, що начальник гестапо був близький до істини. Бо такі дійсно у Вінниці були люди, які готові були здійснити замах на Гітлера.

Один з них — справжній німецький майор, граф Клаус фон Штауфенберг, який служив в організаційному відділі генерального штабу німецьких сухопутних військ (під час перебування Гітлера у «Вервольфі» генштаб теж знаходився у Вінниці). Тоді в оточенні вищою німецького генералітету і навіть в найближчому оточенні Гітлера графа вважали претендентом на пост начальника генштабу. Граф походив із стародавнього аристократичного роду. Після приходу Гітлера до влади він повірив в ідеї засновника «тисячолітнього рейху». Але після поразки німців під Москвою і після того, як він вочевидь побачив антилюдську політику Гітлера щодо поневолених народів, граф усвідомив, що Гітлер є головним ворогом німецького народу. Тому серед опозиційно настроєних офіцерів генштабу він сказав, що готовий вбити Гітлера, цю «свиню». Однак невдовзі його перевели з Вінниці. І він зміг здійснити замах тільки 20 липня 1944 року.

Інший «майор», але уже серед вінницьких підпільників, був арештований німцями на початку серпня 1942 року. Як повідомили німці, він виявився колишнім комісаром і загинув у фашистських катівнях. На превеликий жаль, я не дізнався його імені.

17 вересня 1943 року «Вервольф» був переданий генерал-фельдмаршалу фон Манштейну, командувачу військами групи «Південь», штаб якого скоро прибув до Вінниці.

Доля «Вервольфа» була вирішена в ставці «Вольфшанце» 28 грудня 1943 року, коли Гітлер зі своїм вищим генералітетом обговорював донесення фон Манштейна з Вінниці. Наводжу витяги із стенограми цієї наради:

«Гітлер: Вважаю за необхідне одне: нехай Манштейн негайно піде з Вінниці, щоби зберегти присутність духу. Бо він буде нервувати, а толку від цього не буде ніякого... А до Вінниці можна послати загін, щоби там все спалили і висадили в повітря.

Шмундт (генерал-лейтенант, головний ад'ютант Гітлера. — F.F.): Перш за все треба не залишати там ніяких меблів, а то їх вивезуть до Москви і влаштують виставку.

Гітлер: Все спалити»⁵⁵.

І це розпорядження було ретельно виконане на початку березня 1944 року. Спеціальна оперативна група НКДБ (Народного комісаріату державної безпеки), яка прибула сюди одразу ж після визволення, в «Доповіді про результати оперативного обстеження колишньої ставки Гітлера поблизу м. Вінниці» написала, що вона виявила залишки 81 знищеного будинку, а також трьох бомбосховищ, які були підірвані німцями при відході. Для читачів наводжу третій розділ довідки (стиль збережено):

«Всі бомбосховища — підземні, залізобетонні, масивної конструкції. Форма бомбосховищ — коробчата, фундамент — цілком залізобетонний, товщина перекриттів 4,5 метра, товщина стін — 2,5–3 метра. Зверху на перекриттях було насипано шар землі і для маскування було посаджено кущі і дерева (сосни).

Перше бомбосховище, яке знаходилося за центральною зоною ставки, з товщиною перекриттів 4,5 метра, товщина стін 2,5 метра, арматура залізна... У верхній частині перекриттів на рівні з поверхнею було вмуровано двотаврові балки висотою 24 см, відстань між балками 35 см, розмір бомбосховища в плані 7×17 метрів.

Друге бомбосховище знаходилося в центральній зоні ставки. Товщина перекриттів 4,5 метра, товщина стін 2,5 метра, арматура залізобетонна діаметром 10 мм, розмір бомбосховища в плані 8×11 метрів.

Третє бомбосховище, яке знаходилося також в центральній зоні ставки, має перекриття товщиною 4,5 метра, товщина стін 2,5 метра, арматура залізна, розмір бомбосховища в плані 8,5×8,5 метрів. На підлозі зруйнованого третього бомбосховища знайдено залишки паркету і обривок килима оранжевого кольору. Це, мабуть, особисте бомбосховище Гітлера.

Усі бомбосховища німці висадили в повітря під час відступу. Розкидані в кількох місцях авіаційні бомби і стабілізатори від авіабомб дозволяють припустити, що німці, знищуючи споруди ставки Гітлера, як заряди вибухових речовин використовували авіабомби. Дивлячись на характер зруйнувань і радіус розкидання уламків залізобетонних конструкцій, можна підрахувати, що величина зарядів вибухових речовин сягала кількох тонн. Так, наприклад, шматок залізобетону розміром 8×5×2 — 80 кубічних метрів — силою вибуху було відкинуто на відстань 60 метрів»⁵⁶.

Закінчуючи свою розповідь про ставку Гітлера, хочу сказати, що «Вервольф» досі не розкрив повністю своїх таємниць. Зокрема:

- а) ми не знаємо долі та імен будівельників ставки;
 - б) у нас немає описів колишніх споруд і того, що залишилося від них під землею;
 - в) не повністю розкрито імена учасників руху опору.
- Врешті, розкриття усіх таємниць «Вервольфу» ще попереду.

На завершення хотів би висловити щиру подяку за допомогу у підготовці цих матеріалів працівникам Вінницького обласного та Російського державного архівів, архіву ФСБ Росії, військового архіву ФРН у Фрайбурзі, імперського архіву Великої Британії в Лондоні, відділу краєзнавчої літератури Вінницької обласної наукової бібліотеки ім. К.А.Тимірязєва.

Особливої подяки заслуговують співробітники Бібліотеки сучасної історії в Штутгарті (ФРН), видавництва «Після битви» в Лондоні та особисто Богдан Фурдин, які безкоштовно надіслали мені багато матеріалів, а також книжки.

Примітки

- ¹ Hoffmann P. Die Sicherheit des Diktators. — München: R. Piper Verlag, 1975. Див. іменний покажчик. Далі — Hoffmann; Das Führerhauptquartier 1939–1945 /Zusammengestellt und herausgeben von G.Buck. — 2. Auflage. — Leoni am Stramberger See: Druffel-Verlag, 1979, — S. 123–129. Далі — Buck: Guide to Hitler's Headquarters: Special edition // After the Battle (London). — 1977. — № 19; Адольф Гитлер по прозвищу «Волк»: Собственноруч. показання нач. личн. охраны Гитлера Раттенхубера Ганса от 28 нояб. 1945 г. // Военно-ист. журн. — 1992. — № 12. — С. 74–79. Далі — Раттенхубер.
- ² Скрипник А.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 32.
- ³ Hoffmann (див. іменний покажчик); ставка під Смоленськом — Раттенхубер, с. 79.
- ⁴ Hoffmann (див. іменний покажчик).
- ⁵ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО), ф. П–425, оп. 1, спр. 35, арк. 16.
- ⁶ Великая Отечественная война 1941–1945: Энцикл. — М.: Сов. энцикл., 1985. — С. 125.
- ⁷ ДАВО, ф. П–425, оп. 1, спр. 110 (тут і далі, де немає інших посилань, характеристика ставки з цієї справки).
- ⁸ Hoffmann, Tafel 18b.
- ⁹ ДАВО, ф. П–425, оп. 1, спр. 110, арк. 8.
- ¹⁰ Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справ. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 47; Кугай П., Калінічев С. Біля вовчого лігва. — К.: Держполітвидав України, 1974. — С. 4.
- ¹¹ «Вервольф». А свідка не було // Панорама. — 1992. — 18 січня.
- ¹² Центр хранения историко-документальных коллекций, г. Москва (далі — ЦХИДК), ф. 1369, оп. 1, д. 29, л. 82.
- ¹³ Кугай П., Калінічев С. Біля вовчого лігва. — С. 4.
- ¹⁴ ДАВО, ф. П–425, оп. 1, спр. 110, арк. 9.
- ¹⁵ «Вервольф». А свідка не було // Панорама. — 1992. — 18 січня.

- ¹⁶ ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 110.
- ¹⁷ Лист Центрального архіву ФСБ Російської Федерації від 4.10.96 № 10/А-Б-1289, арк. 3.
- ¹⁸ ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 110, арк. 14.
- ¹⁹ ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 35, арк. 16.
- ²⁰ ЦХИДК, ф. 1323, оп. 1, д. 230, л. 7.
- ²¹ ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 35, арк. 17-18.
- ²² ЦХИДК, ф. 1369, оп. 1, д. 29, л. 4-6.
- ²³ ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 35, арк. 33-34.
- ²⁴ ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 110, арк. 17.
- ²⁵ Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (далі — КТВ ОКВ): Bd. 2. — Frankfurt am Main, 1963 — S. 502; Buck, S. 123.
- ²⁶ Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Т. 2. — М.; Наука, 1973. — С. 325-327.
- ²⁷ Там же. — С. 313.
- ²⁸ Підраховано за кн.: Гриф секретности снят: Потери Вооруж. Сил СССР в войнах, боевых действиях и воен. конфликтах. — М.: Воениздат, 1993. — С. 178-180.
- ²⁹ КТВ ОКВ, S. 769-777, 781-793.
- ³⁰ Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 2. — С. 328-329.
- ³¹ КТВ ОКВ, S. 882.
- ³² Buck, S. 128.
- ³³ Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 2. — С. 399.
- ³⁴ ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 35, арк. 36.
- ³⁵ Hartlaub F. Im Sperrkreis. — Stuttgart: Koehler Verlag, 1955. — S. 113.
- ³⁶ Раттенхубер, с. 79.
- ³⁷ Manstein E. von. Verlorene Siege. — Bonn: Verlag «Athenäum», 1955. — S. 546.
- ³⁸ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 5, спр. 9, арк. 335-338.
- ³⁹ ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 4, арк. 4-5.
- ⁴⁰ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 5, спр. 10, арк. 204-215.
- ⁴¹ Вітковський В. Капкан на перевертня // Рад. Україна. — 1990. — 30 вересня.
- ⁴² ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 35, арк. 19-20.
- ⁴³ ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 4, арк. 8-10.
- ⁴⁴ Кугай П., Калінчев С. Біля вовчого лігва. — С. 6; Люди легенд. Вып. 3. — М.: Политиздат, 1968. — С. 39.
- ⁴⁵ Дроздов В. Два года над пропастью // Чекисты. — М., 1970. — С. 212-233.
- ⁴⁶ ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 113, арк. 18-19; там само, спр. 101, арк. 218-220.
- ⁴⁷ Лукин А. Операция «Дар». — М.: Мол. гвардия, 1964.
- ⁴⁸ Наумов М. Степной рейд. — К.: Дніпро, 1990. — С. 47, 230-233, 258, 362, 363.

- ⁴⁹ Бурченко Д.Т. Рейд к Южному Бугу. — К.: Политиздат Украины, 1978. — С. 67–68.
- ⁵⁰ ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 35, арк. 15.
- ⁵¹ ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 35, арк. 14.
- ⁵² Финкер К. Заговор 20 июля 1944: Дело полк. Штауффенберга. — М.; Прогресс, 1975. — С. 125–138.
- ⁵³ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 5, спр. 9, арк. 57.
- ⁵⁴ ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 4, арк. 8.
- ⁵⁵ Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 2. — С. 504.
- ⁵⁶ ДАВО, ф. П-425, оп. 1, спр. 110, арк. 3–4.

Валерій Єфименко
(Київ)

КАДРОВИЙ СКЛАД СПЕЦІАЛЬНОГО ПІДРОЗДІЛУ ОУН(Б): СПРОБА АНАЛІЗУ

Формування неупередженого ставлення до маловідомих сторінок вітчизняної історії передбачає і детальне вивчення різних аспектів діяльності ОУН(Б)*, зокрема, кадрового її складу. Мається на увазі з'ясування, наприклад, того, яким шляхом відбувалося комплектування основних референтур (підрозділів) організації, кому з учасників підпілля доручалися найбільш відповідальні завдання, зокрема, кого з них залучали до роботи в такій секретній референтурі як Служба безпеки (СБ).

Віддаючи належне відомому вислову «кадри вирішують все», необхідно зазначити, що, порівняно з іншими референтурами, кадрове питання в СБ набуло великої ваги. Це й зрозуміло, оскільки вона мала всі елементи та атрибути спеціальної служби у повному розумінні цього слова. СБ, використовуючи спеціальні методи та засоби, вела боротьбу з агентурою ворогів організації, займалася розвідкою та контррозвідкою і багатьма іншими справами, які доручались їй керівництвом Центрального Проводу ОУН(Б), оскільки ним вона розглядалась не тільки як спецорган для боротьби на «темному фронті», але і для створення умов успішної побудови Української Соборної Самостійної Держави (УССД).

Від того, хто з членів організації потрапляв до референтури СБ, їх професійної та загальної підготовки, вміння здійснювати секретну агентурно-оперативну роботу, багато в чому залежала діяльність більшої частини, якщо не всієї організаційної мережі підпілля ОУН(Б).

Про роботу референтури СБ поки що мало публікацій, окрім деяких розвідок, в тому числі започаткованих у даному часописі¹.

На нашу думку, підготовка нових праць на основі архівних матеріалів сприятиме кращому розумінню нашого минулого і допоможе науковцям

* ОУН(Б) — Організація українських націоналістів бандерівського напрямку.

і широкому загалу сформувані об'єктивний погляд на досить суперечливі факти, пов'язані з діяльністю ОУН(б).

Неабиякий інтерес щодо залучення архівної спадщини викликають ті матеріали, які були виготовлені безпосередньо в умовах підпілля його учасниками і містять відбиток драматичного і суворого часу. Саме до такої категорії і належать три документа під назвою «Атестаційний лист командування СБ», «Характеристика СБ Дрогобицького окружного проводу» та «Виписка із зошита референта СБ Крайового проводу «Захід-Карпати» «Йордана»².

Декілька слів щодо їх появи. Приблизно з 1945–1946 рр. керівництво Центрального Проводу ОУН(б) дало вказівку всім референтурам СБ, які діяли при різних організаційних керівних ланках, проводах (від крайових до районних), скласти списки своїх працівників-есбістів з викладом основних біографічних даних, включаючи освіту, час вступу до ОУН та СБ, а також із стислою характеристикою їх як підпільників. Ця робота була виконана керівниками референтур СБ, починаючи від районної і до крайової включно.

З часом у підпіллі з'явилися аналогічні списки у осіб керівного складу для внутрішнього користування, зокрема, у зв'язку з поданням працівників-есбістів до нагородження і до призначення на нові посади тощо. Так, один з вищезазначених документів являє собою атестаційний лист для подання на нові військові звання ряду працівників СБ Крайового проводу «Захід-Карпати», який охоплював велику територію західних областей УРСР. Із загального списку на 22 особи було представлено до звання: сотника — 3, поручика — 7, хорунжого — 12 осіб.

Згідно з датою на цьому документі, виготовив його 16 липня 1948 р. керівник референтури СБ згаданого вище проводу «Йордан»*. До працівників радянських правоохоронних органів цей атестаційний лист потрапив 4 грудня 1948 р. внаслідок проведення чекістсько-військової операції в селі Топільська Перегінського району Івано-Франківської області і загибелі «Йордана».

Інший документ містить дані, які характеризують працівників референтури СБ Дрогобицького окружного проводу, що входив територіально до складу Крайового проводу «Захід-Карпати». Цей документ висвітлює деякі важливі елементи кадрового стану референтури СБ, зокрема, підтверджує позитивну інформацію про деяких есбістів, яких було подано на звання, та спростовує її щодо інших.

Є всі підстави стверджувати, що ці два документа були виготовлені приблизно одночасно, а розбіжність у характеристиці деяких працівників референтур СБ свідчить про існування чималих проблем в цій референтурі.

* Він же «Митарь» — Лівий Володимир Михайлович, 1920 р.н.

Щодо останнього документа під назвою «Виписка...» слід зауважити, що за звичаєм, виробленим практикою підпільного життя кожен працівник керівного складу СБ повинен був мати при собі, кажучи сучасною мовою, банк даних — робочий зошит. У цей зошит заносилась його власником вся необхідна для повсякденної роботи інформація.

І ще один важливий момент, на який варто звернути увагу. Так, всі дані в подібному випадку заносились, зважаючи на умови конспірації, працівниками референтури СБ в характерному для них «ключі» (оригінальні скорочення, звороти, навіть окремі, не пов'язані між собою, слова і т.п.), що, на перший погляд, може викликати здивування у тих, хто знайомиться з ними. Однак без перебільшення можна сказати, що вони свідчать про певний рівень аналітичних здібностей працівників-есбістів.

Зважаючи на те, що документи, не дивлячись на різне їх призначення, можуть доповнювати нашу уяву про кадровий стан СБ, проаналізуємо їх, порівнявши дані, що характеризують працівників, за такими критеріями як вік, освіта, професія тощо. Отже, з усього керівного складу референтури СБ Крайового проводу «Захід-Карпати», представлених до вищих військових звань (22 чол.):

- мали освіту: середню — 9 чол.; неповну середню — 12 чол.; вищу — 1 чол.;
- вступили до ОУН: 1932 р. — 1 чол.; 1933 р. — 1 чол.; 1938–1939 рр. — 7 чол.; 1941–1943 рр. — 10 чол.; 1944 р. — 3 чол.;
- вступили до СБ: 1942 р. — 5 чол.; 1943 р. — 4 чол.; 1944 р. — 8 чол.; 1945 р. — 3 чол.; 1946 р. — 2 чол.

Таким чином, якщо брати за відправну точку 1948-й рік (бо саме тоді було підготовлено вищезазначені документи), то більшість працівників референтури СБ «Захід-Карпати» мали великий стаж перебування в організації (19 чоловік — від 5 і більше років), а найбільше поповнення референтури СБ відбулося в період 1942–1944 рр. (17 чоловік).

Пояснення цьому частково можна знайти, якщо ознайомитись з іншими матеріалами, які свідчать, що саме в цей період велика кількість підпільників, відібраних для роботи в СБ, і тих, хто вже працював у ній, з метою вивчення основ та підвищення професійної підготовки щодо розвідки і контррозвідки, а також агентурній роботі, закінчили різні курси, організовані при референтурах СБ крайових, окружних та обласних проводів³. Крім цього, керівництво ОУН(б) розуміло, що повернення радянських військ на територію західноукраїнських земель поставить їх в тяжкі умови боротьби «не на життя, а на смерть», і тому вони, проводячи укріплення організаційної мережі, намагались якомога більше поповнити кадровий апарат СБ.

В агестаційному листку вказується, яку спеціальну підготовку мали працівники референтури СБ Крайового проводу «Захід-Карпати». Так, майже половина з них (10 чол.) пройшла 10-ти денні курси, від 1 до 3 тижнів —

8 чол., зовсім не проходило — 4 чоловіки, з яких 1 — з вищою освітою, а двоє мали неповну середню освіту та організаційний стаж від 5 до 10 років. Таким чином, брак спеціальної підготовки компенсувався за рахунок тривалого терміну перебування в організації.

Цікаво, що троє працівників відбули 3-тижневі курси, де заняття проводив і організовував керівник референтури СБ Центрального Проводу ОУН(б) «Михайло» (М.Арсенич), який був досвідченим агентурником і у своїх «грипсах» * давав рекомендації по активізації агентурно-оперативної роботи⁴.

Окремі позначки, зроблені «Йорданом» на документі, свідчать про те, що 3 працівники його референтури з керівного складу закінчили курси спеціального призначення по підготовці не тільки з основ агентурної роботи, а й по активізації боротьби з ворожими агентами (агенти-внутрішні, агенти-бойовики **).

До речі, в документах вказуються конкретні факти розкриття та добровільної розшифровки працівників СБ як агентів ворога під час проведення робочих семінарів. Так, працівник референтури СБ Дрогобицького надрайонного проводу «Шугай» «був завербований, під час семінару зізнався». Відносно іншого працівника цієї референтури «Кучерявого» було записано «розкритий під час семінару, необхідно з'ясувати питання його арешту»⁵.

Щодо характеристики працівників керівного складу референтури СБ Крайового проводу «Захід-Карпати» слід зазначити, що вона була переважно позитивною, з детальним розкриттям деяких рис, як, наприклад, «ідейний, відданий, хитрий слідчий та організатор, ініціативний, політично підготовлений, дуже серйозно ставиться до слідчої роботи» тощо. Тільки в одного було записано «мав догану за аморальний вчинок».

Вартий уваги ще один важливий момент, який доповнює суттєву характеристику керівного складу референтури СБ зазначеного проводу. Якщо зважати на рік народження, то з 22-х осіб, що входили до складу референтури цього проводу, мали вік: 35 років — 1 (1913 р.н.), 32 роки — 2 (1916 р.н.), 29 років — 3 (1919 р.н.), 28 років — 3 (1920 р.н.), 27 років — 4 (1921 р.н.), 26 років — 4 (1922 р.н.), 25 років — 3 (1923 р.н.), 24 роки — 2 особи (1924 р.н.).

У цьому є істотний фактор, оскільки за загальноприйнятим критерієм, який визначає вік молодшої людини (30–35 років), більшість працівників-есбістів (16 з 22 або 2/3 всього складу) мали 24–28 років. Не зважаючи на

* «Грипс» — письмова вказівка, розпорядження, які направлялися через зв'язкових до організаційних ланок СБ.

** Агент-внутрішник — член організації, який підтримував агентурний зв'язок з ворожими оунівцями силами і виконував їх завдання.

Агент-бойовик — член організації з керівного складу, добре ознайомлений з характером, напрямками та методами роботи українського націоналістичного підпілля, який використовувався в активних антиоунівських заходах.

молодість, вони мали середню освіту, досить великий стаж перебування у підпіллі (до 5–6 років) і майже такий самий термін практичної роботи в референтурі СБ.

Характеристика працівників референтури СБ Дрогобицького окружного проводу дещо інакша і рясніє такими записами як «не знає людей, запустив територію, відсутній контроль, не вміє розмовляти, багато говорить зайвого, роботу виконує непланово, недисциплінований», або «несерйозний, не може бути райреферентом, багато починає різних справ і жодної не доводить до кінця, відсутній авторитет провідництва». Остання деталь характерна тим, що від працівників СБ вимагалось завжди бути прикладом «провідництва» для членів організації, тобто вміти своїм особистим прикладом вести за собою інших підпільників.

Для наочності і вияву суперечностей в розумінні вислову «хто є хто», порівнюємо дані, що характеризують працівників керівного складу референтури СБ «Захід-Карпати», які особисто були записані «Йорданом», та такими ж даними на них, викладеними керівником референтури СБ Дрогобицького окружного проводу (підпису керівника на документі немає).

Псевдонім працівника СБ	Запис, зроблений «Йорданом»	Запис, зроблений керівником Референтури СБ Дрогобицького окружного проводу
1	2	3
«Владко»	ініціативний, активний, мало практики у спецроботі	не вміє розмовляти, багато говорить зайвого, відсутня войовничість, стійкий, роботу веде непланово, ривками, недисциплінований, не хотів підкорятися «Сайгору» (його керівник — Авт.), любить ходити по території
«Чернік»	хороший слідчий, в роботі мало серйозний, накладалися покарання за аморальний вчинок	запустив територію, не знає людей, відсутній контроль, на зиму йде на чужу територію (Миколаївський р-н), здібності до роботи має, повинен більше приділяти уваги території
«Спартак»	активний, не дуже відданий, наївний, не дуже авторитетний, хороший слідчий	здібний, рухливий, з енергією береться за роботу, надрайонному референту відповідає, добре орієнтується, хитрий (жінка завербована*)

* У даному випадку, коли немає жодних пояснень хто і для чого вербував жінку, можна говорити, спираючись на відому практику роботи есбістів, що, поперше, в разі необхідності вони могли вербувати зрідка рідних та близьких родичів своїх колег, а, по-друге, якщо йдеться про вербувальну роботу ворога, то

1	2	3
«Зимний»	ідейний, відданий, на території користується авторитетом, хороший слідчий, у навчанні активний	старий працівник СБ, мало приділяє уваги агентурній роботі, після семінару змінив тактику, малоенергійний

Із зазначених у документі трьох надрайонних референтур СБ, що входили до складу Дрогобицького окружного проводу (всього — 51 чоловік), вказана освіта 25 чоловік. Тільки один з них мав середню освіту, а решта — по 7 та 4 класи.

Як бачимо, керівництво референтури СБ Центрального Проводу ОУН(б) в умовах підпілля намагалось підбирати у свої штати найбільш авторитетних, хоч і молодих, людей які перебували в організації тривалий час і отримали непогану на той час загальну освіту, і дати їм спеціальні знання на різних курсах, навіть з участю самого керівника СБ. Працівники цієї секретної референтури, які виявляли ініціативу, бажання удосконалювати свою професію, як правило, призначалися на більш відповідальні посади, до так званих референтур «вищого рівня» (обласних, окружних, крайових).

Відповідно у референтурах СБ «нижчого рівня» працювали менш кмітливі та здібні. До того ж, не маючи спеціальної підготовки, вони діяли на власний розсуд, звіряючись зі своєю «революційною свідомістю». Тут необхідно зазначити, що наприкінці 40-х і на початку 50-х років основний тягар боротьби на «тасмному фронті» ліг саме на надрайонні та районні референтури СБ.

Цьому передувало, з одного боку, розгортання, у світлі рішень ЦК КП(б)У, нового етапу тотального наступу радянських правоохоронних органів на націоналістичне підпілля, а з іншого — намагання керівництва ОУН(б) вивести з-під масованого удару свою організаційну мережу з її бойовими підрозділами, розосередивши їх на невеликі проводи та бойові загони, здатні нападати блискавично і раптово, уникаючи переслідувань. Це, безсумнівно, призводило до великих жертв, яких зазнавали обидві ворогуючі сторони⁶.

Референтура СБ «вищого рівня» настільки зменшилась, що практично існувала лише номінально. Ті, що залишилися живими, поповнили районні та надрайонні референтури СБ.

Все це призвело до помітного ослаблення кадрового складу СБ, особливо з точки зору його професійної підготовки, уміння активно протис-

такого есбіста довго не тримали в організації, вели нагляд і розслідування щодо нього, залежно від отриманих результатів вирішувалась його доля.

тояти ворогові спеціальними засобами та заходами. І більш того, кожен працівник-есбіст, опинившись у ситуації майже повної ізоляції (зв'язки з організаційними ланками були порушені), повинен був приймати рішення на свій страх і ризик, а відсутність теоретичних знань сприяла зменшенню рівня його професійної майстерності, перетворенню на «ремісника», дедалі частішому використанню каральних методів і засобів.

Деякі пояснення ситуації з кадрами СБ ОУН(б) можна знайти при детальному розгляді «Виписки із робочого зошита «Йордана» (записи у зошиті датовані червнем 1948 р.), керівника референтури СБ одного з трьох крайових проводів, що діяли на той час у західних областях УРСР. Оскільки документ подається російською мовою, то не виключено, що після вилучення зошита у «Йордана» працівниками радянських правоохоронних органів його було перекладено на російську мову. На користь цього припущення свідчать характер та зміст відібраних матеріалів (досить цікавих в оперативному плані), що містяться в ньому. Враховуючи те, що вищезазначений документ складається з кількох розділів, які мають свою назву, перейдемо до їх розгляду в такому порядку, в якому вони викладені.

«Проведена робота за 1947 рік»

1. Керівник Дрогобицького районного проводу ОУН «Сухий» — агент-внутрішник, допитував референт СБ «Чернець» в липні 1947 року, ліквідований.
2. «Тиміш» — агент-внутрішник, справа не закінчена, знаходився з «Медведем», заарештований, втік.
3. Референт пропаганди Стрийського надрайонного проводу ОУН «Береза» і референт пропаганди Боринського районного проводу ОУН «Модест» підозрюються в агентурній роботі, справа доручена «Роману» (зустрічались у вчителя з інспектором з області).
4. «Чернець» 10.08.47 р. відповідно до розпорядження провідника «753» за розконспірацію залишив територію. В теперішній час референт СБ Львівського окружного проводу ОУН.

I-й семінар у Стрийському надрайоні 20–30 квітня, було 13 чол.

II-й семінар у Дрогобицькому надрайоні у другій половині липня 1947 року, було 10 чол.

III-й семінар у Самборському надрайоні 15–25 червня 1947 р., було 23 чол.

Усунув референта СБ від загальної організаційної роботи (м. Чернівці).
Вбиті: «Петро» — окружний референт СБ;
«Юрко» — райреферент СБ і 2 бойовика «Юрка» 30.05.47 р.

Як бачимо, у 1947 році «Йорданом» було виявлено із керівного складу організації («Тиміш» — керівник Закарпатського окружного проводу ОУН(б)), двох агентів-внутрішників, один з яких був фізично ліквідова-

ний, а ще двоє підозрюються через контакт з інспектором області (мабуть, народної освіти). Те, що керівник референтури СБ Дрогобицького окружного проводу «Чернець» за наказівкою «Шелеста» (він же 753) — керівника Крайового проводу «Захід-Карпати» за порушення вимог конспірації був переведений до іншого підрозділу референтури, свідчить про суворий підхід з боку керівного складу до роботи і норм поведінки працівників-есбістів, навіть «вищого» рангу.

Дані щодо семінарів також вказували на наміри керівників референтури СБ підтримувати на належному рівні професійну підготовку своїх підлеглих (46 чол. майже протягом місяця проходили навчання), оскільки на так званих робочих семінарах проводились заняття, на яких слухачі отримували необхідні теоретичні знання, що підкріплювались практикою. Слухачам надавались конкретні діючі справи, які вони вивчали, аналізували, за необхідності проводили допити і виносили своє рішення у справі. Про те, що працівники СБ нерідко виконували роботу, не пов'язану безпосередньо з їхніми функціональними обов'язками, свідчить факт, вказаний у вищезазначеному документі по м. Чернівці.

У наступному розділі йде перелік загиблих працівників референтур СБ Крайового проводу «Захід-Карпати», з якого можна зробити висновок, що більшість з них належала до референтур «середнього та нижчого» рівня (районні та кущові).

«Загинули у 1947–1948 роках»

1. Окружних референтів — 2.
2. Окружних субреферентів — 2.
3. Надрайонних референтів — 4.
4. Надрайонних субреферентів — 4.
5. Районних референтів — 19.
6. Районних субреферентів — 7.
7. Кущових інформаторів — 20.
8. Комендантів боївок СБ — 14.
9. Бойовиків СБ — 116.
10. Друкарки — 1.

«Хитроліс» — зам. референта СБ Турковського надрайонного проводу ОУН.

«Осип» — районний референт СБ Стрийського надрайонного проводу ОУН. 06.08.47 р.

«Скіт» — надрайонний референт СБ Дрогобицького надрайонного проводу ОУН.

«Макоматський» — районний референт СБ Дрогобицького районного проводу ОУН. 1948 р.

«Шугай» — районний референт СБ Дублянського районного проводу ОУН. 1948 р.

«Городенко» — зам. референта СБ Самборського надрайонного проводу ОУН. 1947 р.

Такого ж ретельного розгляду потребує розділ «Справи, що підлягають виконанню», оскільки ці справи досить переконливо свідчать про здатність керівника такого високого рангу СБ виокремлювати найважливіші справи, тобто, зважаючи на конкретну ситуацію, в якій діяли учасники підпілля крайового проводу, зосередити свою увагу на фактах, що суттєво впливали на стан роботи членів організації та їх безпеку. Крім цього, вони розкривають мозаїку складної та відповідальної роботи працівника СБ, який, власне, вирішував долю людини, яка з тієї чи іншої причини потрапляла в поле його зору. Оскільки «Справи...» викладені з урахуванням структури крайової референтури СБ (кожний надрайон окремо), в такій послідовності і проаналізуємо їх.

«Справи, що підлягають виконанню»

І. Дрогобицький надрайонний провід ОУН(б) (201 ч) *

1. «Апостол» (Рудий) — районний пропагандист з 1944 року, колишній мельниковець, розповсюджує ворожу пропаганду, роззброїв 7 яструбків, видав «Шугая».
2. «Коваленко» (перевіряв «Володко», направлений на своє місце) — провідник Дрогобицького районного проводу ОУН (9 чол. сім'я, репресована більшовиками), під час зими знаходився у Дрогобичі, ходив до кінотеатру, їздив поїздом, автомобілем, харчі доставляв в Губач. Знаходився в Губачі під час облави, де було вбито 7 чол. і один взятий живим, знаходився в 10-му будинку від цього місця.
3. «Пріська» — колишній референт УЧХ (Український Червоний Хрест — Авт.), декілька разів проходив перевірку («Черняк», «Спартак», «Борунда»), сім'я загинула від більшовиків.
4. «Левко» — кушований, ознайомлюється з поштою, яка йде через нього (підозрілий), необхідно взяти під нагляд.

Та інших 37 дрогобицьких справ, що підлягають розробці.

З вищезазначеного можна зробити висновок, що «Іордан» досить обґрунтовано «брав на замітку» різні деталі з поведінки членів організації, як тих, в чіях діях було пряме порушення вимог конспірації («Левко»), так і тих, які об'єктивно підпадали під перевірку (компрометуюча поведінка підпільника).

* Кожен надрайон мав свій код — Авт.

II. Самборський надрайонний провід ОУН(б) (P-204).

1. «Войко» (агент відпадає, перевіряв Ш.) — провідник Устрикського районного проводу ОУН, згвалтував дружину хазяїна (Хомомога), знав про місцезнаходження краївки (місце сховища — *Авт.*), яка була викрита («Шелест»). У 1945-46 роках саботував роботу, крився в сім'ї, яка завербована. На його території немає змоги знаходитись, може втекти за кордон. Не живе з жінкою через дівчину, яка усунена від роботи в ОУН, не прийняв присяги.
2. Чотовий «Рубан» (взятий в розробку) — протягом всієї зими ходив один, під час облави подав наказ замаскуватися у снігу (заявляють стрільці), пройшов між більшовиками, а його стрільці також підозрілі.

Та інші 18 другорядних справ.

Як бачимо, до тих питань, які цікавили керівника крайової референтури СБ, належали не тільки ті, що стосувалися виявлення ворожої агентури, але й питання морального плану.

III. Турковський надрайонний провід ОУН (A-201).

1. «Модест» — районний референт пропаганди у 1945 році, два рази виходив на засаду, має зв'язок з Чупаком — директором школи, агентом-священиком, саботує роботу, попередив агентів, яких хотів взяти на допит, справа командира «Біра» (заходив у село, загинули всі разом з командиром). Справа пов'язана з «Березою» (керівник Стрийського надрайонного проводу ОУН). «Модест» і «Береза» зустрічались з інспектором області.
2. «Гонта» — районний господарчий референт, жінка втекла з Сибіру, три рази відлучався від групи (знаходився сам).
3. Чотовий «Гамалія» — був у військах «СС» у 1945 році, арештовувався Станіславською спецбойовкою, відпущений (заведена справа).
4. Чотовий «Спартак» — під час першої більшовицької окупації два рази арештовувався (заведена справа), завербований раніше.
5. До справи «Тимоша» — в селі Пливьє його бойовик взятий більшовиками живим.

Та інших 12 другорядних справ.

З цих записів можна зробити висновок щодо виробленого есбістською практикою методу, коли під підозру брались без вагання ті підпільники, які хоч раз мали контакт з представниками органів радянської влади, або «благополучно» порівняно з іншими уникали засідок, арештів, поранень під час боїв і т. п. («Модест», «Береза», «Гонта»).

IV. Стрийський надрайонний провід ОУН (Й-201).

1. «Назар» (від роботи усунутий) — адміністратор при референтурі пропаганди окружного проводу ОУН, проходив курс лікування, поранений, сам впав у хаші, знаходився в Б. два тижні, сам перебував у Самогінові, підозрюється у зраді «Данила».
2. «Беркут» — кушовий провідник, оженився на жінці, яка три рази арештовувалась і висилалась (втекла), про нього знав «Шрам» — агент-внутрішник. Не бажав укриватись разом з есбістом, знав про бункер, в якому загинули партизани, в касі має розтрату — розписки пропали, ховається у селі в розкішних умовах. До місць схову приходять дружина, під час облави дружина зустрічається з оперативником.
3. «Дубовий» — кушовий господарчий, брат арештованого, сім'я дома, неактивний. Втік з пункту від «Ахіла» (референт СБ Стрийщини), був викликаний для перевірки.

Та інші 3 другорядні справи.

Такий перелік компрометуючих матеріалів на членів організації, з одного боку, може свідчити про відповідну професійну роботу самого керівника референтури СБ, а з іншого — про відсутність можливостей оперативного втручання з метою перевірки взятих на підозру осіб («Назар», «Беркут», «Дубовий»). Аналогічні записи щодо інших підпільників (окрім «Кучерявого»), зроблені «Йорданом» окремо, можуть вказувати на його особисте ставлення до них.

1. «Зелений» — районний господарчий, вийшов з повинною, видав «Турняка» (Дрогобицький р-н).
2. «Швейк» (солідний) — завербований в Червону армію.
3. «Медвідь» — провідник Підбузького району, раніше завербований, з роботою справляється добре (два рази арештовувався), товариш «Зеленого», покривав його, приймав у підпілля яструбків та членів комсомолу, під час облави сховався на сосні.
4. «Кучерявий» — технічний референт СБ у «Мая», завербований у 1945 р., до 6 разів виходив на зустріч з об'єктом, нікому не розповідав, розкритий під час семінару.

Випадак з «Кучерявим» характерний тим, що розкриває непоодинокі факти вербовки працівників референтури СБ з боку радянських правоохоронних органів.

Розділ під назвою «До виконання» розкриває до найменших подробиць ті питання, які викликали найбільшу зацікавленість та занепокоєння у «Йордана», а також збирання потрібної вичерпної інформації про діяльність учасників крайового проводу «Захід-Карпати».

«До виконання»

1. Справа дівчини з Майдана.
2. Як проводився допит Сосновської, харчі, хто, коли, (от-до), як вів допит.
3. Агентура НКДБ в наступі. Хто написав.
4. Як проходила перевірка кадрів ОУН УПА у 1945–46 рр.
5. Перелік висланих документів.
6. Опис закінчених справ (проти поляк, повідомлення) 1944–48 рр.
7. Кількість ліквідованих у 1945–46 рр. жінок — членів ОУН, працівників УЧХ:
 - а) на основі протоколів;
 - б) на основі донесень точні дані.
8. Список втрат працівників СБ 1944–48 рр.
 - а) загинули в бою з ворогом;
 - б) застрелились;
 - в) пропали безвісти;
 - г) попали живими;
 - д) вийшли з повинною;
 - е) застрелено (за що?)
цифрові дані з інших референтур і референтур УПА.
9. Наявність агентури серед працівників СБ (навести окремі приклади), агенти-внутрішники серед УПА, госпреферентів, референтів пропаганди, УЧХ, оргреферентів.
10. Випадки мародерства в СБ, наказано (до останнього часу):
 - а) грабунки цивільного населення;
 - б) привласнення речей з ліквідованих **шифром**;
 - в) пияцтво;
 - г) розповсюдження деморалізації (гвалтування жінок).
Випадки мародерства в інших референтурах і УПА (приклади).
11. Відпрацювати окремі бойові операції спецбоїв СБ під час німецької, більшовицької окупації:
 - а) бої і роззброєння німців, більшовиків, румун спецбоївками;
 - б) засідки;
 - в) операції (нападу, протипольські операції, відплатні операції і т.п.);
 - г) теракти.
Трофеї, які взяли, втрати противника і наші втрати, мета. Всебічно описати — провести детальний опис операцій (коли, де, що, ким?).
12. Пошук в лісах (хто міг видати наш прохід).
13. Отримані речі (матерія, медінструменти).
14. Справи. Віктор, його дружина і Ксеня, вирішити на місці в контакт з д. «Чотурим».

15. Матеріали про роботу СБ Станіславського округу для «Яра».
16. Затримати автомобіль, тримати справним.
17. Справи дітей.
18. Спецповідомлення про заходи на адресу «Дениса» (для Олі).
19. Конституція СРСР і УРСР (нові видання), Статут ВКП(б), ВЛКСМ, ВЛКСМУ, цікаві книжки, брошури, вирізки з газет.
20. Розробити схему (горизонтальну та вертикальну) побудови більшовицької адміністрації. Окремо — політичні органи (район, область, по можливості республіки і СРСР).
21. Зняття копії здобутих матеріалів — основних в 3-х примірниках.
22. Форма МВС, МДБ, РКМ, ПВ МВС, ВВ МВС. Різниця.
23. Адміністративні карти областей.
24. Дружина «Леміка» — де перебуває, виказала осередок «С».
25. Допитати православного батюшку (східняк) — розвідник.
26. При розробці об'єктів звернути увагу (з'ясувати) на окремі позначки в документах на підозрюваних осіб (більшовицька адміністрація).
27. Зима 1948 р. З Болахівського району приїхали на територію Стрийщини (с. Бережниця), застрелили жінку по тій причині, що не хотіла дати їм свинини.
28. Заїжджають на територію Стрийщини і пиячать (Жидачівщина).
29. Хто розстріляв дочку священика Стрийщини (с. Лисятичі) пр. «Федір», «Ахіла».
30. Підкреслення своїх заслуг, зв'язків (знайомих), свого положення, вплив на хід роботи в ОУН.
31. Фальсифікація доносів (аргументів) («Яр», «Денис»).
32. На якій підставі підозрюється «Яна» («Чернота»).
33. Військові звання («Чернота», «Черниш», «Бодзо», «Побік», «Е» та інші). Якщо немає «Владко», то з «Ромком» справитись. «Залізний» — західноєвропейський тип, чутлива душа. Що узнає при проведенні семінарів використовує в самостійній роботі. Аргументи, контраргументи, мої попередження. Листи «Ш» і «Е», кого пропонувати, яке прийняти рішення.
34. Справа «духів» — причетна висока особа, знає територію. Цікавиться внутрішніми організаційними питаннями. Виконуються вказівки «духа». Бажає знати.
35. «Брюс» — «Ульяна» — дружина «Брюса».

Якщо відмежуватись від різного роду записів та нотаток, перевантажених зайвою деталізацією, то можна окреслити, виходячи з зазначеного документу, коло проблем, які стояли перед «Іорданом», характер та напрямки виконуваної ним роботи. Крім цього, дуже відчутне його бажання мати певну уяву про радянську владу, підвищувати свій загальнокультур-

турний рівень. Та найголовніше — якомога більше володіти інформацією щодо перевірки членів організації, кадрових змін своєї референтури, наявності серед працівників СБ ворожих агентів, або взагалі випадкових людей.

І ще одна деталь: аналіз питань, які стосувались саме працівників референтури СБ, свідчить про те, що серед них могли бути «герої» мародерства, грабежів, пияцтва, фальсифікації, а то і деморалізовані особи. Дані про ці останні факти «Йордан» повинен був передавати до «верхів» у закованому вигляді, як вимагала того спеціальна позначка в документі.

Звичайно, це лише окремих зріз тогочасної реальності, в якій перебувала і діяла референтура СБ Крайового проводу «Захід-Карпати» протягом принаймні 1948 року. Оскільки ця референтура становила фактично третю частину особового складу СБ ОУН(б), то її недоліки не тільки суттєво впливали на загальний рівень роботи всього спеціального підрозділу ОУН(б), а і на його кадровий стан. До того ж, якщо взяти до уваги, що саме з цього часу було посилено тиск на українське націоналістичне підпілля з боку радянських правоохоронних органів, і це призвело до чисельного скорочення як учасників самого підпілля, так і працівників-есбістів, то можна плевнено говорити про ускладнення проблеми кадрового питання референтур СБ ОУН(б).

Примітки

- ¹ Веденєв Д., Сгоров В. Меч і тризуб, нотатки до історії Служби безпеки Організації українських націоналістів // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1998. — № 1/2. — С. 365–389.
- ² Державний архів Служби безпеки України. — Спр. 372. — Т. 7. — Арк. 116, 121–123; Т. 23. — Арк. 162–169.
- ³ Там само. — Спр. 372. — Т. 20. — Арк. 100.
- ⁴ Там само. — Т. 23. — Арк. 119.
- ⁵ Там само. — Т. 7. — Арк. 121–122.
- ⁶ Кучер В.І. Виклик тоталітарній системі: боротьба УПА за незалежну Україну // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. — Вип. 2. — Київ, 1998. — С. 249–250.

*Тамара Марусик
(Чернівці)*

СТУДЕНТСТВО БУКОВИНИ ПІД ТИСКОМ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ (1945–1950-ті роки)

Однією з найсуттєвіших ознак позитивних змін, що відбулися останнім часом у суспільстві та в мисленні людей, став небувалий злет інтересу до української історії, особливо до складних і трагічних її сторінок. Адже бажання знати своє минуле, встановити з ним справжні духовно-генетичні зв'язки — дуже чутливий барометр, який показує ступінь культурності, цивілізованості будь-якого народу.

Щоб уявити собі масштаби сталінського терору проти українського народу, усвідомити сутність трагедії людей, які пережили справжній геноцид, необхідно уважно вивчити історію окремих регіонів України, дослідити зміни у складі робітничого класу, селянства, інтелігенції та інших суспільних верств населення, простежити, що приніс сталінізм людям будь-якої професії, будь-якого походження, досягнути справжні масштаби розправ. І тоді лише розкриється справжня глибина цієї трагедії.

Оглядаючи сьогодні найхарактерніші тенденції розвитку людського суспільства в ХХ ст., можна без перебільшення сказати, що однією з головних була боротьба між демократією і тоталітаризмом. Хвиля встановлення тоталітарних режимів, що прокотилася багатьма європейськими країнами, найдовше затрималася на сході Європи, завдавши великих втрат людському, інтелектуальному, культурному потенціалу країни, яка донедавна звалася Радянським Союзом.

Більшість учених стверджують, що сталінізм був найсильнішим проявом тоталітарного режиму, що це «адміністративно-командна система репресивного типу», «диктатура бюрократії», «деспотично-казармений соціалізм», «авторитарно-адміністративна система».

Одна з визначальних ознак тоталітарної системи — рішуче придушення будь-якого спротиву її існуванню. Щонайменша загроза панівним іде-

ям, пануючим організаціям чи структурам, висловлена навіть у цивілізованій формі, в межах конституційних свобод і гарантій, викликала негайне реагування старанно відпрацьованого репресивного механізму. Таким чином, у тоталітарному суспільстві неминуче виникає конфлікт між свободою творчості особистості й потребами соціально-політичної системи. Цей конфлікт розв'язувався дуже просто: або особистість починає «творити» відповідно до ідеологічних настанов системи, або ж остання знищує його як митця, а здебільшого — і фізично.

Історія Радянської України перенасичена фактами геноциду проти її народу, зокрема проти найтоншого прошарку — чесною, мислячою, талановитою інтелігенцією, великий відсоток якого припадав на студентство. Репресії проти них мали подвійну мету: ізоляцію і подальше винищення дисидентів, а на їх прикладі — залякування всіх інших і залучення їх до «виховання нової людини» згідно з пануючою доктриною.

У західних областях України сталінські репресії відзначалися особливою жорстокістю й мали певні особливості. В місцевій інтелігенції Сталін вбачав носіїв національної свідомості і намагався вирвати з корінням саму живильність національно-визвольного руху в цьому регіоні.

Особливе місце в повоєнній кампанії приділялось ідеологічному «вихованню» західноукраїнської інтелігенції. «Ми не можемо забувати..., що з приєднанням західних областей України до складу населення республіки влилося кілька мільйонів робітників і селян, які не пройшли складного й важкого шляху боротьби за радянську владу та її зміцнення і тільки прилучаються до справи соціалістичного будівництва... Там лише починається ламання старих уявлень і виховання соціалістичного світогляду», — відзначалося в передовій статті «Більшовика України». В ній також наголошувалося, що «інтелігенція і молодь західних областей виховувалася в душі буржуазно-націоналістичної ідеології та німецької орієнтації. Більшість її чесно служить народові, перебудовує свій світогляд. Проте частина її не відмовилась від своїх поглядів і, прикриваючись маскою лояльності до радянської влади... проводить і далі націоналістичну пропаганду»¹.

Зрозуміло, що все це стосувалось і Буковини. Відразу після вигнання з краю румунсько-німецьких окупаційних військ розгорнулася запекла боротьба з «неблагодійним» населенням, звинуваченим у співробітництві з «бандами» ОУН-УПА, у пропаганді «націоналістичних ідей», у зраді Батьківщини.

Особливого розмаху набула боротьба проти студентства буковинських вузів, зокрема Чернівецького університету, учительського та медичного інститутів. Студентів звинувачували, заарештовували, висилали на 5, 10, 15, 25 років. Ми питаємо: за що? Що від них вимагали? Відповіді на ці питання слід шукати в архівних кримінальних справах, які зберігаються в Державному архіві Служби безпеки України. Зазначимо лише,

що відбувши покарання в таборах ГУЛАГу, молоді хлопці та дівчата перетворювалися на моральних та фізичних калік. Багато з них не дожили до наших днів, так і не дізналися, що їх реабілітовано.

Сьогодні, маючи доступ до архівних джерел, ми повинні повернути репресованим, їхнім дітям та онукам чесне ім'я.

Однією з найбільш гучних на Буковині стала практично перша післявоєнна справа, за якою буквально через рік після звільнення Чернівецької області від німецько-румунських загарбників було заарештовано 18 чоловік, серед яких чотири студенти: К.Король, 1927 р.н. — студент учительського інституту, О.Кухта, 1928 р.н., О.Каплун, 1927 р.н. та В.Термен, 1927 р.н. — студенти Чернівецького університету².

31 березня 1945 р. в управлінні НКГБ по Чернівецькій області надійшли відомості про те, що у Садгирському районі діє антирадянська організація ОУН під керівництвом М.Козуба. Численна кількість протоколів допитів, побиття, знуцання... І хоча заарештовані не визнавали своєї провини, постановою про звинувачення не застала себе довго чекати. Всього два тижні знадобилося для винесення вироку військового трибуналу військ НКВД по Чернівецькій області: К.Король засуджений до 15 років позбавлення волі, О.Кухта, О.Каплун, В.Термен — до 10 років кожний.

У березні 1955 р. на ім'я Першого секретаря ЦК КПРС М.Хрущова надійшла скарга від Костянтина Короля, який відбував покарання в Іркутській області, яка закінчувалася криком душі автора: «...прошу не делать с меня в чем-то воображении какого-то врага советского народа и советской Родины, не оставляйте меня проклятым на старости лет отцом и матерью, а вернутъ меня к им. Это одно чего осталось мне у вас попросить: свободы, жизни»... (мова оригіналу — *Авт.*)³.

Поряд з цим документом скарга батьків К.Короля Генеральному прокурору СРСР, яка вражає своїм змістом, адже її писали двоє стареньких людей. Наводимо її уривок: «...обращаемся в Вам к нашему родному отцу и самому высшему блюстителю советского закона... Мы вполне уверены в то, что Вы блюститель советских законов страны мирового пролетариата...» (мова оригіналу — *Авт.*)⁴.

Які тільки слова не знаходили люди, проте досить часто «блюстители законов» залишалися глухими. Так було і цього разу. Не почули ні самого заарештованого, ні його батьків. Нарешті у вересні 1975 р. була видана постановою Президії Чернівецького обласного суду, згідно з якою припинено справу щодо К.Короля, О.Каплуна, О.Кухти та В.Термени. Президія врахувала той факт, що «в період, коли виносилося звинувачення вони були неповнолітніми та внаслідок зміни обставин»⁵. Проте довідки про реабілітацію даювані лише 1991 роком.

Сталінська репресивна машина набирає обертів. У березні 1948 р. заарештована група студентів (14 чол.), звинувачених у приналежності до

студентської «націоналістичної» організації «Буревій». Серед них: Козьма Хобзей, 1929 р.н.; Петро Москалик, 1926 р.н.; Єлизавета Бучинська, 1927 р.н.; Онуфрій Перун, 1922 р.н.; Дмитро Семенюк, 1928 р.н.; Оріся Запаринюк, 1928 р.н. Михайло Войченко, 1925 р.н. та Катерина Григорійчук, 1929 р.н. — студенти Чернівецького університету; Петро Осадчук та Марія Дмитрук — студенти учительського інституту; Юрій Порайко, 1929 р.н.; Василь Понур, 1928 р.н. та Мирослав Пантелюк, 1926 р.н. — студенти медінституту⁶.

Чотири томи присвячені розслідуванню цієї справи: численні протоколи допитів, анкети засуджених, акти звинувачень, постанови на арешт, на здачу комсомольських квитків, постанови про направлення засуджених в особливий табір МВС СРСР, касаційні прохання, визначення військової прокуратури, листи, скарги, характеристики, довідки про реабілітацію.

Слідчі органи, застосовуючи різноманітні форми допитів, вимагали неможливого — зізнання в неіснуючих злочинах. Була розроблена спеціальна схема організаційного зв'язку обвинувачених у цій справі учасників — членів ОУН (Див. схему)⁷.

Студенти університету визнали, що вони дійсно створили літературне товариство «Буревій», однак спецслужбами воно було визначене як «організація українських націоналістів».

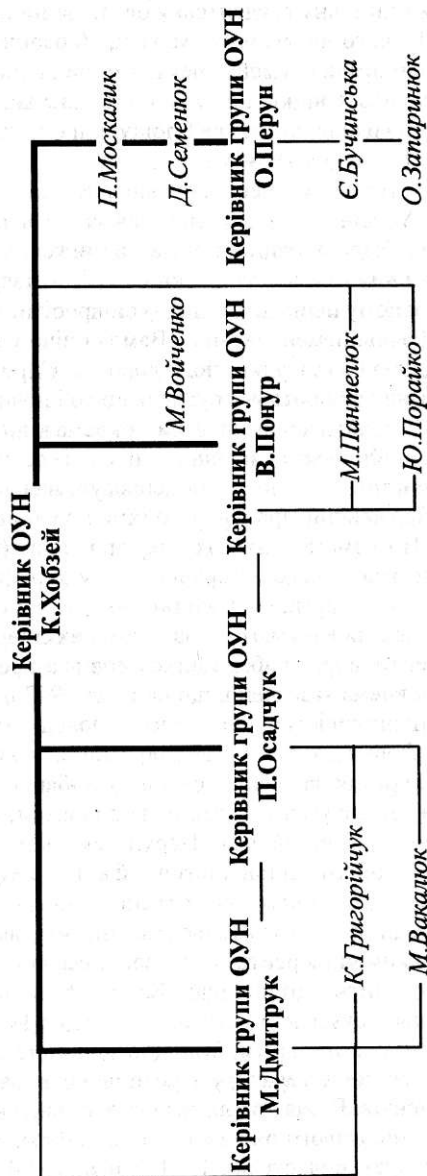
Речовими доказами для звинувачення стали: «націоналістична» література «Как большевики пришли к власти», «Міжнародний огляд», календар «Молодой украинец» (1937 р. видання), блокнот з антирадянськими віршами, в яких прославлялися «січові стрільці».

У травні 1948 р. (небагато часу витратили слідчі органи на доведення звинувачення) відбувся суд. Страшний вирок: К.Хобзей, В.Понур, Ю.Порайко, Д.Семенюк, О.Перун, М.Дмитрук, М.Войченко у відповідності зі ст. 2 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1947 р. «Про відміну смертної кари» засуджені до 25 років позбавлення волі у таборах суворого режиму та 5 років пораження у правах; П.Москалик, Є.Бучинська, О.Запаринюк, П.Осадчук — до 10 років кожному з пораженням в правах на 5 років; М.Пантелюк — до 5 років, 3 роки пораження в правах; К.Григорійчук — до 4 років позбавлення волі. Справа М.Д.Вакалюка (інвалід Великої Вітчизняної війни, на фронті втратив ногу, нагороджений орденом Слави III ступеня та медаллю «За перемогу над Німеччиною»), який не визнав своєї вини в судовому засіданні, виділена в окреме провадження.

Значний інтерес становлять документи 4-го тому цієї справи, в якому зберігаються листи, скарги засуджених та їх батьків і відповідні матеріали, пов'язані із переглядом справ. Зрозуміло, що це стало можливим лише після смерті Й.Сталіна. Кому тільки не писали вони: Хрущову й Маленкову, Ворошилову й Генеральному прокурору СРСР... Ось деякі витяги зі скарг:

СХЕМА

організаційного зв'язку звинувачених по даній справі учасників ОУН

«...слідчі органи, застосовуючи нелюдський терор, намагалися штучно сколотити підпільну студентську організацію, діючи та така, що мала зв'язок з ОУН, чого не було» (К.Хобзей, 30 серпня 1954 р.)⁸;

«...слідчі вимагали від мене брехливих свідчень, наклепів на себе, дуже сильно знущались. Свідків не було, однак засудили як зрадника Батьківщини за те, що визнав, що читав брошуру націоналістичного характеру» (Ю.Порайко, 12 грудня 1954 р.)⁹;

«... будучи студентом я негативно висловлювався про факти русифікації вищої школи України і завжди виступав за навчання дітей у школі на українській мові. Наведу один з фактів приниження національної гордості. Зайшовши за книжкою в український відділ університетської бібліотеки, де була в основному періодика, один із співробітників кафедри марксизму-ленінізму, побачивши мене заявив: «Вам тут нічого робити, Ви студент англійського відділення і забудьте сюди дорогу». Спровокована агентом група була спрямована на боротьбу з русифікацією і повинна була займатися читанням старої української літератури, зокрема книг Куліша, Огоновського, Огієнко, Смаль-Стоцького, які він приносив із секретного фонду бібліотеки... Слідчі органи сфабрикували «справу», надавши їй вигляд страшної організації. Державний прокурор Гойхман зрівняв її роль з історією виникнення ОУН і вимагав для всіх смертної кари» (Скарга написана О.Перуном українською мовою у Верховну Раду України в березні 1955 р.)¹⁰.

У відповідь на скарги, в результаті додаткової перевірки, було виявлено, що студентів спровокував один із секретних співробітників органів МГБ. Серед документів справи зберігається довідка про роботу провокатора в МГБ, в якій зокрема зазначено, що «в січні 1947 р. він брав участь у розкритті групи націоналістично настроєної молоді. Любить гроші і давав необ'єктивну інформацію, допускав провокації. У квітні 1950 р. висланий, як член сім'ї куркуля на спецпоселення у Хабаровський край»¹¹.

У наступному документі окреслені провокації, які здійснено при виявленні організації: запропонував Перуну скликати учасників майбутньої організації і сколотити націоналістичний актив в Чернівецькому університеті; заявив, що «треба створити організацію. Спочатку нас мало, однак зв'яжемося з медичним та учительським інститутами, а потім Ужгородським та Львівським університетами»; закликав випускати антирадянський журнал та виступити з доповіддю «Колоніальна політика Москви на Україні»¹². Обидва документи датовані 21 грудня 1955 р.

Враховуючи ці документи, було доведено, що студенти лише зберігали націоналістичну літературу і розповсюджували її серед незначної кількості студентів. Після розгляду протесту військового прокурора Прикарпатського військового округу на вирок військового трибуналу військ МВС Чернівецької області від 12–15 травня 1948 р. вирок К.Хобзею і його друзям було змінено, і 13 лютого 1956 р. їх «злочин» перекваліфіко-

вано, термін покарання знижено К.Хобзею до 10 років ув'язнення з поразенням у правах на три роки, всім іншим — до 5 років позбавлення волі у ВТТ без поразення у правах¹³.

З Мордовії, Новосибірської, Свердловської областей, Сиктивкара поверталися колишні студенти Буковини додому звільнені, але не реабілітовані. Де тільки не довелося побувати буковинським студентам: Воркута (спецтабір «Річлаг»), Інта «Мінлаг», Саранськ — Потьма («Дублаг»), Норильськ («Горлаг»), Колима («Береглаг»).

Цікавий з цього приводу лист О.Перуна до редакції газети «Известия», датований 19 лютого 1962 р.: «... реабілітація прийде сама по собі, так як пройде ще декілька років і всі ці Кагановичі й інші анахронізми часів культу особи будуть згадуватися як одне з самих негативних явищ світової історії»¹⁴.

У відповідь на лист Перуна була здійснена додаткова перевірка, за результатами якої Чернівецьке обласне управління КГБ склало протест у судову колегію по кримінальним справам Верховного Суду УРСР.

Паралельно з цим на ім'я Генерального прокурора СРСР була направлена довідка за підписом заступника начальника 11-го відділу 2-го Головного управління КГБ при Раді Міністрів СРСР полковника Леонова, датована 26 квітня 1962 р., в якій зокрема зазначалося: «...Находясь на учебе в ЧГУ Перун проводил среди студентов националистическую агитацию, обрабатывал их во враждебном духе. Сгруппировал вокруг себя единомышленников, создал в университете организацию украинских националистов и составил программу ее деятельности (май 1947 г.). В дальнейшем пытался установить связь с представителями Станиславского и Черновицкого «проводов» ОУН, давал по этому вопросу задания другим участникам созданной им организации, добывал националистическую литературу и распространял ее среди единомышленников.

По агентурным данным Перун в настоящее время настроен националистически. Материалов об активных враждебных проявлениях не имеется». Згадка — «настроен националистически» — мала вирішальне значення, незважаючи на те, що з місця проживання та місця роботи були представлені позитивні характеристики¹⁵.

Такою була лібералізація суспільно-політичного життя в СРСР у другій половині 50-х — на початку 60-х років. Прогнозування Перуна, тобто реабілітація здійснилася, проте звичайно, не «сама по собі», а під тиском демократичних перетворень початку 90-х років.

У висновку військової прокуратури від 7 червня 1991 р. констатувалося, що «при перегляді справи стало відомо, що молодіжна націоналістична організація «Буревій» була створена співробітниками УМГБ по Чернівецькій області з провокаційною метою ознайомлення «членів» цієї організації, засуджених по справі, з деякими книгами та брошурами націоналіс-

тичного характеру, що не має складу злочину. При проведенні слідства допускались порушення, застосування незаконних методів. У справі відсутні докази активної допомоги з боку К.Хобзея «бандитам» ОУН-УПА. У відповідності із ст. 1 і 7 Закону УРСР від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» всіх репресованих по «кримінальній» справі № 2346 реабілітувати з поверненням конфіскованого майна»¹⁶.

Зовсім недавно мені довелося ознайомитися з досить цікавим документом. Це спогади мешканця Києва М.Барбона, колишнього в'язня Норильського 2-го політтабору «Каеркан», який розташовувався між м. Норильськом та портом Дудінкою. В одній із вугільних шахт працював бригадиром уже згадуваний вище колишній студент університету М.Войченко. Саме йому належать слова «людину творить не буття, а вона лишається такою, як є».

Ці слова згадує у «Архіпелазі ГУЛАГ» О.Солженіцин¹⁷. Це була начитана й розумна людина з великим життєвим досвідом, прекрасний художник. Він був ініціатором переведення із штрафної бригади до своєї професора Михайла Антоновича, онука відомого українського історика, професора Київського університету св. Володимира Володимира Антоновича, сина члена ЦР, активного діяча національного відродження Дмитра Антоновича. Войченко разом з ним їв і спав, щедро ділився всім, що міг у табірних умовах дістати як бригадир і художник, чим міг підтримував видатну людину з відомим ім'ям. Такими були буковинські студенти, які у складних умовах табірному життю едналися і продовжували боротьбу з радянським режимом. Проте у 1954 р. бригадира Войченка як «українського націоналіста» перевели у штрафний Норильський табір «Купець». Так розійшлися шляхи двох представників української національної еліти — буковинського студента і провідного українського науковця.

Більше тисячі сторінок зосереджено у трьох томах кримінальної справи по Салію Ігорю, за якою проходило ще шестеро студентів: вже згадуваний І.Салій, 1931 р.н., О.Аронєць, 1930 р.н., В.Попович, 1929 р.н., Я.Кіцул, 1929 р.н., М.Нижник, 1928 р.н. — студенти університету, О.Григорчук, 1931 р.н. — студентка медичного інституту, М.Малюк, 1928 р.н. — студентка учительського інституту.

І знову численні протоколи допитів, різноманітні постанови та акти, довідки та касаційні скарги. Їх було звинувачено у зберіганні літератури «націоналістичного» характеру (зокрема, «Малі історії України», 1941 року видання, Кобзаря» в націоналістичній обробці 1941 року, видавництва «Прибой», зошитів з віршами націоналістичного змісту); святкуючи старий новий рік співали коляду «Бог вічний народився» та «Нова радість стала», яку закінчили словами «Щоб бог дав свободу Україні...»¹⁸.

На думку слідчих органів, звинувачення досить «серйозні» і тому ще серйозніші покарання: у липні 1949 р. І.Салія, О.Аронця, Я.Кіцула, М.Ма-

люк, О.Григорчук засуджено на 25 років позбавлення волі та 5 років позбавлення у правах, В.Поповича — відповідно на 10 та 5 років, М.Нижи́нка на 5 та 3 роки.

Цікавим документом був акт, який додавався до постанови на арешт О.Григорчук. У ньому зокрема зазначалося, що «ще у 1944–1945 рр., навчаючись у Снятинській школі, поширювала серед учнів антирадянські листівки, займалася дискредитацією викладачів зі східних областей, називаючи їх «ободранными советами», співала націоналістичні пісні, поширювала думки про війну СРСР та США»¹⁹. Справжній «ворог народу». Проте слід додати, що цьому ворогу було всього тринадцять років. Коментарі, як кажуть, зайві.

Відбулося декілька переглядів справи. І нарешті 27 жовтня 1955 р. було прийнято постанову про припинення кримінальної справи і звинувачених звільнено з-під варті. Остання у справі заява-скарга О.Григорчук-Кугутяк про реабілітацію, датована 8 квітня 1991 р., у якій, зокрема, зазначено: «... як тяжко працювала, але була випущена зі справкою, як тимчасово затримана. Після переписки з Москвою відновлена на навчання у медінститут. Однак в інституті не збереглася ця справка, де написано, що незаконно репресована. Крім того конфісковано багато особистого майна, а також відчислені на мою долю з батьківського майна — свиня, корова, кінь, збіжжя... Безумовно, морального ущербу, поневірянь і принижень, які були мені заподіяні за всі роки мого ув'язнення ніякими матеріальними відшкодуваннями не повернути...»²⁰. Всі заарештовані по даній справі реабілітовані у 1991 р.

Трагічно склалася доля студента філологічного факультету Чернівецького університету Івана Даниша, 1927 р.н. У лютому 1948 р. у Даниша була вилучена так звана «націоналістична» книга М.Возняка «Історія української літератури», видана Львівською «Просвітою» у 1920 р., за зберігання якої він був заарештований. І розпочалися нескінченні допити: де взяв і як міг читати книгу націоналістичного змісту з епіграфом на першій сторінці: «Славній пам'яті невмирущих борців за з'єднану, вільну, самостійну Україну». Спеціальна комісія з фахівців філологів склала акт про шкідливість книги М.Возняка²¹. До речі, сьогодні цією монографією користуються студенти-філологи, вивчаючи українську літературу.

Незважаючи на те, що Даниш хворів на закриту форму туберкульозу легенів, його було засуджено до 10 років позбавлення волі і направлено в особливий табір МВС як соціальнонебезпечну особу. В липні 1948 р. було прийнято постанову прокуратури СРСР про перекваліфікування звинувачення І.Даниша до 5 років за антирадянську агітацію. Не судилося молодому хлопцеві дожити до наших днів. 9 травня 1951 р. він помер у місцях позбавлення волі, так і не довідавшись, що йому повернуто честь і гідність людини. Лише в травні 1992 р., через 41 рік після смерті І.Даниша було реабілітовано.

Доля жорстоко обійшлася з двома студентками біологічного факультету, землячками Іванною Гавукою та Любов'ю Дудківською. Восени 1945 р. вони стали студентками біологічного факультету Чернівецького університету.

Здавалося б, все погане позаду, тепер основне — навчання, але не так сталося, як гадалося. В січні 1949 р. дівчат заарештували. Більше двадцяти плутаних і страшних допитів і, зрозуміло, мети досягнуто — дівчата «зізналися». Але в чому? В Чернівцях на квартирі, де вони проживали, відбулися дві вечірки: в травні 1948 р. — день народження Іванни і в грудні того ж року — день «Андрія». Все звелось до виконання на вечірці пісні націоналістичного змісту «Засіяло сонце золоте».

Аналізуючи протоколи допитів, можна простежити, як майстерно їх фабрикували, повертали в необхідне для себе русло. Зрозуміло, що до пісні додалися всі неіснуючі гріхи: причетність дівчат до ОУН (Дудківська навіть «зізналася», що до липня 1944 р. була заступником керівника районного проводу ОУН Кутського району Станіславської області, хоча в цей період перебувала на роботі у Німеччині).

Вирок не забарився, і 5 травня 1949 р. доля дівчат вирішена одним розчерком пера: по 25 років кожній! У січні 1951 р. Дудківська написала скаргу, проте міра покарання залишилась без змін. У вересні 1954 р. Гавука звертається з листом-проханням про помилування, адресованим на ім'я Ворошилова, в якому зазначає, що «вчилася в університеті на «відмінно», з третього курсу займалася науковими дослідженнями з фізіології, отримувала підвищену стипендію»²².

Після перегляду їх справи в січні 1955 р. було прийнято протест прокурора і міру покарання зменшено: Дудківській — до фактично відбутого терміну, Гавуці — до п'яти років. Як і в попередніх справах, реабілітацію їм принесли лише бурхливі зміни в житті країни в 1991 р.

У травні 1951 р. на ім'я начальника управління МГБ по Чернівецькій області надійшов анонімний лист. У конверті кілька рукописів антирадянського націоналістичного змісту, які починалися словами «Гей, у лузі червона калина похилилася...», «Світить місяць за горами...», «Ви хлопці, не сумуйте...», «О, мати, закута в кайдани». Акт експертизи засвідчив, що належали ці рукописи студентці III курсу Чернівецького медичного інституту Дарії Мосендз.

Арешт, допити, допити, допити... Під час обшуку були знайдені вірші, які Дарія присвятила знайомому Олегу Дольницькому:

*«Олег! Пам'ятай,
Люби все, що любові гідне,
А все, що погане понехай.
Душу май, мов небо погідне,
За Україну життя віддай!»²³.*

21 грудня 1951 р. пролунав вирок суду: 10 років позбавлення волі без конфіскації майна, адже воно відсутнє...

Дівчина відбувала покарання в таборах у м.Омську, пізніше у Кемеровській області, с. Суслово, звідки й повернулася додому. Роки заслання не минули даремно. Дарія Степанівна інвалід I групи, прикута до ліжка...

Незважаючи на певну лібералізацію суспільно-політичного життя, перегляд справ, перекваліфікацію вироків, реабілітацію окремих так званих політичних в'язнів, арешти продовжувались.

У квітні 1958 р. був заарештований студент IV курсу Чернівецького університету Василь Дідух, 1937 р.н., уродженець с. Любківці Станіславської області. Його звинувачено у написанні антирадянських віршів націоналістичного змісту та розповсюдженні їх серед студентів, читанні та зберіганні націоналістичної літератури. Зокрема, при обшуку на квартирі, де проживав Дідух було знайдено журнал «Золотий колос», який видавався у Львові у 30-х роках та зошит з віршами, в яких він закликає до боротьби за самостійність України²⁴.

Зрозуміло, що таких віршів пробачити йому радянська влада не могла і, як результат, В.Дідуха було засуджено до трьох років позбавлення волі. Реабілітований же він у 1991 р.

Наведені факти — це тільки декілька прикладів ставлення сталінського керівництва до молодшого покоління української інтелігенції Буковини. Політика сталінського тоталітарного режиму, підвалини якої було закладено тут ще в 1940 р., залишалася незмінною, а, можливо, ще більш жорстокою у повоєнний час. Характерними були політична недовіра до місцевого студентства, систематичні кампанії щодо ідеологічного «виховання», пошуки українських «буржуазних націоналістів», що й спричинило масові репресії серед молоді краю.

Подібних справ, у яких відбилася трагічна доля сотень юнаків та дівчат — студентів чернівецьких вузів, зберігається у Державному архіві СБУ (м. Чернівці) ще чимало. Проте й розглянуті матеріали переконливо свідчать, що сталінсько-більшовицький режим жорстоко карав нашу молодь лише за те, що вона була українською, любила рідне слово, рідну книгу, любила Україну. Для «визволителів» уже це було тяжким злочином, за який 17–20-річним «давали» по 25 років каторги, тобто більше, ніж вони прожили на світі.

Репресії проти студентів чернівецьких вузів мали ще один — довготривалий — наслідок; ці заклади перетворилися на «кузні радянських кадрів», слухняних виконавців партійних настанов. Плоди такої політики в галузі вищої школи наше суспільство пожинає й сьогодні.

Примітки

- ¹ До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України // *Більшовик України*. — 1947. — № 8. — С. 9.
- ² Державний архів Служби безпеки України, Чернівці (Далі ДА СБУ, Чернівці). — Спр. П-7629. — Т. 1. — Арк. 133.
- ³ Там само. — Т. 2. — Арк. 319.
- ⁴ Там само. — Арк. 331.
- ⁵ Там само. — Т. 3. — Арк. 104.
- ⁶ Там само. — Спр. П-5032. — Т. 1. — Арк. 4-6.
- ⁷ Там само. — Арк. 12.
- ⁸ Там само. — Т. 4. — Арк. 79.
- ⁹ Там само. — Арк. 84.
- ¹⁰ Там само. — Арк. 100.
- ¹¹ Там само. — Арк. 318-319.
- ¹² Там само. — Арк. 334.
- ¹³ Там само. — Арк. 340.
- ¹⁴ Там само. — Арк. 320.
- ¹⁵ Там само. — Арк. 315.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 360.
- ¹⁷ Барбон М. У Норильському концтаборі // *Український історичний журнал*. — 1995. — № 5. — С. 134-135.
- ¹⁸ ДА СБУ, Чернівці. — Спр. 1506. — Т. 2. — Арк. 103.
- ¹⁹ Там само. — Т. 1. — Арк. 235.
- ²⁰ Там само. — Т. 3. — Арк. 301.
- ²¹ Там само. — Спр. П-6070. — Арк. 87.
- ²² Там само. — Спр. П-5905. — Арк. 220.
- ²³ Там само. — Спр. П-4949. — Арк. 34.
- ²⁴ Там само. — Спр. П-5023. — Арк. 28.

*Олег Бажан
(Київ)*

ПРОЦЕС ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ (друга половина 50-х — початок 60-х років)

Було б невірним розглядати XX з'їзд КПРС як точку відліку процесу десталінізації радянського суспільства, коли, попри всю обмеженість і непослідовність керівництва КПРС, перед світовим співтовариством поставили всі пороки ідеології і практики системи, що ствердила себе на одній шостій земної кулі. Він розпочався значно раніше, в перші місяці після смерті Сталіна. Зокрема, усунення від влади і арешт одного з найближчих помічників диктатора — Л.Берії дозволив швидко і в основному безболісно провести реформу органів МВС СРСР — могутнього карального апарату, який забезпечував безперерйне функціонування радянської імперії. У відповідності з постановами Президії Верховної Ради СРСР від 13 березня 1954 р. та Ради Міністрів СРСР від 12 березня 1954 р. із складу Міністерства внутрішніх справ СРСР було виділено Комітет державної безпеки (очолив І.Серов, а в Україні відповідно В.Нікітченко) як самостійний орган при союзному уряді¹. Дещо раніше, восени 1953 року, на базі II Головного управління МВС СРСР було створено Головне управління по охороні військових та державних таємниць в пресі. Аналогічній реорганізації було піддано ряд інших структурних підрозділів МВС СРСР². До того ж такі заходи супроводжувались різким скороченням штатів. Наприклад, суттєво зменшилась кількість співробітників, підпорядкованих органам КГБ. На підприємствах, організаціях та установах, не пов'язаних з виконанням секретних завдань, скасовувались «особливі» або «співвідділи», головна функція яких, окрім іншого, полягала в тому, щоб слідкувати за благонадійністю громадян. Були майже повністю ліквідовані районні відділи державної безпеки, що врешті-решт призвело до консервації створеної в 20–40-ві роки величезної, розгалуженої мережі інформаторів.

З системи органів МВС–КГБ повністю вилучались надані їм свого часу судові функції. Постановою президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 року скасовувались позасудові органи, зокрема сумнозвісна «Особлива нарада» при Міністерстві внутрішніх справ СРСР, яка мала право виносити вироки навіть заочно³.

Позитивне значення мали заходи по підвищенню ролі прокурорського нагляду. Замість внутрішньої (чит. — відомчої. — *О.Б.*) прокуратури МВС–МГБ в системі Прокуратури СРСР утворювався спеціальний відділ, що мав контролювати діяльність цих правоохоронних органів. Наступні кроки в даному напрямку конкретизувала постанова ЦК КПРС від 19 січня 1955 року «Про заходи по дальшому зміцненню соціалістичної законності і посиленню прокурорського нагляду».

В 1953–1955 роках були проведені комплексні перевірки органів МВС–МГБ, які відкрили чимало кричущих фактів порушення законності. В більшості своїй виявлені порушення доводились до відома особливого складу правоохоронних органів наказами міністра внутрішніх справ СРСР. Характерно, що один з перших таких наказів — від 4 квітня 1953 року підписав сам Л.Берія. В ньому, зокрема, говорилося, що Міністерство внутрішніх справ СРСР встановило, що в слідчій роботі органів МГБ мали місце грубі порушення законів, арешти невинних радянських громадян, розгнущана фальсифікація слідчих матеріалів, широке застосування різноманітних способів катування, жорстокі побіи заарештованих, цілодобове застосування наручників та вивернуті за спину руки, яке продовжувалося в окремих випадках протягом кількох місяців, тривале позбавлення сну, утримання заарештованих в роздягнутому вигляді в холодному карцері тощо... Такі бузувірські «методи допиту» приводили до того, що чимало з невинно заарештованих доводились слідчими до стану упадку фізичних сил, моральної депресії, а деяких з них приводили до втрати людської подоби...»⁴. Наказ передбачав категоричну заборону застосування методів фізичного впливу, притягнення до відповідальності співробітників, винних в катуванні громадян.

Очевидно, цей та інші подібні документи, підписані Л.Берією, дають підставу деяким історикам, публіцистам, і, в першу чергу, сину колишнього наркома внутрішніх справ СРСР С.С.Гегечкорі, твердити, що саме Берія, а не хто інший, стояв біля витоків десталінізації, сприяв реабілітації сотень тисяч громадян, зрозумів і передбачив деякі сучасні процеси⁵.

Такі твердження здаються нам повністю безпідставними. По-перше, для Л.Берії форми і методи органів МГБ–МВС не були якимось відкриттям, адже саме він був одним з провідників політичної відлиги 1938–1939 років, залучався до підготовки ряду документів, зокрема постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства». Тоді, усвідомлюючи вжиті заходи

як своєрідний маневр, він скоро звів нанівець і те позитивне, що передбачалося партійно-урядовими документами. Таким же чином, як нам здається, Л.Берія сприймав постсталінське «міжсезоння», яке він прагнув використати для задоволення власних політичних амбіцій.

Розгорнуті комплексні перевірки органів внутрішніх справ і державної безпеки здійснювались і надалі. Так, за дорученням Ради Міністрів СРСР Колегія МВС своїм розпорядженням за № 41—СС від 4 лютого 1954 року утворила спеціальну комісію по розслідуванню заяви колишнього співробітника Міністерства внутрішніх справ А.Дедова, який навів чимало фактів порушення законності, необгрунтованих арештів громадян, прорахунків у підборі та розстановці кадрів⁶.

Посилення контролю за органами МВС СРСР та КГБ при РМ СРСР, реальні спроби усунути порушення законності, широка громадська увага до дій правоохоронних органів сприяли суттєвому зменшенню чисельності політичних в'язнів, засуджених за контрреволюційні злочини. Як твердить В.М.Земсков, за період з 1 квітня 1954 року по 1 квітня 1959 року кількість політв'язнів скоротилась у 40,7 раза, а їх частка в складі всіх ув'язнених — з 33 до 1,2%. Загалом на 1 квітня 1959 року в таборах та колоніях МВС СРСР утримувалось 948447 ув'язнених, з них 11027 — за контрреволюційні злочини⁷.

Тенденції до зменшення засуджених за контрреволюційні злочини в СРСР можна простежити на основі статистичних відомостей Наркомюсту СРСР по судах загальної підсудності за 1937—1956 рр.: 1937 р. — 42435; 1938 — 45410; 1939 — 38769; 1940 — 21795; 1941 — 44440; 1942 — 28254; 1943 — 18338; 1944 — 8631; 1945 — 8363; 1946 — 12932; 1947 — 9463; 1948 — 9995; 1949 — 10822; 1950 — 10124; 1951 — 9728; 1952 — 5799; 1953 — 4267; 1954 — 732; 1955 — 395; 1956 — 307⁸.

Скорочення кількості слідчих та судових справ у контрреволюційних злочинах в середині 50-х років спостерігається в самому нерозривному зв'язку з реабілітацією жертв незаконних репресій. Вже весною 1953 року з'являються перші нормативні акти, присвячені вирішенню пов'язаних з цим питань. 27 березня 1953 року було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію ув'язнених до 5 років. Незважаючи на те, що згаданий законодавчий акт не передбачав амністії громадян, засуджених за контрреволюційні злочини на термін більший як 5 років, він був безперечним кроком вперед в порівнянні із становищем, що існувало до цього⁹.

У вересні 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР своїм законодавчим актом надала право Верховному Суду переглядати за протестами Генерального прокурора рішення колишніх колегій ОДПУ, трійок НКВД та «особливої наради» при НКВД-НКГБ-МВС-МГБ СРСР.

Важливі політичні рішення щодо реабілітації жертв незаконних репресій прийняв ЦК КПРС. Своєю постановою від 4 травня 1954 року він

створив центральні і місцеві комісії по перегляду прав осіб, засуджених за контрреволюційну діяльність, що утримуються в тюрмах МВС, перебувають в засланні¹⁰. Після XX з'їзду діяльність комісій істотно активізувалась. Наділені тимчасово правами Президії Верховної Ради СРСР вони могли здійснювати реабілітацію, помилування, зниження термінів ув'язнення. Причому їх рішення не потребували додаткового затвердження. Вже на початок 1956 р. комісіями переглянуто 377 тисяч справ, звільнено 153506 чоловік, в тому числі на 14338 громадян справи повністю були припинені і всі вони у відповідності з законом реабілітовані¹¹. До того ж зазначені показники день у день зростали.

Реабілітація жертв репресій перебувала в полі зору Прокуратури СРСР. За її протестами з 1954 р. по лютий 1956 р. було Військовою колегією Верховного Суду СРСР реабілітовано 7679 осіб, а всього в 1954–1961 рр. добре ім'я повернуто 737182 громадянам¹².

Процес реабілітації незаконно засуджених громадян поступово розгортався і в Україні. Обласні комісії по перегляду справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, створені у відповідності з постановами ЦК КПРС від 4 травня 1954 р. та ЦК КПУ від 11 травня 1954 р., переглянули на 1 січня 1955 року 37416 щодо 61366 осіб. Ними були прийняті такі рішення: про відміну вироків і припинення справ на 619 осіб; про відміну вироків і повернення справ на дослідження — на 152 особи; про зниження міри покарання до фактично відбутих — на 6031; про зниження міри покарання до 10 років позбавлення волі і нижче — на 16052 осіб; про перекваліфікацію звинувачень без зниження покарання — на 350 осіб; про відміну вислання — на 244 особи. Водночас обласними комісіями було відмовлено в перегляді вироків 34750 громадянам, що становило 50,6% із загальної кількості осіб, справи яких переглядалися¹³.

Прокуратурою України на 1 січня 1955 року розглянуто справи на 2735 осіб, військовими прокурорами округів — на 10154 особи. Стан з розглядом справ в прокуратурі та у військових прокуратурах округів характеризується такими цифровими показниками. З розглянутих справ Прокуратурою СРСР направлено у Верховний Суд СРСР матеріали на 2339 осіб; направлено в Прокуратуру СРСР для опротестування вироків — на 238 осіб; відмовлено у перегляді справ 104 особам; військовими прокурорами направлено у військові трибунали 9394 справи; направлено у Головну військову прокуратуру справ на 714 осіб, відмовлено у винесенні протесту 104 особам¹⁴.

Верховним судом та військовими трибуналами України за вищеназваний період було переглянуто справи на 7149 громадян. У відповідності з прийнятими рішеннями відмінено вирокі з припиненням справ 322 особам; знижено міру покарання до 5 років позбавлення волі з застосуванням амністії — 1968; знижено міру покарання до відбутого терміну —

1868, знижено міру покарання до 10 років покарання і нижче — 3293; відмінено вироків і відправлено на дослідження — 390; відхилено протестів — 39¹⁵.

Всього — 31956 по 1959 р. в республіці було повністю виправдано понад 250 тисяч чоловік. На жаль, надалі цей процес дещо пішов на спад. З 1963 по 1986 рік було реабілітовано лише близько 80 тисяч громадян — втричі менше, ніж за перші чотири роки¹⁶.

Характерно, що процес реабілітацій став тим своєрідним лакмусовим папером, який висвітлював ставлення вищих посадових осіб, партійно-державного апарату в цілому, різних верств населення до процесу десталінізації. Зокрема, ознайомившись з особистими документами голови КДБ Івана Серова, переконаємось в тому, що останній, як більшість з тогочасних партійних діячів, розглядав процес десталінізації не як капітальний ремонт радянського суспільства, а як комплекс заходів, спрямованих на усунення найбільш кричущих і політичних пороків системи.

Саме такий зміст вкладав І.О.Серов, зокрема, в реабілітацію громадян-жертв політичних репресій. В листі від 1 квітня 1957 року на ім'я Генерального прокурора Р.А.Руденка він прямо пропонував обмежитись справами 1937–38 років, не торкаючись інших періодів. Свою думку Голова КГБ СРСР аргументував «рядом небажаних наслідків політичного, правового і економічного порядку». По-перше, — наголошував Серов, — можуть бути реабілітовані справжні вороги Радянської держави, а разом з ними й інші особи, що здійснили злочини, але притягаються до відповідальності у суміжних справах. По-друге, неправильно реабілітовані (ті, що залишились в живих або родичі померлих) серед свого оточення будуть створювати певну думку. По-третє, неправильно реабілітовані незаконно будуть отримувати від держави компенсацію вартості конфіскованого майна і найрізноманітніші права, «пов'язані з фактом реабілітації»¹⁷.

Подібна аргументація, витримана в кращих традиціях 20–30-х років і підхоплена тогочасним партійно-державним керівництвом, штучно препапувала процес реабілітації громадян-жертв політичних репресій, обумовила його половинчастість і незавершеність.

Висловлюючи побоювання щодо розгортання процесу реабілітації, деякі партійні керівники вбачали звільнення від покарання і відновлення добрих імен громадян — шлях до формування в країні прошарку населення, опозиційно настроєного до режиму. Особливе занепокоєння виражали вони, коли йшлося про звільнення та повернення зі спецпоселень учасників українського національно-визвольного руху 40-х — початку 50-х років. Як відомо, з 1944 по 1952 рр. з території західних областей Української РСР було вислано на спецпоселення у віддалені райони Радянського Союзу 203662 чол., в тому числі учасників ОУН, їх симпатиків та членів сімей — 182543; куркулів та членів їх сімей — 12135¹⁸.

Протягом 1954–1963 рр. був звільнений зі спецпоселення ряд категорій виселених. На основі вже згаданого Указу Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 року про амністію звільнялися з заслання всі особи, раніше засуджені за контрреволюційні злочини до позбавлення волі терміном до 5 років і після відбуття покарання направлені на спецпоселення.

Указом Президії Верховної Ради були звільнені з заслання «особливо небезпечні державні злочинці», які після відбуття покарання відправлені на заслання.

За постановою Ради Міністрів СРСР від 15 травня 1956 року звільнені зі спецпоселення члени сімей т.зв. українських і білоруських націоналістів. В 1961 році зняті обмеження зі спецпоселення з «колишніх учасників націоналістичного підпілля і збройних націоналістичних банд», засуджені за дії, вчинені ними у віці до 18 років.

Пізніше у відповідності з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 травня 1958 року 7 січня 1960 року та 6 грудня 1963 року звільнялись зі спецпоселення т.зв. «посібники націоналістичного підпілля» та члени їх сімей, члени сімей керівників та учасників націоналістичного підпілля, колишні керівники та учасники націоналістичного підпілля і збройних націоналістичних банд». Хоча повернення до місць колишнього проживання цій категорії спецпоселенців допускалося лише з дозволу обласних Рад депутатів трудящих, нерідко встановлені правила порушувалися¹⁹. Наприклад, на початок 70-х років в західні області України без дозволу владних структур повернулося близько 60 тисяч колишніх спецпоселенців²⁰.

Секретар Станіславського обкому партії П.Щербак інформував вище політичне керівництво республіки про випадки, коли колишні члени УПА, повертаючись з таборів на місце проживання, намагалися відновити втрачені зв'язки, вели антирадянську діяльність. Посилаючись на управління КГБ по Куйбишевській області, він повідомляв, що група ув'язнених створила націоналістичну організацію «Братство вільної України», яка прагнула поширити свою діяльність на території республіки²¹.

Подібні приклади були непоодинокими.

Зростання національної самосвідомості, яке в офіційних документах трактувалось як вияв націоналізму, зафіксували в своєму листі 11 грудня 1957 року на ім'я 1-го секретаря ЦК КПУ О.Кириченка 1-й секретар Львівського обкому КПУ М.Лазуренко та начальник управління КГБ при РМ УРСР В.Шевченко. «Націоналістичні тенденції серед населення, — писали вони, — ще живучі і вони до цих пір виявляються з боку деякої частини інтелігенції і навіть таких осіб, які, на нашу думку, стоять на радянських позиціях»²².

Подібне становище змусило Президію ЦК КПУ активніше впроваджувати в життя заходи, вироблені на засіданні вищого партійного керівництва 3 січня 1957 року, стверджені підписами М.Підгорного, М.Гречу-

хи, М.Гурєєва, В.Валуєва, Д.Панасюка, К.Москальця, В.Нікітченка. Вони передбачали застосування найрізноманітніших засобів — починаючи з переміщення та розсіювання колишніх спецпоселенців в східних районах України до повернення їх в табори і місця заслання²³.

11 жовтня 1958 року ЦК Компартії України звернувся до ЦК КПРС дозволити Президії Верховної Ради України ухвалити Указ «Про відповідальність громадян, з яких зняті обмеження по спецпоселенню, за самовільне повернення в місця, звідки вони були виселені», який передбачав кримінальну відповідальність за вчинення подібних дій²⁴.

В іншому випадку 1 секретар ЦК КПУ М.Підгорний переконував М.С.Хрущова в необхідності поширити дії Указу Президії Верховної Ради від 9 листопада 1956 р. «Про заборону колишнім главарям та активним учасникам українського націоналістичного підпілля, які були засуджені і відбували покарання, повертатися в західні області УРСР» на цілий ряд інших категорій українського населення²⁵.

Разом з тим, як довела подальша практика, вжиті заходи не давали бажаних результатів. Переважна більшість колишніх учасників національно-визвольного руху не поспішала зректися власних поглядів і переконань, продовжувала шукати шляхи для досягнення кінцевої мети своєї боротьби за державну незалежність України, виходячи з наявних політичних реалій.

Тотально контролюючи процеси, що відбувалися на Західній Україні, як і в республіці в цілому, КГБ при Раді Міністрів УРСР попереджав вище політичне керівництво про те, що націоналістичні тенденції не лише не спадають, а й набувають нових форм, охоплюють все нові й нові регіони.

На основі записки голови республіканського КГБ В.Нікітченка від 12 липня 1958 року завідуючим відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ М.Хворостяним та завідуючим адміністративним відділом ЦК КПУ М.Кузнецовим були вироблені пропозиції з цього приводу, погоджені з 1-им секретарем ЦК Компартії М.Підгорним. Вони передбачали серед іншого «... посилення оперативно-чекістської роботи проти українських буржуазних націоналістів, зокрема по викриттю їх намагань створювати організовані ланки націоналістичного підпілля; присікання спроб активних націоналістів залучати до антирадянської діяльності частини молоді; перехоплення можливих каналів зв'язку закордонних націоналістичних центрів з українськими націоналістами в республіці та проведення заходів, спрямованих на посилення протиріч між основними центрами української націоналістичної еміграції»²⁶.

Не важко зрозуміти, що подібні рекомендації націлювали спецслужби на проведення найрізноманітніших акцій — від посилення репресій проти громадян України до терористичних акцій за її межами. Відомо, що в жовтні 1957 року та в жовтні 1959 року терористами з 13 відділу Першого Головного відділу КГБ були організовані вбивства Л.Ребета, С.Бандери. Причому

му, як свідчать документи, опубліковані М.Геворкян та М.Петровим, згадані акції перебували в полі зору М.С.Хрущова. Після вбивства С.Бандери заступник Голови КГБ при Раді Міністрів СРСР Івашутін клопотався перед ЦК КПРС про нагородження безпосереднього виконавця згаданого злочину Б.Сташинського орденом Червоного Прапора²⁷.

Крім «оперативно-чекістських заходів», рекомендації відділів ЦК Компартії України передбачали посилення індивідуальної роботи з колишніми рядовими учасниками націоналістичного підпілля, вміщення в засобах масової інформації матеріалів по викриттю «зрадницької ролі Центральної Ради і Директорії в період громадянської війни, про ворожу діяльність українських буржуазних націоналістів в роки Великої Вітчизняної війни і в даний час», підготовку відповідних видань, створення «контрпропагандистського» підрозділу в структурі Інституту історії АН України тощо²⁸.

Аналогічні заходи, як переконуюємось, вживались і в інших республіках СРСР, в яких активно проводилась боротьба з естонським, литовським, вірменським, грузинським, азербайджанським та іншими різновидами націоналізму. Як повідомляв ЦК КПРС 1-ий заступник голови КГБ при РМ СРСР С.Цвігун, лише в період 1964–1967 рр. органами Держбезпеки на території СРСР, в тому числі і України, було виявлено близько 50 націоналістичних організацій і груп, притягнуто до відповідальності 400 осіб²⁹.

Непослідовність і обмеженість процесу десталінізації, хиткість і незавершеність демократичних перетворень другої половини 50-х рр. в СРСР в цілому, і в Україні зокрема, обумовили новий етап боротьби з будь-якими проявами інакодумства.

Вже через кілька місяців після XX з'їзду КПРС вищим політичним керівництвом було прийнято ряд рішень, які не просто перетинали шлях плюралізму думок і поглядів, а й націлювали партійні організації, правоохоронні органи на боротьбу з будь-якими проявами інакодумства. Йдеться перш за все про постанову ЦК КПРС «Про ворожі вилазки на зборах партійної організації теплотехнічної лабораторії Академії наук СРСР»³⁰, лист ЦК КПРС «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і прискання вилазок антирадянських ворожих елементів», затверджений постановою ЦК КПРС 19 грудня 1956 року³¹.

Цікаво, що підготовка листа ЦК КПРС проходила за схемою, так голосно засудженої з трибуни XX з'їзду КПРС. Чого, наприклад, варті додатки, зроблені до нього першим секретарем ЦК КП України Олексієм Кириченком, який декларував, що «...кожний комуніст повинен вести боротьбу за втілення в життя рішень партії та уряду проти всіх відступів від генеральної політики партії, марксизму-ленінізму, проти демагогів, розповсюджувачів ворожих провокаційних чуток». В іншому випадку він пропонував «...підняти робітників на боротьбу проти ворожих елементів

всякого роду підбурювачів, провокаторів, демагогів, проти носіїв чужих нам поглядів і настроїв»³².

Обговорення листа ЦК КПРС «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і присікання вилазок антирадянських, ворожих елементів» вилилось у гучну політичну кампанію, під час якої були зведені нанівець позитивні здобутки, досягнуті в процесі десталінізації в країні, робилися реальні спроби реорганізації теорії і практики сталінізму. Саме так сприйняли кампанію по обговоренню листа низові партійні організації³³.

Важливу закономірність помітив російський дисидент Михайло Молостов, який зазначає, що протягом короткого періоду «відлиги (лютий-листопад 1956 р.) арештів за політичними мотивами, очевидно, не було, бо у всякому випадку відомості про це відсутні. Він наводить навіть версію про те, що весною 1956 року була прийнята закрыта постанова уряду СРСР про незастосування статті 58–10 Кримінального кодексу РРСФР та аналогічних статей кримінальних кодексів союзних республік, яка діяла до появи у грудні 1956 року закрытої директиви ЦК КПРС «Про посилення боротьби з «демагогічними та антирадянськими елементами»³⁴.

Спираючись на загальносоюзний матеріал, М.Молостов має певну рацію, однак він не враховував певну специфіку України, де боротьба українських націоналістів не спадала в умови політичної відлиги. Складні та суперечливі процеси відбувалися в цей період в органах КГБ республіки. З одного боку його працівниками було переглянуто 4263000 різних справ діючого і архівно-оперативного обліку на 5481000 чоловік, з них знято з обліку 2684000 чол., на яких раніше були заведені справи за неперевіреними і малозначущими матеріалами.

Разом з тим вже в середині 50-х років паралельно з реабілітацією жертв терору 20–30-х років, юридичною оцінкою діяльності різних «міфічних» організацій та груп проходило викриття нових «антирадянських» угруповань. Так, лише за період з 1954 по 1959 рік органами КГБ республіки було ліквідовано 183 націоналістичні та інші антирадянські організації. Загалом за антирадянську діяльність було притягнуто в згаданий період 1089 чоловік. В цілому ж під опікою КГБ перебувало за подібні злочини понад 3 тис. чоловік.

В середині 50-х років з новою силою здійснюються репресії щодо колишніх учасників ОУН-УПА. Формулювати суспільну думку щодо цих національних формувань мали 14 відкритих судових процесів.

В полі зору органів КГБ перебували різноманітні так звані релігійно-сектантські групи, яких за оперативним обліком нараховувались 150 з чисельністю близько 1000 чоловік.

Незважаючи на досить високу активність, діяльність органів КГБ оцінювалась з боку вищого політичного керівництва України як недостат-

ньо ефективна. Це засвідчило обговорення питання «Про стан та заходи посилення роботи органів державної безпеки УРСР» на засіданні Президії ЦК КП України 24 листопада 1959 року³⁵.

Президія відзначила, що органи КГБ не завжди вчасно присікали спроби українських буржуазних націоналістів, а також єврейських націоналістів, учасників різних релігійних сект та інших ворожих елементів до проведення антирадянської роботи на території республіки». Нерідко розкриття ворожих проявів органами КГБ, особливо Львівської, Тернопільської, Сумської, Чернігівської, Черкаської та Київської областей, «велося» поверхово і дуже повільно. ЦК КП України зобов'язував органи КГБ посилити роботу проти «закордонних центрів українських буржуазних націоналістів», домогтися повної ліквідації в найкоротші терміни «організованої антирадянської діяльності цих ворожих «центрів»³⁶. Отже, засудивши сталінську репресивну політику і відмежувавшись від злочинів 30-х років, вище політичне керівництво на рубежі 50-х років знову вдалося до політичних репресій — вивіреного засобу функціонування тоталітарної системи.

У відповідності з новими політичними реаліями формувалася і законодавча та нормативна база, яка значною мірою розширяла можливості владних структур в здійсненні політичних репресій. Йдеться преш за все про схвалення Закону СРСР від 25 грудня 1958 р. «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», введення в кримінальні кодекси союзних республік сумнозвісної статті «Антирадянська агітація та пропаганда» (ст. 62 КК УРСР), численні інструкції та рекомендації КГБ при Раді Міністрів СРСР, Генеральної прокуратури СРСР, Верховного Суду СРСР, підвідомчих їм республіканських органів. Спираючись на них в своїй практичній діяльності, Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР зміг відрепортувати про ліквідацію лише за період з 1954–1959 рр. 183 націоналістичних та інших антирадянських організацій і груп, притягнення до кримінальної відповідальності 1879 осіб, вжиття профілактичних заходів щодо 1300 громадян. Як особливе досягнення розцінювалось викриття органами держбезпеки 16 антирадянських груп з-поміж інтелігенції та молоді, які діяли в Київській, Харківській, Одеській, Вінницькій та інших областях і налічували 245 учасників³⁷.

Не менш «ефективною» була діяльність спецслужб і в наступні чотири роки. За останніми підрахунками, здійсненими за допомоги заступника голови СБУ, генерал-лейтенанта юстиції Володимира Пристайка, за політичними статтями в згаданий період було притягнуто до кримінальної відповідальності 219 осіб. Однак і ці результати, як переконуємось, не влаштовували московське керівництво.

Усезростаюче невдоволення в трудових колективах, особливо на великих підприємствах, випадки окремих масових заворушень обумовили підготовку двох характерних документів, схвалених на засіданні президії

ЦК КПРС 19 липня 1962 року. Йдеться, найперше, про наказ КГБ при РМ СРСР «Про «заходи щодо посилення боротьби органів держбезпеки з ворожими проявами антирадянських елементів» та наказ Генерального прокурора СРСР «Про посилення прокурорського нагляду за розслідуванням справ про державні злочини і розглядом їх в судах».

Характерно, що наказ держбезпеки серед іншого передбачав створення у Другому головному управлінні (контррозвідка) на базі 9, 12, 13 і 14 відділів управління, на яке покладалися функції з організації агентурно-оперативної роботи на великих і особливо важливих підприємствах³⁸. Виходячи з цього, Комітет держбезпеки при Раді Міністрів УРСР розробив спеціальні заходи щодо протидії ворожим елементам, затверджені постановою президії ЦК Компартії України від 11 жовтня 1962 р.³⁹

Таким чином, період другої половини 50-х — початку 60-х рр., хоча і викликав деякі позитивні зрушення у функціонуванні карально-репресивних органів (реорганізація правоохоронних органів, контроль за роботою МВС та КГБ, реабілітації жертв незаконних репресій періоду сталінізму), все ж супроводжувався переслідуваннями інакодумців значно меншими за своїми масштабами і дещо іншими за спрямуванням, однак не менш сумнівними і аморальними.

Примітки

- ¹ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 9401—С, оп. 12, спр. 542. — Арк. 173.
- ² Там само. — Спр. 512. — Арк. 252–253.
- ³ Там само. — Спр. 517. — Арк. 97–97 зв.
- ⁴ Там само. — Ф. 9401—С, оп. 12, спр. 509. — Арк. 90–92.
- ⁵ Чилачава Р. Сын Лаврентия Берия рассказывает... — К., 1992. — С. 106–107.
- ⁶ ДАРФ. — Ф. 9401—С, оп. 12, спр. 542. — Арк. 85.
- ⁷ Земсков В. Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные. Статистико-географический аспект // История СССР. — 1991. — № 5. — С. 154.
- ⁸ ДАРФ. — Ф. 9492, оп. 6с, спр. 14. — Арк. 14.
- ⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 24, спр. 4087. — Арк. 491–492.
- ¹⁰ Центр збереження сучасної документації (м. Москва). — Ф. 1, оп. 5, спр. 234. — Арк. 34.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років; сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 300.
- ¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 24, спр. 4087. — Арк. 4.
- ¹⁴ Там само. — Арк. 8.

- ¹⁵ Там само. — Арк. 38.
- ¹⁶ Кожукало І.П. Компартія України в добу «відлиги» // Український історичний журнал. — 1990. — № 11. — С. 44.
- ¹⁷ ЦЗДС. — Ф. 89, оп. 18, спр. 38. — Арк. 145.
- ¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 24, спр. 637. — Арк. 37.
- ¹⁹ Там само. — Оп. 25, спр. 637. — Арк. 37.
- ²⁰ Там само. — Арк. 38.
- ²¹ Там само. — Оп. 24, спр. 4087. — Арк. 430.
- ²² Там само. — Спр. 4537. — Арк. 111.
- ²³ Там само. — Оп. 16, спр. 77. — Арк. 181–184.
- ²⁴ Там само. — Оп. 24, спр. 4734. — Арк. 1–3.
- ²⁵ Там само. — Арк. 13–15.
- ²⁶ Там само. — Спр. 4749. — Арк. 64.
- ²⁷ Геворкян Н., Петров Н. Признать целесообразным осуществление актов террора // Московские новости. — 1992. — 30 августа.
- ²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, Оп. 24, спр. 4740. — Арк. 65–67.
- ²⁹ ЦЗДС. — Ф. 5, оп. 60, спр. 24. — Арк. 4.
- ³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, Оп. 24, спр. 4256. — Арк. 53.
- ³¹ Там само. — Арк. 128.
- ³² Там само. — Спр. 4257. — Арк. 188.
- ³³ ЦЗДС. — Ф. 89, оп. 6, спр. 4. — Арк. 51–60.
- ³⁴ Звенья: исторический альманах. — М., 1991. — Вып. 1. — С. 577
- ³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, Оп. 16, спр. 85. — Арк. 248–251.
- ³⁶ Там само. — Арк. 243.
- ³⁷ Там само. — Арк. 248.
- ³⁸ ЦЗДС. — Ф. 89, оп. 6, спр. 20. — Арк. 8.
- ³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1, Оп. 16, спр. 109. — Арк. 428.

ГОТУЄТЬСЯ ДО ДРУКУ

Микола Жулинський
(Київ)

БЕЗОДНЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕЧАЛІ...

Гортаю рукопис мартиролога українського письменства «Олгар скорботи», а погляд мимоволі вишукує на книжковій полиці червоно-чорний том «...З порога смерті...», в якому вперше заговорила національна пам'ять про письменників України — жертв сталінських репресій. Беру вкотре цю скорботну книгу в руки, зупиняюся на білих слідах невимовної печалі Михайла Драй-Хмари, що мовби прорізали своїм білим крилом чорну сторінку.

*І знов обвугленими сірниками
На сірих мурах сірі дні значу,
І без кінця топчу тюремний камінь
І туги напиваюсь досхочу.*

Цей вірш був написаний вразе ув'язненим поетом, перекладачем, істориком літератури в Лук'янівській тюрмі. Особлива нарада в Москві 28 березня 1936 року прирєкла М.Драй-Хмару нібито за «контрреволюційну діяльність» на каторгу в північно-східних концентраційних таборах терміном на 5 років. Звідси, з колимського табору Нерига, 24 травня 1937 року поет надіслав дружині Ніні і доньці Оксані цей вірш із трагічно пророчим передбаченням своєї долі:

*І клаптик неба, розіп'ятий на гратах,
І нездріманне око у вовчку..
Ні, ні, на вороних уже не граги:
Я — в кам'янім, у кам'янім мішку!*

Під час моєї зустрічі в 1988 р. з родиною М.Драй-Хмари в Нью-Йорку 94-річна дружина поета Ніна Петрівна (на жаль, уже покійна), передала

оригінал цього вірша, збережений нею «Щоденник» Михайла Панасовича — грубезний, на 714 сторінках, зошит з оригінальними поезіями і перекладами, об'ємне листування до Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. Я віз цей дорогоцінний дар в Україну і молив Бога зберегти його як свідчення неосягненого злочинства комуністичної системи. Який величезний духовний потенціал був не реалізований в особі Драй-Хмари! А скільки було їх, цих молодих, творчо натхнених, обнадіяних, розкритих, яких жорстока сваволя тоталітарного режиму немилосердно загасила?

У поминальнику «... З порога смерті...» своє посмертне воскресіння у народній пам'яті набули 153 репресовані сталінщиною українські письменники. Символічно, що творці цього першого в історії України реєстру погублених компартійною ненаситною січкарнею літераторів завершили скорботний мартиролог символічною рамкою, в яку малося вправити портрет покищо невідомого, не видобутого з енкаведистських спецхранів, приреченого совєтською системою на забуття письменника. Упорядник цього унікального синодика безвинно розіп'ятих на сталінській Голгофі письменник Олекса Мусієнко зобов'язався в заключному слові «зібрати під одним дахом наступного видання усіх замордованих і недомордованих сталінщиною речників народів України. Зібрати спільними зусиллями усіх сухих поколінь українства, розкиданого злему долею по різних світах».

І ось уже десятий рік щоранку, включно з суботньо-недільними днями завжди енергійний Олекса Мусієнко вирушає з письменницького будинку, що на вулиці Олеся Гончара, то на Золотоворітську до Державного архіву СБУ, то на вулицю Кутузова до Центрального державного архіву громадських об'єднань України, то на Солом'янку в Центральний державний історичний архів, то в Національну бібліотеку України ім. В.І.Вернадського, то... Ентузіазм Олекси Мусієнка і вражає, і захоплює, і заряджає інших, передусім тих, хто разом із ним у квітні 1990 року створював Комісію «Меморіал» у Спільці письменників України, хто відгукнувся на його поклик увічнити пам'ять репресованих у лихоліття більшовицького терору, хто й сьогодні працює без надій на якусь фінансову підтримку особисто їх і їхніх проєктів. Саме з ініціативи і непохитності незмінного голови Комісії «Меморіал» Олекси Мусієнка вдалося «розпочати» архіви колишнього КГБ УРСР і добитися ознайомлення з судово-слідчими справами реабілітованих жертв сталінських репресій.

Безперечно, виняткову роль зіграло й те, що О.Мусієнко запросив до складу творчого колективу колишніх в'язнів гугагівських концтаборів, авторитетних письменників Анатолія Костенка, Галину Гордасевич, Миколу Самійленка, Григорія Полянкера, Євгена Сверстюка, Івана Гнатюка, згуртував навколо «Меморіалу» національно свідомих письменників, жур-

налістів, науковців, громадських діячів. Окрилений самовідданою працею своїх колег, таких, скажімо, як Володимир Маняк, Іван Ільєнко, Юрій Хорунжий, Володимир Мельник, Леонід Бойко, В'ячеслав Брюховецький, Федір Погребенник, Олег Микитенко, Олена Никанорова, Микола Сорока, Олександр Мукомела, Вітольд Кирилюк, Степан Пушик, Іван Лисенко, Василь Іванина та інших, неспокійний Олекса Мусієнко на засіданні комісії «Меморіалу» в грудні 1991 року запропонував розширити овид архівних пошуків і виведення із забуття в безсмертя жертв українського етноциду весь ареал української культури і науки, захоплюючи в сферу своїх зацікавлень світове українське і представників інших етносів, які творили в орбіті нашої національної культури і науки. Співавтори прийняли ухвалу про створення тритомника з назвою «Олтар скорботи», до якого включені мартирологи українського письменства, української культури, української науки.

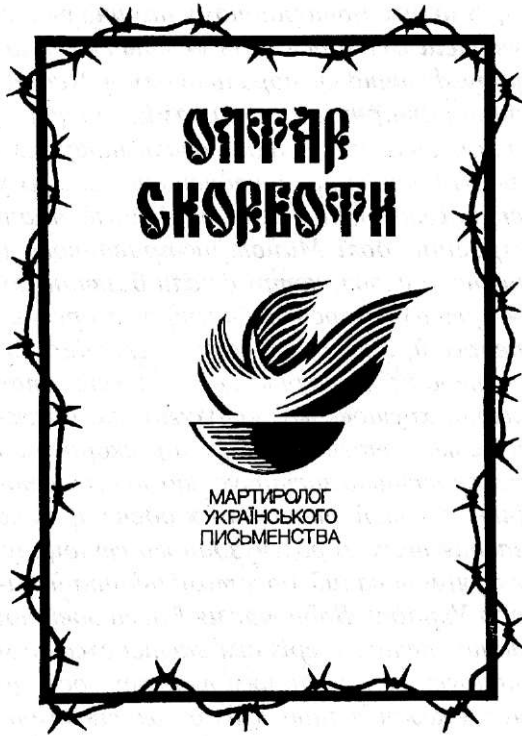
Для реалізації цього грандіозного задуму слід було залучати не лише окремих виконавців, а й наукові колективи, налагодити систематичну науково-пошукову роботу, накопичення банку даних, оперативний обмін інформацією... Так з'явилася благодійна фундація «Мартиролог України», і архівні пошуки розпросторилися на ширші часово-історичні параметри. Фіксуються жертви не лише більшовицького режиму, але й царського, білогвардійського, гітлерівського терорів, хрущовської «відлиги», брежнєвських «заморозків» А хіба афганська «брудна» війна була не знищенням під гаслами інтернаціоналізму цвіту української нації, хіба малолітні сталінські в'язні — українські діти так званіх «ворогів народу» — не заслуговують на збереження їх імен в народній пам'яті? І вже науковці, журналісти молодшого покоління (Сергій Козак, Іван Дзира, Олександр Юренко) беруться поруч із старшими за підготовку Книг української печалі «Чорні тюльпани» (Афганський мартиролог України), «Тернова ружа» (Жіночий мартиролог України)...

Благородна ідея відновити історичну справедливість і «оживити» в суспільній свідомості імена синів і дочок України, що так захопила Олексу Мусієнка, запліднила енергією пошуково-архівного подвижництва багатьох творців «Меморіалу». І ось уже Голова Координаційної ради «Мартиролога України Олекса Мусієнко виряджає у світ «Чорні тюльпани», готує до друку перший том унікального дослідження «Олтар скорботи» (Мартиролог українського письменства), який нараховує понад 360 персоналій репресованих літераторів. Завдання, яке поставили перед собою і прагнуть реалізувати автори «Олтаря скорботи», надзвичайно грандіозне й складне, бо важко виробити універсальний критерій для визначення, кого ж вважати жертвою репресій і що розуміти під репресіями. Століттями була під пресом українська мова, українська культура, українська автокефальна православна церква, українська греко-католицька

церква, науково-технічна інтелігенція... Хіба можливо всіх, хто творив у немилосердно важких умовах, хто служив у храмах, проповідував, винаходив, дискутував, розповідав анекдоти, сумнівався, жалівся, добивався справедливості, обурювався, згадати, відновити їхні імена, ввести в мартиролог народної пам'яті? А хіба вимушену еміграцію діячів української культури і науки, таких, скажімо, як Михайло Драгоманов чи Олександр Олесь, не слід трактувати як репресію? А хіба звільнення з роботи, виключення з партії і неможливість друкуватися, влаштуватися на роботу в хрущовсько-брежнєвські часи не можна вважати репресіями?...

Обшир роботи, здійсненої письменником Олексієм Мусієнком та його колегами над творенням фундаментальної праці «Олтар скорботи», вражає і жахає. Жахає усвідомленням гігантських масштабів українського етноциду, жорстокою послідовністю у винищенні української духовно-інтелектуальної еліти, систематичністю упокорення національного духу, поривань до свободи і незалежності України. Чи треба ще когось переконувати, що саме Українська держава повинна була б фінансувати цей проєкт — від пошуково-дослідницької роботи до видання серіалу книг «Мартиролог України»? Якої ще незалежності нам чекати, яку ще українську владу виборювати, аби пам'ять борців за волю і незалежність України увічнити в цьому поминальнику?

Та вони, ці натхненні, самовіддані творці «Олтаря скорботи», не чекають ні коштів від держави, ні урядових нагород, навіть не сподіваються на видрук своїх подвижницьких праць ще за їхнього життя — вони добувають із темних глибин санкціонованого окупаційно-тоталітарними режимами забуття іскри істини про трагічні долі тисяч і тисяч українських синів і дочок, щоб зміцнити нас у національній вірі й гордості, підсилити почуття відповідальності за вшанування пам'яті убієнних, щоб висвітлити благородним сяйвом цих імен нам шлях до свободи і щастя України.

ТОМ I

(Випуск другий)

Автор-упорядник Олекса Мусянко

В цьому моторошному поминальнику увічніні імена речників українського народу, фізично чи морально вимордуваних тоталітарними режимами, які впродовж століть укайданювали нашу землю. На основі ще донедавна ув'язнених у спецсховах архівних матеріалів повідані трагічні долі Майстрів правдивого й чесного слова, котрі стали безвинними жертвами царських, австро-царських репресій, білого, червоного, сталінського терорів, гітлерівського нашествия, так званої хрущовської «відлиги» та брежнєвської стагнації. «Олтар скорботи» неспростовно засвідчує, що за всю історію людської цивілізації жоден народ не зазнав такого розгнужданого етноциду, як уярмлюваний багатомільйонний народ України. Водночас ця Книга довічної нашої печалі є грізним застереженням майбутнім поколінням планети: ось що чекає кожну націю, яка дозволить позбавити себе власної свободи і незалежності.

«Олтар скорботи» ілюстрований рідкісними фотопортретами репресованих письменників.

ІМЕННИК МАРТИРОЛОГА УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

Жерти царських репресій

Тарас Шевченко	Павло Грабовський
Панько Куліш	Архип Тесленко
Микола Костомаров	Володимир Винниченко
Олександр Кониський	Настя Грінченко
Павло Чубинський	Микита Шаповал
Степан Ніс	

Жерти австро-цісарських репресій

Іван Франко
Михайло Павлик
Микола Мельник

Жерти білого терору

Андрій Заливчий
Гнат Михайличенко
Василь Чумак
Павло Савченко

Жерти червоного терору

Оленько Островський
Дмитро Соловей
Володимир Науменко
Грицько Чупринка
Олександр Грудницький

Жерти сталінського терору

Аврам Абчук	Іван Багрянний
Микола Адаменко	Тетяна Байда
Василь Алешко	Рива Балясна
Мойсей Альтман	Іван Барчук
Кесар Андрійчук	Василь Басок
Борис Антоненко-Давидович	Степан Бен
Василь Атаманюк	Олесь Бердник
Григорій Баглюк	Василь Бобинський
Іван Багмут	Марко Босслав

Сава Божко	Григорій Григор'єв
Дмитро Борзяк	Василь Гришко
Василь Боровий	Айзик Губерман
Віталій Боровик	Віктор Гудим
Гордій Брасюк	Веніамін Гутянський
Юрій Будяк	Аркадій Добровольський
Дмитро Бузько	Олесь Досвітній
Микола Булатович	Ростислав Доценко
Кость Буревій	Михайло Драй-Хмара
Йосип Бухбіндер	Ірма Друкер
Юхим Ваврович-Виливчук	Ілля Дубинський
Ханан Вайнерман	Михайло Дубовик
Петро Ванченко	Петро Дужий
Григорій Варава	Микола Дукин
Микола Василенко	Роман Дубрак
Петро Василенко	Ольга Дучимінська
Абрам Веледницький	Григорій Епік
Іван Вирган	Сергій Єфремов
Василь Вишиваний-Габсбург	Ганна Жешко
Остап Вишня	Олена Журлива
Олекса Влизько	Натан Забара
Микола Волощук	Дмитро Загул
Марко Вороний	Олекса Запорізький
Микола Вороний	Микола Зеров
Василь Вражливий	Володимир Зорін
Юрій Вухналь	Іван Іванов
Марта Гай	Михайло Івченко
Василь Гайворонський	Мирослав Ірчан
Денис Галушка	Майк Йогансен
Мечислав Гасло	Абрам Каган
Юхим Гедзь	Аркадій Казка
Володимир Гжицький	Яків Кальницький
Микола Глухенький	Іван Калянник
Іван Гнатюк	Сергій Канюк
Микита Годованець	Пилип Капельгородський
Лесь Гомін	Ганна Касьяненко
Галина Гордасевич	Іван Кириленко
Дмитро Гордієнко	Ісаак Кіпніс
Юрій Горліс-Горський	Мелентій Кічура
Давид Гофштейн	Борис Коваленко
Ісак Грекул	Грицько Коваленко-Коломацький
Кузьма Гриб	Олександр Ковінька

Марко Кожушний	Антоніна Матуліна
Михайло Козоріс	Мойсей Мижирицький
Петро Колесник	Іван Микитенко
Микола Колесников	Василь Миколук
Павло Коломієць	Василь Мисик
Павло Кононенко	Андрій Михайлюк
Олександр Корж	Ладя Могилянська
Володимир Коряк	Михайло Мороз
Григорій Косинка	Василь Нефелін
Володимир Косовський	Андрій Ніковський
Анатоль Костенко	Григорій Нудьга
Георгій Костопрв	Григорій Овчаров
Григорій Костюк	Петро Одарченко
Кость Котко	Микола Олійник
Гордій Коцюба	Михайло Орест-Зеро
Кирило Коцюк-Кочинський	Галина Орлівна
Григорій Кочур	Борис Павлівський
Марія Кременярівська	Дмитро Паламарчук
Агатангел Кримський	Андрій Панів
Антін Крушельницький	Михайло Панченко
Іван Крушельницький	Андрій Патрус-Карпатський
Володимир Кузьмич	Анатолій Патяк
Мирослав Кушнір	Панько Педа
Іван Кулик	Микола Петренко
Микола Куліш	Сергій Пилипенко
Юрій Лавриненко	Михайло Пилипчук
Іван Лакиза	Валер'ян Підмогильний
Михайло Лебединець	Михайло Пінчевський
Максим Лебідь	Люціанна Піонтек
Іван Лизанівський	Євген Плужник
Юрій Липа	Валер'ян Поліщук
Петро Лісовий	Григорій Полянкер
Юхим Лойцкер	Антін Постолювський
Леонід Лупан	Григорій Радошівський
Поте Лур'є	Віктор Рафальський
Іван Майстренко	Левко Рись
Яків Майстренко	Абрам Різберг
Григорій Майфет	Дмитро Рудик
Жінет Максимович	Іван Савич
Софія Малильо	Яків Савченко
Федір Малицький	Микола Сайко
Іван Маловічко	Микола Самійленко

Микола Сарма-Соколовський	Павло Филипович
Григорій Саченко	Іван Филипчак
Володимир Свідзинський	Микола Філянський
Михайль Семенко	Микола Фуклев
Іван Семиволос	Петро Харламов
Антон Сенченко	Микола Хвильовий
Гаврош Сірий	Андрій Химко
Лев Скрипник	Іван Хоменко
Микола Скуба	Гнат Хоткевич
Казимир Сливинський	Степан Хрін
Олекса Слісаренко	Дмитро Чепурний
Герась Соколенко	Євген Чередниченко
Олександр Соколовський	Микола Чернявський
Мирослава Сопілка	Вероніка Черняхівська
Олександр Сорока	Василь Чечвянський
Людмила Старицька-Черняхівська	Віталій Чигирин
Григорій Стеценко	Борис Чичибабін
Оксана Стешенко	Валентина Чорна
Микола Строковський	Євген Шабліовський
Микола Студецький	Антон Шевченко
Матвій Талалаєвський	Юрій Шкрумеляк
Борис Тен	Гео Шкурупій
Борис Тенета	Михайло Шмушкевич
Леонід Терехович	Володимир Штангей
Микола Терещенко	Іван Щербина
Іван Ткачук	Самійло Щупак
Григорій Триліський	Григорій Яковенко
Зінаїда Тулуб	Фелікс Якубовський
Дмитро Фальківський	Михайло Яловий
Іван Федорак	Володимир Ярошенко

Жертви гітлерівського нашестя

Володимир Аврушенко	Олександр Гаврилук
Петро Артеменко	Михайло Гайдабура
Петро Альтман	Кость Герасименко
Мойсей Аронський	Мойсен Гершензон
Володимир Буласенко	Матвій Гарцман
Вадим Бойко	Самуїл Гельмонд
Василь Бондар	Шимон Гольденберг
Андрій Бронський	Олекса Десняк
Віктор Вер	Гірш Діамант

Мойсей Дубілет	Дем'ян Семенов
Леонід Зимний	Олена Теліга
Іван Ірляський	Микола Трублаїні
Яків Качура	Степан Тудор
Давид Каневський	Андрій Угаров
Грицько Коляда	Йосип Фельдман
Борис Котов	Євген Фомін
Юрій Корецький	Михайло Хазан
Арон Копштейн	Мойсей Хашчеватський
Михайло Кульчицький	Юрій Черкаський
Леонід Левицький	Іван Чумаченко
Влас Мизинець	Федір Швіндін
Федір Мицик	Михайло Шлема
Оксентій Мусієнко	Микола Шпак
Дмитро Надійн	Михайло Шульга-Шульженко
Олег Ольжич	Пилип Шутір
Михайло Пронченко	Микола Шуть
Петро Радченко	Юрій Яковенко
Пилип Рудь	

Жертви зусібічних окупацій

Олесь Бабій
Іванна Блажкевич
Богдан Кравців
Володимир Янів
Дмитро Вакаров
Василь Донський

Жертви хрущовської «відлиги»

Микола Кучер
Борис Мар'ян
Левко Лук'яненко
Олександр Григоренко

Жертви брежнєвських репресій

Юрій Бадзьо	Володимир Івасишин
Микола Волощук	Ігор Калинець
Микола Горбаль	Ірина Калинець
Іван Дзюба	Ярослав Лесів
Василь Захарченко	Юрій Литвин

Валерій Марченко
Тарас Мельничук
Оксана Мешко
Михайло Осадчий
Олекса Різниченко
Василь Рубай
Микола Руденко
Степан Сапеляк
Євген Сверстюк
Іван Світличний

Ірина Сенік
Володимир Сіренко
Гелій Снегірьов
Іван Сокульський
Василь Стус
Олекса Тихий
Вячеслав Чорновіл
Анатолій Шевчук
Григорій Тютюнник

РЕЦЕНЗІЇ

Володимир Шевченко
(Київ)

ЖОРСТОКІ УРОКИ ІСТОРІЇ

Герой одного з романів про французьку революцію кінця XVIII ст. виголосив: «О, спасений тероре! О, святий тероре! Люба гільйотино!.. Нехай ми потонемо в крові, та врятуємо батьківщину». Автор цього твору А.Франс яскраво показав, що вийшло з таких настроїв: море крові, незліченні жертви, одноосібна жорстока диктатура з війною, розвалом економіки, продкартками, чергами, голодом і... новими ще більшими жертвами. Нерідко історія повторюється: спочатку у вигляді трагедії, потім — ще більшої трагедії, бо її уроків не враховують можновладці, засліплені химерними догматами, нестримною жадобою особистого панування.

Все це мимоволі пригадується, коли читаєш книгу «ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи»¹. Попередні книги Ю.Шаповала «Україна 20–50-х років», «Людина і система», дві спільні праці В.Пристайка і Ю.Шаповала «Справа Спілки визволення України: невідомі документи і факти», «Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиріччя 1924–1934» сприяли виробленню нового погляду на історію 20–50-х рр., діяльність репресивно-каральних органів в перші десятиліття радянської влади. Нинішня книга є продовженням напруженої і необхідної праці згаданих авторів, а також В.Золотарьова щодо осмислення ролі та місця ЧК-ГПУ-НКВД в суспільстві. Опубліковані у виданні документи, довідкові матеріали розкривають «кухню» роботи чекістських органів, їхні справжні функції та зміст діяльності в системі влади. Новим словом в науці є і оприлюднення імен і біографій чекістів, які безпосередньо здійснювали насилля.

Книгу підготував авторський колектив, який об'єднав людей різних нахилів і різного віку, різного фаху. Ю.Шаповал — доктор історичних

наук, відомий дослідник, автор численних наукових праць з проблем політичної історії ХХ ст., зав. відділом Інституту археографії НАН України. В. Пристайко — юрист, генерал-лейтенант, заступник Голови Служби безпеки України, співавтор проектів ряду важливих законодавчих актів та книжок, активний учасник реабілітації жертв репресій в Україні. В. Золотарьов — кандидат технічних наук, доцент Харківського технічного університету, автор декількох розвідок з історії спецслужб. Це співробітництво — переконливий доказ, що така проблематика цікавить і хвилює багатьох громадян України, незалежно від віку, професії, уподобань, суспільних поглядів. А відтак, це ще одне яскраве свідчення важливості обраної теми.

Використовуючи недоступний раніше і унікальний за змістом матеріал, зокрема архівні документи, що оприлюднюються вперше, автори розкривають не відомі досі сторінки діяльності тієї каральної структури, яка здійснювала терор заради утвердження диктатури і стала знаряддям особистого всевладдя. Звичайно, жодна держава не обходиться без застосування певних форм примусу щодо тих, хто посягає на загальну безпеку, не виконує законів. Але каральні органи, що здійснюють примус, тільки тоді ефективно виконують свої функції, коли напрям, форми і методи їх діяльності цілком адекватні загальноприйнятним людським нормам, обмежені визначеною конституцією компетенцією захисту суверенітету, територіальної цілісності, законних інтересів держави, прав і свобод громадян. Інакше, як про це свідчать матеріали даної книги, необхідний примус перетворюється на криваву вакханалію, яка поглинає мільйони безневинних і, врешті-решт, й самих ініціаторів та провідників терору. В Україні на підставі антигуманних і антидемократичних законів, що суперечили навіть тодішнім конституціям УСРР-УРСР (1919 р., 1929 р., 1937 р.), внаслідок прямого беззаконня і свавілля зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання, релігійні переконання, а часто взагалі без будь-яких навіть натяків на якісь провини перед режимом, не раз тільки за певну національну приналежність, цілі верстви населення. Це стало очевидним вже в перші роки. Характерним з цього погляду є один з перших документів, наведених у книзі, — записка В.І. Леніна від 4 липня 1919 р., в якій говорилось: «На Україні Чека принесло тьму зла...» Але це ще був тільки початок.

І, як показала історія, з такого висновку не було винесено відповідних уроків. Надійних заходів, які б перешкождали примножувати «тьму зла», не було вжито. Подальший перебіг подій показав всю химерність і небезпеку надій побудувати нове суспільство, міцну державу з допомогою терору і насильства.

У зв'язку з цим звертає на себе увагу і наведений в книзі уривок з листа лідера лівих есерів М. Спиридонової. Засуджуючи терор, основним

зряддям якого були каральні органи (надзвичайні — чрезвычайные — комісії — ЧК), вона, звертаючись до ЦК РКП(б) писала: «...Як і у французькому терорі тяжким був лише початок, так і в Росії те, у що розгорнулася більшовицька «чрезвычайка», перевищило всі наявні у нас побоювання... Ви невдовзі опинитесь в руках вашої «чрезвычайки», ви, мабуть, вже в її руках». В книзі показано, що значною мірою партія дійсно опинилась в руках створених і виплечаних нею ж органів ЧК-ГПУ-НКВД. Адже тільки за 1932–1937 рр. більше двох третин кількісного складу КП(б)У було виключено з її лав і репресовано. Сталінська каральна машина не обминала нікого: в підвалах ГПУ, за колочим дротом ГУЛАГу загинули практично весь склад ЦК КП(б)У, всі секретарі райкомів і обкомів, їх працівники, рядові члени партії. Розгромивши руками чекістів партію, тоталітарна система винищила й значну частину виконавців — працівників органів державної безпеки.

Автори розкривають принципи діяльності ЧК-ГПУ-НКВД, показують, що визначалось їх ініціативою, а що — вказівками найвищого партійного керівництва. Відображено реальний, а не оповитий романтичними легендами зміст роботи органів безпеки.

Видання складається з трьох частин. Перша містить нариси про долі деяких впливових чекістів, друга — документи і матеріали, третя — короткі біографічні відомості про найбільш впливових в Україні чекістів.

Автори в цілому вдало відображають структуру та важливі сторони механізму функціонування ЧК-ГПУ-НКВД, їх місце і роль в тодішньому суспільстві. По суті вперше запропоновано науково-документальну працю, в якій розповідається і про біографії, і про долі відповідальних працівників цих органів в Україні. Очевидною є необхідність такого роду розвідки для об'єктивного, незасліпленого політичними пристрастями, симпатіями чи антипатіями, безстороннього аналізу цієї важливої проблематики. Така документована розповідь може комусь подобатись, комусь ні, але вона має строго науково показати — так було.

Справжня наука історії — сувора, історія важких часів — жорстока. Розповідаючи в біографічних нарисах про діяльність чотирьох керівників ЧК-ГПУ-НКВД в Україні — В.Балицького, Ю.Євдокимова, К.Карлсона, І.Леплевського, публікуючи короткі біографічні дані 184 видатних працівників цієї системи, автори дають широкий масив конкретної, часом сухої, але правдивої, а відтак — жорстокої інформації. Вона містить багато промовистих подробиць, деталей, показує етапи діяльності реальних працівників системи. Саме вони судовими і частіше позасудовими розправами, нехтуючи елементарними нормами, шляхом прямого беззаконня і свавілля посилали мільйони на смерть чи поневіряння в Гулагу. І самі ж потім зникали в пащі кровожерного молочу репресій.

В поєднанні з оприлюдненими в книзі 52 документами ці матеріали складають вражаючу картину масових насильств, в ході яких безпідставно позбавляли життя, волі, депортували в примусовому порядку, зводили до паперової фікції права і свободи громадян України.

Звичайно, автори не претендували на те, щоб висвітлити всі проблеми, відповісти на всі запитання. Скоріше, як справедливо зазначається у вступі, вони прагнули до того, щоб їх поставити, підкреслити нагальність і необхідність написання правдивої історії органів державної безпеки, всієї репресивно-каральної системи в Україні. При подальшій розробці цієї тематики доцільно було б оприлюднити і ті загальнополітичні документи, які в значній мірі спрямовували діяльність правоохоронних органів у певне русло. Йдеться, наприклад, про доповідь Й.В. Сталіна на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) (1937 р.) із сумнозвісною директивою: «ищите и обряцете», про його ж вказівку застосовувати фізичні методи впливу на допитах і т.д., і т.п. Додаткове світло на події тих років можуть пролити і документальні матеріали про пенітенціарні заклади (тюрми, слідчі ізолятори, табори, тощо).

Наукова обґрунтованість і безсторонність вимагають звернення і до фактично незайманої теми про діяльність репресивно-каральної системи як радянської, так і інших держав, що здійснювали насилля над українським народом. Польська жандармерія, дефензива, інші органи Речі Посполитої покрили кров'ю села Західної України під час пацифікації кінця 20 — початку 30-х років. Концтабір в Березі Картузькій незрівнянно поступається за кількістю жертв Гулагу, але теж залишається в пам'яті українських патріотів варварськими, нелюдськими знущаннями польської охранки. До речі, їх діяльність свідчить, що і плюралістичний багатопартійний устрій у Польщі в міжвоєнний час не рятував від масового безправного злочинного насильства над «чужими» елементами, якими вважалися там і українці. А скільки безневинних жертв, пролитої в Україні крові на рахунок румунської сігуранци, гітлерівського гестапо. Повна історія нашого народу, його поневірянь має відкрити і ці сторінки. До речі, таке всебічне висвітлення цієї болючої теми ще раз засвідчило б необхідність власної держави нашому народові, де і своя правда, і своя сила, і своя воля.

Рецензована ж праця сприятиме створенню концептуальної, фактографічної та джерельно-інформативної бази для наступних досліджень. Вона робить вагомий непересічний внесок в досягнення як певного періоду, так і важливих сторін конкретно-історичного процесу, пов'язаного з діяльністю органів державної безпеки. Книга знаменна ще й тим, що всякий її читач обов'язково зробить для себе висновки. А саме: не можна навіть найкращих цілей досягти неправедними методами. І беззаконня в Україні не повинно більше повторитися. Наш народ пережив чимало тра-

гедій. Новий його вибір на розбудову незалежної, демократичної держави, яка б забезпечила рівні права і можливості, щасливе, заможне життя всім громадянам, має уберегти нас від конфліктів і насильства. Це має бути альфою і омегою діяльності і органів державної безпеки, що повинна ґрунтуватися на засадах суворого виконання загальнолюдських правових і моральних норм, вимог Конституції, законності, поваги до прав і гідності особи, позапартійності та відповідальності перед народом.

Примітки

- ¹ Ю.Шаповал, В.Пристайко, В.Золотарьов ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи факти документи. — К., Абрис, 1997. — 608 с.

*Тетяна Осташко
(Київ)*

В. СІДАК.
**«НАЦІОНАЛЬНІ СПЕЦСЛУЖБИ В ПЕРІОД
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 рр.):
НЕВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ»**

В часи існування комуністичного режиму радянське керівництво певною мірою усвідомлювало необхідність практичного застосування досвіду роботи українських спецслужб, однак його системний аналіз і наукове узагальнення були фактично заборонені. Та надзвичайно обмежена інформація про українську розвідку і контррозвідку, яка все ж потрапляла у літературу, обов'язково супроводжувалась навішуванням ярликів «контрреволюційності», «буржуазності», «націоналізму».

Певні досягнення у вивченні окремих аспектів діяльності українських спецслужб має українська зарубіжна історіографія різних часів, однак вона несе на собі відбиток суб'єктивізму, пов'язаного з партійно-політичною заангажованістю авторів, а також характеризується вузькістю у багатьох випадках джерельної основи. Можна констатувати, що досі не було досліджень, у яких українські спецслужби були б предметом цілісного і послідовного вивчення протягом усього періоду 1917–1921 рр. Фактично автору належить пріоритет у науковому вивченні і професійному узагальненні діяльності органів безпеки Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, ЗУНР, Державного Центру УНР в екзилі та диференціації трьох її напрямків: розвідувального, контррозвідувального та захисту державності й територіальної цілісності України.

При цьому слід наголосити, що монографія В.С.Сідака виходить за межі дуже важливих, але специфічних особливостей діяльності спецслужб України, його праця має неабияке значення для проведення дійсно наукового аналізу причин поразки національно-визвольної боротьби.

Автор залучив для свого дослідження матеріали 30 фондів Центрального державного архіву вищих органів влади України, Державного

архіву Служби безпеки України, Центральних державних і історичних архівів у Києві та Львові, а також досі закритих для України матеріалів «Військового архіву» відділу рукописів Бібліотеки Народової у Варшаві та ін. Серед них величезний масив документів самих спецслужб, центральних державних інституцій, що здійснювали керівництво розбудовою спецслужби, документи військових відомств, відомств закордонних справ, повстансько-підпільних формувань, матеріали радянських органів безпеки. Чимало з них має унікальний характер за своєю інформативною насиченістю та політичним звучанням і є дослідницьким пріоритетом автора.

Залучені різноманітні за змістом і характером джерела дозволили створити змістовну працю, яка відзначається широким охопленням і розкриттям особливостей діяльності українських спецслужб, а також складних воєнних і соціально-політичних проблем досліджуваного періоду, їх глибоким науковим узагальненням.

В монографії ґрунтовно розкриваються особливості зародження і функціонування органів безпеки України в період Центральної Ради. На відміну від багатьох праць сучасних істориків, які часом безпідставно ідеалізують Центральну Раду, В.С.Сідак подає виважену, глибоко аналітичну оцінку її діяльності насамперед в контексті забезпечення безпеки УНР. Не можна не погодитись з автором, що головними причинами поразки Центральної Ради були відсутність ефективного державного управління, привабливої для більшості населення економічної політики, боєздатної армії, органів безпеки та ін. Справедливо наголошується на такому прорахунку військового будівництва, як те, що лише у квітні 1918 р. військовим міністром і генштабом було підготовлено проект організації постійної армії на основі територіального набору.

Аналізуючи фактори, які призвели до драматичного стану національної безпеки, В.С.Сідак доходить висновку, що в середовищі тогочасної української еліти не було єдиної думки щодо перспектив політичного режиму в Україні, стабільних поглядів стосовно основних засад державної влади. Раз у раз виявлялися хитання між такими її формами, як «диктатура пролетаріату», «трудова демократія», «парламентська система» і т.п. Те саме стосувалося і перспектив взаємовідносин з Росією (автономія, федерація, самостійна держава). Ці спостереження автора особливо актуальні, оскільки вони значною мірою екстраполюються на політичне сьогодення України, яке у багатьох соціально-політичних вимірах повторює ситуацію 1917–1918 рр.

Заслугою В.П.Сідака є ґрунтовне висвітлення еволюції місця і ролі національних органів безпеки після падіння Центральної Ради і утворення гетьманату П.Скоропадського, їх формування і діяльність, вироблення структури в новій ситуації розкриваються на тлі всебічного аналізу

воєнно-політичної обстановки в Українській Державі. Не можна не погодитись із твердженням автора, що цей варіант української державності не мав собі рівних за кількістю і масштабами загроз його існуванню. І, на жаль, чи не найголовнішою була розкладова діяльність більшості українських політичних партій, які відмовились співпрацювати з «реакційним режимом» Скоропадського. В роботі переконливо розкривається згубність такої позиції і показано, як багато встигла зробити Українська Держава за кілька місяців свого існування, в тому числі і в організації служби безпеки. Подається детальний аналіз діяльності Державної варти та інших інституцій безпеки. Фактично вперше в історії України, як наголошує автор, було започатковано повноцінні спеціальні служби як в структурному відношенні, так і за змістом діяльності.

Особливу увагу в роботі приділено організації та діяльності спецслужб Директорії УНР, висвітленню процесів створення та функціонування спеціальних підрозділів Міністерства внутрішніх справ, військової розвідки і конррозвідки. В.С.Сідаком здійснено глибокий професійний аналіз усіх ланок системи збору розвідувальної інформації цього періоду — розвідувальних структур Генштабу і розвідувальних підрозділів армійських частин і з'єднань; польової розвідки; військових дипломатичних представництв за кордоном; відділу закордонної інформації Департаменту Політичної інформації (ДПІ) МВС УНР. Численні документи, вивчені автором, дали можливість наочно показати, як внутрішньополітична нестабільність, економічна криза стають благодатним ґрунтом для казнокрадства, активізації кримінальних елементів, зацікавлених у корумпованості державного чиновництва. Наукові узагальнення у цьому зв'язку мають неабияке значення для інтенсифікації діяльності СБ України у боротьбі з корупцією та організованою злочинністю сьогодні, з тим щоб уникнути прикрих помилок Директорії, яка не наважилась, як підкреслюється у монографії, на рішучу боротьбу з цими явищами.

Досвід будівництва і діяльності спецслужб Директорії і насамперед військової розвідки і конррозвідки становить значний інтерес з огляду на пряму залежність і зв'язок зі станом збройних сил країни в цілому.

Монографія вміщує глибокий аналіз специфіки організації спецслужб Західно-Української Народної Республіки. Автор розкрив різницю у підходах до питань військового будівництва ЗУНР і «заклопотаної політичною демагогією та соціальними експериментами» Директорії, що відбилося на структурі і характері діяльності розвідки та інших спецслужб. На конкретних матеріалах в роботі показано, що керівництво ЗУНР зуміло оперативніше, ніж уряд УНР, створити у збройних силах розвідувальну службу і ефективно вирішувати відповідні завдання.

На прикладі діяльності корпусу Української Державної жандармерії розкривається конструктивний підхід керівництва республіки у сфері дер-

жавотворення. Це знайшло свій вияв у тому, що робота цієї інституції визначалася насамперед законом, низкою нормативно-правових актів, чіткою системою добору і підготовки співробітників. При цьому автор звертає увагу на те, що пошуки оптимального поєднання теоретичного навчання й оперативної практики в спецслужбах ЗУНР і сьогодні заслуговують на увагу.

Значний інтерес викликає розгляд особливостей функціонування спеціальних служб державного центру УНР в еміграції. Діяльність розвідки і контррозвідки УНР у 1921 р., як показує автор, є унікальною сторінкою в історії спецслужб насамперед тому, що вони збагатили досвід оперативно-розшукової діяльності стратегією і тактикою боротьби за звільнення України та досягнення її незалежності.

Таким чином, монографія В.С.Сідака переконливо розкриває величезне значення спецслужб у боротьбі за державність України у 1917–1921 рр., науково обгрунтовано визначає їх місце у забезпеченні захисту економічних і політичних інтересів держави в екстремальних умовах.

*Олександр Бойко
(Ніжин)*

ОСТАННЯ АДРЕСА — САНДОРМОХ

Ця книга про злочин. Ще один злочин тоталітарної Системи. Термін «Система» не випадково написано з великої літери. Це не помилка коректора, це бажання історика не персоніфікувати винуватця трагедії, а вказати на глибинні корені. Після смерті Сталіна відомий політолог М. Джилас влучно зазначав: «Творець замкнутої соціальної системи Сталін був одночасно її зброєю і, коли змінились обставини..., став її жертвою... Його «помилки» помітніші, ніж у інших, і тому Сталін — найбільш дешева ціна, якою вожді цієї системи хочуть викупити себе і саму систему з її значно суттєвішим і більшим злом».

Ще на студентській лаві я почув формулу: «Для того, щоб збрехати, не обов'язково казати неправду, достатньо сказати половину правди». Саме цією половиною правди і була тривалий час історія України. У пострадянські часи ми відкривасмо для себе не лише забуті імена, а й старанно приховані події, явища, факти, злочини. Я глибоко переконаний, що незабаром маловідома географічна назва урочища Сандормох під Медвеж'єгорськом (Карелія) увійде не тільки до підручників нашої держави, а й зафіксується у свідомості кожного українця нарівні з Бабиным Яром, Обухівкою, Чорнобилем...

Наприкінці 1998 р. побачив світ другий том унікального видання «Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії», підготовлений фахівцями Державного архіву Служби безпеки України, українськими істориками за сприянням Санкт-Петербурзького «Меморіалу». Книга присвячена розстрілу в урочищі Сандормох восени 1937 р. 1111 соловецьких в'язнів, значну частину яких становили українці.

Коли я горгав перший том цієї науково-документальної збірки, мене вразили дві речі. По-перше, це жажлива у своїй суті одноманітність слова

«РАССТРЕЛЯТЬ», яка незалежно від прізвищ, національності, посад, освіти скорботно стоїть у правій колонці на сотнях сторінок; ледь помітна галочка проти прізвища свідчить, що вирок виконано... По-друге, це зроблений під протоколами червоним олівцем великий, самовпевнений, схожий на петлю підпис голови сумнозвісної «трійки», що ніби уособлював тезу: «Наше дело правое, враг будет разбит», або не менш відомий лозунг: «Хто не з нами, той проти нас».

Перший том «Останньої адреси» є своєрідним звинувачувальним вирокom Системі. Другий — обґрунтуванням цього вироку. Він складається з трьох розділів. Перший том містить унікальні документи із тюремних справ в'язнів, що були віднайдені в Регіональному управлінні служби безпеки Росії по Архангельській області. У другому читач знайде матеріали оперативної розробки в'язнів, які раніше ніде не друкувалися. Ці матеріали дозволяють реконструювати побут, настрої, звичаї, ідеали, характери мешканців Соловецької каторги, яку сучасники називали «Радянським Союзом в мініатюрі». Третій розділ включає документи, що зберігаються у Державному архіві Служби безпеки України, а також уривки спогадів колишніх соловецьких в'язнів.

Тридцять років ХХ ст. були періодом утвердження тоталітарної системи. У цей час, дозуючи тиск і відвертий терор, репресивний апарат, який був невід'ємною частиною тоталітарного режиму, повинен був виконати три ключові завдання: ліквідувати організовану опозицію та індивідуальне інакомислення у партії і країні; забезпечити державу через систему ГУЛАГу безплатною робочою силою; тримати під жорстким контролем хід суспільних процесів. Саме у цьому контексті слід сприймати заяву Сталіна, зроблену на XVI з'їзді ВКП(б): «Репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу...» Хоча генсек тут-таки підкреслює, що «елементом допоміжним, а не головним», факти переконливо свідчать: «у реальному житті акцент було зроблено на слові «необхідним», а не на слові «допоміжним»... Яскравим свідченням тому є Сандормохська трагедія.

У другій половині 30-х рр. перед Системою виникла серйозна проблема — у багатьох в'язнів сталінських таборів терміни ув'язнення наближались до закінчення, але це зовсім не означало, що мешканці сталінських «артеків» вийдуть на волю «перевихованими» и лояльними до пануючої влади. За цих обставин Система вирішила зіграти зі своїми противниками у «хрестики-нулики»: кого не змогла навіть шляхом каторги перетворити на цілковитий політичний нуль, на житті того енкаведистською кулею ставився хрест. З цієї метою у серпні 1937 р. московським керівництвом було прийнято рішення «почистити» табори. Щоб надати своїм діям видимість законності, табірне керівництво почало, спираючись на інформацію стукачів, активно фабрикувати нові, табірні «справи», на підставі яких було розстріляно не менше 30 тис. чол.

Сандормохська трагедія — це лише епізод, незначна частина цієї масштабної кривавої акції. Наприкінці 1937 — на початку 1938 р. особлива трійка УНКВД Ленінградської області під головуванням Л.Заковського прийняла рішення про розстріл великої групи в'язнів Соловецького табору (свого часу Заковський похвалявся, що й самого Карла Маркса зумів би примусити зізнатися у роботі на Бісмарка; серед ежовців він завжди мав репутацію начальника УНКВД, у якого всі 100% заарештованих зізнавались у шпигунстві). З 9 по 14 жовтня 1937 р. капітаном М.Матвєєвим власноручно було розстріляно в урочищі Сандормох 1111 в'язнів. Серед розстріляних — Л.Курбас, М.Куліш, М.Зеров, В.Підмогильний, М.Вороний, М.Ірчан, В.Поліщук, О.Слюсаренко, П.Филипович, Г.Епік, М.Яловий (Юліан Шпол), М.Яворський... Так з капітанського револьвера і було розстріляно квіт українського відродження. Так трагедія українського народу у 30-х рр. двадцятого сторіччя отримала ще один вимір — глибину могильної ями в урочищі Сандормох.

«Остання адреса» — це книга-звинувачення. Звинувачення не стільки Матвєєва, Заковського, Ежова, скільки Системи, яка стояла за ними. Адже матвєєви, заковські, ежови були лише рукавичками, у яких вона виконувала свої брудні справи, після чого заплямовані виконавці, які багато знали, самі опинялись у кривавій м'ясорубці репресій.

«Остання адреса» — це книга-реквієм. Реквієм, що будить пам'ять про розстріляну еліту українського відродження. «Остання адреса» — це книга попередження. Попередження політикам. Попередження народу. Адже Соловецька трагедія — прямий наслідок порушення балансу сил між державою та громадянським суспільством.

Ми маємо бути щиро вдячні авторському колективу цієї масштабної праці за те, що він дав нам можливість відновити ще одну майже загублену сторінку нашої історії.

*Ігор Ільюшин
(Київ)*

ДО ВИХОДУ У СВІТ 1-ГО ТОМУ СПІЛЬНОГО ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Наприкінці 1998 — початку 1999 років в історичній науці та громадському житті України та Польщі відбулася непересічна подія. Вийшов з друку перший том запланованого багатотомного видання: «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб»¹. Автором видання є спільний українсько-польський колектив, до складу якого увійшли працівники Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації Республіки Польщі, Служби безпеки України та Національної академії наук України.

Не викликає сумніву, що підготовка подібного збірника документів, які зберігаються в архівах спецслужб і досі були недоступні для широкого кола дослідників та громадськості, стала можливою лише завдяки існуванню великої потреби і взаємній зацікавленості з боку України і Польщі в їх публікації, а також через розуміння цієї обставини керівництвом обох країн.

Саме тому видання відкривається передмовами Президента Республіки Польщі Олександра Квасневського та Президента України Леоніда Кучми. У слові Президента Польщі висловлена надія на те, що опубліковані історичні матеріали «стануть основою для синтетичних об'єктивних наукових розробок, украй потрібних у сучасну епоху братерських українсько-польських взаємин». На цій думці наголошує у своєму слові і Президент України, вважаючи, що оприлюднення «цілого масиву архівних матеріалів» дасть можливість «глибоко, тверезо й неупереджено осмислити уроки історії і назавжди підвести ризик під тим, що загмарювало наші стосунки».

У вступному слові колективу упорядників розповідається про шлях, який довелося пройти українській і польській сторонам до моменту ство-

рення спільної робочої групи, якій і було довірено здійснювати у своїх відомчих архівах пошук документальних матеріалів. Сторони зобов'язалися здійснювати виявлення документів щодо —

українська сторона:

- долі польських громадян-співробітників МВС (Державної поліції, Корпусу охорони прикордоння, Прикордонної охорони), Тюремної охорони, жандармерії, службовців прокуратури, судів і державної адміністрації, а також Другого відділу Генштабу Війська польського;
- масових депортацій польських громадян у період 1939–1941 рр. із західних областей України;
- боротьби польських підпільних організацій у 1939–1941 роках.

польська сторона:

- діяльності українських політичних партій і громадських об'єднань у Польщі у 1920–1940 роках;
- організації Українських Націоналістів (ОУН) на території Польщі та боротьби між Українською Повстанською Армією (УПА) і польськими збройними формуваннями;
- діяльності розвідувальних та контррозвідувальних підрозділів Української Галицької Армії та Української Народної Республіки;
- переселення українців з Польщі у 1944–1947 роках.

Передбачено було також спільне видання збірників документів та інших публікацій наукового характеру.

Конспективний аналіз непростої ситуації, що склалася на західноукраїнських землях із вступом на них Червоної Армії, а також коротенька інформація про створені тут польські підпільні організації, подані колективом упорядників, вводять читача у проблематику першого тому видання. В першому томі, який вийшов під назвою: «Польське підпілля 1939–1941 рр.» вміщено документи державного архіву СБУ (Київ–Львів–Івано-Франківськ) про діяльність у західних областях України польських підпільних організацій, що були тут створені відразу ж після поразки Польщі у війні з одного боку — з Німеччиною, з іншого боку — з СРСР у вересні 1939 р., а також після приєднання Москвою до складу УРСР 4 польських воеводств — Волинського, Львівського, Станіславівського і Тернопільського.

Видання здійснено двома мовами — українською і польською. Однак у виданні вміщено багато російських текстів, які з метою повного донесення тогочасної специфічної стилістики і лексики на українську мову не перекладалися. Документи публікуються повністю, без інтерпретацій, що дає можливість читачеві самому оцінити події. Нумерація документів і заголовки належать упорядникам, якими було також підготовлено комен-

тарі довідкового характеру та іменний покажчик. У книзі вміщено ілюстрації, що походять з колекцій багатьох архівів (в тому числі з архівів спецслужб), більшість з яких публікується вперше.

Том поділяється на три частини. Першу частину — найменшу за кількістю документів — складають спеціальні повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР І.Серова. Важливість цих повідомлень полягає у тому, що про характер і основні напрямки діяльності польської підпільної організації Союз Збройної Боротьби (Звйонзек Валькі Збройней — ЗВЗ), заснованої 13 листопада 1939 року у Парижі генералом В.Сікорським, можна вперше дізнатися не з документів самої організації, а з карно-слідчих справ членів підпілля львівського Обшару (Регіону) № 3, складених впродовж 1940–1941 рр. органами НКВД. У жодній з існуючих на сьогоднішній день і відомих нам праць з історії польського підпілля у 1939–1941 рр. не згадується, наприклад, про підготовку поляками повстання в Добромилі², про плани здійснення бактеріологічних диверсійних актів в частинах Червоної Армії, про розвідувально-інформаційну діяльність групи львівської молоді, пов'язаної з Народною гімназичною і університетською організацією (НОГА). Документи радянських спецслужб дають можливість опосередковано оцінити кількісний стан організації по окремих регіонах і в цілому, зокрема завдяки вказівці наркома І.Серова про те, що на 18 квітня 1940 року по західних областях України органами НКВД всього було заарештовано близько 900 осіб лише керівного складу ЗВЗ. Вперше дізнаємося ми про характер і кількість зброї, яку використовували члени підпілля і яку було у них під час арештів конфісковано.

Зі спецповідомлень вперше постає перед нами досі невідома група польських підпільників командного і рядового складу, заарештованих, засуджених і покараних протягом 1940–1941 рр. у Києві, Львові, Тернополі, Станіславові та інших містах. Це комендант «Підокругу» Дрогобич ЗВЗ-1 Чеховський Ервін (псевдо «Єзерський»), начальник штабу «Підокругу» Дрогобич ЗВЗ-1 Стец Тадеуш Станіслав («Скеров»), начальник штабу в ЗВЗ-1 Обшару (Регіону) № 3 Жарчевський Станіслав («Нерон»), комендант Округу ЗВЗ-2 Станіславів Лещинський Роман, начальник розвідки Округу ЗВЗ-2 Станіславів Марціновський Павел («Тарнава»), комендант Округу ЗВЗ-1 Тернопіль Вундерліх Збігнев Ришард («Валіцький»), комендант Району Рівне в ЗВЗ-1 Язвїнський Казімеж («Блякс») та інші. Всіх цих учасників польського підпілля на західноукраїнських землях ми не знаходимо у найбільш докладному біографічному словнику львівської конспірації³.

Цікавим є документ, у якому розповідається за яких обставин радянські органи держбезпеки вже в січні 1940 р. дізналися про шифр, котрим мали вестися і велися всі радіопередачі між польським емігрантським урядом в Парижі і підпіллям Варшави і Львова. Наскільки відомо, польські

підпілляники користувалися цим шифром аж до травня 1940 р., поки на конференції у Белграді, яка відбулася за участі представників уряду, комендантів баз зв'язку з окупованою країною в Будапешті та Бухаресті, а також членів підпілля з Варшави і Львова, не було остаточно з'ясовано, що даний шифр не є таємницею для радянських спецслужб⁴.

Друга частина книги має назву: «Людські долі». Вона містить 7 карно-слідчих справ різних за освітою, фахом, віком польських громадян, засуджених в 1939–1940 рр. фактично лише за їхнє соціальне походження і майновий стан, а також за те, що кожний з них у минулому як громадянин II Речі Посполитої просто був якимось чином пов'язаний зі службою своєї країни. З огляду на тематику першого тому видається не зовсім зрозумілим вміщення в ньому документів цієї частини, оскільки в жодному з документів не йдеться про членів підпілля.

Третя частина під назвою: «Проблеми підпілля» є найбільшою за кількістю опублікованих документів (10) і, на нашу думку, найвагомішою в цьому виданні. В перших трьох документах ідеться про польську молодіжну підпільну організацію в Коломиї, про справу 6 молодих поляків, звинувачених у підготовці до переходу угорського кордону, а також про невеличку конспіративну групу львівських харцерів, створену в жовтні 1939 р. в рамках Польської організації боротьби за волю (ПОВВ). Переглядаючи матеріали судових засідань, протоколи допитів і обвинувальні акти, дивуєшся з суворості покарання молодих людей, які, власне кажучи, і не встигли ще нічого зробити у своїй діяльності. Залишаючись патріотами своєї країни, вони згідно з існуючим в СРСР законодавством не могли, звичайно, не бути визнані радянськими обласними судами і військовими трибуналами за контрреволюціонерів і активних борців проти «робітничо-селянської» влади. Опубліковані документи значно доповнюють наші уявлення про існуючі в Західній Україні локальні конспіративні групи, що постали восени 1939 р. незалежно від заснованих наказами з Парижа і Варшави таємних організацій військового або розвідувального характеру.

Більшість документів третьої частини видання (6) присвячена матеріалам судових процесів над членами обох відламів польської збройної підпільної організації Союзу Збройної Боротьби — ЗВЗ-1 (командуючий Жебровський Владислав) і ЗВЗ-2 (командуючі Соколовський Ян — Добровольський Зигмунт). Матеріали слідства дають можливість уточнити: 1) кількісний стан організації (хоча наведені цифри про 20 тисяч осіб в складі ЗВЗ-1 і 10 тисяч в складі ЗВЗ-2 є, напевно, завищеними); 2) структуру організації (з метою конспірації організації були побудовані виключно на засадах трійок і п'ятірок); 3) характер діяльності (підготовка до терактів на робітників НКВД і міліції, диверсії на залізниці в районі Дрогобича для запобігання надходженню нафти з СРСР до Німеччини,

розробка планів і інструкцій збройного виступу у Львові та на його околицях тощо); 4) кількість виданої пропагандистської літератури (більш як 20 бюлетенів по 50–200 примірників); 5) обставини переговорів між командуючими обох організацій ЗВЗ про їхнє об'єднання і створення єдиної організації; 6) джерела покриття витрат на підпільну діяльність; 7) дати арештів, судових засідань і здійснення вироків; 8) методи ведення допитів. Вперше дізнаємося ми і про осіб, які вели слідство, в різній якості брали участь у судових засіданнях, розглядали клопотання про помилування покараних.

Особливу зацікавленість викликає слідча справа члена ЗВЗ-2 Едварда Голі. Завдяки їй стає частково зрозуміло, чому в НКВД саме цю людину вирішили зробити своїм агентом. Для радянських спецслужб Голя з його обізнаністю про відносини у Львові і довірою до нього як до справжнього патріота з боку підпілля був напевно найкращою кандидатурою на цю роль. Як відомо, в червні 1940 р. Голю було визнано невинним і звільнено. Вигадавши історію про втечу з в'язниці, якій спочатку нібито повірили у підпіллі, він продовжував діяти в організації ЗВЗ-2 як керівник розвідувального відділу. З цього часу Голя фактично вів самостійну діяльність, яка полягала у проведенні контррозвідки на користь НКВД. Він знаходився у близьких стосунках з керівником розвідки ЗВЗ-1 капітаном Е.Метзгером (також агентом НКВД), коли цю організацію, як, до речі, і все львівське підпілля, вже очолював полковник Є.Мачелінський («Корнель»). Діяльність цих двох агентів (а були інші) тривала доти, доки вони вироком тасмного суду при Головному Командуванні ЗВЗ у Варшаві 17 листопада 1941 року не були засуджені на смертну кару⁵. На жаль, із незрозумілих причин, документи про агентурну діяльність Голі, як і Метзгера (про нього взагалі не згадується), в цій книзі не було вміщено.

Поза увагою упорядників першого тому залишилося багато інших важливих справ, що торкаються історії діяльності польського підпілля у 1939–1941 рр., і передусім так звана «справа Корнеля». Оpubліковані документи не наблизили дослідників до з'ясування питання чи співпрацювала ця людина з органами НКВД, чи ні. Проте відповідь на це питання могла б докорінно змінити наші уявлення про характер діяльності (а точніше бездіяльності) польського підпілля у Львові впродовж другої половини 1940 — першої половини 1941 рр.⁶ Цікаво було б дізнатися і про те, яку роль відіграли в цей період польські підпільники в справі інформування Москви про плани Німеччини щодо війни з СРСР, а також про підготовку до цієї війни Організації Українських Націоналістів.

Підсумовуючи вищесказане, ще раз хочемо наголосити на важливості пропонуванних читачеві матеріалів, які завдяки ґрунтовності коментарів довідкового характеру будуть доступними і цікавими не тільки для спеціалістів, але і для всіх тих, хто не байдужий до непростих взаємозв'яз-

ків між українським і польським народами у минулому. Водночас вважаємо за необхідне підкреслити, що появу першого тому запланованого багатотомного видання слід розглядати лише як перший крок на шляху до ліквідації всіх «білих плям», існуючих в історії українсько-польсько-радянських відносин періоду Другої світової війни. З огляду на те, що документи цього періоду і надалі будуть переховуватися в архівах спецслужб і у найближчий час не стануть доступними для широкого кола дослідників та громадськості, необхідно передбачити можливість видання чергових збірників джерел з історії діяльності польського підпілля на західноукраїнських землях у 1939–1945 роках. Має бути, на наш погляд, розширена і тематика в попіках документальних матеріалів⁷. Отже, у спільного українсько-польського колективу попереду ще дуже багато роботи, тож побажаємо йому подальших успіхів.

Примітки

- ¹ Польське підпілля 1939–1941. — т. 1. — Варшава–Київ, 1998.
- ² Єдиним збройним повстанням поляків на території радянської окупації в 1939–1941 рр. було повстання в Чорткові 21–22 січня 1940 р. Див. Młotecki P. Powstanie w Czortkowie. — Karta. — № 9. — 1992, S. 149; Zakład Historii Ruchu Ludowego (ZHRL). Centralne Kierownictwo Ruchu Ludowego «Roch», sygn. 34, k. 151.
- ³ Mazur G. Węgierski J. Konspiracja lwowska 1939–1944. Słownik biograficzny. — Katowice, 1997.
- ⁴ Materiały i Dokumenty Wojskowego Instytutu Historycznego (MiD WIN), sygn. III/21/16, cz. IV (a), k. 39.
- ⁵ Див. Węgierski J. Lwów pod okupacją sowiecką 1939–1941. — Warszawa, 1991, s. 310; Archiwum Akt Nowych (AAN), VI oddział, sygn. 203/IX–2, k. 44–190.
- ⁶ Ibidem, k. 1–30.
- ⁷ Наприклад, до теперішнього часу не з'ясовано питання про обставини загибелі 18 квітня 1944 р. командуючого 27-ю Волинською піхотною дивізією Армії Крайової підполковника Я.В.Ківерського. Див. Kardas M. Generał Jan Wojciech Kiwerski. — Łódź, 1995, s. 120–127.

CONTENTS

From the History of Revolution and Civil War in Ukraine

- Tynchenko Y.* Landksnecht Without Fear and Reproof:
Mykola Kakurin's Military Career 5
- Lysenko A.* Leading Rebellious Masses:
Otaman Nykyfor Hryhoriev 61

Entrenchment of Totalitarianism

- Arkhireiskyi D. Chentsov V.* The Authority and Peasantry
in Ukraine in the 20s 87
- Ocheretianko V.* Banned Books. Establishing Party
and State Control Over the Publication, Distribution
and Use of Literature in Ukraine in the 20–30s 128
- Hnitko S.* «Ukrainian Engineers' Center» is
the «Industrial Party's» Subsidiary in Ukraine (1930–1931) 142
- Lutskyy Y.* «Czech Cases» (1930–1937) 156

The «Great Terror» Chronicle

- Not Subject to Prescription. NKVD Bodies «Uncovering»
«the Military and Fascist Plot in the Red Army».
Publication by *Kokin O., Pshennikov O.* 169
- Grankina O.* «To be Subject To Repression Pursuant
To the Order Issued by People's Commissar of Internal Affairs
of the USSR...» 208
- Tvarynskyi V.* They Did not Return to the Aerodrome 224

People's Fates

Marking the 100th Anniversary Since Oleksandr Ohloblyn's Birthday

- Verba I.* About the Relationship Between Oleksandr Ohloblyn
and Mykhailo Hrushevskyy (the 20s) 233
- Unknown Pages from O.P.Ohloblyn's Life in Archival Documents.
Publication by *Pshennikov O., Vedeneiev D., Verba I., Smyrnov H.* 260

Intelligentsia in the Grip of Totalitarianism

- Vronska T., Koval M.* Reverting to the Case
of Academician Oleksandr Holdman 316
- Matiash I.* Olha Vodolazhchenko: Historian, Archival Education
Organizer, ...«People's Enemy» 336
- Opryshko T.* Vasyl Ivanushkin: Life and Fate 347

From the History of Secret Service of Ukraine

Okypniuk V. Legal Foundation of Funding the GPU Bodies of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the 20s 358

Zolotar 'ov V. The Third Class State Security Commissar: Pages From Vasyl Ivanov's Biography 367

The Church as an Object of Attantion Service's Surveillance

Rublyova N. Campaign Against Roman Catholic Church in Ukraine: Causes, Instruments, Process (Late 20s — 30s) 388

Voloshin Y. Liquidating the Uzhhorod Uniat (1948) 406

Delehan M. Documents of State Archive of Trans-Carpathian Region On Persecution of Jehovah Sectarrians in 1947–1953 419

Little Know Pages From History

Branko Y. «Beowulf»: What Do We Know About It? 428

Yefymenko V. Staff-Membership of the OUN(b) Special Sub-Unit: an Effort of Analyzing 443

Marusyk T. Bukovyna Students Under Stalin's Repression (1945–1950) 457

Bazhan O. Anti-Stalinist Process in Ukraine (Late 50s – Early 60s) 469

What is Being Prepared for Print

Zhulynskyi M. A Sea of Ukrainian Sorrow... 481

Reviews

Shevchenko V. Cruel Lessons of History 493

Ostashko T. Sidak V. «The National Secret Service During the Ukrainian Revolution (1917–1921): Unknown Pages from History» 498

Boiko O. The Last Address Is Sandormokh 502

Iliushyn I. Devoted to the Appearance of the First Volume of the Polish-Ukrainian Joint Publication 505

Здано до набору 1.12.1999. Підписано до друку 7.03.2000.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 29,6. Ум. фарб.-від. 29,8. Обл.-вид. арк. 30. Тираж 1000 пр.

Міжнародний Благодійний Фонд «Видавництво Сфера»
04107, Україна, м. Київ, Делгатський пров., 3